

मठनपालिनिग्रह

मठनपालिनिग्रह

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૮૪૧ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ જનપાપનિયકુ

વિષય ડૅ : ૬૬

॥ श्री ॥

नृपमदनपालाचराचितः—

मदनपालनिघण्टुः ।

नरवभोभिनी गुजराती ग्रीका संहिताः

के जेभां

जान्ताभूमिभां यतां विधिविं जतनां आपधानां प्रसिद्ध मरुदृत अने
गुजराती नामो, आजभयानां निशानो तथा गुजराती
जतम प्रकारे निरूपण करवामां आवेदा छे.

लेखक

विद्याकणाप्रचारक भट्टना डिपरांयालक,

भगनलाल होयतराम शर्मा.

वजगाभ-पाया-नजो-महीकांठा.

प्रकाशक

महादेव रामचंद्र जगुष्टे.

मुकसेवर जेन्ड पञ्जीकर, पाणु हरवाज-अमदावाद.

(दानव निजानु पाणु नवे प्रजना ए प्रजना मसाधीर नाग)

प्रथमावृत्ति

प्रत १०००

सने १९१८

श्री आनोदय प्रीन्टिंग प्रेसभां जेठालाल देवशंकर हवेजे छात्रु.

पाडीया-अमदावाद.

किंमल.

{ २३ हाजणापर छापेली प्रतना श. २॥ } फोटेन मुद्रा,
{ ०००० " " " श. ३ }

કરમત બાધેની ચિકિત્સા કરવામાં હમેશાં જે આવતો ઉપર
વિશેષ લક્ષ આપવું જરૂરું છે. એ જે આવતો પેટા એક તે એ
છે કે—ઉદ્ભવ થયેલા વ્યાધિનું મળ ક્યાં આવ્યું છે અને તે શા
કારણથી ઉત્પન્ન થયેલું છે? અને ણીય આવત એ છે કે તે દરમી
શાન્તિ માટે કેવા પ્રકારના ગુણદોષવાળા આંતરિક આરમ્ભતા છે
આ જે આવતોનું જેઓને જેટલા પ્રમાણમાં જાન થાય છે, તેઓ
તેટલા પ્રમાણમાંજ કિતમ વેલ કે ડોક્ટર નીવડી શકે છે. આ ઉપ-
રથી સમજાય છે કે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો અને લક્ષણોનું
તેમજ ગોપીયતાનાં ગુણદોષનું જેનાથી જાન પ્રાપ્ત થાય તેવા અંધાત
માલ તક્ષર્વક અધ્યયન કરવાની ફરજ કામ પાતુ ચિકિત્સકતા માટે
જેવી તેવી નથી. કદાચ કોઈ રોગની પરિક્ષા કરવામાં કંઈ જુલ થાય
અને જેવી જે પરિણામ આવે તેના કરતાં એકાદ ગ્યાપામાં રહેલ.
ગુણદોષોનાં પૂર્વ વિચાર ક્યાં નિવાય આવવામાં આવે તો તે
ત્રીણામ નવાન જંગીર આવે છે અને તેથી ચિકિત્સામાં લગમ
પ્રદત મતાનો દમ્બા ધરાવનારી વ્યક્તિએ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થવાન
કારણો અને લક્ષણોનું જેના અંતરની નીચે રીતે જાન પ્રાપ્ત
વાય છે તેના અંશે કે જેઓ નિવાય આવવાના નામે ગ્યાપામાં રહે,
તેઓના કરતાં પણ આંતરિક ગુણદોષ સમજવવાનાં પ્રકારો કે
જેઓ નિવાડના નામે ગ્યાપામાં છે તેઓનું પ્રથમ અધ્યયન કરવું
જરૂરું છે. આ આવતો પેટાજ નરકત આપામાં રહેલ કહેવત મ-
શકર છે કે—

નિષ્પટ્ટનાવિના વૈદ્યોવિદ્વાનંવ્યાકરણંવિન. ॥

મનાત્વાસેન ધાનુર્જં ત્રયોદાસ્યસ્ય ધાજનમ્ ॥

નિષ્પટ્ટ એટલે ગ્યાપીયતા ગુણદોષના જાન વિનાનો વૈદ્ય, વ્યા-
કરણ એટલે વાનુર્જી ગુણદોષના જાન સિવાયનો પંડિત અને ધા-
જન રીતે દર્શનાર વાપરવાના અભ્યાસ નિવાવનો શસ્ત્રધારી એ
ત્રણે દારીતર પાત્ર છે.

કુદરતનો એવો નિયમ છે કે જે પ્રાણી જે દેશની હવાપાણીમાં
ઉત્પન્ન થયું હોય તેને તે દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલાંજ ઔષધો મારફત
આવે છે. અને તેથી આપણા માટે જે કોઈ પણ સંપૂર્ણ હિતકારી
ઔષધો હોય તો તે માત્ર એજ છે કે જે ભારતજૂમમાંજ ઉત્પન્ન
થતાં હોય. એ નિવાસનાં એટલાં આજમાલના વિચિત્ર પ્રાપ્તિમય
માતાના અનેક રંગ, જેરંગી વિદેશી ઔષધો કે જેઓના વડે
જે કુમરભાગ જાય છે, અને તેમ છતાં પણ વળી તીવ્ર પ્રતિદીન
એટલાં બધા નવિન ઔષધો અસ્તિત્વમાં આપતાં જાય તે કે તેઓને
નકવાતું સ્થાન પણ રહેજે નહિ તેની શંકા થાય છે તે બધા સાથે
આપણને કંઈ પણ પ્રયોજન નથી. કમકે જે એવાં ઔષધોની આ-

કું દરદ નાબુદ થતું હોત તો આજે કોઈ પણ જાતના દરદનું કંઈ
આપણે જોગવયું પાત નહિ. પરંતુ અફસોસ! કે તેઓનો પ્રચાર
થતા પહેલાં એટલે જ્યારે આ દેશમાં કેવળ સ્વદેશી ઔષધોજ વપ-
તા હતા ત્યારે રોગ અને મૃત્યુનું પ્રમાણ હતું તેમ જેઓના વપ-
તા પછી અત્યંત પ્રમાણમાં વધ્યું છે. જે એ આપણો આ દેશને
કયારે કરતારાં હોત તો અવશ્ય આ સંખ્યામાં ઘટાડો થવો જોઈતો
જાય, પરંતુ તેમ થયું નથી. અને તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે વિદેશી
ઔષધો ભણે ગમે તેવો ગુણ કરતાં હોય તો પણ તેઓને વિદેશી-
ઓના હિત ના રહેવા દે છે. આપણા આનંદ અને આયુષ્યના
માટે તો આ દેશમાં ઉત્પન્ન થનારાં આરોગ્ય પુનઃ પુનઃ
અથવા વ્યવહારમાં લેવાં જોઈએ.

આ વાત કેવળ અમેજ નવચંદ રીને કહીએ છીએ એમ
નથી. પરંતુ ખીજ પણ અનેક તત્વદર્શા વિદ્વાનો મુક્ત કહે તેને
નામર કરે છે. વડનનો એક સુપ્રસિદ્ધ શીજસ્ત્રજ જણાવે છે કે -

It is probable that every country sponta-
neously affords remedies for those diseases from
which the inhabitants most frequently suffer,
and that in the course of time, many of our
solie drugs will be superseded by others which
are growing so to speak under our very nose.

દરેક દેશમાં જે જાતના દરદોથી તે દેશના નિવાસીઓ વારંવાર
ગ્રસ્તતા હોય તે દરદોના માટે ઉપાયો પણ તે જે દેશમાંથી મળ

રહે એ સંબંધિત છે, અને તેથી સમય જતાં આપણાં ઘણાં એક દેશી ઔષધો નીકળી જઈને તેઓની જગ્યાએ આપણા નાક આગળજ મીઠી વનસ્પતિઓ દાખલ થશે. ખાસ જોયકીસન મકરજી દહે છે કે:-

Might we not assume that the Medical Drugs of a country are especially curative to the diseases which are fostered and generated on it ?

જે જાતનાં દરદો જે દેશમાં ઉત્પન્ન થતાં હોય તે દરદોને મુ-
ખતે કરીને તે દેશનાં ઔષધો મટાડી શકે છે. એ વાત આપણે
શા માટે નહિ માનવી જોઈએ ?

સુપ્રસિદ્ધ પ્રાણાચાર્ય મહાત્મા વાગ્મટ જણાવે છે કે:-

“યત્ર દેશસ્ય યોજીવી તદ્દેશજમૌષધં હિતમ” જે મનુ-
ષ્ય જે દેશમાં રહેતો હોય તેને તેજ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલું ઔષધ
ફિતકારક છે.

આ ઉપરથી અમારા કથનથી વિરોધ ખાતરી થશે કે આપણા
માટે તો કેવળ આ દેશમાં ઉત્પન્ન થતાં ઔષધોજ વિશેષ ફિતકારક
છે અને તેથી તેઓના શુભદોષ સમ્બંધિતું પૂર્ણ જ્ઞાન કેવળ ચિકિત્સા
ક્રાનેજ નહિ પરંતુ દંડક ભારતવાસીને હોતું જોઈએ.

દેશી ઔષધોના ગુણદોષની માત્રીતી આપનારા યૂગ પ્રયોગી
તંત્રકૃત આપમાં ખોટ નથી તો પણ એ સર્વેમાં મદનપાત્ર નિર્બંધ
એ વધારે હોદ્દાપ્રિય થઈ પડેલ છે કારણ અંશકર્તાએ આ અંશના
આરંભમાં એવો ઉદ્દેશ જતાવ્યો છે કે:-

કેचित્સંતિ નિર્ઘંટવોઽતિલઘવઃ કેચિન્મહાન્તઃ પરે ॥

કેચિદુર્ગમ નામકાઃ કતિપયે ભાવાઃ સ્વભાવોચ્છિન્ના ॥

તસ્માન્નાતિલઘુર્નચાતિ વિપુલઃ સ્વભાવોદિનામાસતાં ॥

પ્રીત્યેદ્રંવ્ય ગુણાન્વિતોઽયમધુના ગ્રંથો મયાવધ્યતે ॥

કેટલાએક નિષ્ઠા અત્યંત નાના હોવાથી તેઓના અભ્યાસથી જોઈએ તેવું ઔપચિયાન થઈ શકતું નથી. અને કેટલાએક નિષ્ઠા અત્યંત મોટા હોવાથી સાધારણ મનુષ્યો તેઓના અધ્યયનનો લાભ લઈ શકતાં નથી. કેટલાએકોમાં ઔપધીનાં નામ દુર્ગમ એટલે પ્રચલિત નહિ એવાં આપેલાં છે, ત્યારે વળી કેટલાએકોમાં ઔપધીના ગુણદોષનું વર્ણન સ્વચ્છંદપણે આપેલું છે. એટલા માટે અતિશય લઘુ અથવા તો મહાન નહિ. સમજવામાં આવે તેવાં ઔપધીનાં ખાસ પ્રચલિત પ્રસિદ્ધ નામોવાળો, તેમજ તેઓમાં રહેલા ગુણદોષોને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવનારો આ નિષ્ઠાનું સજ્જનોની પ્રીતિ માટે રચ્યું છું. અને ખરેખર ! એ ઉદ્દેશ અંતરનામાં સફળ થવાથી અન્ય નિષ્ઠા કરનાં આ અંત્ર વિશેષ વિડન્માન્ય થઈ પડ્યો છે.

જ્યાં એમ છે, અર્થાત્ સમગ્ર નિષ્ઠા કરતાં આ અંત્ર વિશેષ લોહાપ્રગ સ્થાન ભોગવે છે, ત્યાં સંસ્કૃત ભાષાભિન્ન વૈદો તો પોતાનું કાર્ય જીવન અંત્ર ઉપરથી ચલાવી લે. પરંતુ સામાન્ય વર્ગના હિત માટે તેનું પ્રચલિત ભાષામાં ભાષાન્તર થવાની કેટલી બધી આવશ્યકતા છે એ વાત કાદના પાણી લક્ષમાં આવ્યા સિવાય રહેશે નહિ. હિન્દી, ગરાડી વિગેરે ભાષાઓમાં તો આ અર્થનાં અનેક ભાષાંતરે ક્યારનાંયે પ્રસિદ્ધ થઈ ચુકેલાં છે. પરંતુ ગુજરાતી ભાષામાં તેનું યથાથોગ્ય ભાષાંતર કરવાની પ્રવૃત્તિ હજી સુધી કોઈ પણ સજ્જન તરફથી કરવામાં આવી હોય તેમ જણાતું નથી. સુમારે વીસ પચીસ વર્ષ પૂર્વે એક લાહોરીવાળા તરફથી તેનું બાહુતી ભાષાંતર પ્રગટ થયેલું જોવામાં આવે છે. જે એટલું બધું અચુદ્ધ એટલું બધું અર્થના મેળ વગરનું છે કે તેના અધ્યયનથી લાભના બદલે હાનિ થવાનો વિશેષ સંભવ છે અને તેથી આવા ઉપયોગી અર્થનું યથાસ્થિત ભાષાંતર બહાર પાડવાનું કાર્ય માથે લેવાને અનેક સજ્જનો તરફથી વારંવાર સૂચનાઓ થવાથી તેઓની એ અભિરચિતે ગાન આર્પ વિલાકળા પ્રચારક મંડળ નામની વિખ્યાત સંસ્થાના ઉપસંચાલક શ્રીયુક્ત મગનલાલા શર્મા પાસે ટીકા કરાવી આ પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં ખૂબ શ્લેષ અને તેનો યથારહસ્ય ભાવ સમજાવનારી સરળ ગુજરાતી ટીકા આપવા ઉપરાંત ઔપધીની જોળખાણ માટે પ્રસિદ્ધ નામો અને યોગ્ય વિવરણ પણ લખવામાં

આવ્યું છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ખીજે પણ યોગ્ય સુધારો વધારો કરવામાં આવ્યાં છે અને તેથી આશા રાખવામાં આવે છે કે સામાન્યમાં સામાન્ય મનુષ્ય પણ એના અધ્યયનથી અન્યની સહાયતા સિવાય દરેક ઔપધોના ગુણદોષનું પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકશે.

અંથને લોકોપયોગી બનાવવામાં પુરતી કાળજી રાખવામાં આવી છે, તોપણ મનુષ્ય માત્ર લુલ્લને પ્રાપ્ત છે, અને તેથી લેખક, પ્રુફરીડર કેંવા પ્રેસમેનના પ્રમાદને લેધ કાઢ રથજે રૂંદી રહી ગયેલી માત્રમ પડે તો તે બદલ વિદ્વાનજન ક્ષમા કરશે. એજ સુજેષ્ટ કિમ્ બહુના.

અમદાવાદ.

નૃસિંહજયંતિ. ૧૯૦૪

ભવનીય

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃપ્રે.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	અષ્ટવર્ગ	પૃષ્ઠ.
મંગલાચરણ	૧-૨-૩	ડોરી	૨૪
હરડે, તેના નામે અને ગુણદોષ,	૨-૧૦	જેડીમધ	૨૫
આમળાં	૧૦-૧૧	જંગલી આદ. તથા જંગલી	
અલેડાં	૧૧	મગ	૨૬
ત્રિશળાં	૧૧-૧૨	જીવનીય ગાગુ	૨૬
ભોંયઆમળાં	૧૨	એરડો	૨૭
જળઆમળાં	૧૩	કપત્તસરી	૨૭-૨૮
અગ્રુશી	૧૩	જવાનો તથા ખમાનો	૨૮-૨૯
ડળો	૧૩-૧૪	સુડી	૨૯
ખીચી	૧૪-૧૫	અધેડો	૩૦
ચરણી	૧૫	નનો આંડો	૩૦
કાકય	૧૫-૧૬	કપોતો	૩૧
શીવણ	૧૬-૧૭	નેપળો	૩૧-૩૨
અગ્રુમો	૧૭	નમોતર	૩૩-૩૪
નાટાં પંચમળા	૧૭-૧૮	દંડરાગળી	૩૪
ગોખડ	૧૮	ગ માળો	૩૫
સેમરવો	૧૮-૧૯	ગળી	૩૫-૩૬
નાનો સેમરવો	૧૯	કડું	૩૬
હબી રીંગણી	૨૦	આંખડો	૩૬-૩૭
ભોંયરી ગણી તથા ઘોળી		થોડ	૩૭
રીંગણી	૨૦-૨૧	લિખરો	૩૮
નાનાં પાંચ મૂળો	૨૧	બકામ લિખડો	૩૮-૩૯
દશ મૂળ	૨૧-૨૨	કર્ષાળ	૩૯
ઝડકિ-ટકિ	૨૨	કડો	૩૯-૪૦
કાકોલી, હીર કાકોલી	૨૨-૨૩	દિવ. ૧	૪૦
મેઠા, મહામેઠા	૨૩-૨૪	મીઠળ	૪૦-૪૧
જીવક, ઝપમ	૨૪	મુરવાલમિંગ	૪૧
		દારડી	૪૧-૪૨

सागरविष्णु	२२	४२	भोरवेल	२२	५७
मंजी	२२	४२-४३	मंडर	२२	५८-५९
झंझना	२२	४२	हज्जर	२२	५८
नगोठ	२२	४४	हार हज्जर	२२	५८
भरडाशींगी	२२	४४	पुंवाड	२२	५८
साटोरी	२२	४४-४५	विषय	२२	५८
रास्तर	२२	४५-४६	आवर्त	२२	६०
आसंग	२२	४६	भांगेरा	२२	६०
प्रसारपुडी	२२	४६	अडसतान	२२	६१
शतावरी	२२	४७	त्रागमा	२२	६१-६२
महाशतावरी	२२	४७	कडवां तुर्क	२२	६२
कंसडी (गजेरा)	२२	४८	आत वि	२२	६२-६३
पीली कंसडी	२२	४८	पिजरी	२२	६३
अण्णाणा (अपाट कामडी)	२२	४८-४९	कागरी	२२	६४
नावा अणा (गाऊं जेपरी)	२२	४८-४९	लोभ	२२	६४
मालकांडपुडी	२२	४९	वरधा	२२	६५
तेजपत्र	२२	४९-५०	कुडवे	२२	६५-६६
देवदार	२२	५०	हंसंग	२२	६६
सरंग देवदार	२२	५०	सोमवर्त	२२	६६
पुण्डर मण	२२	५१	अभरवे	२२	६६-६७
कड	२२	५१	नोणवे	२२	६७
काकडाशींग	२२	५२	वटपत्री	२२	६७-६८
कायदण	२२	५२	लज्जतमणी	२२	६८
रोह	२२	५२-५३	मुशगी	२२	६८
भारंगी	२२	५३	कौशमी	२२	६८
पापालुभे	२२	५३-५४	पुत्रव	२२	६८
नागरमोथ	२२	५४	वांगली कडाडी	२२	६८-६९
धावडी	२२	५४-५५	गरजु	२२	७०
भाजिका	२२	५५	संभावनी	२२	७०
पाताग मोण	२२	५५-५६	दुधेदी	२२	७१
वाराह कंद	२२	५६	अष्टपुत्रि	२२	७१
हागी पाड	२२	५७	लीलाभा	२२	७१
			गीरगोर	२२	७२

કુખો	૭૨	કલિહારી	૮૪-૮૫
બાહી	૭૨-૭૩	કુવર	૮૫
સુખ પુષ્પિ	૭૩	ભાંગ (ત્રીલાંગરી)	૮૫
મચ્છેછી	૭૪	કાંચની	૮૬
રતવેલીયો	૭૪	ધરો	૮૬
ગળજીલી	૭૪-૭૫	માંટી ધરો	૮૬
નાગદમળી	૭૫	કાશ	૮૬-૮૭
ચણોડી	૭૫-૭૬	ડાભ	૮૭
પેદજનનર	૭૬	મુજ	૮૭
માંદા	૭૬	નલ	૮૭
પિન્ડાર	૭૬	વાંસ	૮૮
નાક છીંકાળી	૭૭	અજમો	૮૮
રોહિડો	૭૭	ખમખસ	૮૮
મોચરસ	૭૭-૭૮	અગ્રીગુ	૮૮
અજગંધા	૭૮	છિલહદ	૮૮
પીળા કુતનો કંટાસજા	૭૮	મુકયાદિ વર્ગ.	
પીળા કુતની ગળી	૭૮	વિષય	પૃષ્ઠ
નાલમખાનુ	૭૮	શુદ્ધ, તેનાં નામો અને ગુણદોષો	૯૦
કપાસ	૮૦	ચાદ	૯૦-૯૧
ગંધપાનિ	૮૦	મરી	૯૧
ત્રોંદા (કેકર)	૮૦	પિંપર	૯૧-૯૨
નામી	૮૦	ત્રીકટુ	૯૨
તરખંખો	૮૧	પિપ્પામળ	૯૨-૯૩
ગલામોટા	૮૧	ચબ્બ	૯૩
સુદર્શન	૮૨	ગજ પિપ્પા	૯૩
મોર નાખા	૮૨-૮૩	ચિત્રો	૯૩-૯૪
કુંદડ	૮૨	પંચકોળ	૯૪
માંસ રોકિણા	૮૨	સના	૯૪-૯૫
હાડસાંકળ (ભારા સાંકળ)	૮૩	વરીયાળી	૯૫
આકડો	૮૩	મેથા	૯૫
કરેણુ	૮૩-૮૪	અજમોદ	૯૫-૯૬
જંતુરો	૮૪	જીં	૯૬

જાળમો	૬૭	શિસારસ	૧૦૮
ગૌહાર	૬૬	ઝેલવાલુક	૧૦૮-૧૦૯
ગાન તુલશી	૬૭	ઝાલકળ	૧૦૯
ગોડાવળ	૬૮	ઝાવંત્રી	૧૦૯
ગાલિપેર	૬૮	ઘવિંગ	૧૦૯-૧૧૦
ગાવડોંગ	૬૮-૬૯	કંઠોળ	૧૧૦
ઘાણા	૬૯	નાતી ઝાલાયત્રિ	૧૧૦
ઢિંગુ પત્રી	૬૯-૧૦૦	મોટી ઝાલાયત્રિ	૧૧૦
વિષય	૫૪	તજ	૧૧૧
કિંગ	૧૦૦	તેજપત્ર	૧૧૧
વાંચકપુર	૧૦૦-૧૦૧	નાગકેશર	૧૧૧
સિંધવ	૧૦૧	ત્રિખત, ચતુર્ખત	૧૧૨
સંચળ	૧૦૧	તાલીસપત્ર	૧૧૨
ખીડલુણ	૧૦૧	દેવદાર	૧૧૨
સમુદ્રલુણ	૧૦૨	તેલીયો દેવદાર	૧૧૨-૧૧૩
હસ	૧૦૨	નેત્રવાળો	૧૧૩
શાંમ્ભર લુણ	૧૦૨	જટામાંશી	૧૧૩
ખારી મીઠું	૧૦૨-૧૦૩	વીરલુવાળો	૧૧૩-૧૧૪
કાચ લવણ	૧૦૩	રેણુકા	૧૧૪
જવખાર	૧૦૩	પ્રિયંગુ	૧૧૪
ટંકણ	૧૦૩-૧૦૪	કેવટી મોથ	૧૧૪-૧૧૫
ધોરનો ખાર	૧૦૪	પરંપર કુલ	૧૧૫
સર્વે ક્ષાર	૧૦૪	ખસબેદ	૧૧૫
કપૂર,	૧૦૫	કંદરૂપ	૧૧૫
કસ્તુરિ	૧૦૬	ગુમળ	૧૧૬
માખરિ-કસ્તૂરી	૧૦૬	રાજ	૧૧૬-૧૧૭
ચંદન	૧૦૬-૧૦૭	પુનેર	૧૧૭
રાતુ ચંદન	૧૦૭	ચારક	૧૧૭
દાળુ ચંદન	૧૦૭	મુરા	૧૧૭
અગર	૧૦૭-૧૦૮	કચૂરો	૧૧૮
કેશર	૧૦૮	શરી (ખીજા જાતનો	
		કચૂરો)	૧૧૮

અસવર્ગ	૧૧૮	મોટી બોર છલી	૧૨૮
મઠિવત	૧૧૮-૧૧૯	કુંદ	૧૨૯
નલિકા	૧૧૯	મુસુ કેન્દ	૧૨૯
પદમક	૧૧૯	ચાવેલ	૧૨૯
પાન્ડેરવા	૧૧૯-૧૨૦	તલક	૧૨૯
તમર	૧૨૦	જેંદા	૧૩૦
મોરોચત	૧૨૧	કુપલરિયા	૧૩૦
નખલા	૧૨૦-૧૨૧	જામુમ	૧૩૦-૧૩૧
પતંગ	૧૨૧	સિંદૂરી	૧૩૧
લાખ	૧૨૧	તુલસી	૧૩૧
પર્ષદી	૧૨૨	મરવો	૧૩૧
પદ્મિની	૧૨૨	કમરો	૧૩૨
પદ્મ ચારિત્રી	૧૨૨	કાળો કમરો	૧૩૨
ધોળુ કમળ	૧૨૨-૧૨૩	વિષય	પૃષ્ઠ
સાંધ કમળ	૧૨૩	મુનશ્યાદિ વર્ગ ૪ થો.	
કાળુ કમળ	૧૨૩	સોતું (કિમ) તેના નામ અને	
કલ્હાર	૧૨૩-૧૨૪	મુસુ કોરો	૧૩૩
કમળકેશર	૧૨૪	ગાંધી (રમુ)	૧૩૩-૧૩૪
કમળ કાંઠડી	૧૨૪	તોંચુ	૧૩૪
કમળ ટાંચી	૧૨૪-૧૨૫	કાંઠુ	૧૩૪
ચંબેલી	૧૨૫	પીતળ	૧૩૪-૧૩૫
માલતી	૧૨૫	કલાઈ	૧૩૫
જુમ	૧૨૫	કલાઈ	૧૩૫
મોસળી ગુલાબ		જમત	૧૩૫
(સેવતી)	૧૨૬	સીસુ	૧૩૫
કેવડો	૧૨૬	સોતું	૧૩૬
વાસંતી	૧૨૬	પારો	૧૩૬
મૈયાલી	૧૨૭	અમક	૧૩૭
માધવી	૧૨૭	ગંધક	૧૩૭
કેશરી ચંપો	૧૨૭-૧૨૮	સોનામુખી	૧૩૭-૧૩૮
નાગકેશર	૧૨૮	મનશિલ	૧૩૮
બોર છલી	૧૨૮	હરતાળ	૧૩૮

ગેઝ	"	૧૩૯	વહાદિ વર્ગી પ મો.	
મોચ્યથુ	"	૧૩૯	વડ (વહો) તેના નામે અને	
દિગમ્થી	"	૧૩૯-૧૪૦	ગુપ્તોપ	૧૪૮
દિગ્ગોષ્ઠ	"	૧૪૦	પીપળો	૧૪૮
મિંદર	"	૧૪૦	પારસ પીપળો	૧૪૮-૧૪૯
સુરમો	"	૧૪૦-૧૪૧	ઉમ્મરો	૧૪૯
રસવતી (રસાંગગર)	"	૧૪૧	કરંચરો (હા ઉમ્મરો)	૧૪૯
જમત ભરમ	"	૧૪૧	પીપળ	૧૪૯
શિલાજીત	"	૧૪૧-૧૪૨	પંચક્ષીરજ્ઞ	૧૫૦
હીગખોળ	"	૧૪૨	નન્દીટક્ષ	૧૫૦
ફટકરી	"	૧૪૨-૧૪૩	કદમ્બ	૧૫૧
સમુદ્ર કીણ	"	૧૪૩	કડાઈ	૧૫૧
પ્રવાલ	"	૧૪૩	સરસડો	૧૫૧
મોતી	"	૧૪૩	આતંગલ	૧૫૧-૧૫૨
માણેક	"	૧૪૩	નેતર	૧૫૨
સુર્યાકાન્તમણિ	"	૧૪૪	જળનેતર	૧૫૨
ચંદ્રકાન્તમણિ	"	૧૪૪	સમુદ્રકા (સમુદ્રગોપ)	૧૫૨-૧૫૩
ગોમેદમણિ	"	૧૪૪	ગુદો	૧૫૩
હીરા	"	૧૪૪	વગદો (પાલુડો)	૧૫૩
નિલમ	"	૧૪૪	શામ	૧૫૪
મગ્ધતમણિ	"	૧૪૪	શાલ	૧૫૪
મોતિ છીપ	"	૧૪૪-૧૪૫	તમાલ રત્ન	૧૫૪
મોતિ કાન્તી	"	૧૪૫	ખેર	૧૫૪-૧૫૫
મરકતમણિ	"	૧૪૫	સુગંધિ ખેર	૧૫૫
શંખ, તેના નામે અને			ખાવળ	૧૫૫
ગુપ્તોપ		૧૪૫-૧૪૬	ખીચો	૧૫૬
નાનો શંખ	"	૧૪૬	તણસ	૧૫૬
ચાક (ખડી)	"	૧૪૬	બોજપત્ર	૧૫૬
રતિ અને માટી	"	૧૪૬-૧૪૭	ખાખરો	૧૫૬-૧૫૭
ચુંબક (લોહચુંબક)	"	૧૪૭	ધવ	૧૫૭
કાચ	"	૧૪૭	ધામાણુ	૧૫૭

સળં	૧૫૭-૧૫૮	દાડમ	૧૬૬
શાખોટ (એક જા-)		નિરમળી	૧૭૦
તનો શાગ)	૧૫૮	ખેર	૧૭૦-૧૭૧
વરણી	૧૫૮	રાયણ	૧૭૨
મવેડી	૧૫૮	ચારોળી	૧૭૨
શાલેડું (દેશીશાક)	૧૫૮	ધામણ (દાલસા)	૧૭૨
છંગોર	૧૫૯	ટીંબરવો	૧૭૩
વાયુંગા (ટીંબરની)		કિંકણી (કાંકણ)	૧૭૪
એક જાત)	૧૫૯	આલુ	૧૭૪
કાંકણ ધોળી	૧૬૦	મહુડો	૧૭૪
પાન્ડેરવો (છારી),	૧૬૦	ફણસ	૧૭૫
શેંબળ	૧૬૦-૧૬૧	ફણસ નાનું	૧૭૫
મુણિ	૧૬૧	તાડ	૧૭૬
સાતવિણ,	૧૬૧	ખર્ચુચ	૧૭૬
હળદરવો	૧૬૧	સેવ	૧૭૭
કણજ	૧૬૨	અમૃત (નાસપાતી),	૧૭૭
કણજ	૧૬૨	જમ્મળ	૧૭૮
તિરિગિચ્છી	૧૬૨	બિદામ	૧૭૮
ખિજડી	૧૬૩	પરતી,	૧૭૮
જળસરસડો	૧૬૩	અલીચી	૧૭૯
અરિદા	૧૬૩	આલુ બુખાર	૧૭૯
શીશમ	૧૬૪	અંજર	૧૭૯
અગથીઓ	૧૬૪	અખરોટ	૧૮૦
કુળાદિ વર્ગ ૬ ઠા.		પારેવત	૧૮૦
દ્રાક્ષ, તેનાં નામો અને		શેતુર	૧૮૦
ગુણદોષ	૧૬૫	ગાંગડ	૧૮૦
આમ-(આખો-કેરી),	૧૬૬	તવર	૧૮૧
જમ્મો	૧૬૭	તવર વૃક્ષ	૧૮૧
નારીએળ	૧૬૭	ખીજેરા	૧૮૧-૧૮૨
ખજૂરી	૧૬૮	મીઠાં લીંબુ	૧૮૨
સુસેમાની ખજૂર	૧૬૮	નારંગી	૧૮૩
કેળ	૧૬૯	જંબીરી લીંબુ	૧૮૩

અમ્લવેતસ	”	૧૮૩	મીઠાંબોલાં-(ટીકુરાં),,	૧૯૭
સારામ્લ	”	૧૮૪	કારેલી	” ૧૯૭
લીંબુ	”	૧૮૪	કંકોડાં	” ૧૯૮
કમરખ	”	૧૮૪	વાંઝણી કંકોડી	” ૧૯૮
આમલી	”	૧૮૪-૧૮૫	ડોડી	” ૧૯૮
કરમદી	”	૧૮૫	કટોલાં	” ૧૯૮
વિકા	”	૧૮૫	કાળી વાસોળ	” ૧૯૯
કાંઠી	”	૧૮૬	વાસોળ	” ૧૯૯
કાંઠાનાં પાન	”	૧૮૬	ચીલ (બાજી)	” ૧૯૯
અભંડા	”	૧૮૭	મીઠી ડોડી	” ૧૯૯
કલમી આંબા	”	૧૮૭	મોટા ચીલ	” ૨૦૦
પંચામ્લ	”	૧૮૭	કણીની બાજી	” ૨૦૦
જંગલી આંબા	”	૧૮૭-૧૮૮	તાંદળજો	” ૨૦૦
સોપારી	”	૧૮૮	કાંગ	” ૨૦૧
નાગરવેલ	”	૧૮૯-૧૯૦	ડાંબો	” ૨૦૧
ખાટી આંબલી	”	૧૯૦-૧૯૧	પરવળ	” ૨૦૧
શાક વર્ગ ૭ મો.			પંડોળાં	” ૨૦૨
કાળુ તેનાં નામો અને			ટાંકો	” ૨૦૨
ગુણ દોષ	”	૧૯૨	પોષ	” ૨૦૩
કાકડી	”	૧૯૨	લોંચી	” ૨૦૩
કલિંગડ (તર્કુચ)	”	૧૯૩	કરમદાં	” ૨૦૩-૨૦૪
મીઠી નધ	”	૧૯૩	તિલપરણી	” ૨૦૪
કડવી નધ	”	૧૯૩	કાચમી(લીલાપાણી),,	” ૨૦૪
ખીરા (તાંસળા)	”	૧૯૪	કુંડક	” ૨૦૪
ચીમડાં	”	૧૯૪	વસ્તી	” ૨૦૪
ખર્ચુચ રેતનાં-(ચીમડાં),,	”	૧૯૪	શીતવાર	” ૨૦૫
શીર્ષુ ટૂંત	”	૧૯૫	સરસવતી બાજી	” ૨૦૫
જુરીયાં	”	૧૯૫	ચણાની બાજી	” ૨૦૬
મલકાં	”	૧૯૬	ખાટી લોણી	” ૨૦૬
મોટાં મલાં	”	૧૯૬	કાસુંદરો	” ૨૦૬
રીંગણાં	”	૧૯૬	ગાજર	” ૨૦૬
ધાળાં રીંગણાં	”	૧૯૭	મુળા	” ૨૦૭

કચડો	૨૦૭
સરગવો	૨૦૮
લસણ	૨૦૯
કુંગળી	૨૦૯
ગાજર	૨૧૦
સુરણ	૨૧૦
બારા સંક્રિષ્ણ	૨૧૦
કુકર કંદ	૨૧૧
મુસલી	૨૧૧
કંચુકી	૨૧૧
ખીલાડા છત્રી (ખી- લાડાની ખરી)	૨૧૨
સ્થુલકંદ, માનકંદ	૨૧૨
શિંગોડાં	૨૧૨
રતાણુ, પિન્ડાણુ	૨૧૩
કેયૂર	૨૧૩-૨૧૪
પાણી આદિ વર્ગ ૮ મો.	
પાણી તેનાં નામો અને	
ગુણ દોષો	૨૧૫ થી ૨૨૪
દુધ	૨૨૪-૨૨૫
ગાયતું દુધ	૨૨૫
બકરીનું દુધ	૨૨૫
ઘેટાનું	૨૨૬
બેસનું	૨૨૬
ચીનું	૨૨૬
હાથીનું	૨૨૭
ઊંટનું	૨૨૭
ઘોડાનું	૨૨૭
દુધના સામાન્ય ગુણો	૨૨૭-૨૩૦
દહિનાં ગુણ	૨૩૦-૨૩૪
છાશ	૨૩૪-૨૩૬
માખણ	૨૩૬-૨૩૭

ધી	૨૩૭-૨૩૮
તેલ	૨૩૮-૨૪૦
તીખાં તેલ	૨૪૦-૨૪૧
લીંબડાનું તેલ	૨૪૧
અળશીનું તેલ	૨૪૧
સરસવનું તેલ	૨૪૧
કાસંખીનું તેલ	૨૪૧
માલકાંકણીનું તેલ	૨૪૨
નારીએલ વગેરે તેલો	૨૪૨
સીસમ વગેરે તેલો	૨૪૨
બીલામાનું તેલ	૨૪૨
ખાખરા અને મહુડાં વગેરે- નાં તેલો	૨૪૩
ત્રપુશાદિ તેલ	૨૪૩
પાઠાનું તેલ	૨૪૩
જવનું તેલ	૨૪૩
આમળાનું તેલ	૨૪૩
તેલ, ચરખી વીગેરેના ગુણદોષો	૨૪૪
દારના બેદ અને ગુણો	૨૪૫-૨૫૧
કાંજી	૨૫૨
ગાય ભેંસના મુત્રના ગુણદોષો	૨૫૩
ઘોડાના મુત્રના ગુણો	૨૫૩
બકરીનું મુત્ર	૨૫૪
ઘેટાનું મુત્ર	૨૫૪
ગધેડાનું મુત્ર	૨૫૪
ઊંટનું મુત્ર	૨૫૪
પુરુષનું મુત્ર	૨૫૪
ઈંદ્રિયાદિ વર્ગ ૯ મો.	
શેરડી, તેના નામો અને	
ગુણ દોષો	૨૫૫-૨૫૬
શેરડીના રસના ગુણો	૨૫૬
સાકર	૨૫૬-૨૫૭

ખાંડ	”	૨૫૭
મધની ખાંડ	”	૨૫૮
મહુડાં	”	૨૫૮
ઝાળ	”	૨૫૮-૨૫૯
મધના નામ અને ગુણો.		૨૫૯-૨૬૧

ધાન્યનો ગુણાદિ વર્ગ ૧૦ મો.

ડાંગર વિગેરેનાં નામ તથા	
ગુણો	૨૬૨-૨૬૫

મહુ	”	૨૬૫
જવ	”	૨૬૬
વાલ	”	૨૬૬
મગ	”	૨૬૭
અડદ	”	૨૬૭-૨૬૮
મઠ	”	૨૬૮
વાલોળીયા	”	૨૬૯
વટાણા	”	૨૬૯
ચોળા	”	૨૬૯
ચણા	”	૨૬૯
મસૂર	”	૨૭૦
કળથી	”	૨૭૦-૨૭૧
તલ	”	૨૭૧
તુવેર	”	૨૭૨
અળશી	”	૨૭૨
કુસુમ્પી	”	૨૭૨
સરસવ	”	૨૭૩
શણ	”	૨૭૩
તુણ ધાન્ય	”	૨૭૪
નિવાર (નવાર) (ખંટી)		૨૭૫
જુવાર	”	૨૭૫
થેંગ	”	૨૭૫

ધાન્યકૃતાન્નાદિ વર્ગ ૧૧ મો.	
વિષય	પૃષ્ઠ
આહાર	૨૭૭
ચોખા (ભાત) તેનાં નામ	
અને ગુણ	૨૭૭
ભાતનું ઝોસામણ	૨૭૮
પેયાદિ લક્ષણ	૨૭૮
યવાગુ	૨૭૯
વિક્ષેપી	૨૭૯
પેયા	૨૭૯
વ્યામંડ	૨૮૦
અષ્ટ ગુણ્યમંડ	૨૮૦-૨૮૧
મગનો યુષ	૨૮૧
દાડમ અને આમળાનો યુષ	૨૮૧
મગ અને આમળાનો યુષ	૨૮૧
કળથીનો યુષ	૨૮૧
મગની દાળ અને મૂળા- નો યુષ	૨૮૧
ચણાનો યુષ	૨૮૨
મઠનો યુષ	૨૮૨
સામાન્ય યુષ	૨૮૨
સૂધ્યનાં નામ તથા ગુણ	૨૮૩
ખોચડી	૨૮૩
ક્ષિપ્રા	૨૮૩
ખીર	૨૮૪
રાજખાંડવ	૨૮૪
રસાલા	૨૮૪
પાનક	૨૮૫-૨૮૬
સાદક	૨૮૬
પોલિકા	૨૮૬-૨૮૭
ડાંગરના ચોખા ખાવા- ના ગુણો	૨૮૭

મહુ ખાવાના ગુણો	૨૮૮	ગથેડો	૩૦૫
અડદ ખાવાના ગુણ	૨૮૮	ભેંસ	૩૦૬
ગોળ સાથેના ખાણના ગુણો	૨૮૮	જીંઘ	૩૦૬
ધીના પદાર્થના ગુણ	૨૮૮	સિંહ સાદ્દા	૩૦૭
તેલના પદાર્થના ગુણ	૨૮૮	વાધ	૩૦૭
દુધના પદાર્થના ગુણ	૨૮૮	ચિત્તો	૩૦૭
ધેખર	૨૮૬	કુતરાં	૩૦૭
સંયાવ	૨૮૮-૨૯૦	સુવર	૩૦૮
ખાંડના પદાર્થના ગુણ	૨૯૦	ખરરાં	૩૦૮
માલપુઆ	૨૯૧	થેટાં	૩૦૯
વિરમંદ	૨૯૧-૨૯૨	મૂગ	૩૦૯
ભરૂંસી (ભાપકી, શીરો)	૨૯૨	સાખર	૩૧૦
સુવરેણી	૨૯૨	રોઝ	૩૧૦
ભાંડ	૨૯૩	કરતુરિઓ મૂગ	૩૧૦
વડા	૨૯૩-૨૯૪	ચિત્તલ	૩૧૦-૩૧૧
સોમાલિકા	૨૯૪	શશલાં	૩૧૧-૩૧૨
જાલેખી	૨૯૪-૨૯૫	ખિલાડાં	૩૧૨
કંસાર	૨૯૫	વાંદરાં	૩૧૨
મન્ય	૨૯૫-૨૯૬	શિયાળ	૩૧૩
લાળ	૨૯૭	ઉદર	૩૧૩
પૂવાં	૨૯૭	પક્ષી	૩૧૩
ઓળો	૨૯૭-૨૯૮	તેતર	૩૧૩
પુખ	૨૯૮-૨૯૯	ખટેર	૩૧૪
માંસ	૨૯૯-૩૦૩	લાવરાં	૩૧૪
પાપડ	૩૦૩-૩૦૪	ચકલાં	૩૧૫
માંસ વર્ગ ૨૨ ભો.		વર્તિક	૩૧૫
વિષય.	પૃષ્ઠ	પારેવાં કચુતર	૩૧૫-૩૧૬
હસ્તિ (હાથી)નાં નામો		ભોર	૩૧૬
અને ગુણદોષો	૩૦૪	કુકડો	૩૧૬-૩૧૭
ઘોડો	૩૦૪-૩૦૫	પોપટ	૩૧૭
ખચ્ચર	૩૦૫	કોયલ	૩૧૭
ઉટ	૩૦૫	કાગડો	૩૧૮

ગીધ	૩૧૮
હંસ	૩૧૮-૩૧૯
સારસ ચક્રવાક	૩૧૯
બગલા	૩૧૯
આડયો	૩૧૯-૩૨૦
કાકિરોલ	૩૨૦
ચાશ અથવા લકડખોદ	૩૨૦
પપૈયા	૩૨૦
ભારદોળ	૩૨૦-૩૨૧
કકરીબાળ ચીડીયાં	૩૨૧
ધ્રુવડ	૩૨૧
ચકોર	૩૨૧
બળચર પક્ષિ	૩૨૨
માછલી	૩૨૨-૩૨૪
નાની માછલી	૩૨૪
મગરમચ્છ	૩૨૪
કાચબો	૩૨૫
રેડકાં	૩૨૫
કરચલા	૩૨૫
સાપ	૩૨૫-૩૨૬
અન્ય જાતિના સાપો	૩૨૬
સાપના માંસના ગુણો	૩૨૬
ગોહ	૩૨૬
માંસના પરચુરણ ગુણ	
દોષ	૩૨૭-૩૨૮

મીઠા વર્ગ ૧૩ મો.

અનુપાત ગુણ	૩૨૯-૩૩૦
દાર	૩૩૦
પ્રભાતમાં પાણી પીવાના ગુણ	૩૩૦
ઉત્તમ અનાજો	૩૩૧
તેલ મર્દન વીજેરે	૩૩૨
અંબન	૩૩૨
કસરત	૩૩૩
માલિશ, પગમાંથી વીજેરે	૩૩૪
સ્નેહ દ્રવ્યો ઓળવાં તથા	

માથુ ઓળવું વીજેરે	૩૩૪
તેલમાં ડુબાડીઓ ખાવાથી થતા ફાયદા વીજેરે	૩૩૫
પિડી વજેરે મુગાંધિક દ્રવ્યોનું મર્દન	૩૩૫
સ્નાન	૩૩૫
અંદન વજેરે લગાવવું	૩૩૬
ફુલ, વસ્ત્ર, રત્નો વજેરે પહેરવાથી થતા ફાયદા	૩૩૬
પામડીથી ફાયદા	૩૩૬
છત્રી ઓઢવાના ફાયદા	૩૩૬
લાકડી ...	૩૩૭
ચાલવું ...	૩૩૭
પલંગ ...	૩૩૭
તાપ ...	૩૩૮
અમિતો શેક ...	૩૩૮
ધમાડો ...	૩૩૮
અંધાર ...	૩૩૮
વધારે પવન ...	૩૩૮
છવરતુ પ્રાણદાયક ...	૩૩૮
છવરતુ નહિ સેવવા લાયક	૩૩૯
અનુક્રમે ચઢીયાતા ગુણની ચીજો ...	૩૩૯
ધી, તેલના ગુણો ...	૩૩૯
દક્ષિણનો પવન ...	૩૪૦
પશ્ચિમનો પવન ...	૩૪૦
ઉત્તરનો પવન ...	૩૪૦
ખાટો રસ ...	૩૪૦-૩૪૧
ગર્મ રસ ...	૩૪૧
કડવો રસ ...	૩૪૧
ખારો રસ ...	૩૪૧
તુરો રસ ...	૩૪૧
કીલટી કરવી ...	૩૪૨
અસ્તિ કર્મ ...	૩૪૨
પાંચકર્મ લોહિ શુદ્ધ કરવાનાં ...	૩૪૩ થી ૩૪૮

રા. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહકૃત રસિક નવલકથાઓ.

લતા અને લલિતા ભાગ ૧-૨-૩-૪-લતા અને લલિતા એ

બહેનો હોવા છતાં જૂદા જૂદા રંગદંડમાં અને જૂદા જૂદા સ્વભાવની માતાઓના સહવાસમાં ઉછરવાથી તેમનામાં જે ફરક જોવામાં આવે છે તેનું દિગ્દર્શન આ નવલકથામાં કરી શકાય છે. અંગ્રેજી કુમારિકાના પ્રેમદર્શનથી હિંદુ છોકરી ઉપર કેવી અસર વાય છે. કેળવણીના પુત્રને ચોક્કસ કુમારિકા સાથે પરણવાની ફરજ પાડનાર પિતા તેનું કેવું માકું પરિણામ મેળવે છે અને રાજવંશીઓમાં કેવી કેવી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિઓ જોવામાં આવે છે એનો ઉત્તમ ચિતાર આપેલો છે. વાર્તાનો દરેક ભાગ અત્યંત રસિક છે અને ચારે ભાગોમાં સુંદર શૈલોચાદ્રીક ચીત્રા આપવામાં આવ્યાં છે. સુંદર છપાઈ, ઉંચા કાગળ, પાકું સોનેરી સુશોભિત પૂઠું, દરેક ભાગનાં પૃષ્ઠ ૨૦૦. કિંમત દરેક ભાગની ૧—૦—૦ મુજબ રૂ. ૪—૦—૦

નાદિરનો દોરઢમામ અથવા બાહુબળનું પરિણામ-સ્વર્ગવાસી અમૃત કેશવ નાયક

તથા વિદ્યમાન ઠક્કુર નારાયણ વિસનજી કૃત. એક સાધારણ સિપાહી તરીકે ધરાવના બાદશાહના સૈન્યમાં દાખલ થઈ ધીમે ધીમે આગળ વધી અતે જળપ્રપંચ તથા અદ્વિતીય બાહુબળથી ધરાવના બાદશાહ બની બેઠેલા અને ત્યાર પછી હિન્દુસ્તાનમાં આવી દિલ્હીમાં 'કલ્એઆમ' ચાલાવી દિલ્હીની મૂગલિયાત 'શહેનશાહના' પાયાને હમ્મેશને માટે હીલો કરી જનાર નાદિરશાહનું જીવનચરિત્ર આ ગ્રંથમાં એટલું અને એવું ઉત્તમતાથી વર્ણવાયું છે કે જાણે એક ઉત્કૃષ્ટ નવલકથા વાંચતા હોઈએ તેવો જ ભાસ થાય છે. ઉત્તમ કાગળ, ઉત્તમ બાઇન્ડીંગ ૨૫૦ પૃષ્ઠના ગ્રંથની કીમત રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

મારી ભયંકર સંસારયાત્રા—અથવા એક નિરાધાર અબળાનો આર્તનાદ !

આ સામાજિક નવલકથામાં સંસાર વ્યવહારમાં પ્રચલિત થઈ પડેલા કેટલાક વિષયોનું એવી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે કે, જેમાંથી ઘણું શીખવાનું મળી શકે તેમ છે. બાળવિધવાની હિન્દુ સમાજમાં કેવી શોચનીય સ્થિતિ છે, લગ્ન કાને કહેવાય છે, પુનર્લગ્નની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ છે, જ્ઞાતિ હિત કેવી રીતે સાધી શકાય તથા જ્ઞાતિના મહાઓને કેવી રીતે દૂર કરી શકાય આદિ અનેક ઉપયોગી વિષયોની ચર્ચા આ નવલકથામાં ઘણી રસિ-

કતાથી કરેલી છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૩૫૦, પાકું રૂપેરી પૂકું;
છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ ૨-૮-૦

૪૪૦

૨૧. પ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કરકૃત રસિક નવલકથાઓ.

કંગાલ કેદી અથવા સ્નેહ-બંધન—ભાગ ૧-૨ આ નવલ

કથામાં સુખદુઃખના પડછાયા, સ્વામી સ્નેહજ્યોતિનું આદર્શ સાધુ-
જીવન અને દૈવી પરાપકાર, હતભાગ્ય રંગનાથની સ્થિતિનું અને જીવ-
નનું કલ્પના પણ ન કરી શકાય એવું અસંભવ પરિવર્તન, પોલિસ
અમલદારોની નિષ્કુરતા, સંપત્તિનો સદુપયોગ, નિરાધાર સ્નેહલતાના
જીવનનો અકાળે આવેલો શોચનીય અંત, શાન્તિલતાના કષ્ટની પરિ-
સીમા, અપૂર્વ વાતસલ્ય સ્નેહ, કૃષ્ણલાલનાં કુટિલ કારસ્થાન. શ્રીમં-
તોની શક્તિ અને વિદ્યાપ્રિયતા, નર્મદાની પ્રાણહારક આશા, પ્રણય
અને વિરહના આકર્ષણીય પ્રસંગો, પાપિષ્ઠ કાળિકાની કુટિલતા,
સતી સાધ્વીની શીયળપ્રીત, આદિ અનેકાવધ આકર્ષણીય વ્રતનાઓથી
પરિપૂર્ણ. દરેક ભાગમાં ચાર સુંદર શેટોગ્રાફિક ચિત્રો, ચીકણા
સફેદ કાગળ, બન્ને ભાગનું પાકું રૂપેરી પૂકું; કીંમત ભાગ ૧ લા
રૂ ૧-૧૨-૦ ભાગ ૨ જો ૨-૦-૦

દગાબાજ દુનિયા—આ નવલકથાની વસ્તુસંકલના એવી તો અદ્ભુત, પરંતુ

સંભવિત છે કે, પ્રત્યેક પૃષ્ઠે વાંચકની જાણના વૃદ્ધિગત થાય તેમ
છે પત્નીનું ગૂમ થવું, રેલ્વે ટ્રેનમાં સંન્યાસીના મૃતદેહનું તણાઈ
આવવું, સાધ્વી સતી નિર્મળાનો દૈવી અને આદર્શ સ્વામીસ્નેહ,
સંન્યાસીના જીવનનું ગુપ્ત રહસ્ય પાપનો પશ્ચાતાપ, સંતાનસ્નેહ,
લોકચર્યા અથવા ગામડાનું એજેટ, પ્રચંડ નિરાશા, ચારને પોટલે
ધુળીની ધુળ આદિ અનેક રસિક, ચમત્કારિક અને બોધક વિષયોથી
ભરપૂર, મોટા કદનાં પૃષ્ઠ લગભગ ૨૨૦ મનહર છપાઈ, ચાર
સુંદર શેટોગ્રાફિક ચિત્રો પાકું લાયબ્રેરીને શોભાવે એવું રમણીય

મૃગલોચની અથવા માયા પ્રાબલ્ય (સંપાદક:-
૨૧. પ્ર૦ જા૦ ઠક્કર.) ભાગ

૧-૨-૩-૪ આ નવલકથા વાર્તા પ્રિય વાંચકોતે એક વખત વાંચવાની
અમે ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. શુદ્ધ સ્નેહનું સ્વરૂપ સમજવું
હોય, વશદાર દોસ્તની દિલોબ્ધન દોસ્તીનું દર્શન કરવું હોય, વેશ-
ધારીઓના કલ્પનામાં પણ ન ઉપજી શકે એવા અવનવા ચમત્કારોથી
પરિચિત થવું હોય, વીરપુરુષોની વીરતા જોવી હોય તો આ નવલ-

કથા અવસ્ય વાંચજો. પ્રેમિક પ્રેમિકાની વિયોગવ્યથાનો હૃદયવિદારક ચિતાર વાંચતાં તમે અશ્રુજળને અટકાવી શકશો નહિ. પ્રેમ, વિરહ, મિલન, ચમત્કાર, કર્તવ્યનિષ્ઠા, દેશદ્રોહ, દેશભક્તિ વગેરે સધળું આ નવલકથામાં છે. આ નવલકથા વાંચતાં તમે આહાર નદ્રા પણ ભૂલી જશો અને તમારા મુખમાંથી વારંવાર ‘વાહ વાહ’ના જ ઉદ્ગાર નીકળશે. આ નવલકથાની લોકપ્રિયતા અને રસિકતા માટે એટલું જ કહેવું બસ છે કે, ઉર્દુ, હિંદી, નેપોલી, ઈંગ્રેજી આદિ દેશી વિદેશી ભાષાઓમાં આ નવલકથાની અત્યાર સૂધીમાં લાખો નકલો વેચાઈ ગઈ છે અને હજી વેચાય છે. આજે જ મંગાવો. દરેક ભાગનું મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ કુલ રૂ. ૬-૦-૦ પાકું રૂપેરી પૂકું.

કલંદરની કટાર અથવા સંસાર ખાંડાની ધાર—નીચ અને શયતાન દોસ્તો કેવી દગાખાજીથી પોતાના દોસ્તનો ધાત અથવા ખૂત કરે છે, સ્વાર્થને વખતે તેમનાં દસ્ય કેવાં પાપાણુ જેવાં બની જાય છે તથા અંતે એવા દુરાત્માઓની કેવી દુર્દશા થાય છે, કામળ હૃદયની કામિનીઓ પ્રેમના માટે કેટલાં બધાં સાહસો વેડીને જીવનનું બળિદાન આપવાની તૈયાર કરીને તે અન્ય પુરુષોના પ્રેમને સંપાદન કરે છે, તથા તે ઉપરાંત મહાત્માઓના ચમત્કાર, પિશાચોની પાપલીલા, પિતાએ પિશાચનું સ્વરૂપ ધારીને કન્યાને ભોંયમાં દટાવવી, દીવાનની દુષ્ટતા, પાપીનો ભયંકર જુલમ, જમસોની બહાદુરી, શયતાની ચક્રર, ભોંયરામાંનાં મેદ ભરેલાં કુર્કો, છુપી કટારીનું પરાક્રમ આદિ સર્વ વિષયો વાંચતાં આ સંસાર એ ખાંડાની ધાર જ છે એવો સર્વને ભાસ થયા વિના રહેશે નહિ. મોટી સાંઘડનાં પૃષ્ઠ ૩૪૦ પાકું પૂકું મૂલ્ય ૨-૦-૦

બવાનીનો ભોગ અથવા રણપૂતોનો રણુન્માદ પ્રેમના પ્રતિસ્પર્ધામાં જે વીર બાળકો પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપવાને પણ તૈયાર થઈ જાય છે. વીર અને ધર્મ-પરાયણ રણપૂતો પ્રતિજ્ઞાને માટે પોતાના જીવપર આવીને તલ્વારની બાજી ખેલે છે, પવિત્ર હૃદયના રણપૂત બાળાઓ વીરતાને જ વરનારી હોય છે, પણ રૂપમાં મોહાંધ નથી થતી આદિ સર્વ બનાવો વાંચતાં પૂર્વ સમયના રણપૂતોના ગૌરવનું સ્મરણ થઈ આવે છે અને આંખોમાંથી ચોધારાં આંસુ વહેવા માંડે છે. પૃષ્ઠ ૨૫૦ પાકું રૂપેરી પુકું હોવા છતાં મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

કમનસીખ લાલા—ફેશન આડંબરવાળી ઉચ્છૃંખલ સ્વેચ્છા-
રિણી અખળા સાથે વિવાહ કરવાની
પ્રાણહારક મહત્વાકાંક્ષા રાખનાર યુવકોની જેવી ખાનાખરાખી અને
પાયમાલી થાય છે, પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે તેઓ કેવાં
કમકમાટી ઉપજો એવાં કુટિલ કાર્યો કરે છે, સમજી યુવકોનું શું
કર્તવ્ય છે, આદર્શ જીવન કેવું હોવું જોઈએ વગેરે અનેક સાંસારિક
ઘટનાઓ તાદ્રસ્ય દષ્ટિ સમક્ષ ઉભી જ હોય એતું વર્ણન આલેખવામાં
આવ્યું છે. સંયોગ વિયોગના પ્રસંગો, વિરહવેદના, પ્રેમની નિરાશા,
સ્નેહમાં સંકટ વગેરે રસિક ચિત્તાકર્ષક વિષયોથી ભરપૂર. મ્હોટી
સાઈઝનાં પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૮૦, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો. પાકું
રૂપેરી પૂઠું; છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧—૧૨—૦

હલપતરામ ભાઈશંકર રાવળ કૃત નવલકથાઓ.

દશલાખનો દલો અથવા રત્ન કંકણ—લક્ષ્મીના લોભથી
લુચ્ચાં માણસો આ
જગતમાં નિર્દોષ મનુષ્યો ઉપર પણ કેવો હૃદયભેદક જીવ્મ યુગ્મરે છે,
ભાક્યચક્રના અદ્ભુત પરિવર્તનના પરિણામે નિર્દોષ માણસને પણ કે-
ટલું બટું દુઃખ સહન કરવું પડે છે, એક અખળા પણ દ્રવ્યલોભની
લાલસાથી પ્રખળા બની કેવાં રોમાંચ ઉપજાવે એવાં કારસ્થાનો કરે
છે, હમીનો જય અને પાપીઓના પરાજય કેવી રીતે થાય છે આદિ
અનેકવિધ વિષયોનું શાબ્દિક ચિત્ર બોલવું હોય, તો આ નવલકથા
અવશ્ય વાંચો. જાંચા ગ્લેજ કાગળ, પાકું રૂપેરી નામનું પૂઠું, પૃષ્ઠ
સંખ્યા લગભગ ૩૨૫ છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૨—૦—૦

૪૫૪

મહાત્મા કબીરની કાવ્યપ્રસાદી

કબીર કાવ્ય—આ પુસ્તક ફક્ત એક જ વાર વાંચવાથી તે
વારંવાર વાંચવાની પ્રેરણા થાય એવો એમાં
અદ્ભુત રસ છે. આમાં સામર્થ્યઅંગ, સ્મરણઅંગ, ચિતાવનીઅંગ,
જીવનમૃતકઅંગ, કામઅંગ આદિ ૨૦ અંગ છે અને તે એકથી એક
એવા અદ્ભુત છે કે તેનો ખરો ખ્યાલ વાંચવાથી જ થશે. સિવાય
આમાં નીચે જણાવેલાં ત્રણ સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો આપેલાં છે (૧)
કબીરને ગુરુની પ્રાપ્તિ (૨) કબીરના અદ્ભુત ચમત્કારથી કાજી સાહેબે
ચિડાઈ જઈ આદર્શાહ મારશ્વત કબીર સાહેબને બોલાવી તેમને લોહાની
પેટીમાં પુરી ઉપરથી મજબુત તાળું લગાડી તે પેટીને ઊંડા પાણીમાં

હુઆવી દેવી અને બીજી બાબુએ કપીર સાહેબનું સમાધિ અવસ્થામાં પાણીપર તરવું (૩) કમાલના મૃતદેહને બાદશાહની સમક્ષ મુદ્દે ઉઠા કુદરતકે કમાલસે એમ કહી સજવન કરવું વગેરે ચિત્રોના દેખાવો ખાસ જોવા લાયક છે. સર્વ સાધારણોની સગવડ ખાતર આ પુસ્તક ગુજરાતી અક્ષરમાં છપાવ્યું છે. કાગળ ગ્લેન્ડ ઉંચા, પાકા પુંડા ઉપર કપીર સાહેબનો રૂપેરી વરખથી છાપેલો ફોટો, બાંધણી મજબુત હોવા છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧૧૧૧

અતિ ઉત્તમ ગ્રન્થ ! અદ્ભુત અદ્વિતીય ગ્રન્થ !

એક એક નકલ પ્રત્યેક ઘરમાં રહેવી જ જોઈએ! દરેક મુહુરતે વાંચવું જ એમ છે.

કોકશાસ્ત્ર.

આ અમૂલ્ય અદ્વિતીય ગ્રન્થ સર્વોપરી છે. એમાં ઘણા જીનાં જીનાં પુસ્તકો શોધીને યુવાન સ્ત્રી પુરુષોને અતિ ઉપયોગી થઈ પડે એવા ગુપ્ત વિષયો—દવાઓ પ્રકટ થયાં છે. એમાં સ્ત્રી પુરુષની ચાર-જાતિ, તેમનાં લક્ષણ, કામદેવતાં રહેવાનાં સ્થળ, ગુપ્ત આસનોનાં ચર્ચન, સંયોગ માટે તીર્થ; વાર, નક્ષત્રોના વિચાર, અદ્ભુત વા-જકરણ, વશીકરણ પ્રયોગો, ગર્ભ રહેવાના ઉપાય, ગર્ભખાત-ગર્ભ-આવની રામચાણુ અનુભવસિદ્ધ દવાઓ, અનેક રોગો ઉપર ઉત્તમ દુધકા, ઇન્જીનુસાર પુત્રપુત્રી ઉત્પન્ન કરી શકાય એવા પ્રયોગો, પુરુષ અને સ્ત્રીનાં ગુપ્ત લક્ષણો, રંગદર્શન ફળ, રજસ્વળા કર્તવ્ય, પુત્રપુત્રી થવાના દિવસો, ગર્ભપરીક્ષા, યુવાવસ્થા, વીર્ય પ્રભાવ, નપુંસકતા, તેને માટે અનેક ઔષધો, ઘાતુની નિર્બંજતા, તેની દવા ઓ, સ્ત્રીના કમળનો સોજો, ભાંગરાકલ્ક, દિવ્યદષ્ટિ, વગેરે ઉપરાંત વૃદ્ધ ના થવાય તે માટે, ગર્ભિણીના અતિસાર માટે, બાળકોના રોગ માટે ઘણી અકસીર જીની ઔષધીઓ શોધીને પ્રકટ કરી છે. કિ. ૩—૦—૦

અલાઉદ્દીનનો ઉદય—દિલ્હીનો સુપ્રસિદ્ધ પાદશાહ અલા-ઉદ્દીન કપટથી પોતાના કાકા જ-લાલુદ્દીનને મારીને કેવી રીતે પાદશાહ થયો અને પાદશાહ થયા પછી જલાલુદ્દીનના બન્ને દીકરાની કેવી નિર્દયતાથી આંખો ફેડી નાંખી તેનું આબેહુબ ચિત્ર આ નવલકથામાં આલેખાયલું છે. આર્ય સન્ના-

રીઓના શિયળનું રક્ષણ કરવા માટે તે વખતના રજપૂત રાજાઓ પોતાનો કેવો આત્મભોગ આપતા અને આર્ય મહિલાઓ પણ પોતાના પાતિવ્રતનું રક્ષણ કરવા માટે કેવાં ભયંકર દુઃખો સહન કરતી હતી, તેનું વર્ણન આ નવલકથામાં કરવામાં આવ્યું છે. એક કિશોર વયની ખાલિકા પોતાનું વૈર વાળવા જે અદ્ભુત ચતુરાઈ વાપરે છે તે પ્રસંગ

મહાકાળીનું ખડ્ગ- પતિવ્રતા ભક્તિપ્રભાનો તેના સ્વામી પ્રત્યેનો અથાગ પ્રેમ, પતિપત્નીએ

ઘોર અંધારી રાત્રે કાલિકા માતાનું દર્શન કરવા સ્મશાનમાં જવું, સ્મશાનમાં કાલિકા માતાની અદ્ભુત લીલા, માતાનું ભયંકર સ્વરૂપ અને સ્મશાનનો દેખાવ, માતાનું ખરું સ્વરૂપ ઓળખી નહિ શકવાથી ભક્તિપ્રભાએ કરેલી માતાની નિંદા અને તેના બદલામાં માતાએ આપેલો શાપ વગેરે ઘટનાઓ વાંચતાં વાંચકના મનમાં પુરાતનકાળની અનેક ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. પદ્મસિંહનો વિચિત્ર સુરતરંગ અને તે સુરતરંગમાં મૃગ અને મૃગલીનું મોહિત થઈ જવું, મદનપ્રભાની બદ્ધ શક્તિ અને તેમાં રહેલું ગુપ્ત રહસ્ય, વિક્રમસિંહનું પરાક્રમ અને તેની ઉદારતા, મહાકાળી માતાએ પ્રસન્ન થઈને આપેલું ખડ્ગ અને તેના અદ્ભુત ચમત્કાર વગેરે બાબતો વાંચતાં વાંચકની ઉત્સુકતા અત્યંત વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. પૃષ્ઠ ૨૫૦, એજ કાગળ, સુંદર પાકું પૃષ્ઠ. મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦.

નવદંપતીને શીખામણ-- અજ્ઞાન, વહેમ ખરાબ સો- ખત, કુટેવો, વિહારનો અ-

તિયોગ, સ્ત્રીઓની આરોગ્ય સંબંધી અણસમજ, વાંઝીયાપણું, જુવાન વયમાં થતાં અનેક ભયંકર તથા ગુપ્ત દર્દો, ગર્ભસંચાર, પ્રસવ અને બાળકની માવજત સંબંધી અજ્ઞાનતા વગેરે કારણથી દુઃખી થતાં પતિપત્નીઓએ આ પુસ્તક પોતાના નિત્યના મિત્ર તરીકે સાથે રાખવું જોઈએ. તેમાંની માહિતી એટલી સ્પષ્ટ છે કે સ્ત્રીઓ પણ તે વાંચી શકે છે અને તેમાં જે ઉપચારો દર્શાવેલા છે તે એવા સરળ છે કે નાના ગામડામાં પણ કરી શકાય છે. દુકામાં દુઃખી ગૃહસંસારને સુખી બનાવવા અને શરીરને નિરોગી રાખવા માટે આ પુસ્તક પ્રત્યેક પરણેલા પુરૂષ કે સ્ત્રી પાસે હોવું જોઈએ. ૫૦ પ્રકરણ, ૩૦૦ પૃષ્ઠ, પાકું પુંકું મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧૧

મહાદેવ રામચંદ્ર પુસ્તકાલય, અમદાવાદ.

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्री धन्वंतरये नमः ॥

॥ अथ मदनपाल निघण्टुः ॥

तत्त्वबोधिनी.

॥ टीका सहितः ॥

अथकर्ता राज्ञ मदनपाल निर्विघ्नपण्डे अथनी समाप्ति थाय
એટલા માટે મંગળાચરણ આરંભી પ્રથમ પરમાત્મા, ગણપતિ, સૂર્ય
ભગવાન અને ધન્વંતરીની ચાર શ્લોકથી સ્તુતિ કરે છે; તે એવી
રીતે કે:—

बीजं श्रुतीनां सुधनं मुनीनां ।

जीवं जटानां महदादिकानां ॥

आग्नेयमस्त्रं भवपातकानां ।

किञ्चिन्महः श्यामलमाश्रयामिः ॥ १ ॥

ટીકા—વેદોના બીજરૂપ, મુનીઓના ધનસ્વરૂપ, મહત આદિ
જડ પદાર્થોના જીવનરૂપ સંસારનો પાપોને નાશ કરવાને આગ્નેય
અસ્ત્રસ્વરૂપ, એવા કોઇ શ્યામ સ્વરૂપ (ભગવાન) નો હું આશ્રય
લઉં છું.

लुब्धा कपोल मधुवारि मधुव्रताली ।

कुंभस्थली मधु विभूषण लोहिताङ्गी ॥

माणिक्य मौलिरिब राजति यस्यमौलौ ।

विघ्नं स धूनयतु विघ्नपतिः सदा नः ॥ २ ॥

કપોલોપરથી ઝરતા મધના પાણી ઉપર શોભાએલી તથા કુંભ-
સ્થળના મધની શોભાથી લાલ યઇ રહ્યાં છે. અંગ જેમનાં એવી
ભરણાઓની હાર ઉત્તમ મણીઓના સમાન જેના મુકુટ ઉપર શોભાય-

જાન થઈ રહી છે તે વિધનપતિ સદાકાળ અમારાં વિધાને નાશ કરો.

યો ધ્વાન્ત સંતતિ ગંભીર પયોધિમધ્યાન્ ।

નિષ્કાસયત્ય શરણં ભૂવનં નિમજ્જત્ ॥

દત્ત્વા જગત્રય હિતઃ સ્વકરાવલમ્બં ।

વાંછાં સ દિનકરઃ સફલીં કરોતુ ॥ ૩ ॥

જે અધિકારમય ગંભીર સમુદ્રમાંથી શરણુ સહિત ડુબતા સંસારને પોતાના હાથ (કીરણુ) નું અવલંબન (ટેકા) દેખને કાઢે છે, તેમજ જગત્રય-ત્રણે લોકના જે હિતકારક છે તે હિતકર-મગવન સૂર્ય નારાયણ મનકામના સફલ કરો. ૩

મિથ્યાશનાદિકૃતદોષચયેન કોપાન્ ।

નયમ્બુવર્દિત ઉપદ્રવ નક્ર મીમે ॥

રોગામ્બુધૌ ભવજનસ્ય નિમજ્જતો યઃ ।

પોતઃ પ્રયચ્છ શુભાનિ સ કાશિરાજઃ ॥ ૪ ॥

પ્રકૃતિને માફક ન આવે તેવા તથા અનુચિત રીતથી કરવામાં આવેલા અહાર વિહારથી સંચિત થએલા દોષોના કોપરૂપ નદીઓના પાણીથી વધેલો છે વેગ તે જેનો તેમજ ઉપદ્રવરૂપી મગર મચ્છોથી બચાનક એવા રોગરૂપી સમુદ્રમાં ડુબતાં સંસારી મનુષ્યોને બચાવવા-વાળા જહાજ સ્વરૂપ કાશિરાજ (ધન્વન્તરિ) શુભ-કલ્યાણને આપવાવાળા થાઓ.

કેचित્સંતિ નિઘંટવોઽતિલઘવઃ કેચિન્મહાન્તઃ પરે ।

કેચિદુર્ગામિનામકાઃ કતિપયે ભાવાઃ સ્વભાવોચ્છ્રિતાઃ ॥

તસ્માન્નાતિ લઘુર્ન ચાતિ વિપુલઃ સ્વ્યાતાદિનામા સતાં ।

પ્રીત્યૈ દ્રવ્યગુણાન્વિતોઽયમધુના ગ્રન્થો મયા બધ્યતે ॥૫॥

કેટલાએક નિઘંટો અત્યંત નાના છે જે કારણથી તેઓથી જોઈએ તેવું આપધજ્ઞાન થઈ શકતું નથી, અને કેટલાએક નિઘંટો અત્યંત મોટા છે, જેથી સાધારણ મનુષ્યો તેઓને ઉપયોગ કરી શકતાં નથી. કેટલાએકોમાં આપધોનાં નામ દુર્ગમ એટલે ન સમજી શકાય એવાં આપેલાં છે, વળી કેટલાએકોમાં સ્વભાવિક રીતે ભાવા-

થાનું વિશેષ નિષ્પ્રયોજન પિષ્ટપેષણ કરેલું છે. એટલા માટે અતિશય નાનો અગર મોટો નહિ અને સમજવામાં આવે તેવાં ઔષધિઓનાં પ્રસિદ્ધ નામવાળા તેમજ દ્રવ્ય ગુણોનું સ્પષ્ટ કથન કરનારો આ નિધંદુ અથ સત્પુષ્પોની પ્રીતિ માટે હું રચું છું.

सर्वं कायेन संसाध्यं तस्यायुः स्थितिकारणम् ।

आयुर्वेदोपदेशस्तु कस्य नस्यात्फलावहः ॥ ६ ॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના સંપૂર્ણ પદાર્થો શરીરવડેજ સાધી શકાય છે, અને તે શરીરની સ્થિતિનું સાધન માત્ર આયુષ્યજ છે. આયુષ્ય લાંબાવી શકાય અથવા નાશ થાય તેનું જ્ઞાન માત્ર આયુર્વેદથીજ થાય છે, એટલા માટે તે સખંધી (આયુર્વેદ સખંધિ) નો ઉપદેશ કોને રજાદાયક નથી થઇ શકતો ? અર્થાત્ સર્વે કોઇને થઇ રહે છે.

तत्रापि पूर्व ज्ञातव्या द्रव्यनामगुणागुणाः ।

अतस्त एव वक्ष्यन्ते तज्ज्ञाने हि क्रियाक्रमः ॥ ७ ॥

આયુર્વેદનાં નિદાન, ચિકિત્સા વિગેરે અનેક અંગો-ભાગો છે, તેમાં સૌથી પ્રથમ ઔષધોના ગુણગુણો જાણવાની વિશેષ જરૂર છે; એટલા માટે તેને કહેવામાં આવે છે કે જેથી તેના જ્ઞાનવડે ચિકિત્સાનો આરંભ થઇ શકે.

એ પ્રમાણે અથ રચવાનું પ્રયોજન કહેવામાં આવ્યું. હવે હરડેથી આરંભ કરી અનુક્રમે દરેક દ્રવ્યના ગુણદોષ કહેવામાં આવે છે.

હરડે.

સં હરીતકી. હિ. હરડ, હર, મ. હરડી, હરતકી, ગુ હરડે, હિમજ, ચં, હરી તકી ફા. હલૈલે જદ, આ. અહલીજ અસ્ફર, કાવલી, ફ. Myrobalons chebulic. લા. Terminalia chebula.

हरस्य भवने जाता हरिता च स्वभावतः ।

हारयेत्सर्वरोगाश्च तेन प्रोक्ता हरीतकी ॥ ૮ ॥

હર એટલે મહાદેવના સ્થાનકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, સ્વભાવિક-
પણે હરીત- લીલારંગવાળી છે. તેમજ સર્વે રોગોનું હરણ કરે છે
તેથી હરડે કહેવાય છે.

જીવન્તી પૂતના પશ્ચાદમૃતા વિજયાભયા ।

રોહિણી ચેતકી સપ્તભેદભિન્ના હરીતકી ॥ ૯ ॥

જીવન્તી પૂતના, વિજ્યા, અભયા, રોહિણી, ચેતકી, એ મુખ્ય
સાત બેદોને લેઈ હરડે સાત પ્રકારની ગણાય છે.

જીવન્તી જીવનોદ્યોગાત્પાવનાત્પૂતના મતા ।

સુધાવદમૃતા જ્ઞેયા વિજયા વિજયપ્રદા ॥ ૧૦ ॥

જીવન્તે વધારવાનો ઉદ્યોગ કરવાવાળી હરડે જીવન્તી કહેવાય
છે. હૃદય મળોને દુર કરી શરીરને પવિત્ર કરનારી પૂતના કહેવાય
છે. અમૃતા અમૃતની સાદૃશ્ય જીવનદાતા છે. વિજ્યારોગોને જીતી
વિજય આપનારી છે.

નૃણામભયદા યસ્માદભયા તત્ પ્રકીર્તિતા ।

રોહિણી તુ ગુણારોહાચ્ચેતનાચ્ચેતકી મતા ॥ ૧૧ ॥

મનુષ્યોને રોગથી અભય આપે છે તેથી અભયા કહેવાય છે.
આરોગ્યતાજનક અનેક ગુણોને ઉગમવત્રાથી રોહિણી કહેવાય છે.
અને આગમ વજેરેને દુર કરી શરીરમાં ચેતના રાખે તેથી
ચેતકી કહેવાય છે.

જીવન્તી સ્વર્ણવર્ણાભા પૂતનાસ્થિમતી મતા ।

અમૃતા ત્રિદલા પ્રોક્તા વિજયા તુમ્બરૂપિણી ॥ ૧૨ ॥

સોનાના રંગજેવી કાન્તિવાળી પૂતના કહેવાય છે. ત્રણ
દળવાળી અમૃતા કહેવાય છે. તુંબડાના જેવા આકારવાળી વિજ્યા
કહેવાય છે.

પંચાંગી ત્વમયા જ્ઞેયામૃતા વૃત્તા તુ રોહિણી ।

ત્ર્યંગીતુ ચેતકી જ્ઞેયા કર્મ તાસામથોચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

પાંચ રેખાવાળી અભયા કહેવાય છે-ચેતકી ત્રણ રેખાવાળી
હોય છે. હવે તેઓના શું શું કાર્યોમાં મુખ્ય રીતે ઉપયોગ કરવો
તે કહે છે.

સર્વરોગેષુ જીવન્તી પ્રલેપે પૂતના દિતા ।

ગુદ્યર્થમમૃતા પ્રોક્તા વિજયા સર્વરોગહૃત્ ॥ ૧૪ ॥

જીવન્તી સર્વ રોગોમાં હિતકારક છે—પૂતના લેપ કરવામાં સારી છે. રેચ આપવામાં અમૃતા ઉત્તમ છે. વિજયા સર્વ રોગોને હરવાવાળી છે.

અક્ષિરોગેઽભયા શસ્તા રોહિણી વ્રણરોહિણી ।

ચેતકી ચૂર્ણયોગે સ્યાત્સપ્તથૈવ પ્રકીર્તિતા ॥ ૧૪ ॥

નેત્રરોગોમાં અભયા શસ્ત્ર છે—રોહિણી વ્રણને રૂઝાવનારી છે, અને ચેતકી ચુર્ણ બનાવવામાં ઉત્તમ છે; એ પ્રમાણે સાતે પ્રકારની હરડેમાં રહેલા વિશેષ ગુણો છે.

નવા સ્તિગ્ધા ઘના વૃત્તા ગુર્વી સિપ્પા ચ યામ્ભસિ ।

નિમજ્જેત્સા પ્રશસ્તા સ્યાદ્રોગગ્રીતિ ગુણપ્રદા ॥ ૧૬ ॥

નવી, ચીકણી, કઠીણ, ગોળ તથા ભારે હોઈ પાણીમાં નાંખવાથી જે ડુબી જાય છે તે ઉત્તમ ગણાય છે. એવીજ હરડે રોગોને હરે છે તથા ગુણોને આપે છે—વળી:—

શોળાચ્છિન્ના ગુહાનિમા કિંચિદલ્પા કષાયિણી ।

સ્થૂલત્વક સરસા સ્વલ્પવીજા ગુર્વી દરીતકી ॥ ૧૭ ॥

લાલ રંગવાળી, તોડવામાં ગોળની મારક દુટી જતારી, કંઈક નાની, તુર સ્વાદવાળી, જડી છાંદવાળી, વધારે રસવાળી, અને વજનમાં ભારે એવી હરડે ઉત્તમ હોય છે—

હરડેને જુદી જુદી રીતે વાપરવાથી મળતા

જુદા જુદા ગુણો.

ચર્વિતા બર્દ્ધયત્યગ્નિ પેષિતા મલશોધિની ।

સ્વિન્ના સંગ્રાહિણી પ્રોક્તા ભ્રષ્ટા પથ્યાન્નદોષનુત્ ॥ ૧૮ ॥

ચાવીને ખાધેલી હરડે જઠરાગ્નિને વધારે છે. વાટીને ખાધેલી હરડે મળતું શોષન કરે છે. આદવામાં આવેલી હરડે મળને ખાંધે છે, અને શેકીને ખાધેલી હરડે અજીર્ણ વગેરે અન્નના દોષોને ટાળે છે.

“ જુદી જુદી રતુમાં હરદે સાથે વાપરવાનાં
જુદાં જુદાં અનુપાનો ”

ગ્રીષ્મે તુલ્યગુડાં સુસૈન્ધવયુતાં મેઘાવને હ્રડ્મ્બરે ।

તુલ્યાં શર્કરયા શરદ્યમલયા ગુળ્ડયા તુષારાગમે ॥

પિપ્પલ્યા શિશિરે વસંત સમયે ક્ષૌદ્રેણ સંયોજિતા ।

રાજન્ પ્રાપ્ય હરીતકીમિવ રુજો નશ્યન્તુ તે શત્રવઃ ॥૧૯॥

ગ્રીષ્મરતુ-જેઠ અસાદમાં સરખા બાગે ગોળની સાથે, વર્ષા-
રતુ-ગ્રાવણ, બાદરવામાં સિંધવની સાથે, શરદરતુ-આસો, કાર્તિકમાં
આંકની સાથે, હેમંતરતુ-માગસર, પોષમાં મુંડની સાથે, શિશિર-
રતુ-માઢા, દ્રાગણમાં પીંપરતી સાથે, અને વસંતરતુ-ચૈત્ર, વૈશા-
ખમાં મખની સાથે સેવન કરવાથી હરદે જેવી રીતે રોગનો નાશ કરે
કે તેવી રીતે હે રાજન્ ! આપના શત્રુઓનો પણ નાશ થઈ જશે.

“ હરદેનાં પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત નામો તથા ગુણો.

શિવા હરિતકી પથ્યા ચેતકી વિજયા જયા ॥

પ્રપથ્યા પ્રમથા મોથા કાયસ્થા પ્રાણદામૃતા ॥ ૨૦ ॥

જીવનીયા હેમવતી પૂતના વૃતના મયા ॥

ચયસ્થા નન્દિની જ્ઞેયા શ્રેયસી રોહિણી તથા ॥ ૨૧ ॥

શિવા, હરીતકી, પથ્યા, ચેતકી, વિજયા, જયા, પ્રપથ્યા,
પ્રમથા, અમોઘા કાયસ્થા, પ્રાણદા, અમૃતા, જીવનીયા, હેમવતી,
પૂતના, વૃતના, અભયા, ચયસ્થા, નંદિની, શ્રેયસી અને રોહિણી એ
હરદેનાં નામ છે.

હરીતકી પંચરસાઽલવળા તુવરોત્કટા ॥

રૂક્ષોળ્ળા દીપની મેઘ્યા સ્વાદુપાકા રસાયની ॥ ૨૨ ॥

સરા બુદ્ધિપદા વૃષ્યા ચક્ષુષ્યા વૃંહણી લઘુઃ ॥

શ્વાસ કાસ પ્રમેહાર્શઃ કુષ્ઠ શોકોદરાન્ ક્રમીન્ ॥ ૨૩ ॥

વૈસ્વર્ય ગ્રહણી દોષ વિબન્ધ વિષમજ્વરાન્ ॥

ગુલ્માધ્માન્ વ્રણચ્છર્દિં દિક્કા કણૂ હૃદામયાન્ ॥ ૨૪ ॥

કામલાં શૂલમાનાહં પ્લીહાનં ચાપકર્ષતિ

મધુરામ્લતયા વાતં કષાયસ્વાદુ ભાવતઃ ॥

પિત્તં હનિઃ કફં હનિત કટુકેન હરીતકી ॥ ૨૫ ॥

હરડેમાં જે કે મીઠો, ખાટો, કડવો, તુરો તથા તીખો એમ પાંચ રસ રહેલા છે, માત્ર ખારો રસ નથી; તો પણ વિશેષ બાજે તુરો રસ રહેલો છે, વળી હરડે લુપ્પી તથા ગરમ છે તેથી જડરાગ્નિને પ્રદીપ કરે છે, મગજની શુદ્ધિ કરે છે. પચવામાં સ્વાદવાળી છે, રસાયની અર્થાત વળીઆં પળીઆં, વ્યાધિને દુર કરી દેહને ટકાવી રાખનારી છે. દસ્તને ઉતારનારી છે, બુદ્ધિને વધારે છે, વીર્યને ઉત્તમ કરનારી છે, નેત્રોને હિતકારક છે, દેહને મોટા કરનારી છે, પચવામાં હલકી છે, અને શ્વાસ, ખાંસી, પ્રમેહ અર્થ કાઢ, સોજા હૃદયરોગ કૃમિરોગ, અવાજનું બગડવું, સંઘ્રહણી, અંધકોશ વિષમજ્વર, ગોળાનું દરદ, આક્રોશ, ત્રણ, ઉલટી, હેડકી, ખરજ, - હૃદયરોગ, કમળો, શુળ, આધ્માન, ખરોળ વિગેરેને દુર કરનારી છે.

વળી હરડેમાં મીઠો તથા ખાટો રસ રહેલો છે તેથી વાયુના વિકારોને જીતે છે, તુરો તથા મીઠો રસ પીનને જીતે છે, તથા તીખો રસ રહેલો છે તે કફને જીતે છે.+

નિષંટ રત્નાકરના કર્તા જણાવે છે કે:—વિજ્યા જાતની હરડે વિંધ્યાચળ પર્વતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પૂતના તથા ચેતકી હરડે હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. રોહિણી હરડે સિંધુ નદીના કિનારે થાય છે. વિજ્યા હરડે દરેક સ્થળે થાય છે. અમૃતા તથા અમયા હરડે ચંપા દેશમાં થાય છે, અને જીવંતી જાતની હરડે સોરઠ પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ચેતકી હરડે કે જે હિમાલયમાં પેદા થાય છે, તેના જાડની નીચે જે કાઠ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, વિગેરે જાય છે તો તેમને તરતજ દસ્ત થવા લાગે છે. વળી એ હરડેને કાઠ પ્રાણી જે હાથમાં પકડે છે તો જ્યાં સુધી તે હાથમાં રહે છે ત્યાં સુધી તે હરડેના પ્રભાવથી દસ્ત થયાં કરે છે અને તેથી તે અત્યંત હિતકારી તથા સુખ સહિત દસ્ત કરવાવાળી છે.

+ મદનપાળના કહેવા મુજબ હરડેના મુણ્દોષનું વર્ણન પુરં થયું. હવે બીજા નિષંટકારોના મત પ્રમાણે જે કંઈ વિશેષ જણવા યોગ્ય છે તે આ પ્રમાણે છે.

સફેદ તથા કાળી એમ બે પ્રકારની ચેતકી હરડે થાય છે, તેમાં સફેદ જાત છ આંગળ લાંબાઈની અને કાળી એક આંગળ લાંબી થાય છે.

બાવમિત્ર જણાવે છે કે:—જો કે ચેતકી વિગેરે હરડેની ઉત્તમ જાતો છે. તો પણ સહેલાઈથી સર્વે સ્થળે મળી શકતી હોવાથી તેમજ સર્વે રોગો ઉપર નિર્ભયપણે ઉપયોગ થઈ શકતો હોવાથી વિજયા જાતની હરડે કે જે તુંબડીની જેવા લાંબગોળ આકારવાળી હોય છે તે પ્રધાનપણે વપરાય છે.

હરડેમાં પાંચ રસ કેવી રીતે રહેલા છે તેનો નિર્ણય ઋષિ-ઓએ એ મુજબ કરેલો છે કે:—મીઠામાં મધુર રસ, નસોમાં ખાટો રસ, ઊંટામાં કડવો, હાલમાં તીખો, અને ગોટલી-હાડકાંમાં તુરો રસ રહેલો છે.

મીઠાની સાથે વાપરવામાં આવેલી હરડે કફને, સાકરની સાથે પીત્તને, ધીની સાથે વાપરવામાં આવેલી હરડે વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા તેમજ ગોળની સાથે ખાંધેલી હરડે સંપૂર્ણ રોગોને દૂર કરે છે. વળી ભોજનની સાથે બદ્ધણ કરેલી હરડે બુદ્ધિ તથા બળને વધારે છે. ઇન્દ્રિયોને નિર્મળ કરે છે, વાયુ, પીત્ત, કફનો નાશ કરે છે, ઝાડો, પેશાબ તથા મળોને બહાર કાઢે છે. તેમજ ભોજનના પછી બદ્ધણ કરવામાં આવેલી હરડે પણ અન્નપાણીના દોષને તથા વાયુ પીત્ત અને કફથી થએલા દોષોને દૂર કરે છે. એટલા માટે:—

મુક્તેપથ્યાઽમુક્તેપથ્યા મુક્તા મુક્તે પથ્યા પથ્યા ॥

જીર્ણેપથ્યાઽજીર્ણેપથ્યા જીર્ણાજીર્ણે પથ્યા પથ્યા ॥

ભોજનના પહેલાં કે ભોજનના પછી એ બન્ને સમયમાં હરડે પથ્યજ છે, વળી ખોરાક જીર્ણ થઈ પચી ગયો હોય તથા અજીર્ણ થયું હોય તો પણ હરડે પથ્યજ છે, અર્થાત્ માફક આવે છે.

એથી પણ આગળ વધી રાજ વસ્ત્રબ નિષંકના કર્ચા જણાવે છે કે:—

હરીતકી મનુષ્યાણાં માતૃવ હિતકારિણી ॥

કદાચિકુપ્યતે માતા નોદરસ્યા હરીતકી ॥

હરડે મનુષ્યોને માતાની સમાન હિત કરવાવાળી છે, માતા તો કેટલીએક વખતે ક્રોધાયમાન પણ થાય છે, પરંતુ પેટમાં રહેલી

અર્થાત્ ખાવામાં આવેલી હરડે કોષ પશુ વખતે કોપાયમાન થતી નથી, અર્થાત્ અપકાર કરતી નથી.

જે કે હરડેમાં એવા સારા ગુણો રહેલા છે તે પશુ બહુ ઋષિમત એવો છે કે:—

અધ્વાંતિ સ્વિન્નો વલ્લર્જિતશ્ચ

રૂક્ષઃ કૃશો લંઘન કર્ષિતશ્ચ ॥

પિત્તાધિકોગર્ભવતી ચનારી

વિમુક્ત રક્તસ્ત્વભયાં ન સ્વાદેત્ ॥

માર્ગમાં ચાલવા યાકેલા, બળહીન, લુખા, દુબળા, લાંબણુ કરવાથી શોષાઈ ગયેલા શરીરવાળા, વધારે પિત્ત પ્રકૃતિવાળા, ગર્ભણી સ્ત્રી, રક્ત ખોલાવવાથી જેના શરીરનું રક્ત વહી ગયું છે, નવિન જ્વર વાળાએ, હનુસ્તંભ રોગવાળાએ તેમજ શોષયુક્ત દરદીએ હરડે ખાવી નહિ.

હરડેમાંથી બનતી પ્રશિદ્ધ બનાવટો—પથ્યાદિ ક્વાથ, પથ્યાદિ ગુગ્ગળ, પથ્યાદિ લેપ, પથ્યાદિ લોહ, પથ્યાદિ ચૂણુ, પથ્યા વલેહ, ભૂગુહરીતકી, અગસ્તિ હરિતકી, વાસિષ્ઠી હરિતકી, મધુપક્વ હરિતકી, અમૃતા હરિતકી, અભયામલકી, અન્નિહરીતકી, અભયારિષ્ટ વિગેરે વિગેરે છે. જેઓના માટે સારંગધર, ભૈષજ્ય રતનાવલી, યોગરત્નાકર વિગેરે ગ્રંથોમાં બેનું.

વિશેષ વિવેચન—હરડેનાં ઝાડ જંગલી રીતે ઉત્તર હિંદુસ્થાન, મધ્યપ્રાંત, બંગાળા, મદ્રાસ પ્રલાકો, મૈસુર પ્રાંત અને મુંબાઈ પ્રલાકાના દક્ષિણ ભાગમાં ધણું થાય છે. તેમજ તેનાં ફળો કે જે હરડેના નામથી ઓળખાય છે તે દરેક બજારમાં મળી શકે છે. કાચાં ફળને હીમજ કહે છે જે પશુ બજારમાં મળે છે.

હાલના શોધકોનો અભિપ્રાય—હીમક, વૉટ, હુપર, એન્સલી વિગેરે હાલના પાશ્વિમાત્મ શોધકો જણાવે છે કે:—હરડેનાં મોટાં, ગાળાશ પડતાં અને લીસાં ફળો કે જે હરડેના નામથી ઓળખાય છે તેમાં સેંકડે ૨૫ ટકા જેટલો ગેલીઓ-ટૅનિક એસિડ રહેલો હોય છે. જેથી તેઓ ગ્રાહી તરીકે તેમજ ચામડાં રંગવાના કામમાં વપરાય છે. કાચાં સુકાં ફળો—હીમજમાં ગ્રાહી ગુણો ન હોવાથી રૈચક તથા પિત્ત વિનાશક તરીકે તેનો ઉપયોગ થાય છે, હીમજ નંગ ૬,

શવિંગ બાર વાલ લર્મ ખોખરાં કરી દશ તોલા પાણી સાથે દશ મિનિટ ઉકાળી ચળી લેઈ તે પાણી પીવાથી ચુંક, આંકડી, ઉલટી કે એવા બીજા કોઈ પણ ખરાબ ઉપદ્રવ શિવાય રેચ લાગી ત્રણ, ચાર દસ્ત ખુલાસેથી આવે છે. જેથી તે લીવરને નિયમિત કરી બંધકા-
શને ટાળનાર ધરગતુ લોકપ્રિય ઇલાજ મનાએલો છે. મોટાં હરડાં-
માંથી બનાવવામાં આવતા પાકો સારી પાચકશક્તિ ધરાવે છે. રક્તશોષક, પૌષ્ટિક, બળવર્ધક, અને વૃદ્ધાવસ્થા આવતી અટકાવ-
વાને માટે પણ હરડે બહુ પ્રખ્યાત થયેલી છે, અને તે માટે તેના
બહુ જુદી જુદી રીતે ઉપયોગ થાય છે.

આમળાં.

ધાત્રીફલામૃતફલામલકં શ્રીફલં શિવમ્ ॥

તદ્વદ્ધાત્રીફલં વૃષ્યં વિશેષાદ્રક્તપિત્તજિત્ ॥ ૨૬ ॥

ધાત્રીફળ, અમૃતફળ, આમલકં, શ્રીફળ, શીવા એ આમળનાં
બીજાં વિશેષ સંસ્કૃત નામો છે. આમળાં પણ હરડેની માફક પૌષ્ટિક
છે. છતાં વિશેષે કરીને રક્તપિત્તને મટાડનારાં છે.

અમ્લત્વાત્પવનં હન્તિ પિત્તં માધુર્યં શૈત્યતઃ ॥

કફં રુક્ષકષાયત્વાત્તસ્માત્કિમધિકં ફલમ્ ॥ ૨૭ ॥

આમળાંમાં ખાટો રસ રહેલો હોવાથી તે વાયુને જીતે છે.
મીઠો રસ તથા શીતગતા રહેલી હોવાથી પીત્તનો નાશ કરે છે.
લુખાપણું તેમજ તુરો રસ હોવાથી કફને જીતે છે. જેથી તેના કરતાં
અધિક ફળદાયક બીજી કીયું ફળ છે ?

બીજા અંથો પ્રમાણે ગુણદોષ-

આમલકં કષાયામ્લં મધુરં શિશિરં લઘુ

દાહ પિત્ત વર્મીમેહ શોષઘ્નં ચરસાયનમ્ ॥ રાજનિવણ્ટુ ॥

આમળાં તુરાં, ખાટાં, મીઠાં, શીતળ, હલકાં તથા દાહ, પીત,
ઉલટી, પ્રમેહ અને શોષનો નાશ કરનાર તેમજ રસાયન—વ્યાધિ તથા
વૃદ્ધાવસ્થાને ટાળનાર છે.

યસ્ય યસ્ય ફલસ્યેહ વીર્યં ભવતિ યાદૃશમ્ ॥

તસ્ય તસ્યૈવ વીર્યેણ મજ્જાનમપિ નિર્દિશેત્ ॥ ભાવપ્રકાશા ॥

જે જે ફળની અંદર જેવા જેવા ગુણો રહેલા હોય છે, તેવાજ ગુણો તેનીમીજમાં પણ રહેલા હોય છે, અને તેથી આમળાંની મીઠો પણ તુરી, મધુર, વીર્યજનક અને શ્વાસ, ખાંસી, પ્રદર, ઉલટી, વાયુ, પીત, તથા તાવનો નાશ કરવાવાળી છે.

વિવરણ—એનાં ઝાડ હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાં જંગલોમાં થાય છે. તેમજ બગીચાઓમાં પણ ઊછેરવામાં આવે છે. જેના ફળો લીલાં તેમજ સુકાં બજારમાં મળી શકે છે.

બહેડાં.

બિભીતકઃ કર્ષફલો મુતાવાસઃ કલ્લિદ્રુમઃ

વાસન્તોડક્ષો વૃદ્ધજાતઃ સંવર્તસ્તિલ્લ પુષ્પકઃ ॥ ૨૮ ॥

બિભીતકઃ, કર્ષફળ, મુતાવાસઃ, કલ્લિદ્રુમ વાસન્ત, ડક્ષ, વૃદ્ધ-જાતઃ, સંવર્ત, તિલ્લપુષ્પકઃ એ બહેડાંનાં વિશેષ સંસ્કૃત નામો છે.

બિભીતકઃ સ્વાદુપાકઃ કષાયઃ કફપિત્તનુત્ ॥

ઉષ્ણવીર્યો હિમસ્પર્શો ભેદનઃ કાસનાશનઃ ॥ ૨૯ ॥

બહેડાં પાકમાં સ્વાદિષ્ટ છે, તુરં છે, કઠ્ઠ અને પીત્તનો નાશ કરનાર, ગરમ, સ્પર્શમાં શિતગ, મળતે ભેદનાર અને ખાંસીનો નાશ કરનાર છે.

રૂક્ષો નેત્રહિતઃ કેશ્યો મજ્જાતો મદકારકઃ ॥ ૩૦ ॥

વળી લુખાં નેત્રને હિતકારક, કેશને વધારનાર છે તેની મીઠ કેશને ઉપજાવનાર છે.

વિવરણ—એનાં ઝાડ જંગલોમાં ઘણાં મોટાં થાય છે. પાંદડાં વડના જેવાં અને ફળો વરણાની માફક ઝુમખાખંધ થાય છે. જે બજારમાં સુકાં મળી શકે છે. હરડે, બહેડા અને આમળાંના ફળોની અંદરની મીઠ કાઢી નાંખી માત્ર ફળો ઉપરની છાલજ ઉપયોગમાં લેવાય છે.

ત્રિક્ષ્ણાં.

હરીતક્યાસ્ત્રયો ભાગાઃ શિવા દ્વાદશભાગિકા ।

ષટ્ ભાગાઃ સ્યુર્વિભીતસ્ય ત્રિફલેયં પ્રકીર્તિતા ૩૧ ॥

હરડે ત્રણ ભાગ, અને બહેડાં ૭ ભાગ એ પ્રમાણે સાથે મેળવવાથી ત્રિશળાં કહેવાય છે.

પિત્તં માધુર્યં શૈતાભ્યાં કફં રુક્ષ કષાયનુત્ ॥

ત્રિફલૈત ત્રયેણસ્યાદ્વરા શ્રેષ્ઠા ફલોત્તમા ॥ ૩૨ ॥

ત્રિફલા, વરા, શ્રેષ્ઠા, અને દ્વિલોત્તમા, એવાં ત્રિશળાંનાં મુખ્ય ચાર નામ છે. તેમાં મીઠો રસ તથા શિતળપણું રહેલું હોવાથી પીત્તને જીતે છે. તુરો રસ અને લુખાપણું હોવાથી કફને જીતે છે.

ત્રિફલા કુષ્ઠ મેહાર્શઃ કફ પિત્ત વિનાશિની ॥

ચક્ષુષ્યા રોપણી હૃદ્યા વયસઃ સ્થાપિની પરા ॥ ૩૩ ॥

ત્રિશળાં, કોદ, પ્રમેહ, અર્શ, કફ, પીત્તનો નાશ કરવાવાળાં, નેત્રનાં દરદોમાં હિતકારક, ધાને રૂઝાવનારાં, હૃદયને હિતકારક, અને અવસ્થાને ટકાવી રાખનારાં છે.

મતાંતર—

પથ્યા વિલીત ધાત્રીણાં ફલે સ્યાત્રિફલાસમૈઃ ॥

ફલ ત્રિકંચ ત્રિફલા સા વરાચ પ્રકીર્તિતા ॥

હરડે, બહેડાં અને આમળાં એ ત્રણે સરખા ભાગે લેઈ મેળવવાથી ત્રિશળા, શ્વેત્રિક કે વરા, કહેવાય છે.

ભોંય આમળી.

મુધાત્રી વહુપત્રી સ્યાદમૃતા મલકી શિવા ॥

મુધાત્રી, બહુપત્રી, અમૃતા, આમલકી, શિવા એ તેનાં સંસ્કૃત નામો છે.

મુધાત્રી વાતકૃત્તિકા કષાયા મધુરા દિમા ॥

પિપાસા કાસ પિત્તાસ્ર કૃમિ પાંડુ ક્ષતાપહા ॥ ૩૪ ॥

ભોંય આમળી વાયુને કરે છે. કડવી, તુરી, મીઠી અને ઠંડી હોઈ તરસ, ખાંસી, રક્તપિત્ત, કૃમિ, પાંડુ અને ઉરક્ષત ક્ષયનો નાશ કરે છે.

જળ આમળી.

પ્રાચીનામલકી પ્રાચી નાગરં રક્તકં મતમ્ ॥

તત્પક્વં પિત્ત કફ કૃદુષ્ણં ગુરુ સમીરજિત્ ॥ ૩૫ ॥

પ્રાચીનામલકી, પાનીયામલક, પ્રાચી, નાગર, રક્તક એ તેનાં સંસ્કૃત નામો છે. એનાં પાકાં ફળો પીત અને કફને કરનાર, ગરમ, પચવામાં બારે તથા વાયુને છતનાર છે.

અરડુસી.

અરુષકેણાવવાસા વૃષા સિંહમુખી ભિષક ॥

સિંહપર્ણી વૃષો વાસા સિંહકોત્પાટરુષકઃ ॥ ૩૬ ॥

અરુષક, ઇલાવવાસા, વૃષા, સિંહમુખી, ભિષક, સિંહપર્ણી, વૃષ્ય, વાસા, સિંહક કોત્પાટરુષક વિગેરે તેનાં સંસ્કૃત નામો છે.

વાસકો વાતકૃત્સર્ગ્યઃ કફ પિત્તાસ્ર નાશનઃ ॥

શ્વાસ કાસ જ્વરચ્છર્દિ મેહ કુષ્ઠ ક્ષયાપહઃ ॥ ૩૭ ॥

અરડુસી વાયુને કરવાવાળી, સારક, કફ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, ખાંસી, તાવ, ઉલટી, પ્રમેહ, કોઠ અને કાયનો નાશ કરનારી છે.

વિવરણ—એના છોડવા જંગલોમાં જળાશયની નજીક આપો-આપ ઉગે છે. તેમજ બગીચાઓમાં પણ ઉછેરવામાં આવે છે. પાંદડાં લાંબાં, અણીદાર બમણના જેવાં થાય છે. ફુલ સફેદ થાય છે. પાંદડાં કડવાં હોય છે. પરંતુ ફુલનો રસ મીઠો છે. એ સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

ગળો.

ગુડુચી કુંડલી છિન્ના વયસ્થામૃતવલ્લરી

છિન્નોદ્ભવા છિન્નરુદ્ધામૃતા જ્વરાવિનાશિની ॥ ૩૮ ॥

વત્સાદની ચન્દ્રહાસા જીવન્તી ચક્રલક્ષણા ॥ ૩૯ ॥

ગુડુચી, કુંડલી, છિન્ના, વયસ્થા, અમૃત વલ્લરી, છિન્નોદ્ભવા, છિન્નરુદ્ધા, અમૃતા, જ્વર વિનાશિની, વત્સાદની, ચન્દ્રહાસા, જીવન્તી, ચક્રલક્ષણા એ ગળોનાં બીજાં સંસ્કૃત વિશેષ નામો છે.

ગુદૂચી કટુકા લઘ્વી સ્વાદુષાકા રસાયની
સંગ્રાહિણી કષાયોષ્ણા વલયા તિક્તકાદિત્રીપિની
કામલા કુષ્ઠવાતાસ્રજ્જ્વરપિત્તક્રૂમીન્ જયેત્ ॥ ૪૦ ॥

ગળો, તીખી, હલકી, પાકમાં સ્વાદિષ્ટ, રસાયન-જ્વરાગ્ન્યાધિને ટાળનાર, મળને આંધનાર, તુરી અને ગરમ છે. તે બળને વધારે છે, અગ્નિને દીપન કરે છે. તથા કમળો, કોઠ, વાતરક્ત, તાવ, પીત અને કૃમિરોગને છતે છે.

घृतेन वातं सगुडा विबंधं ।

पित्तं सिताढ्या मधुना कफं च ॥

वातास्रमुग्रं रुबुतैलमिश्रा

शुण्ठ्यामवातं शमयेद्गुदूची ॥ ૪૧ ॥

ધી સાથે વાપરેલી ગળો વાયુને, ગોળ સાથે અંધકોશને, સાકર સાથે પીતને, મધ સાથે કફને, એરંડીયા તેલ સાથે વાતરક્ત (પીત) ને, અને સુંઠ સાથે વાપરેલી ગળો આમવાયુને શમાવે છે.

વિવરણ—ગળોના વેલા થાય છે જે સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

બીલી.

विल्वः शलाढुः शैलुषो मालूरश्च सदाफलः

लक्ष्मीफलो गंधगर्भः शाण्डिलस्यः कण्टकी मतः ॥ ૪૨ ॥

વિલ્વ, શલાઢુ, શૈલુષો, માલૂર, સદારળ, લક્ષ્મીફલો, ગંધ ગર્ભઃ, શાંડિલ, કંટકીએ તેનાં સંસ્કૃત વિશેષ નામો છે.

विल्वं ग्राहि कषायोष्णं कटु दीपन पाचनम् ॥

हृद्यं बालं लघु स्निग्धं तिक्तं वातकफापहम् ॥ ૪૩ ॥

ઢાચાં બીલાં મળને આંધનાર, તુરાં, ગરમ, તીખાં, અગ્નિને દીપન કરનાર, અન્નને પાચન કરનાર, હૃદયને દિતકારક, પચવામાં હલકાં, ચીકણાં, કડવાં, અને વાયુ તથા કફને ટાળનારાં છે.

वृष्यं गुरु त्रिदोषं स्यादुर्जरं पूति मारुतम् ।

विदाहि विष्टंभकरं मधुरं बन्धिमान्द्यकृत् ॥ ૪૪ ॥

પાદેશાં ખીલાં વીર્યં ને વચારનાર, પચવામાં આરે, ત્રણે દોષને ઉપગ્નવનાર, દુર્ગંધ યુક્ત વાયુ ઉપગ્નવનાર, દાહ અને ઝાડાનો પ્રાંધ કોશ ઉપગ્નવનાર, મીઠાં તથા અગ્નિને મંદ કરનાર છે.

ગ્રહણીકફવાતામશૂલગ્રી વિલ્વપેષિકા ॥

કામળ ખીલાંતી સુકવણી, સંઘડણી, કંક, વાયુ, આમ અને શ્વળને હણનાર છે.

મતાંતર—

ફલેષુ પરિપક્વેષુ યેગુણાઃ સમુદ્રાહતાઃ ॥

વિલ્વાદન્યત્ર વિજ્ઞેયા વિલ્વમામં ગુણોત્તરમ્ ॥

(રાજવલ્લભ)

સર્વે પ્રકારનાં ફળો પાકવાથી અધિક ગુણુવાળાં થાય છે, પરંતુ ખીલાં તે કાચાં જ ગુણુવાળાં છે; કેમકે પાકવાથી તેઓ અનેક પ્રકારના દોષો ઉત્પન્ન કરવા વાળાં થાય છે.

વિવરણ—એનાં પાંદડાં શિવપૂજનમાં કામ આવતાં હોવાથી એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

અરણી.

અગ્નિમન્થો મથઃ કેતુરરણિર્વૈજયન્તિકા ॥

અગ્નિમન્થઃ શ્વયથુત્તદ્વીર્ચોઽણિઃ કફવાતનુત્ ॥

અગ્નિમંથો, મથઃ, કેતુઃ અરણિ, વૈજયન્તિકા, એ અરણિનાં નામ છે. અરણી સોળને હણનારી, વીર્યમાં ગરમ તથા કંક વાતને દૂર કરનારી છે.

વિવરણ—વગર વાવે કુદરતી રીતે એનાં ઝાડ થાય છે. પાંદડાં ગોળ, ઠાંગરીવાળાં, પુષ્પ સફેદ, અને ફળ કરમદાં જેવાં થાય છે. એ ઝાડ પ્રસિદ્ધ છે.

કાંકય.

પાટલા કામદૂતિઃ સ્યાત્કુમ્ભિકા કાલઘ્નિકા ।

સ્વલ્પમેધા મધોર્દૂતિ તામ્રપુષ્પામ્બુવાસિની ॥ ૪૭ ॥

પાટલા, કામદુતિ, કુંભિકા, કાલવૃન્તિકા, સ્વસ્થમેધા, મધોર્ધ્વતિ
લાત્રપુષ્પા, અંબુવાસિનીએ કાંકયનાં સંસ્કૃત નામો છે. વળી

અન્યા ફલેરુહા શ્વેતા કુમ્ભિકા કૃષ્ણપાટલા ।

પાટલા રુચિશોથાર્શઃશ્વાસતુદ્ધર્દિનાશિની ॥ ૪૮ ॥

ફલેરુહા, શ્વેતા, કુંભિકા, કૃષ્ણ પાટલા એવાં પશુ નામ છે—
કાંકય અરુચિ, સોમ્ન, અર્શ, શ્વાસ, તરસ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે.

અત્યુષ્ણં તુવરં સ્વાદુ તત્પુષ્પં કફરક્તનુત્ ।

પિત્તાતિસારદાહદ્રં ફલં દિક્કાસપિત્તનુત્ ॥ ૪૯ ॥

એ અત્યંત ગરમ, તુરી અને સ્વાદિષ્ટ છે. તેનાં ફુલ કફ અને
લોહી ખિગાડનો નાશ કરનારાં અને પિત્ત, અતિસાર તથા દાહને
હણનારાં છે. ફળો હેડકી તથા રક્તપિત્તને મટાડનારાં છે.

વિવરણ—એનાં ફળ સાગર જોટા કિંવા કાંકયીયાના નામે
સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

શીવણ.

કાશ્મરી સર્વતોમદ્રા શ્રીપર્ણી કૃષ્ણવૃન્તિકા ।

કાશ્મરી કાશ્મરી હીરા કાશ્મર્યા ભદ્રપર્ણિકા ॥૫૦॥

કાશ્મરી, સર્વતોમદ્રા, શ્રીપર્ણી, કૃષ્ણ વૃન્તિકા, કાશ્મરી, કાશ્મરી,
હીરા, કાશ્મર્યા, ભદ્રપર્ણિકા એ તેનાં મુખ્ય સંસ્કૃત નામો છે.

કાશ્મરી જ્વર શૂલત્રી વીર્યોષ્ણા મધુરા ગુરુઃ ।

તત્પુષ્પં વાતલં ગ્રાહિ પિત્તામૃક્ પ્રદરાપદ્મ ॥ ૫૧ ॥

શીવણ તાવ તથા શૂળનો નાશ કરનારી, ગરમ, મધુર અને
ભારે છે, તેનાં ફુલ વાયુ કરનારાં, ગ્રાહિ, રક્તપિત્ત અને પ્રદરને
કરનારાં છે.

ફલં રસાયનં કૌશ્યં વૃહણં શુક્રલં ગુરુ ।

વાતપિત્તક્ષયતૃષ્ણારક્તગૂલવિબંધનુત્ ॥ ૫૨ ॥

એનાં ફળો રસાયન, વાળને વધારનારાં, શરીરને પુષ્ટ કરનારાં,

વીર્યને પેદા કરનારાં, ભારે તથા વાયુ, પીત્ત, ક્ષય, તરસ, લોહીચિકાર, શ્વળ અને અંધકોશનો નાશ કરનારાં છે.

વિવરણ—એનાં ઝાડ પીપળાની મારફત થતાં હોઈ ડુંગરોમાં અધિક થાય છે. એનું લાકડું શવતના ઝાડકાના નામે ઓળખાતું હોઈ મૃદંગો વિગેરે બનાવવામાં વપરાય છે.

અરડુસો.

મૂતવૃક્ષઃ કટુઃ કટુકઃ શલ્કોરલુઃ ।

મયૂરજંઘો ભલ્લૂકઃ પ્રિયજીવઃ કટમ્ભરઃ ॥

શ્યોનાકઃ પૃથુશિમ્બિઃ સ્યાચ્છુકનાશઃ કુટન્નટઃ ॥૧૪॥

મૂતવૃક્ષઃ, કટવંગ, કટુકઃ, શલ્કો, અરલુઃ, મયુરજંઘો, ભલ્લૂકઃ, પ્રિયજીવઃ, કટમ્ભર- એ અરડુસો-મરમડનાં નામો છે. વળી શ્યોનાક, પૃથુશિમ્બિ, શુકનાશઃ, કુટન્નટઃ એવાં પણ નામો છે.

શ્યોનાકો દીપનઃ પાકે કટુસ્તુવરકો દિપઃ ।

ગ્રાહિ તિક્તોઽનિલશ્લેષ્મ પિત્ત કાસ વિનાશનઃ ॥ ૧૫ ॥

અરડુસો અગ્નિને દીપત કરનાર, પચવામાં તેજો, તુરો, શીતળ, ગ્રાહિ, કડવો અને વાયુ, કફ, પીત્ત તથા આંસીનો નાશ કરનાર છે.

કુટુકસ્ય ફલં ચાલં રૂક્ષં વાત કફાપહમ્ ।

હૃદયં કષાય મધુરં લઘુ રોચન દીપનમ્ ॥ ૧૬ ॥

એનાં કોમળ શ્વેતો લુખાં, વાયુ અને કફને હલુનારાં, હૃદયને દિત, તુરાં, મધુર, હલકાં, શ્વેતકારક અને અગ્નિને દીપત કરનાર છે.

વિવરણ—અરડુસાનાં ઝાડો ઘણાં ક્યાં થાય છે. એને તત્ત્વ-વારની સમાન લાગી એ, એ ઘટની શીંગો થાય છે.

મોટાં પંચમૂળ.

વિલ્વાદિભિઃ પંચભિરેભિરેતત્સ્યાત્પંચમૂલં મહદાગ્રિકારિ ।

લઘૂણાતિક્તં રસતઃ કષાયં મેદઃકફશ્વાસસમીરદ્વાગિ ॥ ૧૭ ॥

ખીસી, અરણી, કાંકચ, શીવણ અને અરડુસો એ પાંચ ઝાડોનાં

મૂળ સરખા ભાગે લઈ એકઠાં કરવાથી તેઓ બૃહત્પંચમૂળના નામે ઓળખાય છે. જેઓ અગ્નિને ઉપજાવનારાં, હલકાં, ગરમ, કઠવાં, ઘુરાં અને મેદ, કશ, શ્વાસ તથા વાયુને હરનારાં છે.

ગોખરૂ.

ત્રિકણ્ઠકઃ કણ્ઠફલો ગોક્ષુરઃ સ્વાદુકણ્ઠકઃ ॥

ગોકણ્ઠકો મધ્યટકત્રિકણ્ઠો વ્યાલદંટૂકઃ ॥ ૫૮ ॥

ત્રિકંઠકઃ કંઠફલો, ગોક્ષુરઃ, સ્વાદુકંઠકઃ, ગોકંઠક, મધ્યટક, ત્રિકંઠો, વ્યાલદંટૂક, એ એકગોખરૂનાં નામો છે.

શ્વદંટૂ શ્વૂલશૃંગાટઃ પઢંગઃ ક્ષુરકત્રિકઃ ॥

ગોક્ષુરઃ શીતલઃ સ્વાદુર્બલકૃદ્ધસ્તિશોધનઃ ॥ ૫૯ ॥

શ્વદંટૂ, શ્વૂલ શૃંગાટ, પઢંગ, ક્ષુરક, ત્રિકઃ એવાં પણ તેનાં નામો છે. ગોખરૂ કંઠો, સ્વાદિષ્ટ, અગ્રદારક, અને અસ્તિતું શોધન કરનારા છે.

પ્રમેહશ્વાસકાસાસકૃચ્છ્રદ્રોગવાતજિત્ ॥ ૬૦ ॥

વળી પ્રમેહ, શ્વાસ, ખાંસી, રક્તપીત, મૂતકૃચ્છ, હૃદયરોગ અને વાયુને છતનાર છે.

વિવરણ—ગોખરૂ બે જાતના થાય છે, એક માળવી ગોખરૂ તથા બીજા દેશી ગોખરૂ. માળવી ગોખરૂના છોડવા થાય છે. ઘુલ પીળાં તથા સફેદ થાય છે. પાંદડાં પણ કઠંઠક સફેદ અને મોટાં થાય છે. ફળની ઉપર ત્રણ ખૂણે એક એક કાંટો થાય છે. દેશી ગોખરૂનાં જમીન ઉપર છાતલાં થાય છે. પાંદડાં ચણાના છોડ જેવાં અને ઘુલ પીળાં થાય છે. ફળ ઉપર ચાર કાંટા થાય છે. આપધના કામમાં માળવી ગોખરૂ વિશેષ વપરાય છે જે બળરમાં મળી શકે છે.

સમેરવો.

શાલર્ણીં ધ્રુવા સૌમ્યા ત્રિપર્ણીં પીતની સ્થિરા ।

વિદારિગંધાતિગુહા દીર્ઘમૂલાંશુમત્યપિ ॥ ૬૧ ॥

શાલપર્ણી, ઘ્રુવા, સૌમ્યા, ત્રિપર્ણી, પીતલી, સ્થિરા, વિદારિ-
ગંધા, અતિગુહા, દીર્ઘમૂલા, અંશુપતિ એ તેનાં સંસ્કૃત નામે છે.

શાલપર્ણી મુશ્મ્લદિં જ્વર આસાતિસારનુત્ ।

શોષદોષ ત્રયહરા વૃહત્યુષ્ણા રસાયની ॥ ૬૨ ॥

સમેરવો બારે, ઉલટી, તાવ, આસ, અતિસાર, શોષ, ત્રણે
દોષને હરનાર, અત્યંત ગરમ અને રસાયનના જેવો ગુણધાયક છે.

વિવરણુ—શાલિપર્ણીના છોડવા થાય છે. પાંદડાં શાન્તિ એટલે
ધોડાના કાનને મળતા આકારનાં હોય છે તેથી શાલીપર્ણી કહેવાય
છે. એના છોડવા એકથી ચાર શીટ ઊંચા વધે છે. પાંદડાં બે થી છ
ઘંચ લાંબા અને દોઢથી ત્રણ ઈંચ પહોળાં હોય છે. પાંદડાં ઉપર ઉભી
નસો અને ધોળા વાળની ફેણણ હોય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ
આખા છોડવા ઉપર પણ ઘણું કઠીને ધોળા કે ભૂરા વાળની ફેંચાટી
આવેલી હોય છે. પુત્ર આવળુ મામમાં આની શીંગો બાદરવા આ-
સોમાં પાકી જાય છે.

નાનો સમેરવો.

પૃષ્ઠર્ણી ક્રોષ્ટપુચ્છા ધાવની કલશારુહા ।

શૃગાલવૃત્તાદિતિલા પૃથક્પર્ણી ચ પર્ણિકા ॥ ૬૩ ॥

પૃષ્ઠર્ણી, ક્રોષ્ટ પુચ્છા, ધાવની, કલશારુહા, શૃગાલવૃત્તા, અ-
દિતિલા, પૃથક્પર્ણી તથા પર્ણિકા એ નાના-ગદ્દી સમેરવાનાં નામે છે.

પૃષ્ઠર્ણી લઘુવૃષ્ણા મધુરોષ્ણા વિનાશયેત્ ॥

રક્તાતિસારદાહતૃદ્દોષત્રયવમિજ્વરાન્ ॥ ૬૪ ॥

નાનો સમેરવો હલકો, તીર્યંને વધારનાર, મીઠો, ગરમ અને
રક્તાતિસાર, દાહ, તરસ, ત્રણે દોષ, ઉલટી તથા તાવને મટાડનાર છે.

વિવરણુ—એના છોડવા બેથી છ શીટ ઊંચા થાય છે. પાંદડાં
છ થી પંદર ઈંચ લાંબાં હોય તેથી થોડાં ઓછાં પહોળાં હોય છે.
પાંદડાંની સપાટીનો ઉપરનો રંગ લીલાશ કેતો ને નીચેનો શીકો હોય
છે. ઉપરની સપાટી ઉપર ભૂરાશ લતા ધોળા રંગના ચિત્ર જેવા
પટા હોય છે. શાખાઓને છેડે પુલોની ચમરી વા થી દોઢ ફુટ

લાંબી આવે છે. શીંગ મુકાય છે ત્યારે ધોળા રંગની થઇ જાય છે. તેમાં ત્રણથી છ સાંધા હોય છે. એને દરેક સાંધામાં એક એક ખીજ હોય છે. શીંગ જેમ જેમ પાકતી જાય છે તેમ તેમ સાંધા એક ખીજ ઉપર ચઢતા જાય છે, જેથી જાણે કળશીયાની ઉતરણ ગોઠવી હોય તેમ દેખાય છે. નદી કાંઠે તથા ડુંગરની તળેટીમાં એના છોડવા ઘુટાછવાયા ઉગે છે.

ઉભી રીંગણી.

વૃદ્ધતી સ્થૂલ મળ્ટાકી વિષદાચ મદોત્કઠા ।

વૃન્તાકી મદતી સિંહી કણ્ટકી રાષ્ટ્રકાકુલી ॥ ૬૨ ॥

વૃદ્ધતી, સ્થૂલમંડાકી, વિષદા, મદોત્કઠા, વૃન્તાકી, મદતી, સિંહી, કંટકી, રાષ્ટ્રકાકુલી એ તેનાં નામો છે.

વૃદ્ધતી ગ્રાહિણી હૃદ્યા પાચની કફવાતજિત્ ।

ઉષ્ણા કુષ્ટજ્વરશ્વાસગુલકાસાગ્નિમાન્દ્યાજિત્ ॥ ૬૬ ॥

ઉભી ભોંયરીંગણી મળતે આંધનારી, હૃદ્યને દિતકારક, પાચન કરનાર, કફ અને વાયુને છતનાર, ગરમ, તથા ક્રોધ, તાવ, શ્વાસ, શ્વળ, ખાંસી અને અગ્નિમાંધને છતનાર છે.

[વવરણ—એના છોડ આવાનાં રીંગણાંના છોડને મળતા હોય ટીંબરવાં જેવાં ગોળ રંગે એસે છે, તે પાકે છે ત્યારે પીળાં થઇ જાય છે. સર્વ સ્થળે એ થતા હોવાથી પ્રસિદ્ધ છે.

ભોંયરીંગણી તથા ધોળી ભોંયરીંગણી.

કળ્ટારિકા કણ્ટિકિની કળ્ઠકારી નિદગ્ધિકા ।

દુઃસ્પર્શા ધાવની કુદ્રા સ્યાદ વ્યાધી દુઃપ્રદર્શિની ॥ ૬૭ ॥

કંટારિકા, કંટિકિની, કંટકારી, નિદગ્ધિકા, દુઃસ્પર્શા, ધાવની, કુદ્રા, વ્યાધી, દુઃપ્રદર્શિની એ ભોંયરીંગણીનાં નામ છે. અતઃ—

સિતા કુદ્રા ચન્દ્રાદાસા લક્ષ્મણા સ્વેદદૃતિકા ॥

સિતા, કુદ્રા, ચંદ્રાદાસા, લક્ષ્મણા, સ્વેદદૃતિકા એ ધોળી ભોંયરીંગણીનાં નામ છે.

કણ્ટકારી સરા તિક્તા કટુકા દીપની લઘુઃ ॥ ૬૮ ॥

રુક્ષોષ્ણા પાચની કાસશ્વાસજ્વરકફાનિલાન્ ।

નિહન્તિ પીનસં પાર્શ્વપીઠાકૃચ્છ્રહદામયાન્ ॥

ભોંયરીંગણી સારક, કડવી, તીખી, દીપન, હલકી, લુખી, ગરમ, પાચન કરનારી, શ્વાસ, ખાંસી, તાવ, કફ વાયુ, પીનસ, પસવાડાંની પીઠા, મૂત્રકૃચ્છ અને હૃદયારોગનો નાશ કરનાર છે.

તદ્વત્પ્રોક્તા સિતા કુદ્રા વિશેષાદ્ર્મકારિણી ॥ ૭૦ ॥

ધોળા ભોંયરીંગણી કે જે લક્ષ્મણના નામે ઓળખાય છે, તેમાં પણ એવાજ ગુણો રહેલા છે. પરંતુ ગર્ભને રાખવાનો ગુણ તેમાં વિશેષ છે.

પ્રસિદ્ધ બનાવટો—કંટકાર્યાવલેહ, વ્યાધી તેલ, વ્યાધી પથ્યા-વલેહ, કંટકાર્યાદિ ક્વાથ વિગેરે.

વિવરણ—ભોંયરીંગણીના છોડવા છાતલાંની માફક પૃથ્વી ઉપર પથરાય છે. પાંદડાં લાંબાં અને કાંટાવાળાં થાય છે. ડુલ જાંબુઆ રંગનાં થતાં હોઇ અંદર પીળા રંગનાં પુકેસરો હોય છે. ૪ળ કાચાં હોય ત્યારે ચિત્રિત લોલા રંગનાં પરંતુ પાકે ત્યારે પીળાં થાય છે. એ સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

નાનાં પાંચ મૂળો.

દ્રસ્વાગ્લ્યં પંચમૂલં સ્વાત્પંચભિર્ગોક્ષુરાદિમિઃ ।

વલ્યં પિત્તાનિલહરં નાત્યુષ્ણં સ્વાદુ વૃદ્ધનમ્ ॥ ૭૧ ॥

ગોખર, સમેરવો, ગદ્દી સમેરવો, ઉભી રીંગણી એ ભોંયરીંગણી પાંચનાં મૂળ સરખા ભાગે સાથે મેળવવાથી લઘુ પંચ મૂળના નામે ઓળખાય છે, જે બળકારક, પીત અને વાયુને હરનારાં, વધારે ગરમ નહિ, સ્વાદિષ્ઠ અને શરીરને વધારનારાં છે.

દશમૂળ.

एताभ्यां पंचमूलाभ्यां दशमूलमुदाहृतम् ॥

दोषत्रय श्वासकास शिरः पीडापतंत्रकान् ॥ ७२ ॥

મેઠાં તથા નાનાં એ બંને પંત્ર મૂળાને બેમાં મેળવવાથી દશમૂળ કહેવાય છે. જેઓ ત્રિદોષ, આસ, ખાંસી, માથાનાં દરદો, અપતંત્રક વાયુ તથા:—

તન્દ્રાસ્વેદજ્વરાગ્નાતારુચિપાર્શ્વરુજો જયેત્ ॥ ૭૩ ॥

તંદ્રા, પરસેવો, તાવ, આદરો અશ્મિ, પસવાડાંની પીડા વિગેરેને જીતે છે.

ઋદ્ધિ-વૃદ્ધિ,

ઋદ્ધિઃ સુખં યુગં લક્ષ્મીઃ સિદ્ધિઃ સર્વજનપ્રિયા ।

ઋષિસૃષ્ટા રથાઙ્ગં સ્યાન્માંગલ્યં શ્રાવણી વસુઃ ॥ ૭૪ ॥

યોગ્યં યુગ્યા તુષ્ટિરાશિર્વૃદ્ધિરપ્યેતદાદ્યથા ॥ ૭૫ ॥

ઋદ્ધિઃ સુખંયુગં, લક્ષ્મીઃ, સિદ્ધિઃ સર્વજન પ્રિયા, ઋષિ સૃષ્ટા, રથાંગ, માંગલ્યં, શ્રાવણી, વસુ, યોગ્ય, યુગ્યા, તુષ્ટિરાશિ, એ ઋદ્ધિ તથા વૃદ્ધિનાં નામો છે.

ઋદ્ધિર્બલ્યા ત્રિદોષઘ્ની શુકલા મધુરાગુરુઃ ॥

વૃદ્ધિર્ગર્ભપ્રદા શીતા વૃષ્યા કાસક્ષયાસ્ત્રનુત્ ॥ ૭૬ ॥

ઋદ્ધિ બળકારક, ત્રિદોષનો નાશ કરનારી. મીઠી અને બારે છે. તથા વૃદ્ધિ ગર્ભને આપવા વાળી, શિતળ, ધીર્મ વધારનારી, ખાંસી, ક્ષય અને રક્તપીતને દૂરનારી છે,

વિવરણુ—ઋદ્ધિ તથા વૃદ્ધિના વેદા દોશવ પરંતમાં ઉત્પન્ન થતા હોષ તેના નીચે જે કંદો થાય છે તે છિદ્રયુક્ત તથા સફેદ વાળવાળા થાય છે. એ બે કંદોમાં માત્ર એટલો જ તફાવત છે કે—ઋદ્ધિનો કંદ કપાસની ગાંઠ જેવો આકૃતિવાળો હોષ ડાખી તરફ ગોળાકાર થતા હોય છે. જ્યારે વૃદ્ધિનો કંદ જમણી તરફ ગોળાકાર પડતો હોય છે.

કાકોલી, ક્ષીર કાકોલી.

કાકોલી મધુરા વીરા કાયસ્યા ક્ષીર શુલ્લિકા ॥

ધ્વાંક્ષોલિ વાયસોલિ સ્યાત્સ્વાદુમાંસીપયસ્વિની ॥ ૭૭ ॥

કાકોલી, મધુરા, પીરા, કાયસ્થા ક્ષીર શુક્રિલકા, ધ્વાંક્ષોલિ, વાયસોલિ, સ્વાદુમાંસી, પયસ્વિની એ કાકોલીનાં નામ છે.

દ્વિતીયા ક્ષીરકાકોલી મુરાદ્વા ક્ષીરિણા મતા ।

પીવરો સદશસ્કન્ધઃ સક્ષીરઃ સસુગંધકઃ ॥

ક્ષીરકાકોલિકા રુચ્યાતઃ પિત્તદોષજ્વરાપહઃ ॥ ૭૮ ॥

ક્ષીર કાકોલી. મુરાબ્ધા, ક્ષીરિણી, પીવર, સદશસ્કન્ધઃ, સક્ષીરઃ, સસુગંધકઃ, એ ક્ષીર કાકોલીનાં નામ છે, અને તે પીત્તનાં દરદો તથા તાવને દુર કરનાર છે.

કાકોલી યુગલં શીતં શુક્રલં મધુરં ગુરુ ॥

જયેત્સમીરદાદાસપિત્તશોષતૃપાજ્વરાન્ ॥ ૭૯ ॥

અન્ને કાકોલી શીતળ, વિચેતે વધારનાર, મધુર, ભારે તથા વાયુ, દાહ. રક્તપિત્ત, શોષ, તરસ અને તાવને છતનારી છે.

વિવરણ—૭૮ ટેકાણે મહામેદાઉત્પન્ન થાય છે, તેજ સ્થળે કાકોલી તથા ક્ષીર કાકોલી ઉત્પન્ન થાય છે. ક્ષીર કાકોલીનો કંદ શતાવરીની માફક હોઈ તેમાંથી એક પ્રકારનું સુગંધિ યુક્ત દુધ નીકળે છે. કાકોલી તથા ક્ષીર કાકોલીના કંદમાં માત્ર એટલો જ અંતર છે કે ક્ષીર કાકોલી કરતાં કાકોલીનો કંદ કંઈક કાળાશ ઉપર હોય છે.

મેદા, મહામેદા.

મેદા જ્ઞેયા શાલપર્ણી વૃષ્યા મેદોબવા ધરા ॥

મહામેદા વસુચ્છિદ્રા ત્રિદંતા દૈવતામણિ ॥ ૮૦ ॥

મેદા, જ્ઞેયા, શાલપર્ણી, વૃષ્યા મેદોબવા, ધરા, મહામેદા વસુચ્છિદ્રા, ત્રિદંતા, દૈવતામણિ એ નામે મેદા તથા મહામેદાનાં છે.

મેદાયુગં ગુરુ સ્વાદુ વૃષ્યં સ્તન્ય કકાપહમ્ ॥

વૃહળં શીતલં રક્તં પિત્તક્ષય સમીરદુત્ ॥ ૮૧ ॥

અન્ને મેદા ભારે, સ્વાદિષ્ટ, વીર્ય પેદા કરનાર, ધાવણ વધારનાર, કફને ટાળનાર, શરીરને મોટું કરનાર, શીતળ, તથા રક્તપિત્ત ક્ષય અને વાયુનો નાશ કરનાર છે.

વિવરણ—મેદા, મહામેદાના વેલા થતા હોષ કંદ ધોળા આદા જેવા થાય છે.

જીવક, ઋષભ.

जीवको गधुरः श्रृंगी ह्रस्वांगः कूर्चशीर्षकः ।

ऋषभो वीरं इन्द्राक्षो विषाणी दुर्द्धरो वृषः ॥ ८२ ॥

જીવક, મધુર, શ્રંગી, હ્રસ્વાંગ. કૂર્ચ શીર્ષક એ જીવકનાં તથા ઋષભ, વીર, ઇન્દ્રાક્ષ, વિષાણી, દુર્દર, વૃષ એ ઋષભનાં નામો છે.

जीवकर्षभको बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ ।

हरतः पित्तदाहास्रकासवातक्षयामयान ॥ ८३ ॥

જીવક અને ઋષભ બળદારક, શિતળ, વીર્ય તથા કફને પેદા કરનાર તથા પિત્ત, દાહ, રક્તપિત્ત, ખાંસી, વાયુ અને ક્ષયને ટાળનાર છે.

વિવરણ—જીવક તથા ઋષભક એ બન્ને દિમાલય ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે. એના કંદો લસણના કંદની માફક થતા હોષ પાંદડાં સત્ત્વ વિનાનાં ત્રીણાં થાય છે. બન્ને કંદોમાં ફરક માત્ર એટલો જ છે કે જીવકનો કંદ કુચાના માથા જેવો અને ઋષભકનો બળદના શીંગડા જેવો થાય છે.

અષ્ટ વર્ગ,

अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्वैर्व्यरेतैः शीतोऽतिशुक्लः ।

बृंहणः पित्तदाहास्र शोषघ्नः स्तन्यगर्भकृत ॥ ८४ ॥

ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ વગેરે આઠ આપધિગોત્રે સાથે મેળવવાથી અષ્ટ વર્ગ કહેવાય છે. એ અષ્ટ વર્ગ શીતળ અને અત્યંત વીર્યને પેદા કરનાર છે, શરીરને મોટું કરનાર છે. તથા પીત્ત, દાહ, રક્ત પીત્ત અને શોષનો નાશ કરનાર, ધાવણ વધારનાર તથા ગર્ભને પેદા કરનાર છે.

વિવરણ—એ અષ્ટવર્ગનાં ઔષધો હાલના સમયમાં મળી શકતાં નથી. એટલું જ નહિ, પરંતુ સંસ્કૃત સિવાય બીજી કોઈ ભાષામાં તેનાં ચોક્કસ નામ પણ નથી. જેથી તેઓના બંદેશે એવા

જા શુભવાળાં ખીજાં ઔષધો વાપરવાની પ્રાચીન મિષગ્વરોએ આજ્ઞા કરેલી છે તે એવી રીતે કે:—

મેદાજીવક કાકોલી ક્ષુદ્ધિદ્વંદ્વેપિચાસતિ ।

વરા વિદાર્યશ્વર્ગંધા વારાહીશ્ચ ક્રમાત્સિપેત્ ॥

મેદા અને મહામેદાના બદલે શતાવરી, જીવક-ઝપ્પમકને બદલે વિદારીકંદ, કાકોલી-ક્ષીર કાકોલીના બદલે આમૃતંધ, અને ક્ષુદ્ધિ-વૃદ્ધિના બદલે વારાહીકંદનો ઉપયોગ કરવો.

ડોડી.

જીવન્તી જીવની જીવા જીવનીયા યશસ્કરી

શાકશ્રેષ્ઠા જીવમદ્રા માંગલ્યા જીવવર્દની ॥ ૮૫ ॥

જીવન્તી, જીવની, જીવા, જીવનીયા, યશસ્કરી, શાકશ્રેષ્ઠા, જીવ-મદ્રા, માંગલ્યા, જીવવર્દની એ તેનાં વિશેષ નામો છે.

જીવન્તી શીતલા સ્વાદુઃ સ્નિગ્ધા દોષત્રયાપહા ॥

રસાયની વલ્લકરી ચક્ષુષ્યા ગ્રાહિણી લઘુઃ ॥ ૮૬ ॥

ડોડી—મીઠી ખરખોડી શીતળ, સ્વાદિષ્ટ, સ્નિગ્ધ, ત્રણે દોષને મટાડનારી, રસાયન, બળકારક, નેત્રોને હિત, ગ્રાહી અને હલકી છે.

વિવરણ—એના વેજા થતા હોઈ સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

જેઠીમધ.

મધુયષ્ઠી ક્લીતનકં યષ્ઠીમધુ મધૂલિકા ॥

યષ્ઠ્યાહં મધુકં યષ્ઠિમધૂકં જલજા મધુઃ ॥

મધુયષ્ઠી ગુરુઃ શીતા વલ્યા તૃદ્વર્દિપિત્તજિત્ ॥ ૮૭ ॥

મધુયષ્ઠી, ક્લીતનકં, યષ્ઠીમધુ, મધૂલિકા, યષ્ઠ્યાહં, મધુકં, યષ્ઠિ મધુકં, જલજા, મધુ એ જેઠીમધનાં નામ છે. જેઠીમધ ખારે, શીતળ, બળકારક અને તરસ, ઉલટી, તથા પીત્તને જીતનાર છે.

વિવરણ—જેઠીમધનાં ઝાડ જોકે આ દેશમાં પણ થાય છે. તોપણ ખરી જેઠીમધનાં મૂળીઆં વિશેષે કરીને ધરાન તરફથી આવે છે. દરેક બળરમાં સહેલાઈથી મળી શકે છે.

જંગલી અડદ તથા જંગલી મગ.

માષપર્ણી કૃષ્ણવૃન્તા કામ્બોજી હયપુચ્છિકા ॥

માંસમાષા સિંહમુખી સ્વાદુમાષા મહાસદા ॥ ૮૮ ॥

માષપર્ણી, કૃષ્ણવૃન્તા, કામ્બોજી, હયપુચ્છિકા, માંસમાષા, સિંહમુખી, સ્વાદુમાષા, મહાસદા એ જંગલી અડદનાં નામો છે. અને

મુદ્રપર્ણી ક્ષુદ્રસદા સૂર્યપર્ણી કુરંગિણી ॥

વનજા રિઙ્ગિણી શિમ્બી સિંહી માર્જારગન્ધિકા ॥ ૮૯ ॥

મુદ્રપર્ણી, ક્ષુદ્રસદા, સૂર્યપર્ણી, કુરંગિણી, વનજા, રિંગીણી, શિમ્બી, સિંહી, માર્જારગન્ધિકા એ જંગલી મગનાં નામ છે.

માષપર્ણી હિમા તિક્તા રૂક્ષા શુક્રબલાસકૃત્ ॥

તદ્વઙ્ગેન્મુદ્રપર્ણી તદ્દોષાર્શોદરા લઘુઃ ॥ ૯૦ ॥

માષપર્ણી શિતળ, કડવી, લુખી, વીર્ય તથા કર્ણે ઉપજવનાર છે. તેવીજ રીતે મુદ્રપર્ણીમાં પણ ગુણો હોય વિશેષમાં તરસ અને અર્ક્ષને હરનારી તથા હલકી છે.

વિવરણ—ચોમાસામાં જંગલમાં માષપર્ણીના તદન અડદને મળતા તથા મુદ્રપર્ણીના મગને મળતા છોડવા થાય છે.

જીવનીયગણ.

જીવન્તી સૂર્યપર્ણીયુક્ કાકોલ્યૌ જીવકર્પભૌ ॥

મેદોયદ્વીતિ મધુરો જીવનીયગણો ગુરુઃ ॥ ૯૧ ॥

શુક્રકૃદ્ બૃહ્ણઃ શીતઃ સ્તન્યગર્ભકફપ્રદઃ ॥

રક્તપિત્તવૃષાશોષજ્વરદાહક્ષતાપહઃ ॥ ૯૨ ॥

ડાડી, જંગલી અડદ, જંગલી મગ, કાકોલી, કીર કાકોલી, જીવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, અને જેડીમધ એ દશ ઔષધો સાથે મેળવવાથી જીવનીય ગણ કહેવાય છે. એ ગણ ભારે, વીર્ય પેદા કરનાર, શરીરને વધારનાર, ડાડી, ધાવણ ઉત્પન્ન કરનાર, ગર્ભદાયક કદ ઉપજવનાર તથા રક્તપિત્ત, તરસ, શોષ, તાવ, દાહ અને ઉરક્ષતનો નાશ કરનાર છે.

ઐરંડો.

एरण्डो दीर्घदण्डः स्यात्तरुणो वर्द्धमानकः ॥

चित्रः पंचांगुलो व्याघ्रपुच्छो गन्धर्वहस्तकः ॥ ९३ ॥

रक्तैरण्डो हस्तिकर्णो व्याघ्रो व्याघ्रतरो लघुः ॥

उत्तानपत्र उरबुर्वातावैरी च चुंचुला ॥ ९४ ॥

ઐરંડો, દીર્ઘદંડ, તરુણ, વર્ધમાનક, ચિત્ર, પંચાંગુલો, વ્યાઘ્ર-
પુચ્છો, ગંધર્વ હસ્તક એ ધોળા ઐરંડાનાં નામ છે.

રક્તૈરંડ, હસ્તિકર્ણ, વ્યાઘ્ર વ્યાઘ્રતર, લઘુ, ઉત્તાનપત્ર, ઉરબુ,
વાતવૈરિ, અને ચુંચુલા એ રાતા ઐરંડાનાં નામ છે.

एरंडयुग्मं मधुरमुष्णं गुरु विनाशयेत् ॥

शूलशोफकटीवस्तिशिरःपीडोदरज्वरान् ॥ ९५ ॥

ब्रध्नश्वासकफानादकासकुष्ठाममारुतान् ॥

तत्फलं भेदनं स्वादु क्षારमुष्णं समीरजित् ॥ ९६ ॥

અન્ટે ઐરંડા મીઠા, ગરમ, બારે, શણ, સોજા, કમર, પેદુ,
માથાની પીડા, ઉદરરોગ, તાવ, અંડવૃદ્ધિ, શ્વાસ, કફ, આશ્મ, ખાંસી,
કોઢ, આમવાયુનો નાશ કરનાર છે. એમનાં ખીજ મળતે ભેદનાર,
સ્વાદિષ્ટ ખારાં, ગરમ તથા વાયુને છતનાર છે.

વિવરણ—એનાં ખીજમાંથી ઐરંડીયુ તેજ નિકળતું હોવાથી
તે સર્વ રથળે પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપલસરી.

शारिवा शारदास्फोता गोपकन्या प्रतानिका ।

गोपाङ्गना गोपवल्ली लताव्हा काष्ठ शारिवा ॥ ९७ ॥

शारिवान्या कृष्णमूली भद्रचन्दन शारिवाः ॥

भद्रा चन्दनगोपा च चन्दना कृष्णवल्लयपि ॥ ९८ ॥

શારિવા, શારદા, આસ્ફોટા, ગોપકન્યા, પ્રતાનિકા, ગોપાંગના,
ગોપવસ્ત્રી, લતાવ્હા, કાષ્ઠશારિવા એ સદેહ ઉપલસરી—અનંત
મૂળનાં નામે છે.

શારિવાન્યા, કૃષ્ણમૂલિ, ભદ્રચંદન, શારિવા, ભદ્રા, ચંદનગોપા, ચંદના, કૃષ્ણવલ્લી એ કાળી ઉપલસરીનાં નામ છે.

શારિવાયુગલં સ્વાદુ સ્નિગ્ધં શુક્રકરં ગુરુ ॥

અગ્નિમાન્ધ્યારુચિશ્વાસવમિકાસતૃષાપહમ્ ॥

દોષત્રયાસ્ત્રપદરજ્વરાતિસારનાશનમ્ ॥ ૯૯ ॥

અન્ને જાતની ઉપલસરી સ્વાદિષ્ટ, તેલકટ, વીર્યને વધારનારી ખારે, અગ્નિમાંધ, અરુચિ, શ્વાસ, હલડો, ખાંસી, તરસ, ત્રિદોષ, રક્તનો બિગાડો, પ્રદર, તાવ અને અતિસારનો નાશ કરનારી છે.

વિવરણ-શારિવાના વેલા થાય છે, અને જાંબાના જેવાં પાંદડાં થાય છે. પાંદડાં તોડવાથી તેમાંથી દુધ નિકળે છે. વેલાને બે સામસામે જોડાએલી સીંગો થાય છે તે જ્યારે પાકી સૂકાઇને પુટી જાય છે, ત્યારે તેમાંથી આછડાની માફક ઉંડે છે.

જવાસો તથા ધમાસો.

સં. દુરાલભા, હિં. ધમાસા, મ. ધમાસા, ઘ. દુરાલભા, ક. વલ્લિદુરુવે, તૈ. દુલગોડિ, અ. શુકાઈ, ફા. બાદઅઈ, લા. *Fogonia Arabica*.

યાસો મરુદ્ધવોઽનન્તો દીર્ઘમૂલો યવાસકઃ ॥

બાલપત્રઃ સમુદ્રાન્તો દૂરમૂલોઽતિક્રિષ્ટકઃ ॥ ૧૦૦ ॥

યાસ, મરુદ્ધવ, અનંત, દીર્ઘમૂળ, યવાસક, બાલપત્ર, સમુદ્રાન્તો, દુરમૂલો, અતિક્રિષ્ટક એ જવાસાનાં નામ છે.

ધન્વયાસસ્તામ્રમૂલી દુઃસ્પર્શસ્યાદુરાલભા ॥

યાસકઃ કચ્છુરા તામ્રમૂલી ધન્વયવાસકઃ ॥ ૧૦૧ ॥

ધન્વયાસ, તામ્રમૂલી, દુસ્પર્શ, દુરાલભા, યાસક, કચ્છુરા, તામ્રમૂલી, ધન્વયવાસક, એ ધમાસાનાં નામ છે.

યાસઃ સ્વાદુરસાસ્તિક્તો હિમઃ પિત્તહરો લઘુઃ ॥

હન્તિ રક્તકફાન્ત્રાન્તીસ્તદ્ધન્વયવાસકઃ ॥ ૧૦૨ ॥

જવાસો સ્વાદિષ્ટ અને રસવાળો છે, કડવો છે, શિતળ છે, પીત્તને હરનાર છે, હલકો છે, અને રક્ત, કફ, બ્રમને હરનાર છે. એવાજ ગુણ ધમાસામાં પણ રહેલા છે.

વિવરણુ—ધમાસો રેતાળ ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એના છોડવા હાથેક ઉંચા થતા હોઇ પાંદડાં ખારીક થાય છે. કાંટા ખારીક થતા હોઇ ફળ પણ ઘણાંજ ખારીક થાય છે.

જવાસાના છોડવા પણ ધમાસાની માફક જળાશયની નજીક રેતાળ ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એના કાંટા તથા પાંદડાં ધમાસાથી સહેજ મોટાં થાય છે. છેટેથી છોડતો દેખાવ ચણાના છોડ જેવો લાગે છે. યોમાસાનું જળ પડવાથી એના છોડવા સૂકાઇ જાય છે, એના છોડવાની ટટીએ બનાની ખારી, ખારણાંને આંધી તે ઉપર જળ છાંટવાથી મકાનમાં કિનાબામાં શિતળતા વધે છે.

મુંડી.

મુળ્હી મિશ્નુઃ પરિત્રાજી પાવની સ્યાત્તપોધના ।

શ્રાવણી શ્રીમતી મુળ્હી તિક્તા શ્રાવણશીર્ષિકા ॥ ૩ ॥

મુંડી, મિહુઃ, પરિત્રાજી, પાવની, તપોધના, શ્રાવણી, શ્રીમતી, મુંડી, તિક્તા, શ્રાવણશીર્ષિકા એ નામ મુંડીનાં છે.

મુળ્હી તિક્તા કટુઃ પાકે વીર્યાણાં મધુરા લઘુઃ ।

મેઘ્યા ગળ્દાપચીકૃચ્છ્રકૃમિયોન્યર્તિપાણ્ડુજિત્ ॥ ૪ ॥

મુંડી કડવી, પાકમાં તીખી, મધુર હલકી, બુદ્ધિને વધારનારી, ગલગંડ, અપચી, મૂત્રકૃચ્છતા, કૃમિ, યોનિરોગ અને પાંડુને જીતનારી છે.

મહામુળ્હી લોભનીયા છિન્નગ્રન્થિનિકા સ્મૃતા ।

ભૂતવૃક્ષઃ કુલહલો લમ્બશાલૂઃ કદમ્બકઃ ।

કદમ્બપુષ્પમુળ્હીવદગુણૈર્ભૂમિમકદમ્બકઃ ॥ ૫ ॥

મહામુંડી, લોભનીયા, છિન્નગ્રન્થિકા, એ નામ મહામુંડીનાં છે. ભૂતવૃક્ષઃ, કુલહલ, લમ્બશાલુ, કદમ્બક એ નામ ભોંયકદંબનાં છે. ગુણમાં મુંડી, મહામુંડી તથા ભોંયકદંબ એ બધાં સરખાં છે.

વિવરણુ—મુંડી તથા મહામુંડીના છોડવા જમીન ઉપર પ્રસરાય છે. પાંદડાં આંગળીની માફક લાંબાં થાય છે. ફલ મરેડીના જેવાં આવે છે.

અધેડો.

અપામાર્ગસ્તુ શિશ્વરા કિળરી સ્વરમંજરી ।

અધઃશલ્યઃ શૈશ્વરિકઃ પ્રત્યક્પુણી મયૂરકા ॥ ૬ ॥

અપામાર્ગ, શિખરી, કિણુદી, ખરમંજરી, અધઃશલ્યઃ, શૈશ્વરિકા, પ્રત્યક્પુણી, મયૂરકા એ નામ સદૈદ અધેડાનાં છે.

અપામાર્ગઃ સરસ્તીક્ષ્ણો દીપનઃ કફવાતજિત્ ।

નિહન્તિ દદૃશિધ્માર્શઃકણ્ઠશૂલોદરાશ્ચીઃ ॥ ૭ ॥

અધેડો સારક, તીક્ષ્ણ, અગ્નિને દીપન કરનાર, કફ અને વાયુને છતનાર તથા દાદર, સિધ્ધ, અર્શ, ખરજ, શ્વળ, બિદરરોગ તથા અશ્ચિનો નાશ કરનાર છે.

રાતો અધેડો.

સં. રક્તાપામાર્ગ, હિં. લાલ ઝોંગા, મ. લાલ અધાડા, બં. રોંગા અપાંગ, ક. તૈ. દેપિયુત્તરણ, લા. *Achyranthis Leperria*.

અન્યરક્તો વૃન્તફલો વશિરઃ કપિપિપ્પલી ।

અપામાર્ગોઽરુણો વાતવિષ્ટમ્લી કફનાશનઃ ।

ઉનં પૂર્વગુણૈ રુક્ષસ્તત્પત્રં રક્તપિત્તનુત્ ॥ ૮ ॥

અન્ય રક્ત, વૃન્તફલ, વશિર, કપિ પિપ્પલી, એ નામ લાલ અધેડાનાં છે. લાલ અધેડો વાયુ તથા વિષ્ટબને કરે છે. કફનો નાશ કરે છે. ઘોળા અધેડા કરતાં એમાં કંઈક ઓછા ગુણો રહેલા છે. એનાં પાંદડાં રક્તપિત્તને હણનાર છે.

વિવરણ—અધેડાના છોડ થાય છે, પાંદડાં ઝોળ થાય છે, પાંદડાંની વચમાંથી એક લાંબી મંજરી નિકળે છે. તે ઉપર જવના જેવા આકારનાં બીજ થાય છે. લાલ અધેડો પણ તેવોજ થાય છે. એનાં પાંદડાં ડાંડી વિગેરે કંઈક લાલ થાય છે. બીજ કાંટાવાળાં થાય છે. એ બન્ને જાત અનુક્રમે ખોડી અંધાડી તથા લાલ અંધાડી એવાં નામથી સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

કપીલો.

કામ્પિલ્યો રેચનો રક્તચૂર્ણકો વ્રણશોધનઃ ॥

લોહિતો રક્તશમનો રેચી રંજનકો મતઃ ॥ ૧ ॥

કામ્પિલ્ય, રેચન, રક્તચૂર્ણક, વ્રણશોધન, લોહિત, રક્તશમન, રેચી, રંજનક એ નામ કપીલાનાં છે.

કામ્પિલ્યા કફપિતાસ્રકૃમિગુલ્મોદરવ્રણાન્ ॥

હન્તિ રેચી કટૂણ્ણં ચ તચ્છાકં ગ્રાહિ શીતલમ્ ॥ ૧.૧૦ ॥

કપીલો કફ, રક્તપિત્ત, કૃમિ, ગ્રેણી, ઉદર રોગ અને વ્રણને નાશ કરે છે. ગુલામ લગાડે છે, તીખો તથા ગરમ છે. એનું શાક મળને આંધનાર તથા ઠંડુ છે.

વિવરણ—એનાં સાધારણ કદનાં ઝાડ થતાં હોય તે કાશ્મીરથી લઈને સુધી દરેક સ્થળે થાય છે. ફળો રૂપો ઉપર લાલ રંગની જે રંગ લાગેલી રહે છે તે કપીલો કહેવાતી હોય દરેક સ્થળે મળી શકે છે.

નેપાળો.

દન્તી ગુણપ્રિયા નાગન્દંતી શીઘ્રાનુકૂલકઃ ॥

ઉપચિત્રાનુકુમ્ભી સ્યાદ્વિશલ્યોદુમ્બરચ્છદા ॥ ૧૧ ॥

દંતી, ગુણપ્રિયા, નાગદંતી, શીઘ્રાનુકૂલક, ઉપચિત્રા, અનુકુંભી, વિશલ્યા, ઉદુમ્બરચ્છદાએ નાના નેપાળાનાં નામો છે.

આશુપર્ણી વૃષૈરણ્ઠા દ્રવન્તી સર્વરી મતા ॥

મુષકાઠા સુતશ્રેણી પ્રત્યક્ષશ્રેણી ચ ફલ્ગિકા ॥ ૧૨ ॥

આશુપર્ણી, વૃષૈરંઠા, દ્રવન્તી, સર્વરી, મુષકાઠા, સુતશ્રેણી, પ્રાયક્ષશ્રેણી, અને ફલ્ગિકા એ નાના નેપાળાનાં નામ છે.

દન્તીદ્વયં સરં પાકરસયોઃ કટુ દીપનમ્ ॥

તીક્ષ્ણોષ્ણં હન્તિ પિત્તાસૃક્કફશોફોદરાન્કૃમીન્ ॥ ૧૩ ॥

અન્તે જાતનો નેપાળો સારક, પાકમાં અને રસમાં તીખો, આંખ દીપન કરનાર, તીખો, ગરમ, અને પિત્ત, રક્તવિકાર, કફ, સોજા, ઉદરરોગ અને કૃમિને મટાડનાર છે.

જયપાલો દન્તિર્બીજં સ્વ્યાતં તત્તિત્રીફલમ્ ॥

જયપાલો ગુરુઃ સ્તિગ્ધો રેચી પિત્તકફાપહઃ ॥ ૧૪ ॥

જયપાલ, દંતીબીજ, તિત્રીફલ એ નેપાળાના બીજનાં નામો છે, નેપાળાનાં બીજ ભારે, તેલવાળાં, રેય લગાડનાર તથા પિત્ત અને કફને મટાડનાર છે.

સેપક—

નવિષં વિષમિત્યાહુર્જૈપાલોવિષમુચ્યતે ॥

શોધિતશ્ચ વિરેકેષુ ચમત્કૃતિ કરઃપરઃ ॥

નિસ્તુષંજયપાલં ચ દ્વિધા કૃત્વા વિચક્ષણઃ ॥

પ્રતદ્બીજસ્યમધ્યેતુ પત્રવત્પરી વર્જયેત્ ॥

અષ્ટમાંશેન ચૂર્ણેન ટંકણસ્ય તુ મેલયેત્ ॥

દોલાયંત્રેણ તદ્ધાવ્યં પાચ્યં દુગ્ધેન સંપ્લુતમ્ ॥

ત્રિવારં શુદ્ધિ માયાતિ જપપાલોમૃતોપમં ॥ રસચંદ્રિકા ॥

ઝેર એ ખરેખર્ષે ઝેર નથી, પરંતુ નેપાળો ઝેર છે. તેપણુ જો તેને શોધીને ઉપયોગ કરવામાં આવે તો જીવાળના કામમાં સારો ચમત્કાર બતાવે છે. નેપાળાનાં બીજ ઉપરનાં ફેતરાંને દૂર કરી બીજની બે ફાડો કરવાથી તેઓના વચમાંથી કાગળના પડ જેવી જે જીભ નિકળે છે તેને દૂર કરી પછી તે બીજોમાં આઠમા ભાગનો ટંકણ મેળવી પોટલી બાંધી દોલાયંત્રમાં દુધથી એક પહોર આરી ઘોષ નાંખી ફરીથી બાંધે. એમ ત્રણ વખત કરવાથી નેપાળો ઝેર રહીત થઈ અમૃતની સમાન બને છે.

વિષરણુ-નાના નેપાળાનાં ઝાડવાંનાં પાંદડાં જાંઘરાની માફક થાય છે અને તે દક્ષિણ તરફ વધારે થાય છે. મોટા નેપાળાનાં ઝાડ થાય છે અને તેના ઉપર ઝેરંડાના જેવાં ફળો થાય છે. જેમાંથી ઝેરંડા જેવાં બીજ નિકળે છે. નેપાળાનાં બીજ પ્રસિદ્ધ હોવાથી દરેક બજારમાં મળી શકે છે. એનાં મૂળાંમાં કે જે દંતીમૂળ કહેવાય છે તેના તેમજ એનાં પાંદડાં, છાલ વિગેરેમાં રહેલા દુધનો પણ જીવાળ લાગે છે.

નસોતર.

ત્રિવૃત્કુમ્ભોઽરુણા ત્ર્યસ્રમળ્હી કૂટરવાહિની ।

સર્વાનુભૂતિસ્ત્રિવૃતા ત્રિપુટા સરલા સિતા ॥ ૧૫ ॥

ત્રિવૃતા કુંભ, અરુણા, ત્ર્યસ્રમળ્હી, કૂટરવાહિની, સર્વાનુભૂતિ,
ત્રિવૃતા, ત્રિપુટા, સરલા, સિતા એ સફેદ નસોતરનાં નામ છે.

ત્રિવૃત્તિક્તા સરા રુક્ષા સ્વાદુરુણા સમીરકૃત્ ।

કટુઃ પાકે જ્વરશ્લેષ્મપિત્તશોફોદરાપહા ॥ ૧૬ ॥

સફેદ નસોતરનાં મૂળ કડવાં, સારક, લુખાં, સ્વાદિષ્ટ, ગરમ,
વાયુને જીતનાર, પચવામાં તીક્ષ્ણ અને તાવ, કફ, પીત્ત, સોજા તથા
પેટનાં દરદેનો નાશ કરનાર છે.

ત્રિવૃત્કાલા કાલમેષી કાલપર્ણ્યર્દ્ધચન્દ્રિકા ।

સુખેનાસ્યાન્માલવિકા મસુરા વિદલાન્વિતા ॥ ૧૭ ॥

ત્રિવૃત્કાલા, કાલમેષી, કાલપર્ણી, અર્ધ ચન્દ્રિકા, સુખેના, માલ-
વિકા, મસુરા, વિદલા એ કાળા નસોતરનાં નામ છે.

ત્રિવૃત્કાલા હીનગુણા તસ્યાસ્તીવિરેચિની ।

મૂર્છાદાહમદભ્રાન્તિવાન્તિકર્ષણકારિણી ॥ ૧૮ ॥

કાળું નસોતર સફેદ નસોતર કરતાં ઓછા ગુણવાળું છે, પરંતુ
ગુલાબ સંપત લગાડે છે, અને મૂર્છા, દાહ, મદ, ભ્રમ તથા ઉલ-
ટીને દૂર કરે છે.

ક્ષેપક—

અરુણાત્રિવૃતા સ્વાદુઃ કષાયા મૃદુ રેચની ।

રુક્ષાચ કટુકા ચૈવ પાકે તિક્તા કફાપહા ॥ રાજવલ્લભ ॥

લાલ મૂળ તથા કુણવાળું રાતું નસોતર વધુ યાય છે જે
સ્વાદિષ્ટ, તુર, હલકું રેચ લગાડનાર, લુખું, ગરમ, પાકમાં કડવું અને
કફનો નાશ કરનાર છે.

વિવરણ—ધોળું, કાળુ તથા લાલ એમ નસોતર ત્રણ પ્રકારનું
થાય છે. તેમાં સફેદ સર્વેમાં ઉત્તમ છે. એના વેગા રતાળુની માફક

ત્રણ ધારોવાળા હોય સફેદ ફુલ આવે છે. અને ગોળ ફળ આવે છે, જેમાં ચાર ખીજ હોય છે. એ સર્વે સ્થળે થતું હોવાથી પ્રસિદ્ધ છે. તેમજ બળરમાં પણ એનાં સૂકાં મૂળ વેચાય છે.

ઇંદ્રવારણી.

ઇન્દ્રવારુણ્યેન્દ્રાદ્વં વૃષભાક્ષી ગવાદિની ॥

એન્દ્રવારુઃ ક્ષુદ્રફલા વિશાલેન્દ્રી વૃષાદિની ॥ ૧૯ ॥

અન્યેન્દ્રવારુણી ચિત્રફલા ચિત્રમહાફલા ॥

આત્મરક્ષા નાગદંતી ત્રપુષી ગજર્ચિર્મટી ॥ ૧૨૦ ॥

ઇંદ્રવારણી, ઇન્દ્રાવહ, વૃષભાક્ષી, ગવાદિની, એન્દ્રવારુઃ, ક્ષુદ્રફલા વિશાલા, એન્દ્રી વૃષાદિનીએ નામ પીળા ઇંદ્રવારણીનાં છે.

ચિત્રફલા, ચિત્ર મહાફલા, આત્મરક્ષા, નાગદંતી, ત્રપુટી, ગજર્ચિર્મટી.

શ્વેતપુષ્પી મૃગાક્ષી ચ તથા પક્ષસુરા મતા ॥

મરુદ્ભવા કૃમિગુહા ચિત્રદેવી ચ કીર્તિતા ॥ ૨૧ ॥

શ્વેતપુષ્પી, મૃગાક્ષી, પક્ષસુરા, મરુદ્ભવા, કૃમિગુહા, ચિત્રદેવી એ નામ લાલ ઇંદ્રવારણીનાં છે.

એન્દ્રવારુદ્વયં તિર્ક્તં કટુ પાકે સરં લઘુ ॥

વીર્યોષ્ણં કામલાપિત્તકફગ્રીહોદરાપહમ્ ॥ ૨૨ ॥

અને ઇંદ્રવારણી કડવી, પાકમાં તીખી, સારક, હલકી, વીર્યમાં ગરમ, અને કમળો, પોત, કફ તથા બરોળનો નાશ કરનાર છે.

વિવરણ—પીળા ઇંદ્રવારણીની વેલ રેતાળ ભૂમિમાં વિશેષ થાય છે. એનો આકાર કાલિંગડાના વેલાને મળતો હોવાથી લોકો તેને કડવી કાલિંગડીના નામે પણ ઓળખે છે. લાલ ઇંદ્રવારણીની વેલ ખારી જમીનમાં વિશેષ થતી હોય ફળ પાકે છે ત્યારે લાલ થાય છે. પાંદડાંનો આકાર ઘેલીનાં પાંદડાંને મળતો હોય છે.

ગરમાળો.

આરગ્વધોઃ રાજવૃક્ષઃ શમ્યાકઃ કૃતમાલકઃ ।

વ્યાધિઘાતઃ કર્ણિકારઃ પ્રગહશ્ચતુરાં ગુલઃ ॥ ૨૩ ॥

આરોગ્યશિમ્બી સ્વર્ણાટઃ કર્ણો દીર્ઘફલો મતઃ ।

કુણ્ડલી દ્વિમપુષ્પા ચ કલિચ્યાતો નૃપદ્રુમઃ ॥ ૨૪ ॥

સ્વર્ણશેફાલિકા શ્યાવા કુષ્ઠસૂદનનામં તત્ :

સ્વર્ણસ્થાલ્પા પિત્તલા ચ સુવર્ણદ્રુમ ઈરિતઃ ॥ ૨૫ ॥

આરગ્વધ, રાજવૃક્ષ, શમ્યાક, કૃતમાલકઃ, વ્યાધિઘાતઃ, કર્ણિકાર, પ્રગહ, ચતુરંગુલઃ, આરોગ્યશિમ્બી, સ્વર્ણાટ, કર્ણ, દીર્ઘફલ, કુંડલી, દ્વિમપુષ્પા, કલિચ્યાત, નૃપદ્રુમ, સ્વર્ણ શેફાલિકા, શ્યાવા, કુષ્ઠસૂદન, સ્વર્ણસ્થાલ્પા, પિત્તલા અને સુવર્ણદ્રુમ એ ગરમાળાનાં નામ છે.

આરગ્વધો ગુરુઃ સ્વાદુઃ શીતલો મૃદુરેચનઃ ।

જ્વરહૃદ્રોગપિત્તાસ્રવાતોદાવર્તશૂલજિત્ ॥ ૨૬ ॥

તત્પુષ્પં વાતલં ગ્રાહિ તિક્તં પિત્તકફાપહમ્ ।

તન્મજ્જા મધુરઃ પાકે તિક્તઃ પિત્તસમીરજિત્ ॥ ૨૭ ॥

ગરમાળો, બારે, સ્વાદિષ્ટ શીતળ, હલકો રેચક અને તાવ, હૃદય રોગ, રક્તપિત્ત, વાયુ, કિદાવર્ત, શૂળ એમને જીતે છે. એનાં પુલવાયુ કરનાર, ગ્રાહિ, કડવાં, પિત્ત અને કફનો નાશ કરનાર છે. તેની મીઠી મીઠી, પાકમાં કડવી તથા પીત અને વાયુને જીતનાર છે. એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગળી.

નીલિની નીલિકા ગ્રામ્યા શ્રીફલા ભારવાહિની ।

રક્ષની કલિકા મેલા તૂળી રૂક્ષા વિશેધિની ॥ ૨૮ ॥

નીલિની, નીલિકા, ગ્રામ્યા, શ્રીફલા, ભારવાહિની, રંજની, કલિકા, મેલા, તુણી, રૂક્ષા, વિશેધિની, એ નામ ગળીનાં છે,

નીલિની રેચની તિક્ત્વા કેશ્યા મોહભ્રમાપહા ।

ઉષ્ણા હન્યુદરપ્તીહવાતપિત્તકફાનિલાન્ ॥ ૨૯ ॥

ગળી રેચક, કડવી, વાળને વધારનારી, મુર્છા અને બ્રમનો નાશ કરનારી છે, ગરમ છે તેમજ ઉદરરોગ, ખરોળ, વાતપિત્ત, કફ અને વાયુનો નાશ કરે છે. પંચબળમાં ગળીનું વાવેતર વિશેષ થાય છે, અને તેનાં પાંદડાં તથા મેંદીના પાંદડાં મેળવી વાળ કાળા કરવાના કામમાં લે છે.

કંડુ.

કટુકી રોહિણી તિક્તા ચક્રાક્ષી કટુરોહિણી ।

મત્સ્યાપિત્તા પાણ્ડુરુદ્ધા કૃષ્ણભેદા દ્વિજાઙ્ગિકા ॥ ૧૩૦ ॥

કંડુકી, રોહિણી, તિક્તા, ચક્રાંગી, કટુ રોહિણી મત્સ્ય પિત્તા, પાણ્ડુ રુદ્ધા, કૃષ્ણ ભેદા, દ્વિજા ગિકા.

અશોકા રોહિણી મત્સ્યા સકુલા સકુલાદિની ।

કટુકી કટુ પાકે ચ તિક્તા રુક્ષા સરા લઘુઃ ।

દિમા હન્તિ કૃમિશ્વાસદાહ પિત્તકફજ્વરાન ॥ ૩૧ ॥

અશોકા, રોહિણી, મત્સ્યા, સકુલા, સકુલાદિની, એ નામ કંડુનાં છે. કંડુ પચવામાં ઉષ્ણ, સ્વાદમાં કડવું, લુપ્ત, દ્રસ્ત ઉતારનાર, હલકું કંડુ, અને કૃમિ, શ્વાસ, દાહ, પિત્ત, કફ, તાવનો નાશ કરનાર છે.

કંડુ કંડા હુંગરો ઉપર બહુ થાય છે, કંડુ, ગાંઠીયા કંડુના નામે પ્રસિદ્ધ છે.

આંકલો.

અઙ્ગોલ્લકસ્તામ્રફલઃ પીતસારો નિરોચકઃ ।

ગુપ્ત સ્નેહો વિરેચી સ્પાદૂભૂપિતો દીર્ઘ કીલકઃ ૩૨ ॥

અંકોલ્લક, તામ્રફળ, પીતસાર, નિરોચક, ગુપ્તસ્નેહ, વિરેચી, ભૂપિત, દીર્ઘ કલિક એ નામ અંકોલનાં છે (આંકલાના છે.)

અઙ્ગોલ્લકઃ કટુઃ સ્તિગ્ધસ્તીક્ષ્ણોષ્ણસ્તુવરો લઘુઃ ।

રેચનઃ કૃમિશૂલામશોફશ્લેષ્મવિષાપહઃ ॥ ૩૩ ॥

આંકલો તીખો, ચીકટવાળો, ઉષ્ણ, ઉષ્ણ, તુરો, હલકો, અને જાડાને ઉતારનાર છે, તેમજ કૃમિ, શુભ, આમ, શોષ, કફ, ઝેરનો નાશ કરનાર છે.

તત્ફલં શીતલં સ્વાદુ શ્લેષ્મલં વૃંહણં ગુરુ ।

ચલ્યં વિરેચનં વાતપિત્તદાહક્ષયાસ્રજિત્ ॥ ૩૪ ॥

આંકલાનું ફળ, ઠંડું, સ્વાદીષ્ટ, કફ કર્તા, પુષ્ટીકારક, પચવામાં ભારે, બળને વધારનાર, રચક અને વાત, પીત, દાહ, ક્ષય, લોહી વીકારથી થતાં દર્દોનો નાશ કરનાર છે.

આંકલાનાં જાડો ધણાખરા જંગલોમાં થાય છે, તેનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે, ફળ કાચાં હોય ત્યારે લીલા રંગનાં અને પાકે છે ત્યારે લાલ રંગનાં થાય છે, તેના જાડની ડાળીઓએ કાંટા થાય છે. દીલ્લી તરફ તેને “દેર” ના જાડના નામથી ઓળખે છે.

થોર.

સેહુળ્હો વજ્રતુળ્હસ્તુ ગાળ્હીરો વજ્રકળ્હકઃ ।

સુહી સમશ્વ દુગ્ધોઽસિપત્રો વજ્રી મહાતરુઃ ॥ ૩૫ ॥

સેહુંડ, વજ્રતુળ્હ, ગાંડીર, વજ્રકંટક, સ્તુહિ, સમ, દુગ્ધ, અસિપત્ર, વજ્રી, મહાતરુ એ નામ યુદરનાં છે.

સેહુળ્હો રેચનસ્તીક્ષ્ણો દીપનો કટુકો ગુરુઃ ।

શૂલામાષ્ટ્રીલાધ્માન ગુલ્મ શોફોદરાનિલાન્ ।

દ્દન્તિ દૂષીવિષ્ણીદ્દુષ્ટોન્માદાશ્મપાણ્હુતાઃ ॥ ૩૬ ॥

યુદર—રચક, તીખો, પાચક, ઉષ્ણ, ભારે છે, અને શુભ, આમ, ચેદુની ગાંઠ, આશ્રો ગુલ્મ, શોષ, ઉદરરોગ, વાત, દોષિત ઝેર, બરોળ, કુષ્ટ (કોડ), ગાંડાપણ, પથરી, પાન્ડુરોગ એનો નાશ કરે છે.

યુદર સર્વે દેશોમાં થાય છે, યુદર, એ થોર, સુરો, વજ્રી, સેહુંડ, એ નામોથી સર્વે ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ હોય મળવો મુશ્કેલ નથી, શિમલા તરફ એના નવા કોમળ ભાગનું રામતુ બનાવી ખાય છે, અને તે સર્વે રામતામાં ચઢીઆતુ ગણાય છે.

લિંબડો.

નિમ્બો નિયમનો નેતારિષ્ઠઃ સ્યાત્પારિ ભદ્રકઃ ।

સુતિક્તઃ સર્વતોભદ્રઃ પિત્તુમન્દઃ પ્રભદ્રકઃ ॥ ૩૭ ॥

લિંબડો, નિયમન, નેતા, અરિષ્ઠ, પારિભદ્રક, સુતિક્ત, સર્વતો ભદ્રા, પિત્તુ મન્દ, પ્રભદ્રક.

કુષ્ઠહા દેવદત્તશ્ચ રવિસન્નિભ સૂર્યકૌ ।

નિમ્બઃ શીતો લઘુગ્રાહી કટુપાકોઽગ્નિવાતકૃત ॥ ૩૮ ॥

કુષ્ઠહા, દેવદત્ત, રવિસન્નિભ, સૂર્યક એ નામ લિંબડાનાં છે. લિંબડો ટાટો, હલકો, પાચક, ગરમ, અગ્નિ દીપક, વાયુ કર્તા છે.

વ્રણ પિત્ત કફચ્છર્દિ કુષ્ઠહૃણાસ મેહનુત્ ।

નિમ્બ પત્રં સ્મૃતં નેત્ર્યં કૃમિ પિત્ત વિષં પ્રણુત્ ॥ ૩૯ ॥

ધાવ, પિત્ત, કર, છર્દિ, કાક, મોળ છુટવી, પ્રમેહ એનો નાશ કરે છે. લિંબડાનાં પાન આંખને હિતકારી છે, કૃમિ, પિત્ત અને ઝેરનો નાશ કરનારાં છે.

તત્ફલં ભેદનં સ્નિગ્ધ મુષ્ણં કુષ્ઠહરં લઘુ :

અપક્વં પાચયે નિમ્બઃ પક્વંચ પરિશોષયેત ॥ ૪૦ ॥

લિંબડાનાં ફળ ભેદન છે, તેલયુક્ત, ગર્ભ, કાકને હરનારાં છે. હલકાં અને આમને પકવનારાં અને પાકલાને શોષનાર છે.

લિંબડો જગપ્રસિદ્ધ હોઇ સર્વ કેકાણે થાય છે.

બકામ લિંબડો.

મહાનિમ્બો નિમ્બકરઃ કામુકો વિષ મુષ્ટિકઃ ।

રમ્યકો ગિરિકોઽદ્રેકઃ ક્ષારઃ સ્યાત્ કેશ મુષ્ટિકઃ ॥ ૪૧ ॥

મહાનિમ્બ, નિમ્બકર, કામુક, વિષમુષ્ટિક, રમ્યક, ગિરિક, અદ્રેક, ક્ષાર, કેશ મુષ્ટિક એ નામ બકામ લિંબડાનાં છે.

મહાનિમ્બો હિમો રુક્ષસ્તિક્તો ગ્રાહિ કષાયકઃ ।

કફ પિત્ત કૃમિચ્છર્દિ કુષ્ઠ હૃણા સરક્તજિત્ ॥ ૪૨ ॥

અકામ લિંબડો, ટાટો, તુરો, કઢવો, ઝાડાને આંધનારો, તુરો છે, અને કચ, પિત્ત, કૃમિ, છર્દિ, કોડ, મરચ વગવી, લોહીપિકાર તેનો નાશ કરે છે, અકામ લિંબડાનાં ઝાડ થાય છે અને તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

કરીયાતુ.

કિરાતતિક્તઃ કૈરાતો મુનિમ્બો રામ સેનકઃ ।

કિરાતકોઽન્યો નૈપાલો નાદિ તિક્તો જ્વરાન્તકઃ ॥૪૩॥

કિરાતતિક્ત, (તિક્તક, તિક્તા) કૈરાત, (કિરાત) મુનિમ્બ, રામસેનક, કિરાતક, નૈપાલ, નાડીતિક્ત, જ્વરાન્તક

કણ્ઠુતિક્તોઽર્દ્ર તિક્તઃ સ્યાન્નિદ્રારિઃ સન્નિપાતહા ।

કિરાતો વાતલો રુક્ષઃ શીતલ સ્તિક્તર્કો લઘુઃ ।

સન્નિપાત જ્વર શ્વાસ કાસ પિતાસ દાહનુત્ ॥ ૪૪ ॥

કણ્ઠુકિત, અર્ધતિક્ત, નિદ્રારી, સન્નિપાતહા, એ નામ કરીયાતાનાં છે, કરીયાતુ વાયુ કરે છે, લુપ્ત, ઈંડુ, કડવું અને હલકું છે. સન્નિપાત, તાવ, શ્વાસ, ઊધરસ, પિત્ત, લોહીનો બોગાડ, બિનવાનો નાશ કરનાર છે.

કરીઆતાની વિશેષ ઉત્પત્તિ, સિમૌર, નેપાલ, શિમલા પ્રાંત વિગેરેના પાહાડો પર છે, અને સાંધા આદેશમાં સેંકડો મણુ ગાંધીઓના ત્યાં આવે છે, જુજ નિપજતો સર્વે ઠંકાણે છે એટલે તેનાથી કોઇ બાગ્યેજ અગ્નિયું હશે, મતલબમાં જગત પ્રસિદ્ધ ઔષધિ છે.

કડો.

કુટજો મલ્લિકાપુષ્પઃ કલિન્જો ગિરિ મલ્લિકા ॥

વત્સકઃ કુટજઃ કોટિવૃક્ષકઃ શક્ર મુરુહઃ ॥ ૪૫ ॥

કુટજ, મલ્લિકા પુષ્પ, કલિન્જ, ગિરિ મલ્લિકા, વત્સક, કુટજ, કોટિવૃક્ષક, શક્રમુરુહ, એ નામ કડોનાં છે.

કુટજઃ કડકો રુક્ષો દીપન સ્તુવરો લઘુઃ ।

અર્શોઽતિસાર પિત્તા સ્વકફતૃણામ કુષ્ટનુત્ ।

તત્પુષ્પં વાતલં શીતં તિષ્ઠ પિત્તાતિસાર જિત્ ॥ ૪૬ ॥

કડો તીખો, લુખો, અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર, તુરો, હલકો, અને અર્શો ઝાડો, રક્તપિત્ત, કફ, શોષ, મરડો, કોડ એઓનો નાશ કરનાર છે.

કડાનાં ઝાડ ડુંગરોમાં જોવામાં આવે છે, એના ઝાડમાંથી દુધ નિકળે છે, તેનાપર શીંગો આવે છે, અને તેમાંથી ઇંદ્રજવ નીકળે છે.

ઇંદ્રજવ.

ऐन्द्रयवस्तस्य फलं कालिङ्गः कौटजो मतः ।

शक्राण्डः पुरुहुतश्च प्रोक्तो भद्रयवस्तथा ॥ ४७ ॥

ઐદ્રયવ, ઐદ્રજળ, કાલિંગ, કૌટજ, શક્રાણ્ડ. પુરહુત, ભદ્રયવ એ નામ ઇંદ્રજવનાં છે.

ऐन्द्रयवस्त्रिदोषघ्नः संग्राही शीतलः कटुः ।

ज्वरातिसाररक्तार्शः कृमिवीसर्पकुष्ठनुत ॥ ४८ ॥

ઇંદ્રજવ ત્રિદોષહર, ઝાડાને બાંધનાર, ઠંડા, તીખા, અને તાવ અતિસાર, લોહીવિકાર, અર્શો, કૃમિ, રતવા, કોડનો નાશ કરનાર છે.

ઇંદ્રજવ કડાનાં બીજ છે, અને સર્વે દેકાણે યતા હોઇ સર્વે દેકાણેથી મળી શકે છે.

મીંદળ.

मदनच्छर्दनः पिण्डीराष्ट्र पिण्डान्तकं फलम् ।

करहाटश्च तगरः शल्यको विषपुष्पकः ॥ ४९ ॥

મદન, છર્દન, પિણ્ડીરાષ્ટ્ર, પિંડાંતક, રજ, કરહાટ, તગર, શલ્યક, વિષ પુષ્પક, એ નામ મીંદળનાં છે.

मदनो वमनस्तिक्तो वीर्योष्णो लेखनो लघुः ।

रूक्षः कुष्ठकफानाहशोफगुल्मव्रणापहः ॥ ૫૦ ॥

મીઠળનું ફળ છદ્દિ કરે છે, કડવું, વીર્યમાં ગર્ભ, દોષને ઉખેડનાર, હલકું, લુપ્તું, છે, અને કાડ, કષ્ટ, આશ્રો, સોજા, ગુદ્મ ધાવ એનો નાશ કરે છે.

મીઠળનાં જાડ સર્વે જગોએ થાય છે, તેનાં ફળ ગોળ થાય છે અને તેના જાડને કાંટા થાય છે, તેના ફળમાં ઉલટી લાવવાનો ગુણ હોઇ જેર કાઢવાના કામમાં અતિ ઉત્તમ ઔષધિ છે.

મુરદાલસિંગ.

કક્કુષ્ઠં કક્કાકકુષ્ઠં રેચનં રઙ્ગનામકમ્ ।

શોધનં પુલહં દાસં વરાઙ્ગં કુઞ્જવાલુકમ્ ॥ ૫૧ ॥

કંકુષ્ઠ, કંકાક કુષ્ઠ, રેચન, રંજનામક, શોધન, પુલહ, હાસવરાંગ, કુન્જવાલુક, (મુર્દાશંખ મુર્દાસિંગ) એ નામ મુરદાલસિંગનાં છે.

કક્કુષ્ઠં રેચનં તિક્તં કટુષ્ણં વર્ણકારકમ્ ।

કૃમિશોફોદરાધ્માનગુલ્માનાહકફાપહમ્ ॥ ૫૨ ॥

મુરદાલસિંગ, દસ્ત લાવે છે. કડવો, ઉષ્ણ, તીખો, ચામડીને દેદીપ્યમાન કરનાર, કૃમિ, શોજા, ઉદરરોગ, પેદુની ગાંડ, ગુદ્મ આશ્રો, કષ્ટનો નાશ કરનાર છે.

મુરદાલસિંગ, હિમાલયમાં થાય છે તે મુર્દાસિંગ નામથી દિલ્લી પ્રાંતમાં વેચાય છે.

દાડી.

હેમાદ્વા કનકક્ષીરી હેમપુષ્પી હિમાવતી ।

ક્ષીરિણી કાશ્ચનક્ષીરી કટુપર્ણી ચિકર્ષણી ॥ ૫૩ ॥

તિક્તદુગ્ધા હૈમવતી પીતદુગ્ધા હિમાદ્રિકા ।

હેમાદ્વા રૈચની તિક્તા મન્દાગ્ન્યુત્કેદકારિણી ।

કૃમિકણ્ડુકફાનાહવિષકુષ્ઠવિનાશિની ॥ ૫૪ ॥

હેમાલવા, કનકક્ષીરી, હેમ પુષ્પા, હિમાવતી, ક્ષીરિણી, પાચન ક્ષીરી, કટુપર્ણી, ચિકર્ષણી, તિક્તદુગ્ધા, હૈમવતી, પીતદુગ્ધા, હિમાદ્રિકા

એ નામ દારૂડીનાં છે. દારૂડી દસ્ત કરનાર, કડવો, અમિને મંદ કરનાર, બેચેની ઉત્પન્ન કરનાર અને કૃમી, ખસ, કફ, આદરો, ઝેર, કોડ, નો નાશ કરનાર છે.

દારૂડી સર્વે ડેકાણે થાય છે તેને પીળા દુધની કટેલી અથવા સત્યાનાસીના નામથી જાળખે છે, તેના છોડ બે ત્રણ પુટ સુધીના ઉચ્ચા થાય છે, તેનાં પાંદડાંપર કાંટા થાય છે, ફુલ પીળાં અને ફળગ્રાશ (ખ્યાલા) ના આકારનાં થાય છે તે પાકેથી બીજ દારૂની કણીયો મારક કાળાં નીકળે છે. તેની ડાંડલી તોડવાથી પીળા રંગનું દુધ ઝરે છે.

સાતવીણુ.

સાતલા વિરલા સારી સત્ફલા बहुफेनका ।

चर्मसाढा चर्मकासा फेना दीप्ता च नालिका ॥ ५५ ॥

સાતલા, વિરલા, સારી, સત્ફળા, બહુ ફેનકા, ચર્મ સાહવા, ચર્મકાશા, ફેના, દીપ્તા, નાલિકા એ નામ સાત વીણુનાં છે.

सातला कटुका पाके वातलः शीतलो लघुः ।

तिक्ता शोथककानाहंपित्तोदावर्त्तरक्ताजित् ॥ ५६ ॥

સાતલા પાકમાં તીખી, વાયુ કરનારી, ઠંડી, હલકી, કડવી છે, તે સોજા, કફ, આદરો, પિત્ત, ઉદાવર્ત, લોહીવિકારનો નાશ કરે છે, સાતવીણુને સતવન, સપ્તપર્ણી પણ કહે છે.

સાતવીણુનાં ઝાડ નાના સીમલા જેવાં થાય છે, તેની ડાંડલી પર સાત પાન થાય છે તેથી સાતવીણુ નામ પડેલું જણાય છે.

ઝેઝી.

अश्मन्तो मालुकापात्रो युग्मपत्रोऽम्लपत्रकः ।

श्लक्ष्णत्वगम्बयोनिः स्यात्कुशली पापनाशनः ॥ ५७ ॥

અશ્મન્ત, માલુકાપાત્ર, યુગ્મપત્ર, અમ્લપત્રક, શ્લક્ષ્ણત્વક, અમ્બ-યોનિ, કુશલી, પાપનાશન એ નામ ઝેઝીનાં છે.

अश्मन्तस्तुवरो ग्राही शीतोष्णः कफघातजित् ।

નિદ્રન્તિ ગણ્ડમાલાસગલગણ્ડગલામયાન્ ।

તત્ફલં લેસ્વનં ગ્રાહિ ગુરુ શ્લેષ્માનિલાપહમ્ ॥ ૧૮ ॥

ઝેંઝી તુરી, મલને બાંધનારી, ઠંડી, ગર્મ, કફ વાતનો નાશ કરનારી અને કંઠમાળા, હોઠીવિકાર, ગડગુંમડ ગળાના રોગનો નાશ કરનાર છે, ઝેંઝીના ફળ દોષોને ઉખેડનાર, ઝાડાને બાંધનાર મારે, કફ વાતનો નાશ કરનાર છે, પાનડાંનો સ્વાદ કંઠક ખાટો હોય છે.

ઝેંઝીનાં ઝાડ સર્વે ઠેકાણે થતાં હોય જગત પ્રસિદ્ધ છે.

કાંચનાર.

કાશ્ચનારઃ કાશ્ચનકઃ પાકારી રક્તપુષ્પકઃ ।

કોવિદારોઽસ્યભેદઃ સ્યાત્કુદાલઃ કુદલી કુલી ॥ ૧૯ ॥

કાંચનાર, કાંચનક, પાકાટી, રક્તપુષ્પક, એ નામ કાંચનારનાં છે, કાંચનારની એક બીજી જાત થાય છે, તેનાં કોવિદાર, કુદુલ, કુદલી, કુલી.

આસ્ફોતો દાલકઃ સ્વલ્પ કેસરશ્ચ મરીમતા ।

કશ્ચનારો દિમો ગ્રાહિ તુવરઃ શ્લેષ્મ પિત્તનુત્ ॥ ૨૦ ॥

આસ્ફોત, દાલક, સ્વલ્પ કેસર, ચમરી એવાં નામો છે. કાંચનાર ઠંડો, ઝાડાને બાંધનારો, તુરો અને કફ પિત્તનો નાશ કરનાર છે.

કૃમિ કુષ્ટ ગુદ શ્રંશં ગણ્ડમાલા વ્રણાપહઃ ।

કોવિદારોઽપિ તદ્વત્સ્વાત્પુષ્પં શીતં તયો લઘૂ ।

રુક્ષં સંગ્રાહિ પિત્તાસ્ર પ્રદર ક્ષત કાસનુત્ ॥ ૨૧ ॥

કાંચનાર કૃમિ, કોડ, કંઠમાળ, ઘા, એઓનો નાશ કરનાર છે. ખન્ને જાતના કાંચનારનો ગુણ એક બીજાને મળતો છે, એ એકનાં પુલ ઠંડાં, હલકાં, લુખાં, ઝાડાને બાંધનાર અને રક્તપિત્ત, પ્રદર, આંદાં, ઉધરસ એનો નાશ કરે છે.

કાંચનારનાં ઝાડ સડકોપર, બગીચાઓમાં, ડુંગરો ઉપર હોય છે, એની કળીયોની બાજી થાય છે; તેને કોઈ કરાલ પથ્ય કહે છે,

નગોડ.

નિર્ગુઢી શ્વેત કુસુમઃ સિન્દૂકઃ સિન્દુવારકઃ

મૂત કે સ્ય પરો નીલ સિન્દુકઃ પુષ્પ નિલકઃ ॥ ૬૨ ॥

શેફાલિકા શીત મીર્સ્વનકોઽનિલમજ્જરી ।

નિર્ગુઢી સ્મૃતિદા તિક્તકા કષાયા કટુકાલઘુઃ ॥ ૬૪ ॥

નિર્ગુઢી, શ્વેત કુસુમ, સિન્દુક, સિન્દુવાર, સંભાલુક, મૂતકેશી, નિલ સિન્દુક, પુષ્પ નિલક, શેફા લીકા. શીત બીર, વનક, અનિલ મંજરી એ નામ નગોડનાં છે. નગોડ યુક્તિને વધારનાર, કડવી, તીખી, તુરી, દલકી, આંખને હીતકારી, વાળને વધારનારી શુભ, શોભ, આમવાયુ, કૃમી, કોડ, અરુચી, કફ, ઘા એનો નાશ કરે છે, નગોડ એ જાતની થાય છે, સફેદ અને કાળી બંને શુભમાં સરખી છે.

મરડાશીંગી.

મેષશૃંગી મેષવહ્ની સત્તદંષ્ટાજ શૃંગિકા ।

અન્યાતુ દક્ષિણાવર્તી વૃશ્ચિકાલી વિષાળીકા ॥ ૬૫ ॥

મેષશૃંગી, મેષવહ્ની, સત્તદંષ્ટા, અજશૃંગિકા, દક્ષિણાવર્તી, વૃશ્ચિકાલી, વિષાળીકા એ નામ મરડાશીંગીનાં છે.

મેષશૃંગી રમે તિક્તકા વાતલા કાસનાશિની ।

રુક્ષાપાકે કટુઃ પિત વ્રણશ્લેષ્માદિ શુલનુત્ ॥ ૬૬ ॥

મરડાશીંગી રસમાં કડવી, વાયુકર્તા, પાકમાં લુખી, તીખી, કર પીત, ઘાવ, આંખનો દુખતી એનો નાશ કરનાર છે, એ મેંદાસીંગી નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

સાટોડી.

પુનર્નવા શ્વેતમૂલા પૃથ્વીકો દીર્ઘ પત્રકઃ ।

વિષાદ દીર્ઘો વર્ષાસુઃ પુનર્મુર્મળલચ્છદા ॥ ૬૭ ॥

પુનર્નવા, શ્વેતમૂલા, પૃથ્વીક, દીર્ઘપત્રક, વિષાદ, દીર્ઘ, વર્ષાભૂ, પુનર્મૂ, મલ્લલચ્છદા, એ નામ સાટોડીનાં છે.

પુનર્નવા સરાતિક્તા રુક્ષોષ્ણા મધુરા કટુઃ ।

પુનર્નવા રુણાતિક્તા રક્તાપુષ્પા કટિલ્લિકા ॥ ૬૮ ॥

સાટોડી મળને અસેડનાર, કડવી, લુખી, ગર્ભ, મીઠી, તીખી છે, સાટોડી, અરણ્ય, તિક્તા, રક્તપુષ્પા, કટિલ્લિકા.

ક્રરકઃ ક્ષુદ્રવર્ષાભૂર્વર્ષાકેતુઃ શિવાટિકા ।

શ્લોકા નિલ વ્રણશ્લેષ્મહરા, રુચ્યા રસાયની ॥ ૬૯ ॥

કુરક, ક્ષુદ્ર વર્ષાભૂ, વર્ષાકેતુ, શીવાટિકા એ નામ લાલ સાટોડીનાં છે, તે સોળ, વાયુ, ધાવ, ક્ષતે દુર કરે છે, રૂચી ઉપજાવે છે, રસાયણ છે.

પુનર્નવા વરાતિક્તા કટુપાકા દિમા લઘુ ।

વાતલા ગ્રાહિણી શ્લેષ્મ રક્તપિત્ત વિનાશિની ॥ ૭૦ ॥

ઘોળી સાટોડી કડવી, પાકમાં તીખી, ઠંડી, દલકી, વાયુકર્તા, જાડાને બાંધનારી, અને રક્તપિત્તનો નાશ કરનારી છે.

સાટોડી (આટડી રાતી અને ઘોળી) સર્વે ઠંડાણે ધાય છે. તેના વેલા જમીન પર પથરાય છે, પાંદડાંની પાછળ લાલ રંગ હોય છે તે લાલ સાટોડી કહેવાય છે અને વેલા પણ લાલાશ પડતા હોય છે. ઘોળી સાટોડીનાં પાન અને વેલા ઘોળા હોય છે, તે વેલા બેસો ખાય છે. ચોમાસામાં વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, પણ બારે માસ તેના વેલા કાયમ રહે છે, તેથી મલવામાં વાંધો આવતો નથી.

રાસ્ના.

રાસ્ના રમ્યા યુક્ત રસા રસના ગન્ધ માકુલી ।

મુગન્ધ મૂલા તિરસા શ્રેયસી સુવરાસરા ॥ ૭૧ ॥

રાસ્ના, રમ્યા, યુક્તરસા, રસના, ગન્ધમાકુલી, મુગન્ધમૂલા, અતિ રસા, શ્રેયસી, સુવરા, સરા એ નામ રાસ્નાનાં છે.

રાસ્ના મ પાચની તિક્તા ગુરુષ્ણાશ્લેષ્મવાતજિત ।

શોકજ્વાસ સમીરાસ વાત શુલ્બેદરાપહા ॥ ૭૨ ॥

રાસના અર્થાત રાયસન આમને પકાવે છે, કડવી, ખારે, ગર્મ,
કફ, વાતને જીતનારી છે, તથા સોજા શ્વાસ, વાતરક્ત, વાયુનું શુભ
અને પેટના રોગનો નાશ કરે છે.

આસંગ.

અશ્વગન્ધા તુરંગાદ્વા ગોકર્ણશ્વાવરોહકઃ ।

વરાહકર્ણી વરદા વલયા વાજો કરી વૃષા ॥ ૭૩ ॥

અશ્વગન્ધા, તુરંગાદ્વા, ગોકર્ણ, અવરોહક, વરાહ કર્ણી, વરદા,
બલ્યા, વાજકરી, વૃષા એ આસંગનાં નામ છે.

અશ્વગન્ધા નિલશ્લેષ્ણ શોફશ્વિત્રક્ષયાપહા ।

વલ્લપા રસાયની તિક્ત્તા કષાયોષ્ણાઽતિશુક્રલા ॥ ૭૪ ॥

આસંગ વાયુ, કફ, શોષ, ઘોળા કાઢ, અને ક્ષયને મટાડે
છે, બળ આપે છે, રસાયન છે, કડવી, તુરી, ગર્મ અને અત્યંત
ધાતુને પેદા કરનારી છે.

આસંગ બગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને સર્વે ડોકલે મળે છે.

પ્રસારણી.

પ્રસારણી રાજવલા ચારુપર્ણી પ્રતાનિકા ।

શરણી સારણી ભદ્રપર્ણી સુપસરાસરા ॥ ૭૫ ॥

પ્રસારણી, રાજબલા, ચારુપર્ણી, પ્રતાનિકા, શરણી, સારણી,
ભદ્રપર્ણી, સુપસરા, સરા એ નામ પ્રસારણીનાં છે.

પ્રસારણી ગુરુર્વૃષ્યા સન્ધાનવલ કૃત્સરા ।

વીર્યોષ્ણા વાતનુક્તિ વાતરક્ત કફાપહા ॥ ૭૬ ॥

પ્રસારણી, વધારેભારી, આયુર્દાને દેનારી, બાગેલાને સાંધનારી,
બળ આપનારી, મળને ખસેડનારી, વીર્યને ઉત્કેરનારી, વાયુને હર-
નારી, કડવી, વાતરક્ત અને કફનો નાશ કરનારી છે.

શતાવરી.

શતાવરી દ્વીપિશત્રુદ્વિપકા ધરકણ્ટકા ।

નારાયણી શતપાદિ શતપાદ્વહુપત્રિકા ॥ ૭૭ ॥

શતાવરી, દ્વીપિશત્રુ, દ્વિપકા, ધરકણ્ટકા, નારાયણી, શતપદી, શતપાત, બહુપત્રિકા એ શતાવરીનાં નામ છે.

શતાવરી ગુરુઃ શીતા સ્વાદુઃ સ્નિગ્ધા રસાયની ।

શુક્રસ્તન્ય કરા બલ્યા વાતપિત્તાસ્રશોફાજિત્ ॥૭૮ ॥

શતાવરી—ભારે, ઠંડી, સ્વાદવાળી, કંઠક ચીકટવાળી, રસાયની એટલે ધરકણ્ટકાને મટાડનારી વીર્ય તથા ધાતુઓને વધારનારી, પુષ્ટીકારક, વાત, પિત્ત, કોહીવીકાર, સોજનો નાશ કરનારી છે.

મહાશતાવરી.

શતાવર્યુર્ધ્વકણ્ઠાન્યા પીવરી ધીવરી વરી ।

અમીરુર્બહુપત્રા ચ મહાપુરુષદાન્તિકા ॥ ૭૯ ॥

સહસ્રવીર્યા કેશી સ્યાતુઙ્ગિની સૂક્ષ્મપત્રિકા ।

મહાશતાવરી મેઘ્યા હ્રદ્યા વૃષ્યા રસાયની ॥ ૮૦ ॥

શતાવરી, ઉર્ધ્વકંઠા, પીવરી, ધીવરી, વરી, અભીર, બહુપત્રા, મહાપુરુષ દાન્તિકા, સહસ્રવિર્યા, કેશી, તુઙ્ગિની, સૂક્ષ્મ પત્રિકા, એ નામ મહાશતાવરી (મોટી શતાવરી)નાં છે.

મહા શતાવરી, બુદ્ધિ વધારનાર, હૃદયને હીતકારી, વીર્યને વધારનારી, રસાયની એટલે બુદ્ધિપો ટાળનાર છે.

શીતવીર્યા નિહન્ત્યાશોઘ્રહર્ણાનયનામયાન્ ।

તદ્દુરશ્ચિદોષઘ્નો લઘુર્શઃક્ષયાપહઃ ॥ ૮૧ ॥

વીર્યમાં શીતળ, હર્ષ, ગ્રહણી (સંગ્રહણી) આંખોના રોગનો નાશ કરે છે, મોટી શતાવરીનો કુટતો ફળુઓ ત્રિફલોનો નાશ કરે છે અને તે પચવામાં હલકો, હર્ષ અને ક્ષયને હરે છે.

શતાવરી—ડુંગરવાળી તેમજ માળ જમીનમાં બહુ થાય છે, તેનાં પાંદડાં ખારીક વરીઆળીના જેવાં હોય છે, તે સસલાચારો, એકલકંઠા, સહસ્રમૂળી એ નામથી જગપ્રસિદ્ધ છે.

કાંસકી. (ગંગેરી)

બલા વચ્ચાલકઃ શીતપાકી વાટચોદરાહયા ।

મદ્રૌદની સમજ્ઞા સ્યાત્સમાંસા સ્વરયષ્ટિકા ॥ ૮૨ ॥

બલા, વચ્ચાલક, શીતપાકી, વાટચોદરાહયા, મદ્રૌદની, સમંગા, સમાંસા, અરયષ્ટિકા, એ કાંસકીનાં નામ છે.

પીળી કાંસકી.

મહાવલા વીરપુષ્પી સહદેવી વૃહદ્વલા ।

વાઘ્યાયની દેવસહા વાઘ્યા સ્યાત્પીતપુષ્પિકા ॥ ૮૩ ॥

મહાબલા, વીરપુષ્પી, સહદેવી, વૃહદ્વલા, વાઘ્યાયની, દેવસહા, વાઘ્યા, પીતપુષ્પિકા એ નામ પીળી કાંસકીનાં છે.

બલદાણા. (અપાટ, કાંસકી)

બલાકાતિવલા ભારવાજી સ્યાદુક્ષગન્ધિની ૮૪ ॥

બલાકા, અતિબલા, ભારવાજી, દુક્ષગન્ધિની, એ નામ બલદાણાનાં છે.

નાગબલા. (ગાડર એ પટેા)

ગજ્જેરુકી નાગબલા વિશ્વદેવા ગવેધુકા ॥ ૮૫ ॥

ગંગેરુકી, નાગબલા, વિશ્વદેવા, ગવેધુકા, એ નામ નાગબલાનાં છે.

બલાચતુષ્ટયં શીતં મધુરં વલકાન્તિકૃત્ ।

સ્તિગ્ધં ગ્રાહિ સમીરાસ્રપિત્તાસ્રક્ષતનાશનમ્ ॥ ૮૬ ॥

આરે જાતની કાંસકી-ઠંડી, મીઠી, બલકારક અને ચહેરાને વધારનાર છે, ચીકણી, જાડાને બાંધનાર અને વાયુ, આમ્લપિત્ત, લોહી-વિકાર, ધારાં એના નાશ કરે છે.

કાંસકીમાં પીળી કાંસકી મુત્રકૃચ્છનો નાશ કરે છે, વાયુને શોષે છે, નાગબલા ભારે છે, ધાતુને ઉત્પન્ન કરે છે, તેનામાં રક્તપિત્તને મટાડવાનો મુખ્ય ગુણ છે.

बल्या रसायनी पुस्त्ववर्धिनी वृंहणी तथा ।

तस्याः फलं हिम स्वादु स्तम्भनं गुरु लेखनम् ।

विबन्धाध्मानजननं रक्तापित्तविवर्द्धनम् ॥ ८८ ॥

કાંસકી--ખજ વધારનાર, રસાયન છે, પુરુષાર્થ આપે છે અને ખુદાપાને ટાળે છે, નાગમલાનાં ફળ ઠંડાં, સ્વાદીષ્ટ, વીર્યને રોકનાર, ખારે અને દોષને ઉખેડનાર, ઝાડાને રોકનાર અને આક્રોશ આણે છે, રક્તપિત્તને કાપાવે છે. ખરૈટી નામની કાંસકીને ખરૈટી, ખરેટી, ખીજ ખંદ એ નામથી ઓળખે છે.

કાંસકીની દરેક જાત તમામ જગોએ થાય છે. અને જગપ્રસિદ્ધ હોષ મળવી મુશ્કેલ નથી.

માલકાંકણી.

ज्योतिष्मती वह्निरुचिः कंगुणी कटुभी तथा ।

ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफसमीराजित् ।

अत्युष्णा वामની तीक्ष्णा वह्निबुद्धिस्मृतिप्रदा ॥ ८९ ॥

જ્યોતિષ્મતિ, વન્હિરૂચી, કંગુણી, કટુમ્બી એ નામ માલકાંકણીનાં છે. માલકાંકણી-તીખી, કડવી, મળને ખસેડનાર, ક્રોધ અને વાયુનો નાશ કરનાર, અત્યંત ગર્મ, છર્દી કરનાર, અગ્નિવધક, બુદ્ધિ અને યાદદાસ્તને વધારનારી છે.

માલકાંકણીનાં પાકેલાં શળો કેશરના રંગ જેવાં મોતીના આકારનાં થાય છે, તેના વેણા ડુંગરો અને સપાટીના ઝાડોપર જેવામાં આવે છે, તે માલકાંકણીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

તેજપત્ર.

तेजस्विनी तेजवती तेजिन्या लघु बलकला ।

महौजसी पारिजाती शीता तिक्तातितेजिनी ॥ ९० ॥

તેજસ્વિની, તેજવતી, તેજિન્યા, લઘુબલકલા, મહૌજસી, પારીજાતા શીતા, તિક્તા, અતિતેજિની એ નામ તેજપત્રનાં છે.

તેજસ્વિની કફશ્વાસકાસશૂલામવાતજિત ।

પાચન્યુષ્ણા કટુસ્તિક્તા રુચિવાહ્નિપ્રદિપની ॥ ૯૧ ॥

તેજપત્ર—કફ, શ્વાસ, ઉધરસ, શુળ, આમવાયુ એનો નાશ કરે છે, તથા પકાવે છે, તેજપત્ર ગર્ભ, તીષ્ઠુ, કડવું, રૂચીકર, જઠરાને પ્રદિપ્ત કરનાર છે

તેજપત્ર (તેજપત્ર) નાં ઝાડ ડુંગરોમાં થાય છે, તેના ઝાડ પર કાંટા થાય છે, તેનાં લોહ દાંતણુ પચી કરે છે, તેનાં ફળ ગોળ મરચાંના જેવાં થાય છે, તેનાં ડાળાં, છાલ, પાંદડાં, ફળ વીગરેનો સ્વાદ તમતમાટી ઉપજાવે તેવો હોય છે.

દેવદાર.

દેવદારુ સુરાઘ્નં સ્યાદ્ભદ્રદારુ સુરદ્રુમઃ ।

ભદ્રકાષ્ઠં સ્નેહવૃક્ષઃ કૃમિલં શક્રદારુ ચ ॥ ૯૨ ॥

દેવદાર, સુરાઘ. ભદ્રદાર, સુરદ્રુમ, ભદ્રકાષ્ઠ, સ્નેહવૃક્ષ, કૃમિલ શક્રદાર, એ નામ દેવદારનાં છે.

દેવદારુ કટુ સ્તિગ્ધં તિક્તોષ્ણં લઘુ નાશયેન ।

આધ્યાનજ્વરશોથામદિકાકણ્ડુકફાનિલાન્ ॥ ૯૩ ॥

દેવદાર—તીજો, ચીકટવાળો, કડવો. ગર્ભ. અને હલકો છે.

તાવ, સોળે, મરડો. હેડકી, ખસ, કફ, વાયુનો નાશ કરે છે.

દેવદાર—નાં ઝાડ કાંડા ડુંગરોમાં થાય છે, સિમલાના ડુંગરોમાં વધારે જોવામાં આવે છે.

સરલ દેવદાર.

સરલો નન્દનો વ્રીહા નમેરુર્દ્ધિકવૃક્ષકઃ ।

પીતદારુઃ પીતવૃક્ષો મહાદીર્ઘઃ કલિદ્રુમઃ ॥ ૯૪ ॥

સરલ. નન્દન, વ્રીહા, નમેરુ, દ્વિકા વૃક્ષક, પીતદાર. પીતવૃક્ષ, મહાદીર્ઘ, કલિદ્રુમ એ નામ સરલ દેવદારનાં છે.

સરલઃ કટુકઃ પાકરસયોર્મધુરો લઘુઃ ।

ઉષ્ણઃ સ્તિગ્ધઃ સમીરાણિકઞ્ઠકર્ણમિયાપહઃ ॥ ૯૫ ॥

સરલ દેવદાર—તીખો, પાકમાં અને રસમાં મધુરો, પચવામાં હલકો, ગર્ભ તેલવાળો છે, અને તે વાયુ, આંખના રોગ, ગળાના રોગ, ધાનના રોગનો નાશ કરે છે.

સરલ દેવદારનાં ઝાડ ઠંડા પર્વતોપર થાય છે, અને કેળના ઝાડ જેવાં થાય છે.

પુષ્કરમૂલ.

પૌષ્કરાહં પદ્મપત્રં પૌષ્કરં પુષ્કરાદ્વકમ્ ।

કાશ્મીરં પુષ્કરજટા મૂલવીરં સુગન્ધિકમ્ ॥ ૯૬ ॥

પૌષ્કરાહ, પદ્મપત્ર, પૌષ્કરં, પુષ્કરાદ્વક કાશ્મીર, પુષ્કરજટા, મૂળવીર, સુગન્ધિક, એ પુષ્કર મુળના નામ છે.

પૌષ્કરં કટુકં તિક્તમુષ્ણવાતકફજ્વરાન્ ।

હન્તિ શોફારુચિશ્વાસાન્ વિશેષાત્પાર્શ્વશૂલજિત્ ॥ ૯૭ ॥

પુષ્કરમૂળ—તીખું, કડવું, ગરમ, વાયુ, કફ, તાવ, સોજ, અરૂચી, શ્વાસ, પડખાનું શૂળ એનો નાશ કરનાર છે, અને તે પુષ્કર મૂળના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

કઠ.

કુષ્ઠં રોહાદ્યં દિવ્યં કૌબેરં પારિભદ્રકમ્ ।

પારિહાર્યં પારિભાવ્યં મુત્પલં પારિભદ્રકમ્ ॥ ૯૮ ॥

કુષ્ઠ, રોગાહ, દિવ્ય, કૌબેર, પારિભદ્રક, પારિહાર્ય, પારિભાવ્ય, મુત્પલ, પારિભદ્રક એ નામ કઠનાં છે.

કુષ્ઠમુષ્ણં કટુ સ્વાદુ તિક્તં શુક્રપ્રદં લઘુ ।

હન્તિ વાતાસ્રવીસર્પકુષ્ઠકાસમરુત્કફાન્ ॥ ૯૯ ॥

કઠ—ગર્ભ, તીખો, સ્વાદવાળો, કડવો, વીર્ય આપનાર, હલકો, અને લોહીવા, રતવા, કાઠ, ખાંસી, વાયુ, ઉધરસ એનો નાશ કરનાર છે, અને તે કઠના નામથી ઓળખાય છે.

કાકડાશિંગ.

શૃંગી કુલીરશૃંગી સ્યાદ્રકા કર્કટશૃંગિકા ।

કર્કટાક્ષા મહાધોષા શૃંગનામ્ની નતાંગયપિ ॥ ૨૦૦ ॥

શૃંગી, કુલીરશૃંગી, વક્રા, કર્કટ શૃંગિકા, કર્કટાક્ષા, મહાધોષા, સંગનામ્ની, નતાંગી એ નામ કાકડાશિંગનાં છે.

શૃંગી કષાયતિક્તોષ્ણા હન્તિ દિક્કાવમિજ્વરાન્ ।

વૃણ્યા વમિકફશ્વાસક્ષયકાસોર્ધ્વમારુતાન્ ॥ ૧ ॥

કાકડાશિંગી, તુરી, કડવી, ગર્મ અને હેડકી, છર્દિ, તાવ, કફ શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, અને બિર્ધ વાયુ, નો નાશ કરે છે તે વીર્યને વધારે છે.

કાયકાશિંગીનાં ઝાડ સર્વે ઠંડાણે થાય છે અને એજ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

કાયકળ.

કદ્દાલં કુમુદા કુમ્ભી શ્રીપર્ણી લોમપાદપઃ ।

સોમવલ્કી મહાકુમ્ભી ભદ્રા ભદ્રવતી શિવા ॥ ૨ ॥

કદ્દાળ, કુમુદા, કુંભી, શ્રીપર્ણી, લોમપાદપ, સોમવલ્ક, મહા કુંભી, ભદ્રા, ભદ્રવતી, શિવા એ નામ કાયકળનાં છે.

કદ્દાલં તુવરં તિક્તં કટુવાતકફજ્વરાન્ ।

હન્તિ શ્વાસપ્રમેહાર્શઃકાસકળ્ઠામયારુચીઃ ॥ ૩ ॥

કાયકળ, તુર, કડવું, તીખુ, તથા વાયુ, કફ, તાવ, શ્વાસ, પ્રમેહ, અર્શ, ઉધરસ, કંઠરોગ, અશ્વિનો નાશ કરે છે.

કાયકળનાં ઝાડ કુંજરોમાં થાય છે, જેટ મહીનામાં એનાં ફળ પાકે છે તેને કાયકળ કહે છે.

રોહ.

રોહિષં કર્તૃણંભૂતિર્મૃતિકં સરલં તૃણમ્ ।

શ્યામલં યુગ્મકં પૌરં વ્યાપકં દેવગન્ધકમ્ ॥ ૪ ॥

રોહીષ, કટુથુ, ભૂતિ. ભૂતિક, સરથ, તૃથ, શ્યામલ, યુગ્મક
પૌર, વ્યાપક, દેવગંધક એ નામ રોહનાં છે.

રોહિષં કટુકં પાકે તિક્તોષ્ણં તુવરં જયેત્ ।

હન્તિ મારુતપિત્તાસ્રક્ષણાચ્છ્વાસકફજ્વરાન્ ॥ ૫ ॥

રોહનુધાસ—પાકમાં તીખો, કડવો, ગર્ભ, તુરો, અને વાયુ,
પીત્ત, લોહી વિકાર, શ્વસા, કફનો તાવ એઓનો નાશ કરે છે.

રોહનુધાસ—ડુંગરોમાં તથા માળવાળા જંગલોમાં થાય છે
અને તે રોહના ધાસના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેના ધાસમાંથી રોષેલ
નામનું તેલ નીકળે છે, તેમજ અત્તર પણ નીકળી શકે છે.

ભારંગી.

માર્ઙ્ગી ધૃગુભવા પદ્મા કાસાગ્નિ ગન્ધપર્વણી ।

સ્વરશાકં શુક્રમાતા મર્ઙ્ગી બ્રાહ્મણયાષ્ટિકા ॥ ૬ ॥

માર્ગી, ધ્રુગુભવા, પદ્મા, કાસગ્નિ, ગંધપર્વણી, ખર શાક
શુક્રમાતા, ભણ્ણ, બ્રાહ્મણયાષ્ટિકા એ નામ ભારંગીનાં છે.

માર્ઙ્ગી રુક્ષી કટુસ્તિકા રુચ્યોષ્ણા પાચની જયેત્ ।

શોથકાસકફશ્વાસપીનસજ્વરમારુતાન્ ॥ ૭ ॥

ભારંગી, લુખી, તીખી, કડવી અને રૂચિને ઉપજાવે છે, ગર્ભ
છે, પચનક્રિયાને મદદ કરે છે તેમજ શોષ, ખાંસી, કફ, શ્વાસ,
પીનસ (નાકનું છાંડ) તાવ, વાયુનો નાશ કરે છે.

ભારંગી ભાડંગી, ભાંગી એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

પાપાણુભેદ.

પાષાણભેદઃ પાષાણોઽશ્મરીભેદોઽશ્મભેદકઃ ।

શિલાભેદો દૃષદ્ભેદો નાગભિન્નોઽન્નભેદનઃ ॥ ૮ ॥

પાપાણુભેદ, પાપાણુ, અશ્મરીભેદ, અશ્મભેદક, શિલાભેદ, દૃષ-
દ્ભેદ, નાગભિન્ન, અન્નભેદન એ નામ પાપાણુ ભેદનાં છે.

પાષાણભેદસ્તુવરઃ શીતલા વસ્તિશોધનઃ ।

સરાસ્તિક્તઃ પ્રમેહાર્શઃ કુચ્છાશ્મરિરુજોજયેત્ ॥ ૧ ॥

પાષાણભેદ, તુરે, ઠંડો, અસ્તીને સોધનાર, આડાને ઉતારનાર, કડવો, પ્રમેહ, અર્શ, મુત્રકૃચ્છ, પથરીનો નાશ કરે છે તે પાષાણ ભેદના નામથી જગપ્રસિદ્ધ છે.

નાગરભોથ.

મુસ્તં વારિધરો મુસ્તો મેધારવ્યઃ કુશ્વિન્દકઃ ॥ ૨૧૦ ॥

વરાહોઽદ્ધૌ ઘનો ભદ્રમુસ્તં રાજકસેરુકઃ ।

પિણ્ણમુસ્તં વિષધ્વંસી નાગરોઽન્યઃ પ્રકીર્તિત ॥ ૧૧ ॥

મુસ્ત, વારિધર, મુસ્તાલ, મેધારવ્ય, કુશ્વિન્દક, વરાહ, અખ્દ, ઘન, ભદ્રમુસ્ત, રાજકસેરુક, પિંડમુસ્ત, વિષધ્વંસી, નાગર એ નામે નાગરભોથનાં છે.

મુસ્તં કટુ દિમગ્રાહિ તિક્તં દીપનપાચનમ્ ।

કષાયં કૃમિપિત્તામૃકફતૃષ્ણાજ્વરાપહમ્ ॥ ૧૨ ॥

નાગરભોથ, તીખી, ઠંડી, આડાને આંધનાર, કડવી, દીપન, પાચક, તુરે, છે. અને કૃમી રક્તપીત, કફ, તૃષ્ણા તાવનો નાશ કરેછે.

નાગરભોથ એક જાતનાં ઘાસની જડ છે અને તે નાગરભોથ અથવા ભોથના નામથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ધાવડી.

ધાતકી કુઞ્જરી સિન્ધુપુષ્પી પ્રમાદિની મદા ।

પાર્વતીયાં તામ્રપુષ્પી સુભિક્ષા મેધવાસિની ॥ ૧૩ ॥

ધાતકી, કુજ્જરા, સિન્ધુ પુષ્પિ, પ્રમદિની, મદા, પાર્વતીયા, તામ્રપુષ્પિ, સુભિક્ષા, મેધવાસિની એ નામ ધાવડીનાં છે.

ધાતકી કટુકા શીતા મન્દોષ્ણા તુવરા લઘુઃ ।

તૃષ્ણાતીસારપિત્તાસ્રવિષકૃમિવિસર્પજિત્ ॥ ૧૪ ॥

ધાવડી—તીખી, ઠંડી, ગર્મ, તુરી, હલકી અને શોશ, ઝાડો, રક્તપિત્ત, ઝેર, કૃમિ, રતનાનો નાશ કરનારી છે.

ધાવડીનાં ઝાડ ધણા ભાગે પથ્થરવાળી જગોમાં એટલે કુંગ-રોમાં વધારે થાય છે, એનાં પાંદડાંને ગાયો ખાય છે, અને કુલ દવાના કામમાં વપરાય છે, એ જગપ્રસિદ્ધ હોષ ધાવડીના નામથી સર્વત્ર પ્રચલીત છે.

માચિકા.

માચિકા બાલિકામ્બઘ્ઠા શઠી દન્તશઠામ્બિકા ।

અમ્બઘ્ઠકી સૂચિમુખી કષાયા સાકળ્ઠમુખી ॥ ૧૫ ॥

માચિકા, બાલિકા, અમ્બઘ્ઠા, શઠી, દંતશઠા, અમ્બિકા, અમ્બઘ્ઠકી, સુચિમુખી, કષાયા, સાકળ્ઠ મુખી એ નામ માધ્યાનાં છે,

માચિકોળ્ળા રસે પાકે કષાયો શીતલો લઘુઃ ।

પક્વાતિસારપિતાસ્રકફકળ્ઠામયાપહા ॥ ૧૬ ॥

માચિકા—ગર્મ, રસમાં તથા પાકમાં, તુરી, ઠંડી, હલકી અને પાકેલો ઝાડો, રક્તપિત્ત, કફ, ગળાનો રોગ એનો નાશ કરે છે.

પાતાલકોળુ.

વિદારિકા વૃક્ષવહ્ણી વૃક્ષકન્દા વિદાલિકા ।

શ્રૃંગાલિકા કન્દવહ્ણી સ્વાદુકન્દા ફલાશકા ॥ ૧૭ ॥

વિદારિકા, વૃક્ષવહ્ણી, વૃક્ષકન્દા, વિદાલિકા શ્રંગાલિકા, કન્દવહ્ણિ, સ્વાદુ કન્દા, ફલાશકા એ નામ વિદારિકંદ ઉર્ફે પાતાળ કોળાનાં છે.

વિદારિકંદ સીમલા પ્રાંતમાં વધારે થાય છે, તેના વેલા થાય છે તેને સરાલીની વેલ કહે છે, શુન્ગરાતમાં ઘોડવેલાના નામથી ઝાળખે છે, અને ઘોડાંને તે ખવડાવવામાં આવે છે, તેના મુળમાં ગાંઠ થાય છે અને એક નીચે એક એમ સાત આઠ ફુટ લગી જમીનમાં ઉંડેથી લગભગ છથી સાત મુખી કંદ નીકળે છે, તેજ વિદારી કંદ ઉર્ફે પાતાળકોળુ કહેવાય છે, તે કુંગરાઉ જમીનમાં ધણાં થાય છે. શુન્ગરાતમાં પણ ધણે ઠેકાણે થાય છે.

અન્યા શુક્લા ક્ષારશુક્લા ક્ષારવલ્લી પયસ્વિનિ ।

દ્ધુવલ્લી મહાશ્વેતા ક્ષીરકન્દેશુગન્ધિકા ॥ ૧૮ ॥

શુક્લા, ક્ષારશુક્લા, ક્ષારવલ્લી, પયસ્વિની, ધધુવલ્લી, મહા-
શ્વેતા, ક્ષીરકન્દા, ધધુગન્ધિકા એ નામ ક્ષીર વિદારીનાં છે.

વિદારિ મધુરા સ્તિग्ધા વૃંહણી સ્તન્યશુક્રદા ।

ગુરુપિત્તાસ્રપવનદાહાન્હન્તિ રસાયની ॥ ૧૯ ॥

વિદારીકન્દ--મીઠું, તેલયુક્ત, પુષ્ટીકારક, ધાવણ અને ધાતુને
વધારનાર, પચવામાં ભારે છે, રક્તપીત, વાત, બલતરા, એનો નાશ
કરે છે, રસાયન છે.

ક્ષીર વિદારી જીદી જાતની થાય છે તેના કંદમાંથી દુધ નીકળે
છે, તેનાં પાન તથુચના જેવાં થાય છે અને કુલ લાલ આવે છે.

વારાહિકંડ.

વારાહી માધવી ગૃષ્ઠિઃ શૌકરી વનમાલિકા ।

તસ્યાઃ કન્દઃ કિટિઃ ક્રોડનામ્ના સંવરકન્દકઃ ॥૨૨૦॥

વારાહિ, માધવી; ગૃષ્ઠિ, શૌકરી, વનમાલિકા વારાહિકન્દ, કિટિ
ક્રોડનામ, સંવરકન્દક એ નામ વારાહી કંદનાં છે.

વારાહી મધુરા કન્દે કટુસ્તિક્તાતિશુકલા ।

બલ્યા શુક્રરુરા વાતકફેહકૃમિજ્જયેત ॥ ૨૧ ॥

વારાહીકન્દ--મીઠું, તીખું, કડવું વીર્યનો ઝરો, બળ અને પુષ્ટીને
આપવાવાળું છે, તથા વાત, કફ, પ્રમેહ, કૃમિ, એનો નાશ કરે છે,

વારાહીકન્દના પચુ વેગ થાય છે, તેનાં પાન નામરવેલના
પાન જેવાં થાય છે, તેને ડુંગરી લોક બેચરની વેગ કહે છે, તેના
મૂળમાંથી કંદ નીકળે છે, તેજ વારાહીકન્દ છે,

વારાહીકન્દ ટકશાળના નજીક કૌશિલ્યા નદીના કીનારા પર
બહુ થાય છે,

કાળીપાઠ.

પાઠામ્બઘા બૃહત્તિક્તા પ્રાચીનામ્બઘકા સરા ।

વરા તિક્તા પાપચેલી શ્રેયસી વૃદ્ધકર્ણિકા ॥ ૨૨ ॥

પાઠા, અમ્બઘા, બૃહત્તિક્તા, પ્રાચીના, અમ્બઘટકા, સરા, વરા, તિક્તા, પાપચેલી, શ્રેયસી, વૃદ્ધ કર્ણિકા, એ પાઠનાં નામ છે.

પાઠોળ્લા કટુકા તીક્ષ્ણા વાતશ્લેષ્મહરા લઘુઃ ।

ઇન્તિ શૂલજ્વરચ્છર્દિકુષ્ઠાતીસારદ્વદુજઃ ।

દાહકણ્ડુવિષશ્વાસકૃમિગુલ્મગરવ્રણાન્ ॥ ૨૩ ॥

પાઠ-ગર્મ, તીખી, તીક્ષ્ણ, વાત કફ નાશક, હલકી અને શુભ, તાવ છર્દી, કોડ, જાડો, ઉદરરોગ, બળતરા, ખસ, ઝેર, શ્વાસ, કૃમિ, ગોળો, કૃત્રિમ, ઝેર, તાવ એઓનો નાશ કરે છે.

પાઠના વેલા થાય છે અને પાઠ, કાળીપાઠ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તમામ જગોએ થાય છે.

મોરવેલ.

મુર્ચા દેવી મધુરસા દેવશ્રેણી મધુશ્રવા ।

સ્તિગ્ધર્ણી પૃથક્વર્ણી મોરટી પીલુર્ણિકા ॥ ૨૪ ॥

મુર્ચા, દેવી, મધુરસા, દેવશ્રણી, મધુશ્રવા, સ્તિગ્ધર્ણી, પૃથક્વર્ણી, મોરટી, પીલુર્ણિકા, એ નામ મોરવેલનાં છે.

મોરવેલ—જાડાને ઉતારનાર, બારે, મીઠી, જલદ અને રક્તપિત્ત, પ્રમેહ; ત્રિદોષ, તૃષા, હૃદયરોગ, ખસ, કોડ, તાવ, પીત, વાયુનો નાશ કરે છે, પુષ્ટીકારક, કષ્ઠ કર્તા, તાકાત દેનાર, જાડાને કઠણ કરનાર અને ગોળાનો નાશ કરનાર છે.

મજ્જા.

મજ્જિષ્ઠા વિજયા રક્તા રક્તાઙ્ગી કાલમેષિકા ।

રક્તયષ્ટી તામ્રવલી સમઙ્ગી વસ્ત્રધ્વજા ॥ ૨૬ ॥

મંજુલા વિજયા મઙ્ગી છબિકા જ્વરનાશિની ।

માઙ્ગિષ્ઠા મધુરા તિક્તા કષાયા સ્વર્ણવર્ણકૃત્ત ॥ ૨૬ ॥

મંજુષ્ઠા, વિજયા, રક્તા, રક્તાંગી, કામમેષિકા, રક્તયષ્ટી, તામ્ર-
વક્ત્રી, સમંગી, વસ્ત્રભૂષણા, મંજુલા, વિક્ષા, ભંગી, છદ્મિકા,
જ્વરનાશિની એ નામ મંજુઠનાં છે.

મંજુડ—મીઠી, કડવી, તુરી સોના જેવું શરીરનું વાન કરે છે.

ગુરુરુષ્ણા વિષશ્લેષ્મશોફયોન્યક્ષિગુલનુત્ત ।

રક્તાતિસારકુષ્ઠાસ્રવિસર્પવ્રણમેહર્જિત્ ।

તચ્છાકં દીપનં સ્વાદુ સ્તિગ્ધં પિત્તાનિલાપહમ્ ॥ ૨૭ ॥

મંજુઠ—ભારે, ગર્મ, અને જેર, કષ્ટ, સોજા, થોનીશ્વળ, નેત્ર,
શ્વળ, લોહીનો ઝાડો, કોડ, દોષીત લોહી, રતવા, ધાવ, પ્રમેહનો
નાશ કરે છે. મંજુઠનું શાક સ્વાદવાળું અને પચવામાં હલકું છે,
તેલયુક્ત છે, અને પીતવાયુનો નાશ કરે છે.

મંજુઠની ડુંગરોમાં વેદ્ય થાય છે, તેનાં મુગ બધા ઔષધોમાં
ઉપયોગી છે, તે મંજુઠના નામથી સર્વે ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ હોઈ
મળી શકે છે.

હળદર.

હરિદ્રા રજની ગૌરી રઙ્ગની વરવર્ણિની ।

પિષ્ઠા પીતા વર્ણવતી નિશાવર્ણી વિલાસિની ॥ ૨૮ ॥

હરિદ્રા, રજતિ, ગૌરી, રંજની, વરવર્ણિની, પિંડા, ખોતા, વર્ણ-
વતી, નિશા, વર્ણી, વિલાસિની, એ નામ હળદરનાં છે.

હરિદ્રા કટુકા તિક્તા રૂક્ષાષ્ઠેના શ્લેષ્મપિતનુત્ ।

પર્ણાત્વગ્દાહ મેહાસ્ર શોફ પાણ્ડુ વ્રણાપહા ॥ ૨૯ ॥

હળદર—તુળી, કડવી, લુખી, અને ગર્મ છે, કષ્ટપિત્તને દૂર કરે
છે, ચામડીનો રોગ, દાહ, પ્રમેહ, લોહીવીકાર, સોજા, પાન્ડુ, ધાવ
મટાડે છે, તે રંગના કામમાં આવે છે.

હળદર જગપ્રસિદ્ધ છે.

દાર હળદર.

દાર્વી દારુ હરિદ્રાઞ્ચ પીત દારુચ પચ્ચધા ।

કટક્કટેરી પિત્તદ્રુઃ સ્વર્ણવર્ણા કટક્કટી ॥

દાર્વી તદ્વદ્વિશેષાતુ નેત્રકર્ણાસ્યરોગતુત્ ॥ ૨૩૦ ॥

દાર્વી, દારહરિદ્રા, પીતદાર, પચ્ચધા, કટક્કટેરી, પિત્તદ્રુ, સ્વર્ણ-
વર્ણા, કટક્કટી એ નામ દારહળદરનાં છે, દાર હળદરમાં હળદરના
જેટલા ગુણ છે, પરંતુ વધારામાં તે આંખનો રોગ, કાનના રોગ,
મુખના રોગનો નાશ કરે છે.

દાર હળદર સીમલા પ્રાંતમાં બહુ થાય છે તેને પાહાડી લોક
કશ્મલનાં જાડ કહે છે, એનાં ફળ કાળા રંગનાં થાય છે. એના લા-
કડાંના કાઢાને પકવતાં ઘાટો કરવાથી રસોત (રસાંજન) થાય છે.

પુંવાડ. (પુંવાડીયા)

પ્રપુન્નાટસ્ત્વેદગજશ્વક્રમર્દઃ પ્રપુન્નટઃ ।

દદુગ્ધો મર્દકો મેઘ કુસુમઃકુષ્ટકુન્તનઃ ॥ ૩૧ ॥

પ્રપુન્નાટ, એડગજ, ચક્રમર્દ, પ્રપુન્નટ, દદુર્ધ, મર્દક, મેઘકુસુમ,
કુષ્ટકંતન, એ નામ પુંવાડનાં છે એને પમાર, પનવાડ પણ કહે છે.

પ્રપુન્નાટો લઘુઃ સ્વાદુ રૂક્ષઃપિત્તાનિલાપહઃ ।

હૃદ્યો હિમકફશ્વાસકુષ્ટદદુકૃમિહ્રિયેત ॥ ૩૨ ॥

હન્ત્યુષ્ણં તત્પલં કુષ્ટ કણૂ દદુવિષાનિલાન ।

વાતરક્તાર્પહં તસ્યાઃ શાક કર્ફ કરં લઘુ ॥ ૩૩ ॥

પુંવાડ—હલકા, સ્વાદવાળા, લુખા, પિત્તવાતનો નાશ કર્તા, ગર્મ
છે, કઠ, દમ, કોડ, દાદર, ઝેર, વાયુને હરે છે, તેનાં ખીયાં-ગર્મ છે,
કોડ, ખસ, દાદર, વાયુ એનો નાશ કરે છે; પુંવાડનું શાક વાતરકત
(સોહીવા) ને મટાડે છે, કઠને ઉત્પન્ન કર્તા છે.

પુંવાડ ઉર્ફ પુંવાડીયા ચોમાસામાં સર્વ ઠેકાણે ઉગે છે અને તે
જગપ્રસિદ્ધ હોવાથી ઓળખવામાં મુશ્કેલ નથી.

બાવચી.

બાકુર્ચી ચંદ્રિકા સોમવાહિણી પુત્રિફલાવરા ।

સોમરાજી કૃષ્ણફલા વલ્ગુજા કાલમેષિકા ।

ચન્દ્રલેખા તથા સોમઃકૂણ્ડગ્રીસામતાપરા ॥ ૩૪ ॥

બાકુર્ચી, ચન્દ્રિકા, સોમવંશી, પૂનિદલા, વરા, સોમરાજી, કૃષ્ણ-
રાજી, કૃષ્ણશુભા, અશ્વગુળ, કાલમેષિકા, ચન્દ્રલેખા, સોમ, કુશી એ
નામ બાવચીનાં છે.

બાકુર્ચી મધુરા તિક્તા કટુપાકા રસાયની ।

વિષ્ણુમ્બિની હિમા રુચ્યા સરા હૃદ્યાઽસપિત્તનુત્ ॥ ૩૫ ॥

બાવચી—મીઠી, કડવી, પાકમાં તીખી, રસાયન છે, મળને રો-
ગકનાર શીતળ, રચિકર, પ્રથમ મળને રોકે છે પણ પાછળથી મળને
ખસેડે છે, હૃદયને કાયદો કર્તા, રક્તપિત્તનો નાશ કરનારી છે.

રુક્ષા હન્તિ કફશ્વાસકુષ્ઠમેહજ્વરક્રિમીન્ ।

તત્ફલં પિત્તકૃચ્છ્રેણ કુષ્ઠવાતકફાપહમ્ ॥ ૩૬ ॥

બાવચી—લુખી, કફ, દમ, કોડ, પ્રમેહ, તાવ, કૃમિનો નાશ
કરે છે. બાવચીનાં બીયાં પિત્ત, મૂત્રકચ્છ, કોડ, વાયુ, કફનો નાશ
કરે છે, અને બાવચી નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ભાંગરો.

મૃદ્ધારાજો મેકરાજો માર્કવઃ કેશરઙ્ગઃ ।

અદ્ધારકો મૃદ્ધિરાજો મૃદ્ધાદ્ધઃ સૂર્યવલ્લભઃ ॥ ૩૭ ॥

ભુંગરાજ, મેકરાજ, માર્કવ, કેશરંજક, અંધારક, ભુંગીરાજ,
ભુંગાદ્ધ, સૂર્યવલ્લભ એ નામ ભાંગરાનાં છે.

મૃદ્ધારાજઃ કટુસ્તિક્તોરુક્ષોષ્ણઃકફવાતકૃત્ ।

દન્ત્યો રસાયનસ્ત્વચ્યઃકુષ્ઠનેત્રશિરાઽર્તિજિત્ ॥ ૩૮ ॥

ભાંગરો—તીખો, કડવો, લુખો, ગરમ, કફ, વાયુનો નાશ કર્તા
છે, બળને આપનાર છે રસાયન છે રચિકર, કોડ, આંખનો રોગ,
માથાના રોગનો નાશ કરે છે.

ભાંગરો—સર્વ ઠંડાણે થાય છે અને તેજ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ખડસલીયો પિતપાપડો.

પર્પટઃ કવચો રેણુઃ પિત્તહા વરકષ્ટકઃ ।

વરતિક્તઃ પર્પટકઃ પૃથ્વિકશ્વર્મકષ્ટકઃ ॥ ૩૯ ॥

પર્પટ, કવચ, રેણુ, પિત્તહા, વરકંટક, વરતિક્ત, પર્પટ, પૃથ્વિક, શ્વર્મકષ્ટક, એ નામ પિતપાપડાનાં છે.

પર્પટો હન્તિ પિત્તાસ્રમ્ભ્રમટ્પ્ણા કફજ્વરાન્ ।

સંગ્રાહી શીતલસ્તિક્તો દાઢનુદ્વાતલોલઘુઃ ॥ ૨૪૦ ॥

ધારીયો પિતપાપડો—રક્તપિત, યાક, શોષ, કફના તાવનો, નાશ કરે છે, ઝાડાને બાંધે છે, ટાઢો, કડવો અને બળતરાને શાન્ત કરે છે, વાયુ ઉત્પન્ન કરે છે અને હલકા છે.

રક્તપુષ્પોતિસારસ્યવારકો જ્વરનાશનઃ ।

પર્પટઃપિત્તદ્વદાહજ્વરનિચ્છુષ્મશાષેણઃ ।

તિક્તશીતૌ જ્વરહરૌ લઘુ ધ્વનિમ્બપર્પટૌ ॥ ૪૧ ॥

રાતા કુલવાળો પિતપાપડો—ઝાડાને દુર કરે છે, તાવ કાઢે છે, પિતપાપડો—પિત, હૃદયરોગ, બળતરા, તાવનો નાશ કરે છે, તથા કફનો પણ નાશ કરે છે. કરીયાતુ તથા પિતપાપડો, કડવો, ટાઢો, તાવનો નાશકર્તા, હલકા છે.

પિતપાપડો ઘઉંના ખેતરમાં વધારે થાય છે, બાંધીની દુકાનેથી મળી આવે છે, ખડસળીયો પિતપાપડો, ધાસિયો પિતપાપડો એ નામથી ઓળખે છે, અને પ્રસિદ્ધ છે.

ત્રાયમાણ.

શણપુષ્પી માલ્યપુષ્પી ધાવની શણઘટિકા ।

બૃહત્પુષ્પી સ્વલ્પઘષ્ટા ઘષ્ટાશબ્દા તુ પુષ્પિકા ॥ ૪૨ ॥

શણપુષ્પી, માલ્યપુષ્પી, ધાવની, શણઘટિકા, બૃહત્પુષ્પિ, સ્વલ્પઘટા, ઘટાશબ્દા, પુષ્પિકા એ નામ ત્રાયમાણનાં છે.

શણપુષ્પી કટુઃપિત્તશ્લેષ્મજિચ્છદીં કારિણી ।

ત્રાયમાણા સુદૃત્ત્રાણા ત્રાયન્તી ગિરિસાનુજા ॥ ૪૩ ॥

ત્રાયમાણુ—તીખી, પિત, ક્ષ્મનો નાશ કરે છે, શરદીને કરે છે.
ત્રાયમાણુ, સુહત્રાણુ, ત્રાયંત, ગિરિસાનુજ.

વલભદ્રા કૃતત્રાણા ચાર્ષકં ત્રાયમાણિકા ।

ત્રાયમાણા સરાપિત્તજ્વરશ્લેષ્માસ્રશૂલજિત્ ॥ ૪૪ ॥

બલભદ્રા, કૃતત્રાણા, વાર્ષક ત્રાયમાણિકા, એ નામ ત્રાયમાણુનાં છે, ત્રાયમાણુ—ઝાડાને ઉતારનાર, પિતનો તાવ, ક્ષ્મ, શુળનો નાશ કરે છે.

આજકાલ ત્રાયમાણુના બદલે કેટલાક લોક વનદસાં વાપરે છે.

કડવાં તુરીઆં.

મહાજાલનિકા ચર્મરક્તઃ સ્યાતિલપુષ્પિકા ।

આવર્તકી બિન્દુકિની વિભાણી રક્તપુષ્પિકા ॥ ૪૫ ॥

મહાજાલનિકા, ચર્મરંગ, તિલપુષ્પિકા, આવર્તકી, બિન્દુકિની વિભાણી, રક્તપુષ્પિકા એ નામ કડવાંતુરીઆનાં છે.

મહાજાલનિકા તિક્તા રેચના કફપિત્તજિત્ ।

હન્તિ દાહોદરાનાહશોફકુષ્ઠકૃમિજ્વરાન ॥ ૪૬ ॥

કડવાં તુરીઆં—કડવાં, ઝાડો કરનાર, ક્ષપિત્તનો નાશ કરનાર, બળતરા, પેટનો રોગ, આદરો સોજા, કાડ, કૃમિ, તાવ એનો નાશ કરે છે. કડવાં તુરીઆંને મહાજાલની પણ કહે છે.

અતિવિષ.

અતિવિષા શુક્લકન્દા વિષ પ્રતિવિષાપરા ।

શ્યામકન્દા શિતા શૃંગી મહુરોપવિષાણિકા ।

વિષોષ્ણા પાચની તિક્તા શ્લેષ્મપિત્તાતિસારજિત્ ॥ ૪૭ ॥

અતિ વિષા, શુક્લકન્દા, વિષા, પ્રતિવિષા, શ્યામકન્દા, શિતા, શૃંગી, મંશુરા, ઉપવિષાણિકા એ નામ અતિવિષનાં છે.

અતિવિષ—ગર્ભ, પાચક, કડવું, ક્ષ્મ, પિત, ઝાડાનો નાશ કરનાર છે.

શ્યામકન્દા ચોપવિષા સા વિજ્ઞેયા ચતુર્વિધા ।

રક્તા શ્વેતા મૃશં કૃષ્ણા પિત્તવર્ણા તથૈવ ચ ॥ ૪૮ ॥

શ્યામકન્દા, અને ઉપવિષા ચાર પ્રકારની થાય છે, લાલ, ઘોળા, કાળા અને પીળા.

યથાપૂર્વવદ્વિજ્ઞેયા બલ્યા શ્રેષ્ઠા ગુણોત્તમા ।

સર્વદોષહરાઽયત્વાલ્લેપાચ્છયથુનાશિની ॥ ૪૯ ॥

શ્લેષ્મજાનં વિંશતિં રોગાન્ સઘો હન્યાદ્રસાયની ॥૪૯॥

એમાં પીળાથી કાળા, કાળાથી ઘોળા, ઘોળાથી લાલ એમ અનુક્રમે ચઢીયાતા ગુણચાળા છે. અતિવિષ સર્વે દોષને ટાળનાર છે, ચોપડવાથી સોજાને દુર કરે છે, વિશ જ્વતના કદનો નાશ કરે છે, રસાયન છે, અતિસ, અતિવિષ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

પિલુડી.

કાકમાચી ધ્વાંક્ષમાચી કામચી જવની ફક્ષા ।

રસાયનવરા સર્વતિક્તા સ્યાત્કાકિની કટુઃ ॥ ૨૫૦ ॥

કાકમાચી, ધ્વાંક્ષમાચી, કામચી, જવની, રજા, રસાયન વરા, સર્વ તિક્તા, કાકીની, કટુ એ પિલુડીનાં નામ છે.

કાકમાચી ત્રિદોષઘ્ની સ્તિગ્ધોષ્ણા સ્વરશુક્રદા ।

ત્વદ્યા રસાયની શોફકુષ્ટાર્શોજ્વરમેહજિત્ ॥ ૫૧ ॥

પિલુડી—ત્રિદોષનો નાશ કરનાર છે, તેલયુક્ત, ગર્ભ, કંઠને સુધારનાર, વીર્મને આપનાર, હૃદયને વિશ્રાંતિ દેનાર, રસાયન છે, તે સોજા, કોડ, અર્શ, તાવ, પ્રમેહનો નાશ કરે છે.

પિલુડી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, તેના છોડ થાય છે, બીજ પ્રથમ લીલાં પાકવાથી લાલ પડતાં કાળા રંગનાં થાય છે, રજા જુમખે લાગે છે, દુલ ઘોળાં આવે છે, પાકેલ રજાને નાનાં છોકરાં પણ ખાય છે.

કાગડીયું.

કાકજઙ્ઘા નદિકાન્તા કાકતિક્તા મુલોમજા ।

પારાવતપદી કાકા મદાન્યા છર્દિ કારિણી ।

કાકજઙ્ઘા હિમા હન્તિ રક્તપિત્તકફજ્વરાન્ ॥ ૫૨ ॥

કાકજંઘા, નદીકાન્તા, કાકતિક્તા, મુલોમજા, પારાવતપદી, કાકા, મદા, છર્દિકારીણી, એ નામ કાગડીયાનાં છે, કાગડીયું—કંડું, રક્તપીત અને કફના તાવનો નાશ કરે છે. કાગડીયું સર્વે ઠેકાણે થાય છે, એની ગાંઠ બાળકોના પાંચળીના દર્દ ઉપર તથા આશરા ઉપર અપાય છે.

લોધર.

લોધ્રસ્તિરીટઃ કાનીનાસ્તિલકઃ સન્તતોદ્ભવઃ ।

અન્યો ઘનત્વાત્સરકઃ શ્વેતલાધ્રાઽશિષેષજમ્ ॥ ૫૩ ॥

લોધ, તિરીટ, કાનીનતિલક, સન્તતોદ્ભવ, એ નામ લોધરનાં છે. મજાપુતાધને લેધને સરક, શ્વેત લોધ, અક્ષિભેષજ એવાં નામ એની બીજી જાતનાં છે.

રોધ્રો વિરેચકઃ શિતશ્ચક્ષુષ્યઃ કફપિત્તનુત્ ।

કષાયો રક્તશોફા મૃજ્જ્વરાતિસારનાશનઃ ।

તત્પુષ્પં મધુરં ગ્રાહિ સત્તિક્તં શ્લેષ્મપિત્તજિત્ ॥ ૫૪ ॥

લોધર—ગુલાબ કરે છે, દડો, આંખને કાયદાવાળો, કફ, પિત્તનો નાશ કરનારો, તુરો, લોહી વિઘાર, સોજા, રક્તપિત, તાવ, ઝાડો એનો નાશ કરે છે, લોધરનું ફુલ મીઠું અને ઝાડાને બાંધનાર છે, કડવું, પીત્તનો નાશ કરનાર છે.

લોધરનાં ઝાડ ડુંગરોમાં થાય છે, તેની છાલ દવાના કામમાં વપરાય છે, લોધર, પહાની લોધર નામથી સર્વે ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ છે.

વરધારો. (ફાંગ)

વૃદ્ધદાર્મહાશ્યામા લાઙ્ગલી જીર્ણવલ્કલઃ ।

અન્યા કોટરપુષ્પી સ્યાદાવેગી છાગલાન્યપિ ॥૫૫॥

વૃદ્ધ દાર, મહાશ્યામા, લાંગલી, જીર્ણ વલ્કલ, એ નામ વરધારાનાં છે, કોટરપુષ્પી, આવેગી, છાગલાની, એ નામ બીજી જાતના વરધારાનાં છે.

વૃદ્ધદારુઃ કષાયોળ્ળઃ સરસ્તિક્તો રસાયનઃ ।

વૃષ્ણો વાતામવાતાસ્રશોફમેહકફાઙ્ગયેત્ ॥ ૫૬ ॥

વરધારો—તુરો, ગર્મ, સારક, કડવો, રસાયન છે, વીર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, વાત, વાયુનો મરડો, લોહી ખીગાડ, શોળ, પ્રમેહ, કફ એનો નાશ કરે છે.

વરધારો અથવા વિદારો એ નામથી સરવે ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ હોઈ મળી શકે છે, શિમલા પ્રાંતમાં ડુંગરના જંગલોમાં તેની વેલ જોવામાં આવે છે. ડુંગરીશિક તે વેલને વુડલના નામથી ઓળખે છે. એનાં પાન પીપળાના પાન જેવાં પણ સુવાળાં અને નીચેના ભાગમાં ધોળાં થાય છે.

કુકડવેલ.

દેવદાલી વૃત્તકોશી દેવતાષ્ઠો ગરાગરી ।

જીમૂતસ્તારકા વેણી જાલિન્યાઽયુર્વિષાપહા ॥ ૫૭ ॥

દેવદાલી, વૃત્તકોશી, દેવતાન્ડ, ગરાગરી, જીમૂત, તારકા, વેણી, જાલિની, આયુ, વિષાપહા એ નામ કુકડવેલનાં છે.

દેવદાલી રસે તિક્ત્તા કફાર્શઃ શાફ પાષ્ટુતાઃ ।

નાશ્યેદ્વામની તીક્ષ્ણા ક્ષયાહિકા કૃમિજ્વરાન્ ।

દેવદાલી ચ કટુકા પ્રમેહ કામલાપહા ॥ ૫૮ ॥

દેવદાલી, રસમાં કડવી, છદ્દિં દરવાવાળી, તેજદાર, કફ, અર્શ, શોળ, પાન્ડુ, ક્ષય, એડકી, કૃમિ, તાવ એનો નાશ કરે છે. કુકડ-

વેલ, તીખી, પ્રમેહ અને કમળાનો નાશ કરે છે. તેને દેવદાસી, બંદાસી પણ કહે છે, તે સર્વે ઠેકાણે થાય છે અને કુકડપાડા, કુકડ-વેલના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

હંસરાજ.

હંસપાદી હંસપદી રક્તપાદી ત્રિપાદિકા ।

પ્રહ્લાદિની કીટમારી કીટમાતા મધુસ્રવા ॥ ૫૯ ॥

હંસપાદી, હંસપદી, રક્તપાદી, ત્રિપાદિકા, પ્રહ્લાદિની, કીટમારી, કીટમાતા, મધુસ્રવા એ નામ હંસરાજનાં છે, કોઈ કોઈ હંસરાજને હંસપદિ તથા રાજવંશ પણ કહે છે.

હંસપાદી ગુરુઃ શીતા હન્તિ રક્તવિષવ્રણાન્ ।

વિસર્પદાહાતીસારભૂતભૂતાંશ્ચ રોપણી ॥ ૬૦ ॥

હંસરાજ-ભારે, ઠંઠો, લોપીચીકાર, ઝેર, ધાવ, રતવા, બળતરા અતિચાર, ઝેરી કીડાંનો હાળ, પ્રેતવાયુનો નાશ કરનાર છે.

સોમવલ્લી.

સોમવલ્લી યજ્ઞનેતા સોમક્ષીરી દ્વિજપ્રિયા ।

સોમવલ્લી ત્રિદોષધી કટુસ્તિક્તા રસાયના ॥ ૬૧ ॥

સોમવલ્લી, યજ્ઞનેતા, સોમક્ષીરી, દ્વિજ પ્રિયા, એ નામ સોમવલ્લીનાં છે, તેને આંતરેલ પણ કહે છે તે ત્રિદોષદર, તિખી, કટવી, રસાયન છે એના ગુણ, વર્ણન, શુદ્ધિત સંહિતામાં અને આયુર્વેદમાં વધારે કહેલ છે.

સોમવલ્લી દિમાલયના પાહાડોમાં થાય છે, તેનું એક પાનકુ શુકલ પક્ષમાં તીકલી, કૃષ્ણ પક્ષમાં જતુ રહે છે.

અમર વેલ.

આકાશવલ્લી તુ બુધૈઃ કાર્થિતામ્પરવલ્લરી ।

સ્વલ્લિ ગ્રાહિણી તિક્તા પિચ્છિલાખ્યામયાપહા ॥ ૬૨ ॥

આકાશવૈશ્વી, અમરવૈશ્વી (નિરાધાર વૈશ્વ) એ નાગ અમર-વૈશ્વનાં છે અમરવૈશ્વ-જાડાને ખાંધે છે, કડવી, વાત કંઈનો નાશ કરનાર છે.

આકાશવૈશ્વ, અમરવૈશ્વ, નિરાધાર, અકૃતિમુન એ નામથી સર્વે ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ છે અને સર્વે ઠેકાણે થાય છે. એના વૈશ્વ જાડાપર, વાડપર છવાઈ રહે છે, તેને મુળ હોતાં નથી પણ જાડપર પથરાઈ તેની શાખા ઉપર વીંટાઈ પોપચુ કરે છે.

નોળવૈશ્વ.

નાકુલી સમઘા સર્પગન્ધિની ગન્ધનાકુલી ।

નકુલેષ્ટા મહાસર્પનેત્રા રોચકપાજિકા ॥ ૬૩ ॥

નાકુલી, સમઘા, સર્પગન્ધિની, ગન્ધનાકુલી, નકુલેષ્ટા, મહાસર્પ-નેત્રા, રોચક પત્રિકા એ નામ નોળવૈશ્વનાં છે.

નાકુલી તુવરા તિલ્લા કટુકોષ્ણા વિનાશયેત્ ।

વિપલૂતાટ્થિકાસુસર્પાણાં ચ કૃષિવૃણાન્ ॥ ૬૪ ॥

નોળવૈશ્વ—તુરી, કડવી, તીખી, ગરમ, કુકડમાકડ, વિંછી, સાપ, કરમ (ચરમ) ના ઝેરનો નાશ કરનાર છે.

નોળવૈશ્વના વૈશ્વ થાય છે અને તે બહરીનારાયણના રસ્તામાં અને શીમલાના ડુંગરોમાં થાય છે, તેના વૈશ્વ સાપના આકારના નીકળે છે. મુળમાં કંઈ થાય છે, ટકરાળ પ્રાંતમાં તેને “ ગાયનો આદો ” એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

વટપત્રી.

વટપત્રી યોદ્ધિની સ્યાદ્દીપની રેચના યતા ।

વટપત્રી યોનિગદાન્કપાયોષ્ણા વિનાશયેત્ ।

તત્ફલં સ્તમ્ભનં શીતં વાતલં કફપિત્તજિત્ ॥ ૬૫ ॥

વટપત્રી, યોદ્ધિની, દીપની, રેચની એ નામ વટપત્રીકાનાં છે, વટપત્રી—તુરી અને ગર્ભ છે તથા યોનિ રોગનો નાશ કરે છે, વટપત્રી-કાનાં ૧૭ સ્તંભન અને ઠંડાં છે, વાયુને કરે છે, કફ પીત્તનો નાશ કરે છે.

વટપત્રીને કેટલાક લોક પાષાણુ બેદની જાતી માને છે, એનાં પાન ગોળ દડાના આકારનાં થાય છે.

લજ્જમણી.

લજ્જાલુમોહિની સ્પૃક્ષા સ્વદિરી ગન્ધકારિણી ।

નમસ્કારી શમી પત્રી સમદ્ગા રક્તપાદિકા ॥ ૬૬ ॥

લજ્જમણુ, મોહિની, સ્પૃક્ષા, ખદિરી, ગંધકારિણી, નમસ્કારી શમીપત્રી, સમંગા રક્ત પાદિકા એ નામ લજ્જમણીનાં છે.

લજ્જાલુઃ શીતલા તિક્તકા કષાયા શ્લેષ્મપિત્તજિત્ ।

રક્તપિત્તમતીસારં યોનિરોગાન્ વિનાશયેત્ ॥ ૬૭ ॥

લજ્જમણી, ટાઢો, કડવી, તુરી, કશ્પીતનો નાશ કરનાર અને રક્તપિત્ત, ઝાડો, યોની રોગ એનો પણ નાશ કરે છે.

લજ્જમણી, બગીચાઓમાં વચાય છે, અને તેના છોડને હાથ લગાવવાથી કરમાઈ જાય છે, તેને લોક રીસામણીના નામથી ઓળખે છે તે ધણેખરે ઠંડાણે થાય છે.

મુશલી.

મુશલી સ્વલિની તાલપત્રી કાચ્ચનગુણિકા ।

મહાવૃક્ષા વૃક્ષકન્દઃ સ્વર્જરી તાલમૂલિકા ॥ ૬૮ ॥

મુશલી, ખલિની, તાલપત્રી, કાંચન પુષ્પિકા, મહાવૃક્ષા, વૃક્ષકંદ, ખર્જૂરી, તાલમૂલિકા એ નામ મુશળીનાં છે.

મુશલી મધુરા વૃષ્યા વીર્યોષ્ણા વૃંહણી ગુરુઃ ।

તિક્તકા રસાયની હન્તિ ગુદજાનનિલ તથા ॥ ૬૯ ॥

મુશલી, મીઠી, વીર્યને ઉપજવનારી, ગરમ, ધાતુને ઘટ કરનારી, ખારે, કડવી ! રસાયન છે અને ગુદના રોગ અને વાયુને દરનાર છે.

મુશલી, ધોળીમુશલીના નામથી પ્રખ્યાત છે અને સર્વે ઠંડાણે મળી શકે છે.

કૌચબીજ.

કપિકચ્છુઃ સ્વયંગુપ્તા કણ્ડૂલા દુરવગ્રહા ।

ચણ્ડાત્મગુપ્તા લાંગૂલી મર્કટી સ્યાત્પ્રદર્શણી ॥ ૨૭૦ ॥

કપિકચ્છુ, સ્વયંગુપ્તા, કણ્ડૂલા, દુરવગ્રહા, ચણ્ડા, આત્મગુપ્તા, લાંગૂલી, મર્કટી, પ્રદર્શણી, એ નામ કૌચનાં છે.

કપિકચ્છુઃ પરં વૃણ્યા મધુરા વૃહણી ગુરુઃ ।

તદ્વીજં વાત્તસમનં વાજીકરણમુત્તમમ્ ॥ ૭૧ ॥

કૌચ—અતિપય વીર્યને આપવાવાળો છે, મીઠો છે, ધાતુને બાંધનારી અને ભારે છે, કૌચના બીજ વાયુને શાન્ત કરવાવાળો છે, વધારે વાજીકર એટલે સ્ત્રી સંગમાં સ્ત્રીને આનંદ આપનાર છે.

કૌચ સર્વે દેશમાં થાય છે, અને તેનાં બીજને કૌચ બીજથી સૌ જાણે છે તેમજ સર્વે ઠેકાણે મળી શકે છે.

પુત્રજીવ.

પુત્રજીવો ગર્ભકરો યષ્ઠીપુત્રોઽર્થસાધનઃ ।

પુત્રજીવો ગુરુવૃણ્યો ગર્ભદઃ શ્લેષ્મવાતજિત્ ॥ ૭૨ ॥

પુત્રજીવ, ગર્ભકર, યષ્ઠીપુત્ર, અર્થ સાધન, એ નામ પુત્રજીવાનાં છે. પુત્રજીવ—ભારે, વીર્યને ઉપજાવનાર, ગર્ભ ધારણ કરાવનાર, કફવાતનો નાશ કરનાર છે.

પુત્રજીવાનાં ઝાડ ધણેખરે ઠેકાણે થાય છે, અને મળી પણ શકે છે.

વાંઝણી કંકોડી.

વન્ધ્યા કર્કોટકી દેવી કુમારી વિષનાશિની ।

મનોજ્ઞા નાગદમની વન્ધ્યા યાગશ્વરી મતા ॥ ૭૩ ॥

(વન્ધ્યા કર્કોટકી) વન્ધ્યા, કર્કોટકી, દેવી, કુમારી, વિષનાશિની, મનોજ્ઞા, નાગદમની, વન્ધ્યા, યોગશ્વરી, એ નામ વાંઝણી કંકોડીનાં છે.

વન્ધ્યા કર્કોટકી લઘ્વી કફનુદ્રણશોધની ।

સર્પદંશહરા તિક્ષ્ણા વિસર્પવિષનાશિની ॥ ૭૪ ॥

વાંઝણી કંકોડી—હલકી, કઠ્ઠો નાશ કરનાર, ધાવતે સાંધનારી, સાપના ઝેરને ઉતારનારી, સખત, રતવા, અને ઝેરનો નાશ કરે છે.

વાંઝણી કંકોડી કારેલીના વેલા જેવી થાય છે, તેને કુત્ર આવે છે પણ ખેસનાં નથી, તેના મુગમાં કંદ (ગાંઠ) થાય છે, તે દરેક મુલકમાં થાય છે.

ગરણી.

વિષ્ણુક્રાન્તા નીલપુષ્પિ જયા વશ્યાપરાજીતા ।

વિષ્ણુક્રાન્તા કટુર્મેધ્યા કૃમિવ્રણકફાઞ્જયેત્ ॥ ૭૫ ॥

વિષ્ણુક્રાન્તા, નિલપુષ્પિ, જયા, વશ્યા, અપરાજીતા, એ નામ ગરણીનાં છે ગરણી—તીખી, બુદ્ધીને વધારનારી, કૃમિ અને ધાવ, કઠ્ઠો નાશ કરવાવાળી છે.

સંખાવળી.

શઙ્ગુપુષ્પી શઙ્ગુનામ્ની કિરીટી કમ્બુમાલિની ।

શઙ્ગુપુષ્પી સ્મૃતિહિતા મેધ્યા વર્ણવિલાસિની ॥ ૭૬ ॥

શંખપુષ્પી, શંખનામ્ની, કિરીટી, કંબુમાલિની, હૂલી, સ્મૃતિહિતા, મેધ્યા, વણી વિલાસિની એ નામ સંખાવળીનાં છે.

શઙ્ગુપુષ્પી સરા મેધ્યા મતા ચેતોવિકારિણી ।

રસાયની કષાયોષ્ણા સ્મૃતિદા મોહનાશિની ॥ ૭૭ ॥

સંખપુષ્પી—સારક, બુદ્ધીને વધારનારી. મનને આનંદ દેનારી, રસાયન, તુરી, અને ગર્ભ છે, સ્મૃતીને આપવાવાળી અને મુહને નાશ કરનારી છે. શંખપુષ્પી, શંખાવળી, શંખાશુભી, એ નામથી સર્વ ઠેકાણેથી મળી શકે છે.

દુધેલી.

દુગ્ધિકા મધુપર્ણી સ્યાત્ક્ષીરિણા સ્વાદુપુષ્પિકા ।

દુગ્ધિકોષ્ણગુરુ રુક્ષા વાતલા ગર્ભકારિણી ।

સ્વાદુર્વિષ્ઠમ્બિની વૃષ્યા કફકુષ્ઠકૃમિજયેત્ ॥ ૭૮ ॥

દુગ્ધિકા, મધુપુર્ણી, ક્ષીરિણી, સ્વાદુપુષ્પિકા એ નામ દુધેલીનાં છે. દુધી-ગર્ભ, બારે, લુખી, વાત કર્તા, ગર્ભ ધારણ, સ્વાદુ, ઝાડાને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર, કફ, કોડ, કૃમિનો નાશ કરવાવાળી છે.

અર્કપુષ્પિ.

અર્કપુષ્પિ ક્રૂરકન્દા જલકામાભિરાષ્ઠિકા ।

અર્કપુષ્પી કૃમિશ્લેષ્મમેહપિત્તાવિકારજિત્ ॥ ૭૯ ॥

અર્કપુષ્પિ, ક્રૂરકન્દા, જલકામા, અભિરંડીકા, એ નામ અર્ક પુષ્પિનાં છે. અર્કપુષ્પિ-કૃમિ, કફ, પ્રમેહ, પિત્તવિકારનો નાશ કરે છે.

અર્કપુષ્પિના વેલા ચોમાસામાં થાય છે, પાંદડાં ગીલોડીના સરખાં થાય છે, ફુલ ગોળ થાય છે તે તોડવાથી દુધ નીકળે છે.

ભીલામા.

મહાતકો નભોવસ્ત્રી વીરવૃક્ષોઽગ્નિવક્રકઃ ।

આરુષ્કરસ્તથા રુક્ષસ્તપનોઽગ્નિમુખી ધનુઃ ॥ ૨૮૦ ॥

મહાતક, નભોવસ્ત્રી, વીરવૃક્ષ, અગ્નિવક્રક, આરુષ્કર, રુક્ષ, તપન, અગ્નિમુખી, ધનુષ એ નામ ભીલામાનાં છે.

મહાતકઃ કષાયોષ્ણઃ શુક્રલો મધુરો લઘુઃ ।

વાતશ્લેષ્મોદરાનાહકુષ્ઠાર્શોગ્રહણીગદાન્ ।

હન્તિ ગુલ્મજ્વરશ્ચિત્રવક્ત્રિમાન્ધકૃમિજ્વરાન્ ॥ ૮૧ ॥

ભીલામા—તુરાં, ગર્ભ, વીર્યને કરનાર, મીઠાં, હલકાં, વાતકફ, હૃદય રોગ, આંધ્રો, કોડ, અર્શ, (મસા) સંગ્રહણી, વાયુનો ગોળો, વાયુનો તાવ, ધોળા કોડ, જઠરનું મંદ પડવું, કૃમિ, તાવનો નાશ કરવાવાળાં છે.

ભીલામા-જઠરેર ઝેર છે અને તે સર્વે ઠેકાણે મળી શકે છે.

ચિરપોટા.

ચરપોટા દીર્ઘપત્રી કુન્તલી તિક્તતા મતા ।

ચરપોટા હિમા રુક્ષા મેદિની શ્વાસકાસજિત્ ॥ ૮૨ ॥

ચરપોટા, દીર્ઘપત્રી, કુન્તલી, તિક્તકા એ નામ ચિરપોટાનાં
ચિરપોટા—ઠંડા, લુખા, મળને ખસેડનાર, શ્વાસ, ઉધરસનો નાશ
કરનાર છે.

ચિરપોટાનાં ખાંટવાં થાય છે, રૂપ કાળાં કડવાં લાગે છે. પાક-
વાથી ખટમધુરાં થાય છે.

કુખો.

દ્રોણપુષ્પી શ્વસનકઃ પાલિન્દી કુમ્ભયોનિકા ।

છત્રાણી છત્રકા દ્રોણા કૌંઢિન્યા વૃક્ષસારકઃ ॥ ૮૩ ॥

દ્રોણ પુષ્પી, શ્વસનક, પાલિન્દી, કુમ્ભયોનિકા, છત્રાણી, છત્રક,
દ્રોણા, કૌંઢિન્યા, વૃક્ષસારક એ નામ કુખોનાં છે.

દ્રોણપુષ્પી ગુરુ રુક્ષા સ્વાદૂષ્ણા વાતપિત્તનુત્ ।

મેદની કામલાશોકકફક્રિમિદ્વરા કટુઃ ॥ ૮૪ ॥

કુખો—ભારે, લુખો, સ્વાદવાળો, ગર્ભ, તીખો, વાતપિત્તનો નાશ
કરવાવાળો, ઝાડાને ઢિતારનાર, કમળો, સોળે, વિધરસ, કૃમિનો
નાશ કરનાર છે.

કુખો સર્વે ઠંડાણે થાય છે. તેને દ્રોણ પુષ્પી, ગૂમા, દડદાલ,
એ નામથી જુદે જુદે ઠંડાણે ઝોળખવામાં આવે છે. અને પુષ્કળ
મળી શકે છે.

બ્રાહ્મી.

બ્રાહ્મી સરસ્વતી સોમા સત્યાદ્યા વ્રદ્ધચારિણી ।

મણ્ડૂકપર્ણી માણ્ડૂકી ત્વષ્ટી દિવ્યા મહૌષધિઃ ॥ ૮૫ ॥

બ્રાહ્મી, સરસ્વતી, સોમા, સત્યાદ્યા, વ્રદ્ધચારિણી, એ નામ
બ્રાહ્મીનાં છે. અને મંડુકપર્ણી, માન્ડુકી, ત્વષ્ટી, દિવ્યા, મહૌષધિ.

કપોતવિદ્કા મુનિકા લાવણ્યા સોમવલ્લરી ।

બ્રાહ્મી હિમા સરા સ્વાદુર્લ્ભુર્મેઘ્યા રસાશની ॥ ૮૬ ॥

કપોત વિદ્કા, મુનિકા, લાવણ્યા, સોમવલ્લરી એ નામ બ્રહ્મ-મુડીનાં છે.

બ્રાહ્મી, ઠંડી, ઝાડાને ખસેડનાર, સ્વાદીષ્ટ, હલકી, બુદ્ધિને વધારનાર, રસાયની છે.

સ્વર્યા સ્મૃતિપદા કુષ્ટપાણ્ડુમેહાસ્રકાસજિત્ ।

વિશશોફજ્વરહરા તદ્વન્મણ્ડૂકપત્રિણી ॥ ૮૭ ॥

બ્રાહ્મી—કંઠને સુધારનાર, સ્મરણશક્તિ વધારનાર, કોડ, પાન્ડુ પરમીયો, લોહીવીકાર, ઉધરસનો નાશ કરે છે. તથા ઝેર, શોળ, તાવનો પણ નાશ કરે છે તેવાજ ગુણ બ્રહ્મ મુંડીમાં છે.

બ્રાહ્મી એજ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે હિમાલય પર્વત તરફ બહુ થાય છે.

સુર્યપુષ્પ.

સુવર્ચલાઝ્કકાન્તા સ્યાત્સૂર્યમક્તા સુતોદ્ભવા ।

સુર્યાવર્ત્તા રવિપ્રીતા ત્વન્યા બ્રહ્મસુવર્ચલા ॥ ૮૮ ॥

સુવર્ચલા, ઝર્કકાન્તા, સૂર્યમક્તા, સુપોદ્ભવા, સૂર્યાવર્તા, રવિ પ્રીતા એ સુર્યપુષ્પિનાં નામ છે. બીજી જાતની સુર્યપુષ્પિનું નામ બ્રહ્મ સુવર્ચલા છે.

સુવર્ચલા ગુરુઃ શીતા મૂત્રલા કફવાતજિત્ ।

અન્યોષ્ણા કુષ્ટમેહાશ્મકૃચ્છ્રજ્વરહરા લઘુઃ ॥ ૮૯ ॥

સૌચલી, ભારે, ઠંડી, મુત્રલ, વાયુ અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. બીજી જાતની સુર્યપુષ્પિ—ગરમ છે, કોડ, પ્રમીયો, પથરી, મુત્રકચ્છ તાવનો નાશ કરે છે તે હલકી છે અને તે હુલહુલી નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેના છોડવા થાય છે. તેને બે પાંખડી ઉપર ઢળ આવે છે.

મચ્છેછી.

મત્સ્યાક્ષી બાલિકા મત્સ્યગન્ધી મત્સ્યાદની તથા ।

મત્સ્યાક્ષી ગ્રાહિણી શીતા કુષ્ઠપિત્તકફાસ્રનુત્ ॥૨૧૦॥

મત્સ્યાક્ષી, બાલિકા, મત્સ્યગન્ધી, મત્સ્યાદની એ નામ મચ્છેછીનાં છે.

મચ્છેછી જાડાને બાંધનાર, ઠંડી, ફાડ, પિત, કર, લોહીવિકારને જીતનાર છે.

મચ્છેછીના છોડવા થાય છે તેનાં પાન અડદના છોડવા જેવાં થાય છે, તેમાંથી માછલાના જેવી ગંધ આવે છે.

રતવેલીયો.

તોયપિપ્પલ્યમ્બુવલી પલૂરઃ કઞ્જદસ્તથા ।

જલ્પિપ્પલિકા હૃદા ચક્ષાણ્યા શુક્રલા લઘુઃ ।

સંગ્રાહિણી હિમા રુક્ષા રક્તદાદ્રવણાપહા ॥ ૧૧ ॥

તોયપિપ્પલી, અંબુવલી, પલૂર, કચટ, એ જલપીપલ એટલે રતવેલીયાનાં નામ છે.

રતવેલીયો-હૃદયને સુખ આપનાર, આંખને કાયદાવાળો, વીર્યને કરવાવાળો, હલકો, જાડાને કડચ કરનાર, ઠંડો, લુખો, લોહીવિકાર હિનવા, ધાતુ એનો નાશ કરનાર છે.

રતવેલીયો સર્વે ઠંડાણે થાય છે.

ગળજીલી.

ગોજિહ્વા ગોજિકા ગોમી દાર્વિકા સ્વરપર્ણિની ।

ગોજિહ્વા વાતલા શીતા ગ્રાહિણી કફપિત્તનુત્ ।

ત્વદ્યા પ્રમેહકાસાસ્રવ્રણજ્વરહરા લઘુઃ ॥ ૧૨ ॥

ગોજિહ્વા, ગોજિકા, ગોમી, દાર્વિકા, સ્વરપર્ણિની એ નામ ગળજીલીનાં છે.

ગળજીબી વાયુકર્તા, ટાઢી, ઝાડો ખાંધનાર, કદ પિત્તનો નાશ કરનાર, હૃદયને હિતકર, પ્રમીયો, બિવરસ, લોહીવીકાર ધાવ, તાવનો નાશ કરનારી છે, હલકી છે.

ગળજીબી સર્વે ઠેકાણે થાય છે.

નાગદમણી.

નાગાહા દમની નાગગન્ધા ભુજગપર્ણિની ।

સ્યાન્નાગદમની વર્ષ્યા લૂતાસર્પવિષાપહા ॥ ૯૩ ॥

નાગાહા, દમની, નાગગન્ધા, ભુજગપર્ણિની એ નામ નાગદમણીનાં છે.

નાગદમણી, વાનને સુધારે છે, કુકડમાકડ તથા સાપના ઝેરને હિતારે છે તે નાગદમણીના નામથી પ્રખ્યાત છે.

ચણોડી.

ગુઝા શિશ્વણ્ડિકા તામ્રા રક્તિકા કાકનાસિકા ।

શ્વેતાન્યા ચક્રિકા ચૂડા દુર્મુખા કાકપિલુકા ॥ ૯૪ ॥

ગુઝ, શિખંડીકા, તામ્રા, રક્તિકા, કાકનાશિકા એ નામ ચણોડીનાં છે અને શ્વેતા, ચક્રિકા, ચૂડા, દુર્મુખા કાકપિલુકા એ નામ ધોળી ચણોડીનાં છે.

ગુઝા કેશ્યા વલકરા ત્વચ્યા પિત્તકફાપહા ।

નેત્રામયદ્ધરા વૃષ્યા હાન્તિ કણ્ઠૂગ્રદ્વ્રણાન્ ।

કૃમિન્પલ્લસકુષ્ઠાને તચ્છેતાપિ ચ શસ્યતે ॥ ૯૫ ॥

ચણોડી-વાળને વધારનારી, બળને આપવાવાળી, ચામડીને સુ-શોભીત કરવાવાળી, પીત, કદ, નેત્રોગનો નાશ કરનાર છે, વીર્યને વધારનાર, ખસ, મહદોષ, ધાવ, કૃમી, વાળનું જતુ રહેવું, કાઠ એનો નાશ કરે છે.

ધોળી ચણોડીમાં પણ એવાજ ગુણ છે, ચણોડી, લાલ ચણોડી ધોળી ચણોડી, ચિરમીડી, રક્તક, ધુંધુચી, ગુજળ એ નામથી સર્વે ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ છે.

ચણ્ણીના વેલા થાય છે તે ઝાડ અને વાડ ઉપર ચઢે છે. તેનાં પાન આમલીના પાન જેવાં થાય છે તેના ઉપર સીંગો આવે છે તેમાંથી ચણ્ણી નીકળે છે, તે સોનું તોળવાના કામમાં આવે છે તેને રતી કહે છે.

વેલ્લન્તર.

વેલ્લન્તરો દીર્ઘપત્રો વીરદુર્બહુવારકઃ ।

વેલ્લન્તરોઽશ્મનુદ્ ગ્રાહી કફકૃચ્છ્રાનિલાર્ત્તિજિત્ ॥૧૬॥

વેલ્લન્તર, દીર્ઘપત્ર, વીરદુ, અહુવારક, એ નામ વેલ્લન્તરનાં છે. એ પથરીનો નાશ કરે છે, ઝાડાને બાધે છે, કફ, મુત્રકચ્છ, વાત રોગનો નાશ કરે છે, વેલ્લન્તરનાં ઝાડ કાંટાવાળાં થાય છે. ધણા ભાગે નમંદા કીનારે થાય છે.

આંદા.

વન્દાકઃ સ્યાદક્ષરુહા શેખરી કામવૃક્ષકઃ ।

વૃક્ષાદની કામતરુઃ કામિન્યાપદરોહિણી ।

વન્દાકઃ કણ્ઠવાતાસ્રશોફવ્રણાવિષાપહઃ ॥ ૧૭ ॥

વંદાક, વૃક્ષરુહા, શેખરી, કામવૃક્ષક, વૃક્ષાદની, કામતરુ, કામીચી આપદરોહિણી એ નામ આંદાનાં છે.

આંદા—ગળાના રોગ, વાતરક્ત, સોજા, ધાવ, ઝેરનો નાશ કરે છે, તે ઝાડમાં ઝાડ તરીકે ઉગે છે અને તે વંદા (આંદા) નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

પિન્ડાર.

પિન્ડારઃ કરહાટઃ સ્યાત્તીક્ષ્ણકાલઃ કુરઙ્ગકઃ ।

પિન્ડારો મધુરઃ શીતઃ શોથપિત્તકફાપહઃ ॥ ૧૮ ॥

પિન્ડાર, કરહાર, તીક્ષ્ણકાલ, કુરંગક એ નામ પિન્ડારનાં છે. પિન્ડાર—મીઠો, ઠંડો, સોજા, પિત્ત, કફનો નાશ કરે છે.

નાકછીંકણી.

છિક્કિકા ક્ષવકઃ કૂરો નાસા સંવેદના પટઃ ।

છિક્કિકા પિત્તલા કુષ્ઠકૃમિવાતકફાપદા ॥ ૧૯ ॥

છિક્કિકા, ક્ષવક, કુર, નાસા, સંવેદના, પટ, એ નામ નાક-
છીંકણીનાં છે, નાકછીંકણી-પિત્તકર્તા, અને કોડ, કૃમિ, વાત કર્તા
નાશ કરે છે. તેનાં બાંટવાં થાય છે અને તે નાકછીંકણીના નામથી
પ્રસિદ્ધ છે.

રોહિડો.

રોહિર્તા દાહિમીપુષ્પો રોહિતઃ કૂટશાલ્મલિઃ ।

પ્રીહારી રોહિણી રોહી રક્તગ્રઃ પારિજાતકઃ ।

રોહિતકઃ સરો ગુલ્મયકૃત્પ્લીહોદરાપદઃ ॥ ૩૦૦ ॥

રોહિત, દાહિમિ પુષ્પ, રોહિતાબ્હ, કૂટશાલ્મલિ, પ્લીહારિ, રો-
હિણી, રોહી, રક્તગ્ર, પારિજાતક, એ નામ રોહિડાનાં છે.

રોહિડો, આડાને ખસેડનાર, ગુલ્મ, યકૃત (કાળગ્લનો વધારો)
પ્લીહોદર (ખરોળ)નો નાશ કરનાર છે.

રોહિડાનાં મોટાં આડ થાય છે તે સર્વે ઢેકાણે યતા હેવાથી
જ્યતપ્રસિદ્ધ છે.

મોચરસ.

મોચકઃ સ્યાન્મોચરસઃ શાલ્મલીવેષ્ટકઃ સ્મૃત ।

મોચનિર્યાસકઃ પિચ્છા મોચાસ્ત્રાવી ચ વેષ્ટકઃ ॥ ૧ ॥

મોચક, મોચરસ, શાલ્મલીવેષ્ટક, મોચ નિર્યાસક, પિચ્છા,
મોચા, શ્રાળી, વેષ્ટક, એ નામ મોચરસનાં છે.

મોચકઃ શીતલો ગ્રાહી ગુર્ભવૃષ્ણોઽતિસારજિત્ ।

પ્રવાહકાસપિત્તાસ્રકફદાહનિર્બદ્ધઃ ॥ ૨ ॥

મોચરસ—કંડો, આડાને ખાંધનાર, ભારે, ધાતુને પટ કરનાર,
અતિસારનો નાશ કરનાર અને કફ પાડતી ઉષ્ણરસ, રક્તપિત્ત, કફ,

બળતરાનો નાશ કરે છે, મોચરસ શીમળાના ઝાડના ગુંદરનું નામ છે તે મોચરસના નામથી પ્રસિદ્ધ છે,
શીમળાનાં ઝાડ સર્વે દેશોમાં થાય છે.

અજગંધા.

અજગન્ધા વસ્તુગન્ધા કવરી પૂતવર્વરઃ ।

અજગન્ધા લઘૂ રુચ્યા ત્દદ્યા તુ કફવાતનુત્ ॥ ૩ ॥

અજગંધા, વસ્તુગંધા, કવરી, પૂતવર્વર, એ નામ અજગંધાનાં છે. અજગંધા હલકી, રચિકર, હૃદયને હીતકારી, અને કફ, વાયુનો નાશ કરે છે.

પીળા ફુલનો કંટાસળીયો.

સૌરેયકઃ સહચરઃ સૌરેય કિરઙ્કાતકઃ ।

દાસીસહચરઃ કિઙ્કી શૈર્ષકો મૃદુકણ્ટકઃ ॥ ૪ ॥

સૌરેયક, સહચર, સૌરેય, કિકતરાતક, દાસીસહચર, કિંટી, શૈર્ષક, મૃદુ કણ્ટક એ પીળા ફુલના કંટાસળીયાનાં નામ છે.

રક્તપુષ્પઃ કુરુબકઃ પીતો જ્ઞેયઃ કુરુણ્ટકઃ ।

નીલ આર્ત્તગલઃ પ્રોક્તો બાળા ગોદનપાક્યપિ ॥ ૫ ॥

રક્ત પુષ્પ, કુરુબક એ પીળા ફુલના કંટાસળીયાનાં નામ છે અને આર્તગળ બાળા, ગોદનપાકી એ નામ આમ્રમાતી રંગના ફુલવાળા કંટાસળીયાનાં છે.

સૌરેયઃ કુષ્ટવાતાસ્રકફકણ્ડુવિષાપહઃ ।

તિવ્તોષ્ણા મધુરઃ કેશ્યઃ સુસ્તિગ્ધઃ કેશરજ્જનઃ ॥ ૬ ॥

પીયાબાસા, એટલે સર્વે પ્રકારનો કંટાસળીયો, કોડ, વાતરકત, કફ, ખસ, ઝેર એનો નાશ કરનાર છે, કંટાસળીયો કડવો, ગર્મ, મીઠો, વાળને વધારનાર, દેખાવમાં સુંદર, સ્તીગ્ધ (તેલયુક્ત) વાળને રંગનાર તેના છોડવાને કંટા થાય છે, તે સર્વે ઠેકાણે થાય છે અને કંટાસળીયાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ઘોળા પુલની ગરણી.

શ્વેતસ્યન્દા શ્વેતપુષ્પા કટભિર્ગિરિકર્ણિકા ।

સિતાપરાજિતા શ્વેતા વિષઘ્ની મેહનાશિની ॥ ૭ ॥

શ્વેતસ્પંદા, શ્વેતપુષ્પા, કટભી, ગિરિકર્ણીકા, સિતા, અપરાજિતા શ્વેતા, વિષન્ધિ, મેહનાશિની એ નામ ઘોળા પુલની ગરણીનાં છે.

નીલસ્યન્દા વ્યક્તગન્ધા નિલપુષ્પા ગવાદિની ।

શ્વેતસ્યન્દાદ્વયં શીતં ગ્રહણં દષ્ટિકુષ્ઠકૃત્ ।

કુષ્ઠશૂલત્રિદોષમશોફવૃણાવિષાપહમ્ ॥ ૮ ॥

નીલસ્પંદા, વ્યક્તગંધા, નીલપુષ્પા, ગવાદિની એ નામ પણ ઘોળા પુલની ગરણીનાં છે, ગરણી એ પ્રકારની થાય છે ઘોળા પુલ અને આશમાની રંગનાં પુલવાળી આ બેઠી ગરણીયો-ઠંડી, મદદોષને ટાળનારી, દષ્ટીને તેજદાર કરનારી તથા કોડ, શ્વળ, ત્રિદોષ, મરડો, શોળ, ધાવ, ઝેરને ટાળનારી છે.

તાલમખાનુ.

इक्षुरः क्षुरमेधाण्डः कोकिलाक्षः क्षुरः स्मृतः ।

तैलकण्डस्तिक्षुरिक्षुर्वालिका चेक्षुगन्धिका ।

इक्षुरः शीतलो वृष्यो गुरुर्वातकफास्रजित् ॥ ९ ॥

ઇક્ષુર, ક્ષુરમે ધાણડ, કોકિલાક્ષ, ક્ષુર, તૈલકંડ, તિક્ષરિક્ષ આલિકા, ઇક્ષુગન્ધીકા એ નામ તાલમખાનાનાં છે.

તાલમખાનુ. સીતલ, ધાતુને વધારનાર, ખારે, વાત, કફ, દુષિતલોહીનો નાશ કરે છે.

તાલમખાનાના છોડવા કંટાવાળા થાય છે અને તેના ખીજને તાલમખાનાના નામથી ઓળખે છે. તે સર્વે ઠંડાણે થતું હોય સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

કપાસ.

कार्पासः पटशूलश्छादवनी वादरः पिचुः ।

कार्पासको लघुः कोष्णो मधुरो वातनाशनः ।

तद्भीजं स्तन्यदं वृष्यं स्निग्धं कफकरं गुरु ॥ १० ॥

કપાસ, (નંદનવન) પટથલ, હાદવની, વાદર, પિયુ, એ નામ કપાસનાં છે.

કપાસ હલકો, થોડો ગર્મ, મીઠો, વાયુનો નાશ કરનાર, કપાસના ખીજ દુધને વધારનાર, ધાતુને ઘટ બનાવનાર, તેલવાળો, ખાંસી કરનાર બારે છે.

કપાસનું ૩ થાય છે અને તે જગત પ્રસિદ્ધ છે.

ગંધપલાશિ.

આરામશીતલા દેવી ગન્ધા કુક્કુરમર્દનઃ ।

આરામશીતલા શીતા કટુઃ પિત્તકફાસ્રજિત્ ॥ ૧૧ ॥

આરામશીતલા, દેવી, ગંધા, કુક્કુરમર્દન, એ નામ ગંધપલાશીનાં છે. ગંધપલાશી ઠંડી, તીખી, પિત્ત, કફ, લોહીવીકરનો નાશ કરે છે તેના પાંદડામાં ગંધ હોય છે, તેને ગંધપત્રી પણ કહે છે.

કરોંદા. (કુકુરુદ્રુ)

કુક્કુરદ્રુસ્તામ્રચૂડઃ સૂક્ષ્મપત્રો મૃદુચ્છદઃ ।

કુક્કુરદ્રુઃ કટુસ્તિક્તો જ્વરરક્તકફાપહઃ ॥ ૧૨ ॥

કુક્કુરુદ્રુ, તામ્રચૂડ, સૂક્ષ્મપત્ર, મૃદુચ્છ, એ નામ કરોંદાનાં છે કરોંદા તીખો, કડવો અને તાવ, દોષિત લોહી, કફનો નાશ કરે છે.

કરોંદાના લાંબા લાંબા છોડવા જંગલોમાં થાય છે, તેનાં પાન તમાકુના પાન જેવાં લાંબાં થાય છે; ઉપર રાતી લાંબાં નિકળે છે.

વામી.

વામી શંખધરા વારિબ્રાહ્મિ ચ હિલમોચિકા ।

વામી શોફહરા કુષ્ઠપિત્તશ્લેષ્માનિલાપહા ॥ ૧૩ ॥

વામી, શંખધરા, વારિબ્રાહ્મી, હિલ મોચિકા, એ નામ વામીનાં છે, વામી શોળ, કોડ, પિત્ત, કફ, વાયુનો નાશ કરે છે,

વામી, બ્રાહ્મિના છોડવાના જેવી થાય છે, તેને આશમાની રંગનાં ફુલ આવે છે.

શરપંખો.

શરપુહ્વા કાલશાકં પ્ત્રીહારી કાલકા મતા ।

શરપુશ્વા યકૃત્પ્ત્રીહદુષ્ટવ્રણવિષાપહા ।

તિક્તા કષાયા કાસાસ્ત્રાસજ્વરહરા લઘુઃ ॥ ૧૪ ॥

શરપુંખા, કાલશાક, પ્ત્રીહારી, કાલકા એ નામ શરપંખાનાં છે, શરપંખો યકૃત, બરોળ, ખરાબધાવ, ઝેરનો નાશ કરે છે. તે તુરો છે, ખાંસી, લોહીવિકાર, શ્વાસ, તાવ એનો નાશ કરે છે, શરપંખો હલકો છે, તેને સરોશકા, સરપુંખા પણ કહે છે, પરંતુ તે શરપંખાના નામથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

બલામોટા,

બલામોટા જયા સુક્ષ્મપત્રા જ્ઞેયાપરાજિતા ।

બલામોટા વિષશ્લેષ્મકૃચ્છ્રુનુદ્વિજયપદા ॥ ૧૫ ॥

બલામોટા, જયા, સુક્ષ્મપત્રા, અપરાજિતા એ નામ બલામોટાનાં છે; તે ઝેર, કફ, મુત્રકૃચ્છનો નાશ કરે છે. તે નાગ દમની જેવી એક જાત છે તેના ગુણ પણ નાગદમનીના ગુણને મળતા છે.

સુદર્શન.

સુદર્શના સોમવહ્ની ચક્રાક્ષા મધુપર્ણીકા ।

સુદર્શના સ્વાદુરુષ્ણા કફશોફાસ્ત્રવાતજિત્ ॥ ૧૬ ॥

સુદર્શના, સોમવહ્ની, ચક્રાક્ષા, મધુપર્ણીકા એ નામ સુદર્શનનાં છે સુદર્શન સ્વાદીય, ગરમ, અને કફ, સોમ, લોહીવાનો નાશ કરે છે.

મોરશિખા.

મયૂરાહા શિશ્વા જ્ઞેયા સાહસ્રી મધુકચ્છદા ।

મયૂરાહા શિશ્વા લઘ્વી પિત્તશ્લેષ્માતિસારજિમ્ ॥ ૧૭ ॥

મયૂરાહા, શિખા, સાહસ્રી, મધુકચ્છદા એ નામ મોરશિખાનાં છે. મોર શિખા હલકી છે, કફ, પિત્ત, ઝાડાનો નાશ કરનાર છે.

મોરશીખાના છોડ થાય છે તેની ટોચ મોરની ક્લગી જેવી થાય છે.

કુદડ.

લક્ષ્મણા પુત્રદા રક્તા બિન્દુપત્રા ચનાગિની ।

ગોક્ષીરસદશં પુષ્પં રોમવાલ્લિસમાન્વિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

લક્ષ્મણા, પુત્રદા, રક્તા, બિન્દુપત્રા, નાગિની, એ નામ કુદડનાં છે. કુદડના વેલા થાય છે. તેને ઘોળાં કુત્ર આવે છે.

રક્તબિન્દુશ્ચ પત્રેષુ લક્ષ્મણાકારમુચ્યતે ।

લક્ષ્મણા ગર્ભદા શીતા સરા વૃષ્યા ત્રિદોષનુત્ ॥ ૧૯ ॥

કુદડના પાનપર રાતા રાતા ડાઘ હોય છે, તેના પાન પછવાડે વાળ જેવી ઝીણી રૂઝવાળ હોય છે.

લક્ષ્મણા (કુદડ) ગર્ભ ધારણ કરાવે છે, ઠંડી છે, આડાને ઉતારનાર ધાતુને ઘટ બનાવનાર, ત્રિદોષહર છે.

કુદડના વેલા થાય છે. તેને ઘોળાં કુત્ર આવે છે તેને તોડવાથી દુધ નીકળે છે, મુળ ઘોળાં અતે કંદ જેવાં હોય છે, તેને પુત્ર-કદા પણ કહે છે તેના બદલામાં ઘોળા કુત્રની ભોરીંગણી દવાના કામમાં લેવાય છે.

માંસરોહિણી.

માંસરોહિણ્યતિરુદ્ધા વૃત્તી ચર્મકસા કસા ।

સ્યાન્માંસરોહિણી વૃષ્યા સરા દોષત્રયાપહા ॥૩૨૦॥

માંસરોહિણી, અતિરુદ્ધા, વૃત્તા, ચર્મકસા, કસા એ નામ રોહિણીના છે, માંસરોહિણી ધાતુને વધારનારી, આડાને ખસેડનાર, ત્રિદોષ-ને હરવાવાળી છે, તેનાં ઝાડ જંગલોમાં થાય છે.

હાડસાંકળ (ભારાસાંકળ)

અસ્થિસંહારકો વજ્રવલ્લરી ક્રોષ્ટુઘાષ્ટિકા ।

વજ્રાઙ્ગી ગ્રન્થિમાન્વજ્રપ્રોક્તા સ્યાદસ્થિશૃઙ્ખલા ।

અસ્થિસંહારકઃ શીતો વૃષ્યો વાતહરોઽસ્થિયુક્ ॥ ૨૧ ॥

અસ્થિસંહારક, વજ્રવદ્ધરી, કાષ્ઠ, ધંટીકા, વજ્રાંગૂ, અંધિ-
માન વજ્રપ્રોક્તા, અસ્થિશ્વંખલા એ નામ હાડસાંકળનાં છે.

હાડસાંકળ શીતલ, ધાતુને ઘટ કરનાર, વાયુનો નાશ કરનાર,
ભાગેલા હાડકાને સાંધનાર છે.

હાડસાંકળના વેલા થાય છે. તેને બારા સાંકળ પણ કહે છે,
તે સર્વે ઠેકાણે થતી હોવાથી પ્રસિદ્ધ છે.

આકડો,

અર્કઃ સૂર્યાહયઃ ક્ષીરી સદાપુષ્પો વિકીરણઃ ।

મન્દરો વસુકોડલકો રાજાહો દીર્ઘપત્રકઃ ॥ ૨૨ ॥

અર્ક, સૂર્યાહય, ક્ષીરો, સદાપુષ્પ, વિકીરણ, મંદાર, વસુક,
અલર્ક રાજાહો, દીર્ઘપત્રક એ નામ આકડાનાં છે.

અર્કદ્વયં શંસ્વવાતકુષ્ટકણ્ડૂવિષવ્રણાન ।

નિહન્તિ પ્તીઘગુલમાર્શોયકૃચ્છ્રેષ્મોદરકૃમીન્ ॥ ૨૩ ॥

આકડા એ જાતના થાય છે, એક લાલ અને બીજો ઘોળા કુલ
વાળો, આ બેઉ આકડા, વાયુ, કોડ, ખસ, ઝેર, ધાવ, બરોળ, ગોળો,
અર્શ કાળજનો વધારો, ઉધરસ, પેટનો રોગ, કૃમિ એનો નાશ કરેછે.

કરેણુ.

કરવારોડશ્વદા શ્વેતપુષ્પા સ્યાચ્છતપુષ્પકઃ ।

રક્તપુષ્પો પરશ્વદ્વો લગુડઃ કરવીરકઃ ॥ ૨૪ ॥

કરવીર, અશ્વદા, શ્વેતપુષ્પા, શતપુષ્પક એ નામ ઘોળા કરેણુ-
નાં છે, રક્તપુષ્પ, ચંડ, લગુડ, કરવીરક એ નામ લાલ કરેણુનાં છે.

કરવીરદ્વયં નેત્રશોફકણ્ડૂવ્રણાપહમ્ ।

લઘૂર્ણ કૃમિકણ્ડૂઘ્નં મક્ષિતં વિષવન્મતમ્ ॥ ૨૫ ॥

ખંને કરેણુ આંખના રોગ, શોળ, ખસ, ધાવનો નાશ કરે
છે. કરેણુ હલકી, ગર્મ, અને કૃમિ તથા ખસના જીવડાને મારે છે,

કરેણુ વધારે પ્રમાણમાં ઝેર છે, તે સર્વે ડોકાણે યતી હોવા-
થી પ્રસિદ્ધ છે.

ધતુરો.

ધતૂરઃ કિતવો ધૂર્તો દેવતા મદનઃ શઠઃ ।

ઉન્મત્તો માતલસ્તૂરી તરકઃ કનકાહવયઃ ॥ ૨૬ ॥

ધતૂર, કિતવ, ધૂર્ત, દેવતા, મદન, શઠ, ઉન્મત્ત, માતલ, તૂરી,
તરક, કનકાહવય એ નામ ધતુરાનાં છે.

ધચૂરો મદવર્ણાગિવાન્તિકુઞ્જરકુષ્ઠનુત્ ।

ઉષ્ણો ગુરુબ્રજશ્લેષ્મકલ્દકૃમિવિષાપહઃ ॥ ૨૭ ॥

ધતુરો મદ, વર્ણ, જઠરાગ્નિ, છર્દિ, હાથીના કોડને કરનાર
છે, ગર્ભ છે ભારે છે, ધાવ, કદ, ખસ, કૃમિ, ઝેરનો નાશ કરનાર છે.

ધતુરો સર્વે ડોકાણે ધાય છે અને એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

કલિહારી.

કલિકારી વહ્નિમુખી લાઙ્ગલી ગર્ભપાતિની ।

વિશલ્યા હલિની શીરી પ્રભાતા શુક્લપુષ્પિકા ॥ ૨૮ ॥

વિદ્યુદુલ્કાઽગ્નિજિહ્વા ચ કાથિતા પુષ્પસી ધરા ।

વહ્નિશિશ્વાગ્રિકાં જ્ઞેયા નલરન્ત્રી ચ સા સ્મૃતા ॥ ૨૯ ॥

કલિકારી, વહ્નિમુખી, લાંગલી, ગર્ભપાતિની, વિશલ્યા, હલિની,
શીરી, પ્રભાતા. શુક્લપુષ્પિકા, વિદ્યુત ઉલ્કા, અગ્નિજિહ્વા, પુષ્પસી,
ભરા, વન્દિ શિખા, અગ્નિકા, નલરન્ત્રિ એ નામ કલિહારીનાં છે.

કલિકારી સરા કુષ્ઠશોફાશોબ્રણશૂલજિત્ ।

તીક્ષ્ણોષ્ણા કૃમિનુલ્લઘ્વી પિત્તલા ગર્ભપાતિની ॥ ૩૦ ॥

કલિહારી, મળને ભેદનાર, કોડ, સોળ, અર્થ ધાવ, યજ્ઞનો
નાશ કરનારી, તેજ, ગર્ભ અને કૃમિનો નાશ કરનાર છે, હલકી,
પિત્તને કરવાવાળી, ગર્ભને પાડનાર છે, કલિહારી, લાંગલીકંદ, અગ્નિ

શિખા, એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે કેટલાક ઠેકાણે કલિહારીને, કંકાસણી, કજ્જાળા નામથી પણ ઓળખે છે.

કલિહારીના છોડવા થાય છે, તેનાં પાન હળદરના પાન જેવાં થાય છે. મુળ હળદરના જેવાં થાય છે, ઉપર અગ્નિની જ્વાળના રંગ જેવાં કુલના તોરા આવે છે, તે સર્વે ઠેકાણે યતી હોવાથી પ્રસિદ્ધ છે.

કુંવર.

કુમારી મण्डला माता गृहकन्यातिपिच्छला ।

रसायनी कटिकिनी सवरान्या वनोज्झवा ॥ ૩૧ ॥

કુમારી, મંડલા માતા, ગ્રહકન્યા, અતિપીચ્છલા, રસાયની, કટિકિની, સવરા, વનોદ્ઝવા એ નામ કુંવરનાં છે.

कुमारी भेदनी शीता यकृत्प्लीहकफज्वरान् ।

निहन्ति ग्रन्थि विस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान् ॥ ૩૨ ॥

કુંવર ઝાડાને ઉતારનાર, ઠંડી, યકૃત, ખરોળ, કફ, તાવને નાશ કરનારી છે તથા ગાંઠ, વિષફોટક, રક્તપિત્ત, ચામડીના રોગને નાશ કરનાર છે. તે ઘી કુમાર અથવા ગવોર પાકાના નામથી તેમજ કુંવર પાકાના નામથી સર્વે ઠેકાણે યતી હોવાથી પ્રસિદ્ધ છે.

ભાંગ (લીલાગરી)

भङ्गाङ्गजा मातुलानी मोहिनी विजाया जया ।

भङ्गा कफहरा तिक्ता ग्राहिणि दीपनी लघुः ।

तीक्ष्णोष्णपित्तलानाहमदकुच्चाग्निवर्दिनी ॥ ૩૩ ॥

ભંગા, અંગળ, માતુલાની, મોહિની, વિજયા, જયા, એ ભાંગનાં નામ છે, ભાંગ કપને હરનારી, કડવી, ઝાડાને કટણુ કરનાર, અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર, હલકી, તેજ, ગર્ભ, પિત્ત, આક્રોશ, ઉન્માદને કરવાવાળી છે, ભાંગ સર્વે ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ છે. તેને લીલાગરી પણ કહે છે.

કાન્ચની.

કાશ્વની શોણફાલિની કાકાયુઃ કાકવલ્લરી ।

કાશ્વની સ્તન્યદા મૂર્ધવ્યથાદોષત્રયાપહા ॥ ૩૪ ॥

કાન્ચની, શોણફાલિની, કાકાયુ, કાકવલ્લરી, એ નામ કાન્ચનીનાં છે. કાન્ચની, દુધ વધારનાર, આપના દુઝાને મટાડનાર અને ત્રિદોષદર છે.

ધરો.

દૂર્વા શર્યા શીતકરી મોલોભી શતપર્વિકા ।

અન્ના શ્વેતા શ્વેતદંડા માર્ગેવી દુર્મતા રુઢા ।

દૂર્વા હિમા ચિત્તપાસ્તુદ્વપિત્તકફદાહજિન્ ॥ ૩૫ ॥

દૂર્વા, શર્યા, શીતકરી, મોલોભી, શતપર્વિકા, એ નામ લીલી ધરોનાં છે, શ્વેતા, શ્વેતદંડા, માર્ગેવી, દુર્મતા, રુઢા, એ નામ ઘોળી ધરોનાં છે, અન્ને ધરો ઠંડી, તથા, લોહીચિકાર, તૃણા, દાહ, પીત, કરતો નાશ કરવાયાળી છે.

મોટી ધરો.

ગણ્ડદૂર્વા મત્સ્યગન્ધા મત્સ્યાક્ષી શકુલાદની ।

ગણ્ડદૂર્વા હિમા લોહદ્રાવિણી ગ્રાહિણી લઘુઃ ।

દાહતૃણાવલાસાસકુષ્ઠપિત્તજ્વરાપહા ॥ ૩૬ ॥

ગંડ દૂર્વા, મત્સ્યાક્ષી, શકુલાદની એ નામ લીલી અને ઘોળી બેઉ જાતની મોટી ધરોનાં નામ છે. તે ઠંડી, લોહાને ગાળનાર, જાડાને બાંધનાર, હળકી, દાહ, તૃણા, કફ, લોહીચિકાર, કાંડ પિત્તનો નાશ એનો નાશ કરનાર છે.

કાશ.

કાશઃ સુકાણ્ડઃ કાશેશ્વર્ઋષીકઃ શ્વેતવાસરઃ ।

इक्षारिकेशुकाशश्च स चैवेशुरसः स्मृतः ।

कासकृन्नामदाहासपित्तक्षयकरो हिमः ॥ ३७ ॥

કાશ, સુકાંઠ, કાશેશુ, રૂંધીક, શ્વેતરાસર, ઇન્દ્રવારિકા, ઇન્દુકાથ, ઇન્દુરસ એ નામ કાશનાં છે, તેમ મુકુચ, દાદ, રક્તપિત, ક્ષયનો નાશ કરે છે તથા ઠંડો છે.

ડામ.

દર્મો વર્ધિઃ કુશર્ત્વિઃ સૂચયગ્રો યજ્ઞમુષણઃ ।

દર્મઃ કુચ્છાશ્પત્વદ્પિત્તવસ્તિનુત્કફરક્તજિત્ ॥ ૩૮ ॥

દર્મ, અર્ધિ, કુશ, તીક્ષ્ણ, સૂચય, યજ્ઞમુષણ, એ નામ ડામનાં છે. ડામ મુત્ર કુચ્છ, પયસી, તપા, પિત, પેદુના રોગનો નાશ કરે છે તથા કશ અતે શોષાને સુચારે છે, ડામ સર્વે ઠંડાણે થતો હોવાથી જગત પ્રસિદ્ધ છે.

મુજ.

મુઙ્ગઃ શુરા સ્થૂલદર્મો વાણાહો બ્રહ્મમેષલઃ ।

મુઙ્ગોઽનુષ્ણો ત્રિસર્પાશ્વમૂત્રવસ્ત્યશિરોગજિત્ ॥ ૩૯ ॥

મુજ, શુરા, સ્થૂલ, આણાહવ, બ્રહ્મમેષલ એ નામ મુજનાં છે, મુજ ગર્ભ નથી પણ ઠંડુ છે, તે રતવા, લોહી વિકાર, મૂત્રરોગ, અસ્તીરોગ, નો નાશ કરે છે.

નલ.

નલો રન્ધ્રી પુષ્પમૃત્યુર્દમનોઽનન્તકઃ પિટઃ ।

નલો મૂત્રાર્તિદાદાશ્વકકપિત્તવિમર્ષજિત્ ॥ ૪૦ ॥

નલ, રંધ્રો, પુષ્પ મૃત્યુ, દમન, અનંતક, પિટ એ નામ નલનાં છે, હોંદીમાં નરમત્વ કહે છે. નરમત્વ મુત્રરોગ, દાદ, લોહીના, કશ પિત, રતવાને હણે છે, નરમત્વ નાડાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેનાં પાન શાંસના જેવાં થાય છે.

વાંસ.

वंशो वेणुः कीचकः स्यात्कर्मारस्त्वचिसारकः ।

वंशः सरो हिमः पित्तकफदाहास्रशोफजित् ॥ ४१ ॥

વંશ, વેણુ, કીચક, કર્માર, ત્વચિસારક એ નામ વાંસનાં છે, વાંસ ઝાડાને ખસેડનાર, ઠંડો, પિત્ત, કફ, દાહ, લોહીવિકાર, શોળને હરનાર છે.

तत्करीरो गुरुर्भेदी श्लेष्मलो वातपित्तजित् ।

तथा च भेदकोऽत्युष्णः कफघ्नो वातपित्तजित् ॥ ४२ ॥

વાંસના ષણ્ણા બારે અને ઝાડાને ઊતારનાર છે, અને કફને કરવાવાળા છે, પણ પીત અને વાયુનો નાશ કરે છે.

વાંસનાં મુળ રેચક અને અતિષય ગર્ભ અને કફ, વાયુ, પીત એનો નાશ કરે છે.

અજમો.

जवानी जवनी तीव्रा तुरुष्का मदकारिणी ।

जवानी जीवनी रुक्षा ग्राहिणी मादिनी गुरुः ॥ ४३ ॥

જવાની, જવની, તીવ્રા, તુરુષ્કા, મદકારિણી એ નામ અજમાનાં છે. તે ખોરાશાની અજમાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

આ અજમો જીવન છે, લુખો, ઝાડાને બાંધનાર, બારે, પદ-કર્તા છે.

ખસખસ.

तिलभेदाः खसतिलः शुभ्रपुष्पो लसत्फलः ।

वृष्यो बल्य खसतिलः श्लेष्मलो वात जिग्द्गुरुः ।

बल्कलस्तत्फलोद्भूतो रुक्षोग्राहि विशेषतः ॥ ४४ ॥

તિલભેદ, ખસતિલ, શુભ્ર પુષ્પ, લસત્ફળ એ નામ ખસખસનાં છે. ખસખસ, બળ આપનાર, ધાતુને વધારનાર, કફ કર્તા, બારે વાયુનો નાશ કરનાર છે, ખસખસના ડોડવા લુખા, અને ઝાડાને બાંધનાર છે.

અફીણ.

આફૂકંતદ્રસોદ્ધૂતમહિકેન સકેનકમ્ ।

આફૂકં શોશણં ગ્રાહિશ્લેષ્મઘ્નં વાતપિત્તલમ્ ॥ ૪૬ ॥

આફૂક, તદ્રસોદ્ધૂત, અહિકેન, સકેનક એ નામ અફીણનાં છે, અફીણ શોષક છે, ઝાડાને રોકનાર, કફનો નાશ કરનાર અને પિત્ત અને વાયુને ક્રોધાવનાર છે.

છિલ્લિહિંઠ.

છિલ્લિહિંઠો મહામૂલઃ પાતાલોગરુડાદિયઃ ।

છિલ્લિહિંઠઃ પરંવૃણ્યઃ શ્લેષ્મલઃ પવનપહઃ ॥ ૪૬ ॥

છિલ્લિહિંઠ, મહામૂલ, પાતાલ, ગરુડાદિય એ નામ છિલ્લિહિંઠનાં છે, છિલ્લિહિંઠ ભીતમ પુષ્ટી કર્તા, કફ અને વાયુનો નાશકર્તા છે, તે છિરહરા નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

યો રાજ્ઞાં મુખતિલકઃ કટારમલ્લ-

સ્તેન શ્રીમદનનૃપેણ નિર્મિતેઽત્ર ।

ગ્રન્થેઽભૂન્મદનવિનોદનાન્નિ પૂર્ણો

વર્ગોઽયં લલિતપદાદ્વિતોઽભયાદિઃ ॥ ૩૪૭ ॥

રાજાઓમાં મુખ્ય પ્રધાન કટારમલ્લ, કટારોની લઘાઇનો થોડો મદનરાજનો બનાવેલો આ મદન વિનોદ નામના ગ્રંથનો લલિત પદથી બનાવેલો અભયાદિ વર્ગ પુર્ણ થયો. ॥ ૩૪૭ ॥

ૐ તદ્રવિરાજિતમન્યમનન્તં શ્રીરુચિરં પરમક્ષરમેકમ્ ।

શ્રીમદનાસિતિનાથ સદા તે વિષ્ણુપદં વિપદં વિનિહન્તુ ॥૧॥

મદનરાજ પોતાની જાતને જ પોતે સંબોધન દેખતે કહે છે કે હું મદનરાજ બીજા સુર્યની માફક પ્રકાશીત લક્ષ્મીની શોભાથી શોભા-યમાન સંબોધા પરમ અનંત અર્થાત કોઈ દીવસ નાશ ન થવાવાળા જે વિષ્ણુપદ તમારી આશ્વતોનો નાશ કરો. ॥ ૧ ॥

શુઠ.

શુઠી વિશૌષધ વિશ્વં કટુભદ્રં કટુત્કટમ્ ।

મહૌષધં શ્રઙ્ગવેર નાગરં વિશ્વ મેષજમ્ ॥ ૨ ॥

શુઠી, વિશૌષધ, વિશ્વ, કટુભદ્ર, કટુત્કટ, મહૌષધ, શંગવિર, નાગર, વિશ્વમેષજ એ નામ શુઠનાં છે.

શુઠી રૂચ્યામ વાતઘ્ની પાચની કટુકા લઘુઃ ।

સ્તિગ્ધોષ્ણા કટુકા પાકે કફવાત વિ બન્ધનુત્ ॥ ૩ ॥

શુઠ રૂચિને ઊપજાવે છે, મરડાનો નાશ કરે છે, પાચન છે, તીખી, દલકી, ચોપડી, ગર્ભ, પાકમાં તીખી અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે.

ઘૃણ્યા સ્વયા ચમિશ્વાસકામશૂલહ્રદાયમાન ।

દાન્તિ શ્રીપદ્મભોફાર્શ આનાહોદરામાહતાન્ ॥ ૪ ॥

શુઠ પુષ્ટિકરક, રસને કુતારનાર, કઠિં, દમ, ખાંસી, શળ, હૃદય રોગ, શ્વીષ્ઠ, શોષ, અશ્ન, નાકરો, જંદર રોગ, વાયુ એનો નાશ કરે છે.

આહુ.

કટુષ્ણં દીપનં ઘૃણ્યરૂચ્યપાર્શ્વકનાગરમ્ ।

શ્વાસકાનવમીશિકાગ્નિશ્રીપદં વન્ધનુત્ ॥ ૫ ॥

આહુ તીખુ, ગર, અગ્નિ વધીક ધાતુને ઘટ કરનાર, રૂચિકર, શ્વાસ, ખાંસી, કઠિં, હોઠા, વાયુ, કફનો નાશ કરનાર છે.

પાચનં રાગનં ઘૃણ્યં કટુષ્ણં વાંશ દીપનમ્ ।

વાત પ્રક્ષોષશવનં પાચન શોષત્કરપરમ્ ॥ ૬ ॥

પાકુ આહુ રોગન છે, વીર્યને આપનાર, તીખુ, ગર્ભ, અગ્નિ દીપન, વાયુને શાન્ત કરતા અને શોષનને દુર કરે છે.

મોજનાદૌસદા વથ્યં જિહ્વા કણ્ઠ વિશોધનમ્ ।

અવ્યક્તરસ વિર્યત્વાત્તત્પરંતુ કફાપદમ્ ॥ ૭ ॥

આહુ જમણમાં હમેશાં માફક છે, શુભ અને ગળાને સાફ રાખે છે.

કાઝકાર્દ્ર સલવણં દીપનં પાચનં પરમ્ ।

વાત પ્રકોપ શબનં હર્ષણં લવણાર્દ્રકમ ॥ ૮ ॥

કાંજ અને મીઠા સાથેનું આદુ અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે, પાચક છે મીઠા સાથેનું આદુ વાયુના કોપને શાન્ત કરે છે, અને આનાંદ આપે છે.

અન્યદપિ—આર્દ્રકંશ્રૃંગવેર તન્મહૌષધમુદાત્દતમ્ ।

આર્દ્રક નાગર ગુણં ભેદનં દીપનંગુરુ ॥ ૯ ॥

આર્દ્રક, શૃંગવેર, મહૌષધ એ નામ આદુનાં છે, આદુમાં સર્વે ગુરી શુકના છે, આદુ દીપન અને બારે છે, આદુ ગગન પ્રસિદ્ધ છે.

મરી.

મરિચં મહિજં તીક્ષ્ણં મલિત ક્યામ ધૂનમ્ ।

મારિચં કટુકં તીક્ષ્ણં પ્રીણં કણ્ઠકાન્તનમ્ ।

ઉષ્ણં પિત્ત હર્ષ સ્થં શ્વામશૂલ કુતિજ્ઞેષુ ॥ ૧૦ ॥

મરિચ, મહિજ, તીક્ષ્ણ, મલિત, ક્યામ, ધૂન, એ નામ મરીનાં છે, મરી કટુ, તેજ, હાળ, કઠ, મરિચી કાન કરે છે, ગર્ભ પિત્ત કર્ષ, લુચ્ચ, પીત્ત, શ્વા, કુતિજ્ઞ નાશ કરે છે.

તદર્દ્રશુરં શાકમાનુષ્યં કાટુકંગુરુ ।

કિણ્ણિવેદનપુરંદ્રેસ્તેષુ ત્રીકા સ્થા પીપ્પલ્ ॥ ૧૧ ॥

ધોળાં ત્રી, પાનમાં મીઠા યોગે ગર્ભ, તીક્ષ્ણ, મરી કંઠક તેજ કહને છૂટે પડનાર આ પીપ્પલે પાનમાં સાંભરેલ, મરી કાળાં મરીના નામના જનન કરે છે.

પિપ્પલ.

પિપ્પલી ચપલા કુળ્લા માગધી મમગ્રાકળા ।

વિશ્વોપકુલવા વૈદેહી શૌંડી સ્થાતીક્ષ્ણતળુલા ॥ ૧૨ ॥

પીપ્પલી, ચપલા, કુળ્લા, માગધી, મમગ્રા, કણ્ઠા, વિશ્વા, જિપકુ-લ્લા, વૈદેહી, શૌંડી, તીક્ષ્ણતળુલા એ નામ પીપરનાં છે.

પિપ્પલી દીપની વૃષ્યા સ્વાદુઃ પાકે રસાયની ।

અત્યુષ્ણા કટુકા સ્ત્રિગ્ધા કફવાતહરાલ્બુઃ ॥ ૧૩ ॥

પીપર અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે, વીર્યને વધારે છે, પાકમાં સ્વાદીય, બડપણુને દુર કરનાર, અત્યંત ગર્ભ, તીખી, તેવયુક્ત, હલકી, કફ અને વાયુનો નાશ કરનારી છે.

પિત્તલા રેચની હન્તિ શ્વાસકાસોદરજ્જરાન્ ।

કુષ્ઠપ્રમેહગુલમાર્શઃપ્ત્રીઢશૂલામમારુતાન્ ।

આર્દ્રા કફપદા સ્ત્રિગ્ધા શીતલા મધુરા ગુરુઃ ॥ ૧૪ ॥

પીપર પીતકર્તા, દસ્તને ઉતારનાર, શ્વાસ, ખાંસી, પેટનો રોગ, તાવ, કોડ, પ્રમેહ, ગુલ્મ ગોળા, અર્શ, બરોળ, શ્વેત મરડો એને દુર કરે છે.

ત્રીકટુ.

વિશ્વોપકુલ્યામરિચૈસ્ત્ર્યૂષણં કટુકં કટુ ।

વ્યોષં કટુત્રયં તત્સ્યાપ્તગ્રન્થિ ચતુરૂષણમ્ ॥ ૧૫ ॥

સુઠ, પીપર. મરી એ ત્રણ બેમાં મેળવવાથી ત્રીકટુ થાય છે, ત્ર્યુષણુ, કટુક, કટુ, વ્યોષ, કટુત્રય, એ નામ ત્રીકટુનાં છે તેમાં પીપળા મૂળ મેળવવાથી “ચતુરૂષણુ” થાય છે.

ત્ર્યૂષણં દીપનં હન્તિ શ્વાસકાસત્વગામયાન્ ।

ગુલ્મમહકફસ્થૌલ્યે મેહશ્લીષદપીનસાન્ ॥ ૧૬ ॥

ચતુરૂષણુ અગ્નિ વર્ધક, ખાંસી, શ્વાસ, ચામડીના રોગ ગુલ્મ, પ્રમેહ, કફ, બડપણુ, શ્લીષદ, પીનસનો નાશ કરે છે.

પિપળા મૂળ.

કળામૂલં કટુ ગ્રન્થિઃ પિપ્પલીમૂલધૂષણમ્ ।

વદગ્રન્થો ગ્રન્થિકં મૂલ માગધં ચટિકાશિરઃ ॥ ૧૭ ॥

કણ્ઠામૂળ, કડુ, મન્થિ, પિપલીમૂળ, ઉબ્બુ, પડમંથ, મંથિક, મૂલ, માગધ, ચટિકાશિર એ નામ પીપળા મૂળનાં છે,

દીપનં પિપ્પલીમૂલં કટૂણં પાચનં લઘુ ।

રૂક્ષં પિત્તકરં ભેદિ કફવાતોદરાપહમ્ ॥ ૧૯ ॥

પીપળામૂળ અગ્નીને વધારે છે, તીખાં ગર્ભ, પાચક, હલકાં લુખાં, પિત્તકારક, ઝાડાને છુટા કરનાર, કફ, વાયુ, પેટનો રોગ એનો નાશ કરે છે, પિપળામૂળ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ચવ્ય.

ચવ્યંચવણ મુચ્છિષ્ટં ચાવિકા કોલવાલ્લિકા ।

પિપ્પલીમૂલ વતસ્યા વિશેષાગુદજા પહમ ।

ચવ્યપુષ્પં ગરશ્વાસકાસક્ષયવિનાશનમ્ ॥ ૨૦ ॥

ચવ્ય, ચવણુ, ઉચ્છીષ્ટ, ચવિકા, કોલ વલ્લિકા એ નામ ચવ્યનો છે, એમાં પીપળા મૂળના જેવા ગુણ છે; વધારામાં ગુદાના રોગનો નાશ કરે છે.

ચવ્યનાં ધુત્ત કૃમિનાઝર, શ્વાસ, ખાંસી, ક્ષયનો નાશ કરે છે.

ગજ પિપળ.

તત્ફલં શ્રેયસી હસ્તિ માગધા ગજાપિપ્પલી ।

ગજકૂળ્ળા કટુર્વાતશ્લેષ્મનુદ્ગહિવર્દિની ।

ઉષ્ણા નિહન્ત્યતીસારં શ્વાસકણ્ઠામયાક્રિમીન્ ॥ ૨૦ ॥

તત્ફળ, શ્રેયસી, હસ્તિ માગધા, ગજ પિપ્પલી, ગજ કૂળ્ળા એ નામ ગજ પીપરનાં છે. ગજ પીપર તીખી વાતકરનો નાશ કરનારી અને અગ્નીને પ્રદિપ્ત કરનારી છે, ગરમ છે, ઝાડો, શ્વાસ, ગળાનો રોગ કૃમિ એનો નાશ કરે છે

ચિત્રો.

ચિત્રકો હુતમૂર્ગ વ્યાલો દારુણો દહનોઽરુણઃ ।

અગ્નિમાલી હવિઃપાત્રી વહ્નિનામા વિશેષતઃ ॥ ૨૧ ॥

ચિત્રક, હુતમુખ, બાલ, દંરણ દ્રવન, અરણ, અગ્નિ માલી, હવિઃ, પચિ, અને ગેટલાં નામ અગ્નિનાં છે તેટલાં નામ ચિત્રાનાં બળવાં.

ચિત્રકઃ કટુલઃ પાકેવાહ કૃત્વાચનોલઘુઃ ।

રુક્ષોષ્ણો મૃદ્ધણી કૃષ્ણાશાઃક્રાવ કામજીત્ ।

શ્લેષ્માનિલહરો ગ્રાહિતચ્છાકંશ્લેષ્મ વાતનુત્ ॥ ૨૨ ॥

ચિત્રો પાકમાં તીખો. અગ્નિનો વધારનાર, પાચનકર્તા. હલકો, હુખો, ગર્મ અને સંઘ્રદણી, કોડ, શોષ, અર્શ, કૃમિ, ખાંસી, નો નાશ કરે છે. કફ અને વાયુને હરે છે તેમજ ઝાડાને બાધે છે, ચિત્રાનું શાક કફ અને વાયુનો નાશ કરે છે ચિત્રો સર્વે ઠંડાણે થતો હોવાથી પ્રસિદ્ધ છે,

પંચકોલ.

પિપ્પલી મગધામૂલચવ્યનાગરાચિત્રકૈઃ ।

પશ્ચકોલં કફાનારગુલ્મશૂલારુચીર્જયેત્ ।

મરિચેભયુતં તત્તુ ષડ્ઘણનુદાત્દત્તમ્ ॥ ૨૩ ॥

પીપર, પીપળામૂળ, ચવ્ય, સુડ, ચિત્રો એ પાંચ મેળવવાથી પંચકોલ થાય છે, પંચકોલ કફ, આશરો, ગોળો, શુળ, અગ્નિનો નાશ કરે છે, મરી, શુડ, ચવ્ય, ચિત્રો, પીપળામૂળ, પીપર એ છ ચીજો મેળવવાથી “ષડ્ઘણ” થાય છે.

સવા.

શતપુષ્પા શતવ્યોષા શતાદ્વા કાર્મવી મિશિઃ ।

અવાકપુષ્પી ત્વચિચ્છત્રા શેતિકા માગધી પરા ॥ ૨૪ ॥

શતપુષ્પા, શતવ્યોષા, શતાદ્વા, કાર્મવો, મિશિ, અવાકપુષ્પિ, ત્વચિચ્છત્રા, એ નામ સવાનાં છે, શેતિકા, માગધી એ નામ બીજા પ્રકારના સવાનાં છે.

શતપુષ્પા લઘુતીક્ષ્ણા પિત્તકૃદીપની કટુઃ ।

ઉષ્ણા જ્વરાનિલશ્લેષ્મવ્રણશૂલાક્ષિરોગજિત્ ।

શેતિકા તદ્ગુણા શેત્તા વિશેષાધોનિશૂલત્ત્વ ॥ ૨૫ ॥

સવા હલકા, તેજ, પિત્તકર્તા, અગ્નીને પ્રદિપ્ત કરનાર, તીખા ગર્ભ, તાવ, વાયુ, કફ, ધાવ, શૂળ, આંખના રોગ એનો નાશ કરે છે. શેતીકા (ચીજી ખત) નામના સવામાં પણ એવાજ ગુણ છે પણ વિશેષમાં તે ચેતી શૂળનો નાશ કરે છે.

વર્ણીઆળી

મિથેયા મિશિશાલીના શાલી શીનશિયા મતા ।

મિથેયા દીપની હ્રવા વદ્ધાપરિકૃદ્ધિશુક્રપુષ્પ ।

રુક્ષોષ્ણા તત્ફલં કાતલમિશ્લેષ્માનિલાઙ્ગયત્ ॥ ૨૬ ॥

મિથેયા, મિશિ, શાલીન, શાલી, શીન શિયા, એ નામ વર્ણી આળીનાં છે. વર્ણીઆળી અતિ દીપન, દેખાવમાં કપડાળી, આડાને આંધનાર કૃમિ ઘાતુરોગ નો નાશ કરનાર છે, વર્ણીઆળી લુપ્ત, ગર્ભ, કષ્મ, છર્દી કફ, વાયુનો નાશ કરે છે. તે વર્ણીઆળીના નામથી નામાંકિત છે.

મેથી.

મેથિકા વસ્તિકા શેતુરોહિત્યૌ વનમેથિકા ।

આહિત્યોઽલ્પગુણસ્ત સ્માદ્વજિનાં સતુપુજિતઃ ॥ ૨૭ ॥

મેથીકા, અસ્તિકા, શેતુ, રોહિતી, વનમેથિકા, એ નામ મેથી તથા વગડાઉ મેથીનાં છે. મેથી અગ્નિ દીપન, અગ્નિ, કૃમિ, શુલ, વીર્ય રોગ, ગોળા, વાયુનું શૂળ, કફનો નાશ કરે છે, રાત્રી મેથીમાં આંછો ગુણ હોય છે પણ ઘોણાંને તે સારો ફાયદો કરે છે.

અજમોદ,

અજમોદાઽત્યુગ્રન્થા મોદા હસ્તિ મયૂરકઃ !

સ્વરાહ્યા કારવી વહ્લી વસ્તમોદાચમર્કટઃ ॥ ૨૮ ॥

અજમોદા, અત્યુથ ગધા, હસ્તિ મૂરક, ખરાલ્લા, કારલી, વધી, વસીમોદા. મર્કટ એ નામ અજમોદાનાં છે.

અજમોદા કદુસ્તીક્ષ્ણા દીપની કફવાતનુત્ ।

લ્ષ્ણા વિદાદિની હૃદ્યા વૃષ્યા ચદ્મલા લઘુઃ ।

નેત્રામયકૃમિચ્છર્દિસિધ્ધચસ્તિરુજો જયેત્ ॥ ૨૯ ॥

અજમોદ તીખી, તેજ, આગ દીપન, કફ, વાયુનો નાશ કરનાર, ગર્ભ, દાહકર્તા, દેખાવમાં સુંદર અને પુષ્ટી કરક છે, અને ખાડાને બાંધનાર, હલકી, આંખના રોગને હીનકારી. કૃમિ, છર્દિ, છીક. અસ્તીરોગ નો નાશ કરે છે.

૭૩.

જીરિકં દીર્ઘકં શુક્લમજાજી કણજીરિકમ્ ।

જીરિકં જરણં લૃષ્ણં વર્ષાકાલસુગંધિકમ્ ॥ ૩૦ ॥

જીરક, દીર્ઘ, શુક્લ, અજી, કણજીરક, એ નામ ધોળા જીરાનાં છે, જીરક, જરણ, કૃષ્ણ, વર્ષાકાળ સુગંધિક એ નામ શાદજીરાનાં છે.

કલિકા વાણ્વિકા કુશ્વિઃ કારવી ચોપકુશ્વિકા ।

પૃથ્વીકા સુખવી પૃથ્વી સ્થૂલાજાઙ્યુપકાલિકા ॥ ૩૧ ॥

કલિકા, વાણ્વિકા, કુંચી, કારવી, ઉપકુશ્વિકા, પૃથ્વીકા, સ્થૂલાજી, સુખવી, પૃથ્વી સ્થૂલાજી, ઉપકાલીજા એ નામ કાળીજીરાનાં છે.

જીરકત્રિતયં રૂક્ષં કટૂષ્ણં દીપનં લઘુ ।

સંગ્રાહિ પિત્તલં મેઘ્ય ગર્ભાશયવિશુદ્ધિકૃત્ ।

ચક્ષુષ્યં પવનાધ્માનગુલ્મચ્છર્દિવલાસજિત્ ॥ ૩૨ ॥

ત્રણે જીરાનાં જીરાં લુખાં, તીખાં, ગર્ભ, અને આગને પ્રદિપ્ત કરનાર છે, ખાડાને બાંધે છે, પિત્તને વધારે છે, સ્મૃતિને તાજ બનાવે છે, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરે છે, આંખને ક્ષાયદાવાળાં, અને વાયુ, ગોળા, છર્દિ, બિધરસ એનો નાશ કરવા વાળાં છે.

અજમો.

યવાની દીપ્યકો દીપ્યો દીપનિયા યવાનિકા ।

યવસાદોગ્રગન્ધા સ્યાદ્યવાહા મૂકદમ્બકઃ ॥ ૩૩ ॥

યવાની, દીપ્યક, દીપ્ય, દીપનીયા, યવાનિકા, યવસાદા, ઉગ્રગંધા, યવાહવા, મૂકદંબક એ નામ અજમાનાં છે.

જવાની પાચની રુચ્યા તીક્ષ્ણોષ્ણા કટુકા લઘુઃ ।

વાતશ્લેષ્મોદરાનાહગુલ્મશૂલકૃમીઝ્ઞયેત્ ॥ ૩૪ ॥

અજમો પાચક, રૂચિકર, તેજ, ગર્ભ, તીખો, હલકો અને કંદુ વાયુ, પેટનો રોગ, આક્રેશ, જોળો શૂન, કૃમી એનો નાશ કરતા છે, અજમો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ચૌહાર.

યવાનીયા યવાની સ્યાચૌહારો જન્તુનાશનઃ ।

ચૌહારસ્તદ્ગુણઃ પ્રોક્તો વિશેષાત્કૃમિનાશનઃ ॥ ૩૫ ॥

જવાનીયા, જવાની, ચૌહાર, જંતુનાશન એ નામ ચૌહારનાં છે, ચૌહારમાં પણ અજમાના જેવા ગુણો છે, પરંતુ વધારામાં કૃમિ-યોનો નાશ કરનાર છે.

રાન તુલશી

અજગન્ધા પૂતિકીટા વર્વરી પૂતિવર્વરઃ ।

કારવી સ્વરપુષ્પા ચ તુઙ્ગી પૂતિમયૂરકઃ ॥ ૩૬ ॥

અજગંધા, પૂતિકીટા, વર્વરી, પૂતિવર્વર, કારવી, સ્વરપુષ્પા, તુંગી, પૂતિ મયૂરક એ નામ અજગંધા અથવા રાનતુલશીનાં છે.

અજગન્ધા કટુસ્તીક્ષ્ણા રૂક્ષા હૃદ્યાગ્નિવર્દિની ।

દાઢિમાન્ધ્યપદા લઘ્વી શુક્રવાતકકાપહા ॥ ૩૭ ॥

રાનતુલશી તીખી, તેજ, લુખી, દેખાવમાં સુંદર, અગ્નિવર્ધક, અને આંખના તેજને હરવાવાળી છે, હલકી, વીર્ય, વાયુ, કંદુ એનો નાશ કરનાર છે, રાનતુલસી, વનતુલશી એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ઘોડાવજ.

વચોગ્રગન્ધા ગાલોભી પડગ્રન્થા જટિલા મતા ।

જટિલા શતપર્વાન્યા લોમશ્ચા હેમવત્યપિ ॥ ૩૮ ॥

વાચા, ઊગ્નગંધા, ગોલોભી, પડગ્રન્થા, જટીલા એ નામ ઘોડાવજનાં છે, જટીલા, શતપર્વા, લોમશા, હેમવતી એ નામ ખોરાશીની વજનાં છે.

વચોષ્ણા કટુકા તિક્તા વામંની સ્વરવાદ્વિહત્ ।

અપસ્મારકફોન્માદભૂતશૂલાનિલાઙ્ગયેત્ ॥ ૩૯ ॥

વજ ગરમ છે, તીખી, કડવી, અને છદિ કરનારી છે, તેમજ કંઈ અને અગ્નિને વધારનાર છે. તે વાદ, કફ, ઊન્માદ (માંડાપણું) ભૂત, દોષ, શૂલ, વાયુ એનો નાશ કરે છે.

હાઝિબેર.

હપુષા વપુષા વિશ્વા વિગન્થા વિશ્વગંધિકા ।

હપુષા દીપની તિક્તા કટૂષ્ણા તુવરા ગુરુઃ ॥ ૪૦ ॥

હપુષા, વપુષા, વિશ્વા, વિગંધા, વિશ્વગંધિકા, એ નામ હાઝિબેરનાં છે. હાઝિબેર અગ્નિદીપત, કડવો, તીખો, ગર્મ, તુરો અને ખારે છે.

પિત્તોદરસમીરાશોગ્રહણીશોફગુલ્મજિત્ ॥ ૪૧ ॥

પિત, ઉદરરોગ, વાયુ, અર્શ, સંગ્રહણી, શોળ, ગોળા એનો નાશ કરે છે.

વાવડીંગ.

વિદહ્નં જન્તુહનનં કૃમિઘ્નં ક્ષુદ્રતણ્ડુલા ।

ભૂતઘ્ની તણ્ડુલા ઘોષા કરાલા મૃગગામિની ॥ ૪૨ ॥

વિડંગ, જંતુહનન, કૃમિઘ્ન, ક્ષુદ્રતંડુલ, ભૂતઘ્નિ, તંડુલા, ઘોષા, કરાલા, મૃગગામિની, એ નામ વાવડીંગનાં છે.

વિઢઙ્ગં કટુ તિત્તોષ્ણં રુક્ષં વહ્નિકરં લઘુ ।

ગુલ્માધ્માનોદરશ્લેષ્મકૃમિવાતવિબંધનુત્ ॥ ૪૩ ॥

વાવડીંગ, તીખાં, કડવા, ગર્ભ, લુખાં, અગ્નિવધેક, હલકાં, ઝોળો, આશરો, બિદરોગ, કફ, કૃમિ, વાયુ, અંધકોશ એનો નાશ કરનાર છે.

ધાણા.

ધાન્યાકં ધાન્યકં ધાન્યં ધાનેયં ચ વિતુન્નકમ્ ।

કુસ્તુમ્બુરુ તદ્રાદ્રં તુ ધાની ધાનેયકાલુકાઃ ॥ ૪૪ ॥

ધાન્યાક, ધાન્યક, ધાન્ય, ધાનેય, વિતુન્નક, કુસ્તુમ્બુરુ એ નામ ધાણાનાં છે, ધાણી, ધાનેય, કાલકા, એ નામ લીલા ધાણાનાં છે.

ધાન્યકં તુવરં સ્તિગ્ધમવૃણ્ય મૂત્રલં લઘુ ।

હૃદ્યં રુક્ષં વદ્ધાવિદુકં સ્વાદુ પાકે ત્રિદોષનુત્ ॥ ૪૫ ॥

ધાણા તુરા, ચીકટા, વીર્યમાં ઠંડા, મુત્રજ, હલકા, હૃદયને હીત, લુખા, ઝાડાને બાંધનાર, પાકમાં સ્વાદીષ્ટ અને ત્રિદોષને દૂર કરવા-વાળા છે.

પાચનં શ્વાસકાસાસતૃષ્ણામાર્શઃકૃમીજ્જયેત્ ।

આદ્યલીકા તદ્ગુણા સ્વાદુર્વિશેષાત્પિત્તનાશિની ॥ ૪૬ ॥

ધાણા પાચનકર્તા, શ્વાસ, ખાંસી, બોહીવિકાર, તૃષ્ણા, મરડો, અર્શ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે. લીલા ધાણા (કાચમી) માં પણ એવો જ ગુણ છે પરંતુ વિશેષમાં પીત્તનો નાશ કરે છે.

હિંગુપત્રી.

હિંગુપત્રી પૃથુસાન્વી પૃથ્વીકા ચારુપત્રિકા ।

બાષ્પિકા કારવી તન્દ્રા બિલ્વિકા દીર્ઘિકા તથા ॥ ૪૭ ॥

હિંગુપત્રી, પૃથુસ્તન્વી, પૃથ્વીકા, ચારુપત્રિકા, બાષ્પિકા, કારવી, તન્દ્રી, બિલ્વીકા, દીર્ઘિકા એ નામ હિંગુપત્રીનાં છે.

હિંગુપત્રી પરા વેણુપત્રી હિંગુશિવાટિકા ।

જન્તુકા રામઠી નાડી પિષ્ટા હિંગુફલ્લ મતા ॥ ૪૮ ॥

હિંગુપત્રી, વૈણ્ણપત્રી, હિંગુશ્ચીવાટિકા, જંતુકા, રામકી, નાડી, પિંડા, હિંગુશ્ચા એ બીજી જાતની હિંગુપત્રિનાં નામ છે.

હિંગુપત્રીદ્વયં હૃદયં તીક્ષ્ણોષ્ણં પાચનં કટુ ।

ત્દદ્વસ્તિરુગ્ધિવબ્ધાર્શઃશ્લેષ્મગુલ્માનિલાપહમ્ ॥ ૪૯ ॥

અન્તે જાતની હિંગુપત્રી હૃદયને હીતકારી છે, તેજ છે, ગર્મ છે, પાચક છે, તીખ્ખી, અસ્તીને શોધનાર, અંધકેશ ટાળનાર, અર્શ, કફ, ગોળો, વાયુનો નાશ કરે છે.

હિંગ.

હિંગુ બાહ્લિકમત્યુગ્રં રામઠં ભૂતનાશનમ્ ।

અગૂઢગન્ધા જરણં જન્તુઘ્નં સૂપભૂષણમ્ ॥ ૫૦ ॥

હિંગુ, બાહ્લિક, અત્યુગ્ર, રામઠ, ભૂતનાશન, અગૂઢગંધા, જરણુ જંતુઘ્ન, સુપભૂષણ એ નામ હિંગનાં છે.

હિંગૂષ્ણં પાચન રુચ્યં તીક્ષ્ણોષ્ણં કફવાતનુત્ ।

શૂલગુલ્મોદરાનાદકૃમિજિત્પિત્તવર્દનમ્ ॥ ૫૧ ॥

હિંગ ગર્મ છે, પાચન, રુચિકર, તેજ, કફ, વાતને દૂર કરનાર, શૂળ, ગોળો, બિદરરોગ, આદરો, કૃમિ, એનો નાશ કરે છે અને પિત્તનો વધારો કરે છે.

વાંસકપુર.

વંશજા વૈણ્ણવી ક્ષીરી ત્વક્ષીરી વંશરોચના ।

તુગાક્ષીરી તુગા વંશી વંશક્ષીરી શુભા સિતા ॥ ૫૨ ॥

વંશજા, વૈણ્ણવી, ક્ષીરી, ત્વક્ષીરી, વંશરોચના, તુગાક્ષીરી, તુગા, વંશી, અંસક્ષીરી, શુભા, સિતા એ નામ વંસલોચન બિદર વાંસકપુરનાં છે.

વંશજા વૃહ્ણી વૃષ્યા શીતલા મધુરા જયેત્ ।

વૃષ્ણાક્ષયજ્વરશ્વાસકાસપિત્તાસ્રકામલાન્ ॥ ૫૩ ॥

વાંસકપુર પુષ્ટીકારક, વીર્ય વધારનાર, ઠંડુ, મીઠું, તરસ છીપા-
વનાર ક્ષય, તાવ, દમ, ખાંસી, રક્તપિત્ત, કમળો એનો નાશ કરે છે.

સિંધવ.

સૈન્ધવં સિન્ધુજં શુદ્ધં પાણિમન્યં પટૂત્તમમ્ ।

સૈન્ધવં મધુરં ત્દયં દીપનં શીતલં લઘુ ।

ચક્ષુષ્યં પાચનં સ્તિગ્ધં વૃણ્ય દોષત્રયાપહમ્ ॥ ૬૪ ॥

સૈંધવ, સિંધુજ, શુદ્ધ, પાણીમન્ય, પટૂતમ એ નામ સિંધવનાં
છે. સિંધવ એ એક જાતનું મીઠું છે, દેખાવમાં રૂપાળો, અગ્નિવર્ધક,
ઠંડો, હલકો, આંખને શાયદાવાળો, પાચક, ચીકણો, ધાતુપુષ્ટી, અને
ત્રીદોષને હરવાવાળો છે.

સંચળ.

સૌવર્ચલં સુગન્ધારુચ્યં રુચ્યકં ત્દયગન્ધકમ્ ।

સૌવર્ચલં વદ્ધિકરં કટૂર્ણં વિશદં લઘુ ।

ઉદારશુદ્ધિદં મૂક્ષમં વિવંધાનાદશૂલજિત્ ॥ ૬૫ ॥

સૌવર્ચલ, સુગંધામ્ય, રુચ્યક, હૃદયગંધક એ નામ સંચળનાં
છે. સંચળ અગ્નિવર્ધક, તીખો, ગર્મ, સુંદર, હલકો, ઓડકારનો
નાશ કરનાર, આશ્રો, અંધકોષ શુભ ને ટાળનાર છે.

ખીડલુણુ.

વિઠં કૃત્રિમકં પાક્યં ધૂર્ત દ્રાવિડમાસુરમ્ ।

વિઠં લઘૂર્ણં વિષ્ટામ્બ શૂલહૃદ્યદ્રૌરવારુચીઃ ।

હન્ત્યાનાદકફૌ શૂલમથોવાતાનુલોમનમ્ ॥ ૬૬ ॥

ખિડ, કૃત્રિમક, પાક્ય, ધૂર્ત, દ્રાવિડ, આસુર, એ નામ ખીડ-
લુણુનાં છે. ખીડલુણુ હલકું, ગર્મ, ઝાડાને રોકનાર, શ્વળ, હૃદયરોગ,
આરેપણું, અશ્ચિ, આશ્રો, કફ, અર્ધવાયુ એનો નાશ કરે છે.

સમુદ્રલુણ.

સામુદ્રં વારિસમ્ભૂતમક્ષીવં ચાસુરં તથા ।

સામુદ્રં દીપનં સ્વાદુ નાત્યુષ્ણં ભેદનં કટુ ।

શ્લેષ્મલં વાતનુંતિક્તમરૂક્ષં નાતિપિત્તલમ્ ॥ ૬૭ ॥

સામુદ્ર, વારિસંભૂત અક્ષીય આસુર એ નામ સમુદ્રલુણનાં છે, સામુદ્રલુણ, અગ્નિદીપન, સ્વાદીષ્ટ, સાધારણ ગર્ભ, મળ(ઝાડ)ને ઊતારનાર, તીખુ, કઠને કાઢનાર, કડવુ, પીત્તને સમાન રાખનાર તથા વાયુને હણનાર છે.

ઉસ.

ઔદ્વિદં भूमिजं भाम पार्थिवं पृथिवीभवम् ।

ઔદ્વિદં रक्तलं सूक्ष्मं लघु वातानुलोमनम् ॥ ૬૮ ॥

ઔદ્વિદ, ભૂમિજ, ભૌમ, પાર્થિવ, પૃથિવીભવ, એ નામ ઉસ જાતના મીઠાનાં છે, ઉસ લોહી પુરે છે, હલકો અને વાયુનું અનુલોમન કર્તા છે.

શાંભરલુણ.

गण्डख्यं रोमलवणं रोम शाकम्भरीभवम् ।

गण्डख्यं लघुवातघ्नमत्युष्णं भेदि मूत्रलम् ॥ ૬૯ ॥

ગંડાખ્ય, રોમલવણ, રોમ, શાકંભરીભવ એ નામ શાંભરલુણનાં છે. શાંભરલુણ ખારે, તીખુ, ચીકણું, ઊધરણનો નાશ કરનાર વધારે ગમ, ઝાડાને ઊતારનાર અને મુત્રને વધારે પ્રમાણમાં ઊતારનાર છે.

ખારી મીઠું.

क्षारं पांसुभवं त्वौषमौषरं पांसवं वसु ।

क्षारं गुरु कटु स्निग्धं श्लेष्मलं वातनाशनम् ॥ ૬૦ ॥

હાર, પાંસુભવ, ઔપ, ઔષર, પાંસવ, વસુ એ નામ ખારી મીઠાનાં છે, ખારી મીઠું ભારે, તીખુ, સ્તીગ્ધ, કશ્કર્તા અને વાયુનો નાશ કરે છે.

કાયલવણ.

કાચં ત્રિકૂટં પાક્યાદ્દં લવણં કાચસમ્ભવમ્ ।

કાચં દીપનમત્યુષ્ણં રક્તપિત્તવિવર્દવમ્ ॥ ૬૧ ॥

કાય, ત્રિકુટ, પાક્યાદ્દ, લવણ, કાયસંભવ એ નામ કાયલુણનાં છે. કાયલુણ, અગ્નિને તેજ કરે છે, વધારે ગર્ભ અને રક્તપિત્તને વધારનારૂં છે.

જવખાર.

યવક્ષારઃ શૂકપાકયો યાવમૂકો યવાગ્રજઃ ।

સ્વર્જિકા સ્વર્જિકાપાકયઃ સુખપાકયઃ સુવર્ચિકા ॥ ૬૨ ॥

યવક્ષાર, શૂકપાકય, યવમૂક, યવાગ્રજ એ નામ જવખારનાં છે. સ્વર્જિકા, સ્વર્જિકાપાકય, સુખપાકય, સુવર્ચિકા એ નામ સાજખારનાં છે.

યવક્ષારોઽત્રિકુદ્વાતશ્લેષ્મશ્વાસગલામયાન્ ।

આમાશોઘ્રહણીગુલ્મયકૃત્પ્લીહરુજો જયેત્ ॥ ૬૩ ॥

જવખાર અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર, વાયુ, ઊધરસ, દમ, ગળાના રોગ, અર્શ, સંઘ્રહણી, ગોળા, કાગળનો વધારો, ખરોળ એનો નાશ કરે છે.

સ્વર્જિકાઽન્યગુણા તસ્માદ્વિશેષાદ્ગુલ્મશૂલનુત્ ॥ ૬૪ ॥

સાજખારમાં જવખાર કરતાં ઓછા ગુણ છે, પરંતુ વધારામાં તે ગોળા અને ગળનો નાશ કરે છે, તે સાજના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ટંકણ.

ટંકણો માલતીજાતો દ્રાવી લોહવિશુદ્ધિદઃ ।

ટંકણોઽગ્નિકરો રૂક્ષઃ કફઘ્નો વાતપિત્તજિત્ ॥ ૬૫ ॥

ટંકણુ, માલતીખત, દ્રાવી, હોદિવિશુદ્ધીદ, એ નામ સુહાગા ઊર્ધ્વ ટંકણુનાં છે. ટંકણુ અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર, લુખો, કદનો નાશ કરનાર, ચાતપીતનો પણ નાશ કરે છે.

થોરનો ખાર.

સુધાદયં સુધા સૌધભૂષણં કટુશર્કરા ।

સુધાક્ષારોઽગ્નિસંકાશઃ પાકી ક્લેદી વિદારણઃ ॥ ૬૬ ॥

સુધાર્દ્રપ, સુધા, સૌધભૂષણુ, કટુશર્કરા, એ નામ થોરના ખારનાં છે. થોરનો ખાર અગ્નિને સમાનતામાં રાખે છે, અનાજને પચન કરે છે, દોષને પકાવીને ફાડનાર છે.

સર્વક્ષાર

પલાશીતલનાલશ્વદંष्ट્રકાકદલીભવાઃ ।

અપામાર્ગાઝ્કસેદુળ્હા મોક્ષકાદિસમુદ્રવાઃ ॥ ૬૭ ॥

સખખારકેશ, તિલકનાલ, ગોખર, કેલા, ઉગા, આક, થોહર વિષ, મોખા વિગેરેથી ખાર નિકળે છે.

ક્ષારા વહ્નિસમાઃ સર્વે પાચના મેદિદારુણાઃ ।

લઘવઃ ક્લેદિનસ્તીક્ષ્ણાઃ શુકલા દૃષ્ટિનાશનાઃ ॥ ૬૮ ॥

આ ખાર દેવતા જેવો પ્રમળ થાય છે, તે પાચન, ઝાડાને ઊતારનાર, દોષને પકવી કાઢનાર, હલકો, તેજ, વીર્યને કરવાવાળો, નજરને મંદ કરતા છે.

રક્તપિતકરા ઘ્રન્તિ વિવન્ધાનાહપીનશાન્ ।

યકૃત્પ્લ્હિવલાસામગુલમાર્શોગ્રહણીકૃમીન્ ॥ ૬૯ ॥

રક્તપિતને કરવાવાળો, અંધકોષ, આદરો, નાકમાં છાંડ બંધાવું, કાળજીનો વધારો, બરોજ, કદ, મરડો, ગોળો, અર્શ, સંઘહણી, કૃમિનો નાશ કરે છે.

યો રાજ્ઞાં મુખતિલકઃ કટારમહસ્તેન શ્રીમદનનૃપેણ
નિર્મિતેઽત્ર ॥ ગ્રન્થેઽમૂન્યદનવિનોદનામ્નિ પૂર્ણઃ શુઠ્યા-
દિઃ સ્વલુ ભિષજાં હિતાય વર્ગઃ ॥ ૭૦ ॥

इति मदनपालनिघण्टौ शुण्ठ्यादिवर्गो द्वितीयः ॥ २ ॥

રાજગોમાં મુખ્ય પ્રધાન કટારમહ યથો તેણે મદનરાજનો
બનાવેલો મદનવિનોદ નામનો આ ગ્રંથમાં વૈદ્યોના હિતને માટે
શુઠ્યાદિવર્ગ પૂરો કર્યો.

છતિશ્રી મદનપાલ નિઘંટનો શુઠ્યાદિ નામ વર્ગ બીજો પૂર્ણ.

आरोप्य पाणौ नवबलवीभिर्बालं विनोदात्परिचुम्बितास्यम् ।
ओष्ठ पिवन्ते प्रतिबद्धदन्तमाश्चर्ययुक्तं हरिमाश्रयामि ॥ १ ॥

હાથપર બાબા રાખીને નવીન ગોપીયોએ ચુંબન કરેલું છે,
મુખ જેનું અને ઓઠનું પાન કરતાં પ્રતિબંધ થયેલા દાંતોવાળા
આશ્ચર્યથી યુક્ત બાલરૂપ હરિનો હું આશ્રિત થાઉં છું.

કપૂર.

कर्पूरः स्फटिकश्चन्द्रः सिताभ्रो हिमवालुकः ।

हिमोपलः शीतरजो भूतिकस्तु हिमाह्वयः ।

हिमाभ्रो घनसारश्च चन्द्राहश्चापि गीयते ॥ ૨ ॥

કપૂર, સ્ફટિક, ચંદ્ર, સિતાબ્ર, હિમ વાલુક, હિમોપલ, શીત-
રજ, ભૂતિક, હિમાર્દ્રવ, હિમાબ્ર, ઘનસાર, ચંદ્રાહ એ નામ કપૂરનાં છે.

कर्पूर शीतलो वृष्यश्चक्षुष्यो लेखनो लघुः ।

कफा दाहास्य बैरस्यमेदः शीथ विषापहः ॥ ૩ ॥

કપૂર ઠંડું, ધાતુપુષ્ટ, આંખને ફાયદાવાળું, દોષને ઉમેડનાર,
હલકું, કફ, બલતરા, મોઢાતું ખેરવાદખાણું, મેદ રોગ, શોળ, ઝેરનો
નાશ કરે છે.

કસ્તૂરિ.

કસ્તૂરિકા મૃગમદો વેદ મુખ્યા મૃગાણ્ડજઃ ।

મૃગનાભિ રથાન્યા સ્યાલ્લતા કસ્તૂરિકા મતા ॥ ૪ ॥

કસ્તૂરિકા, મૃગમદ, વેદમુખ્યા, મૃગાંડજ, મૃગનાભિ, એ નામ કસ્તૂરિનાં છે, બીજી લતા કસ્તૂરી થાય છે.

કસ્તૂરિ શુકલા ગુર્વી કટુકા કફ શીતજિત્ ।

ઉષ્ણા હન્તિ વિષછર્દિં શોફ દૌર્ગન્ધ્ય મારુતાન્ ॥ ૫ ॥

કસ્તૂરિ વીર્યને આપવાવાળી, ભારે, તીખી, કદ અને ઠંડીનો નાશ કરેછે, ગર્ભ છે, ઝેર, છર્દિ, શોળ, દુર્ગંધ, વાયુ એનો નાશ કરેછે.

કસ્તૂરી બર્ષમાં રહેનારા મૃગોની કુટીમાંથી નિકળે છે.

લતા કસ્તૂરિકા તદ્વન્નેત્ર્યા શીતા લઘુસ્તથા ॥ ૬ ॥

લતા કસ્તૂરિમાં પણ આવા ગુણ છે, પરંતુ વધારામાં આંખને ક્ષાયહો કરવાવાળી છે, ઠંડી છે અને હલકી છે.

લતા કસ્તૂરિની વેલ થાય છે, તેને કોઇ લોક મુસ્ક દાણા પણ કહે છે.

માર્જારી કસ્તૂરિ.

માર્જારી પૂતિકા પૂતિકચા સ્યાદ્રન્ધચેલિકા ।

માર્જારી વાન્તિ માધત્તે ચક્ષૂષ્થા કફ વાતજિત ॥ ૭ ॥

માર્જારી, પૂતિકા, પૂતિકચા, ગંધ ચેલિકા એ નામ બિલાડામાંથી નિકળતી કસ્તૂરિનાં નામ છે. માર્જારી કસ્તૂરિ, છર્દિ કર્તા, આંખને ક્ષાયદાવાળી, તથા કદ પીતનો નાશ કરવાવાળી છે.

ચંદન.

ચન્દનં તિલપર્ણં સ્યાન્મહાર્દ શ્વેત ચન્દમ્ ।

ભદ્રશ્રયં મલયજં ગોશીર્ષં ગન્ધ સારકમ્ ॥ ૮ ॥

ચંદન, તિલપર્ણ, મહાર્દ, શ્વેતચંદન, ભદ્રશ્રય, મલયજ, ગોશીર્ષ, ગંધસારક એ નામ ચંદનનાં છે.

ચન્દનં શીતલં રૂક્ષં તિકમાહ્વાદનં લઘુ ।

દ્રઘં વર્ણ્યં વિળશ્લેષ્મ તૃષ્ણા પિત્તાસ્ર દાહજિત્ ॥ ૯ ॥

ચંદન, ઠંડો, લુપ્તો, કડવો, આનંદમય, હલકો, રહ્યને કાયદા વાળો, શરીરને શોભાવમાન બનાવનાર અને ઝેર, કદ, શોષ, પિતરક્ત, બળતરાને મટાડનાર છે.

રાતુ ચંદન.

રક્ત ચન્દન મુદિષ્ટં લોહિતં ક્ષુદ્ર ચન્દનમ્ ।

તામ્રસારં રક્ત સારં જ્યોતિઃ સોમંચરજ્વનમ્ ॥ ૧૦ ॥

રક્તચંદન, ઉદિષ્ટ, લોહિત, ક્ષુદ્રચંદન, તામ્રસાર, રક્તસાર, જ્યોતિ સોમ, રંજન એ નામ રતાંદળી (લાલ ચંદન) નાં છે.

રક્તં શીતં ગુરુ સ્વાદુછર્દિં તૃષ્ણાસપિત નુત્ ।

તિક્તં નેત્રહિતં તૃપ્યં જ્વરઘ્નંચ વિષા પહમ્ ॥ ૧૧ ॥

લાલ ચંદન ઠંડુ, ભારે, સ્વાદવાળુ, છર્દિ, શોષ, રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે, કડવું છે, આંખને કાયદાવાળુ, ધાતુને પુષ્ટી કર્તા, તાવ, અને ઝેરનો નાશ કરનાર છે.

કાળુ ચંદન.

કાલીયકં પીતસારં પીતં નારાયણ પ્રિયમ્ ।

કાલીયકં રક્ત ગુણં વિશેષાત્પવના પહમ્ ॥ ૧૨ ॥

કાલીયક, પીતસાર, પીત, નારાયણ પ્રિય, એ નામ મલયાગીરી સુખડ (ચંદન) નાં છે, મલયાગીરી ચંદનમાં લાલચંદનના તમામ ગુણ છે પરંતુ વધારામાં વાયુનો નાશ કરનાર છે.

અગર.

કૃષ્ણા ગુરુ સ્યાદ ગુરુ રાજાર્હિં વિશ્વરૂપકમ્ ।

જોદ્રકં શીતમલિનં કુમિજઘ્ન મનત્કકમ્ ।

કુષ્ઠા ગુરુષ્ઠાં કર્ણાં શિરોગનાત્પતીલં લઘુ ॥ ૧૩ ॥

કૃષ્ણાગુરુ, અગુરુ, રાગહર્ષ, વિશ્વરૂપક, જોગંક, શીત મલિન, કૃમિજન્ધ, અનકતાક એ નામ અગરનાં છે, તેને કૃષ્ણાગર પણ કહે છે, અગર ગર્ભ, કાનરોગ, આંખ્યના રોગનો નાશ કરે છે, તથા પીતને વધારે છે, હલકો છે.

કેશર.

કુકુમં ચારુ બાહલીકં વર્ણ્યમાગ્રિ શિશ્વં વરમ્ ।

કાશ્મીરં પીતમ ભ્રાહ્મં સક્કોચં પિશુનાં શુકમ્ ॥ ૧૪ ॥

કુંકુમ, ચારુ, બાહલીક, વણ્ય, અગ્નિ શીખ, વર, કાશ્મીર, પીત, અબ્રાહવ, સંકોચ, પિશુન, અંશુક એ કેશરનાં નામ છે.

કુકુમ કટુકં સિધ્ધ શિરો રુગ્રજનન્ત જિત્ ।

ઉષ્ણં હાસ્ય કરં બલ્યં વ્યક્ત દોષ ત્રયા પહમ્ ॥ ૧૫ ॥

કેશર, તીખુ, છર્દિ, માયાતી ગુળ, ઘાત, કૃમિ એનો નાશ કરે છે. ગર્ભ છે, મનને આનંદ આપે છે, બળવાન, કરોળીયા તેમ ત્રો-દોષનો નાશ કરનાર છે.

શિલારસ.

સિદ્ધલકઃ કપિજો ધૂમ્ર સ્તુરુષ્કઃ પિષ્ઠિતઃ કપિઃ ।

સિદ્ધલકઃ કુષ્ઠ કણ્ઠૂઘ્નઃ સ્તિગ્ધોષ્ણઃ શુક્રકાન્તિ કૃત્ ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધલક, કપિજ, ધૂમ્ર, સ્તુરુષ્ક, પિષ્ઠિત, કપિ એ નામ શિલા-રસનાં છે શિલારસ, કોડ, દાદરનો નાશ કરે છે, ચીકણો છે, ગર્ભ છે, વીર્ય અને કાન્તીને વધારે છે.

એલવાલુક.

एक वालुक मेल्बालु वालुकं हरि वालुकम् ।

ऐल्बालु शीतलं हन्ति कण्डू कुष्ठ कफक्रिमीन् ।

वृद्ध छर्दि कफ पिता स्मद्रन्मूत्र मदजिल्लघु ॥ १७ ॥

એલવાલુક, એલ્વાલુ, વાલુક, હરિવાલુક એ એલવાલુકનાં નામ છે. એલ વાલુક ઠંડો, ખસ, કોડ, કદ, કૃમિ એનો નાશ કરનાર છે તથા શોષ, હર્દિ, પિતરક્ત, મુત્ર રોગનો નાશ કરે છે, અને હલકો છે.

જાતીફળ.

જાતીફલં જાતિસૂતં શલૂકં માલતીસુતમ્ ।

જાતીફલં લઘુ સ્વયં ત્દયં દીપનં પાચનમ્ ॥ ૧૮ ॥

જાતીફળ, જાતીસૂત, શલૂક, માલતીસૂત એ નામ જાતીફળના છે, જાતીફળ હલકું, સાદુ જીવાડનાર, હૃદયને શાયદાવાળું, પાચક અને અગ્નિને તેજ કરે છે.

उष्णं कफानिलच्छर्दिक्कमिपीनसकासजित् ॥ १९ ॥

જાતીફળ ગર્મ છે, કદ, વાયુ, હર્દિ, કૃમિ, પિત્ત, ખાંસી એનો નાશ કરે છે.

જાતીપત્રી.

જાતીપત્રી જાતિપર્ણા માલતીપત્રિકા તથા ।

જાતીપત્રી લઘૂળ્લા સ્વાત્કફક્રમિવિષાપહા ॥ ૨૦ ॥

જાતીપત્રી, જાતિપર્ણા, માલતી પત્રિકા, એ નામ જાતીપત્રીનાં છે, જાતીપત્રી હલકી, ગર્મ, અને કદ, કૃમિ, એનો નાશ કરે છે.

લવંગ.

लवङ्गं शिखरं दिव्यं लवं चन्दनपुष्पकम् ।

श्रीपुष्पं देवकुसुमं भृङ्गारं वारिसम्भवम् ॥ २१ ॥

લવંગ, શિખરં, દિવ્ય, લવ, ચંદન પુષ્પક, શ્રી પુષ્પ, દેવકુસુમ, ભૃંગાર, વારિસંભવ એ નામ લવંગનાં છે.

लवङ्गं लघु चक्षुष्यं हृद्यं दीपन पाचनम् ।

शूलानाहकफश्वासकासच्छर्दिक्षयापहम् ॥ २२ ॥

લવિંગ, હલકાં, આંખ્યને ફાયદાવાળાં, અગ્નિને વધારનાર અને પાચન છે તથા શ્વેત, આદરો, કફ, શ્વાસ, ખાંસી, છર્દિ, ક્ષયનો નાશ કરવાવાળાં છે.

કંકોલ.

કંકોલં કટુકં કોલં મારીચં માધવોષિતમ્ ।

કંકોલમુષ્ણં હૃદ્રોગકફવાતાગ્નિમાન્ધજિત્ ॥ ૨૩ ॥

કંકોલ, કટુક, કોલ, મારિચ, માધવોષિત, એ નામ કંકોલનાં છે. કંકોલ ગર્ભ છે અને હૃદય રોગ, કફ, વાયુ, મંદાગ્નિ એનો નાશ કરે છે.

નાની ઇલાયચિ.

एला त्रुटिश्चन्द्रवाला बहुला निष्कुटिस्त्वषा ।

कपोतवर्णा सूक्ष्मैला कुनटी द्राविडी मता ।

एला सूक्ष्मा कफश्वास कासाशोमूत्रकृच्छ्रनुत् ॥ ૨૪ ॥

એલા, ત્રુટિ, ચંદ્રવાળા, બહુલા, નિષ્કુટી, ત્વષા, કપોત-વર્ણા, સૂક્ષ્મૈલા, કુનટી, દ્રાવિડી એ નાની ઇલાયચીનાં નામ છે, નાની ઇલાયચી કફ, શ્વાસ, ખાંસી, અસં, મુત્રકૃચ્છ એનો નાશ કરે છે.

મોટી ઇલાયચિ.

स्थूलैला त्रिपुटा कन्या भद्रैला त्रिदिवोद्भवा ।

स्थूलैला रोचनी तीक्ष्णा लघूष्णा कफपित्तजित् ॥ ૨૫ ॥

સ્થૂલૈલા, ત્રીપુટા, કન્યા, ભદ્રા, એલા, ત્રિદિવોદ્ભવા એ મોટી ઇલાયચીનાં નામ છે, મોટી ઇલાયચી રચિકર, તેજ, હલકી, ગર્ભ અને પિત્ત, કફનો નાશ કરે છે.

हृत्लासविषवस्त्यास्यशिरोरुग्बमिकासनुत् ॥ ૨૬ ॥

મરચવળવી, (મોરવળવી) એર, બસ્તી રોગ, મુખરોગ, માથાનો રોગ, છર્દિ, ખાંસીનો નાશ કરનાર છે.

તજ.

ત્વચં વરાહં સકલં ત્વક્ષોચં તનુકં વરમ્ ।

લાટપર્ણ ધનં મૃદ્ધં ગુરુત્વક્ સ્વર્ણમૂમિકમ્ ॥ ૨૭ ॥

ત્વચ, વરાંમ, સકલ, ત્વક્ષોચ, તનુક, વર, લાટ પર્ણ, ધન, મૃગ, ગુરુત્વક, સ્વર્ણમૂમિક એ નામ તજનાં છે.

ત્વચં લઘૂષ્ણં કટુકં વિષદં સ્વાદુ પિત્તલમ્ ।

હૃદ્ધસ્તિરોગવાતાશ્શ્વીનીસક્રિમિશુક્રમનુત્ ॥ ૨૮ ॥

તજ હલકી છે, ગર્ભ છે, તીખી, સ્વાદુ અને ઝેરનો નાશ કરવાવાળી છે. પિત્ત કર્તા, હૃયરોગ, ગુદાના રોગ, વાયુ, અર્શ, પીનસ (નાકતું છોડ) કૃમિ, વીર્યરોગ એનો નાશ કરે છે.

તેજપત્ર.

પત્રં દલાહં તામૂમં તમાલં રોમ રોમશમ્ ।

પત્રમુષ્ણં લઘુશ્લેષ્મહૃદ્ધાસાર્શ્વોઽનિલાપહમ્ ॥ ૨૯ ॥

પત્ર, દલાહવ, તામૂમ, તમાલ, રોમ, રોમશ એ નામ તેજપત્રનાં છે. તેજપત્ર ગર્ભ, હલકું અને કફ, અર્શ, વાયુનો નાશ કરવાવાળું છે.

નાગકેશર.

નાગકેશરકં નાગં ચામ્પેયં કેશરં ગજમ્ ।

નાગકેશરકં રુક્ષમુષ્ણં લઘ્વામપાચનમ્ ।

દૌર્ગન્ધ્યકુષ્ઠવીસર્પકફોપત્તીવષાપહમ્ ॥ ૩૦ ॥

નાગકેશરક, નામ, ચામ્પેય, કેશર, ગજ, એ નામ નાગકેશરનાં છે. નાગકેશર, લુપ્ત, ગર્ભ, હલકું, ઝાડાને પકાવનાર અને દુર્ગંધનો નાશ કરે છે. તથા કોડ, રતવા, કફ, પિત્ત, ઝેર એનો પણ નાશ કરે છે.

ત્રિજાત, ચતુર્જાત.

एला द्वित्रिभिरुद्दिष्टं त्रिजातं त्रिसुगन्धकम् ।

चतुर्जातं सनागं तद्वयं वातकफापहम् ॥ ૩૧ ॥

તજ, ઇલાયચી, તમાલપત્ર (તેજ પત્ર) એ ત્રણ મેળવવાથી ત્રિજાત થાય છે, એનું નામ ત્રિસુગંધ છે, તજ, ઇલાયચી, તમાલ-પત્ર, નાગકેશર એ ચારેનું નામ ચતુર્જાત છે, આ બન્ને જાત વાત-કફનો નાશ કરવાવાળી છે.

તાલીસપત્ર.

तालीसपत्रं तालीसं धात्रीपत्रं सकोदनम् ।

अपरं ग्रन्थिकापत्रं पत्राढ्यं तुलसीछदम् ॥ ૩૨ ॥

તાલીસપત્ર, તાલીસ, ધાત્રીપત્ર, સકોદન, અપર, ગ્રંથિકાપત્ર, પત્રાઢ્ય, તુલશીછદ એ નામ તાલીસપત્રનાં છે.

तालीसं लघु तीक्ष्णोष्णं श्वासकासकफानिलान् ।

निहन्ति रुच्यं गुल्मामवद्वિमान्द्यक्षयामयान् ॥ ૩૩ ॥

તાલીસપત્ર હલકું, તેજ, ગર્મ અને શ્વાસ (દમ) ખાંસી, કફ, વાયુ, ઝોળો, મરડો, મંદાગ્નિ, ક્ષયનો નાશ કરે છે, અને રચિતે ઉપજાવે છે.

દેવદાર.

सरलो मदनश्चण्डो नमरेः पीतवृक्षकः ।

सरलः कण्ठकर्णाक्षिगद्घ्रोष्णो लघुः कटुः ॥ ૩૪ ॥

સરલ, મદન, ચંડ, નમેરૂ, પીતવૃક્ષક એ નામ દેવદારનાં છે, દેવદાર ગળાના રોગને, કાનના રોગને, આંખના રોગને ટાળનાર છે, દેવદાર હલકો અને જરા તીવ્રો છે.

તેલીયો દેવદાર.

श्रीवासो वेष्टको दासी श्रीनिवासः कलिद्रुमः

श्रीवासः कफमूर्दाक्षिरोगत्रातहरः सरः ॥ ૩૫ ॥

શ્રીવાસ, વેદક, દાસી, શ્રીનિવાસ, કલિદ્રુમ એ નામ તેલીચ્છા દેવદારનાં છે, તેલી દેવદાર કચ્છ, માયાનાં દર્દ, આંખનાં દર્દ અને વાયુને હરનાર છે, અને ઝાડને ઉતારનાર તથા સુગંધીદાર હોઇ ધુપમાં વપરાય છે.

નેત્રવાળા.

વાલકં વારિ હ્રીવેરં પિઙ્ગમાચમનં કચમ્ ।

ઉદીચ્યં વજ્રમન્યાહં વરિષ્ઠં ગન્ધમૂલકમ્ ॥ ૩૬ ॥

વાલક, વારિ, હીવેર, પિંગ, આચમન, કચ, ઉદીચ્ય, વજ્ર, મન્યાહવ, વરિષ્ઠ, ગંધમૂલક એ નામ નેત્રવાળાં છે.

વાલકં શીતલં રૂક્ષં લઘુ દીપનપાચનમ્ ।

રક્તપિત્તજ્વરશ્લેષ્મદાહતૃષ્ણાટૃણાપહમ્ ॥ ૩૭ ॥

નેત્રવાળો, ઠંડો, લુખો, અને હલકો છે, અગ્નિને તેજ કરે છે, પાચક છે, રક્તપિત્ત, તાવ, કચ્છ, દાહ, શોષ, ધાય, એનો નાશ કરે છે.

જટામાંસી.

માંસી જટા ભૂતકેશી કૃવ્યાદાનલદં શિશ્વા ।

કૃષ્ણાન્યા પૂતનાકેશી ગન્ધમાંસી પિશાચિકા ।

માંસી હિમા ત્રિદોષાસ્રદાહવીર્ષકુષ્ટજિત્ ॥ ૩૮ ॥

માંસી, જટા, ભૂતકેશી, કૃવ્યાદ, અનલદ, શિશ્વા એ નામ જટા-માંસીનાં છે, કૃષ્ણા, પૂતનાકેશી, ગંધમાંસી, પિશાચિકા એ નામ આલ-કડ બીજે બીજી જાતની જટામાંસીનાં છે, અને જાતની જટામાંસી, ઠંડી છે, ત્રિદોષ, લોહીનો ખગાડ, પિત્ત, દાહ, રતવા, કોડનો નાશ કરે છે.

વીરભુવાળો.

ઉશીરમભયં સેવ્યં વારં વિરણમૂલિકા ।

ઉશીરં પાચનં શીતં સ્તબ્ધનં કફપિત્તજિત્ ।

તૃષ્ણાસ્રવિષવીર્ષદાહકુચ્છ્રવણાહમ્ ॥ ૩૯ ॥

ઉશીર, અભય, સેવ્ય, વાર, વીરણુ મૂલિકા; એ નામ ખસનાં છે (વીરણુ વાળા) ખસ પાચન અને ઠંડી છે તથા સ્તંભન છે, કફ પિત્ત અને શોષ, લોહી વિકાર, ઝેર, રતવા, દાહ, મુતકૃચ્છ, ધાવ એનો નાશ કરે છે, નદીની તેડ અને તળાવની તેડે વીરણુ ઉમે છે, તેના મુળ એજ ખસ દહેવાય છે તેની ટદીઓ ખનાવી ઉનાળાના દીવસોમાં ખંગલાની ખારીએ લટકાવી પાણી છાંટવાથી ઠંડા અને સુગંધી પવન લાગે છે, અને મન આનંદમાં રહે છે.

રેણુકા.

રેણુકા કપિલા કૌન્તી પાણ્ડુપત્રી હરેણુકા ।

રેણુકા પિત્તલા મેઘ્યા વહિકૃદ્ગર્ભપાતિની ॥ ૪૦ ॥

રેણુકા, કપિલા, કૌન્તી, પાણ્ડુપત્રી, હરેણુકા એ નામ રેણુકાનાં છે, રેણુકા પિત્તકર્તા, બુદ્ધિવર્ધક, અગ્નિને વધારનાર, ગર્ભને પાડનાર છે.

પ્રિયંગુ.

પ્રિયંગુઃ ફલિની શ્યામા કાન્તાહા નન્દની લતા ।

પ્રિયંગુઃ શીતલો વાન્તિદાહપિત્તજ્વરાસ્રાજિત્ ।

સુખકાન્તિપ્રજનનો ગાત્રદૌર્ગન્ધ્યનાશન ॥ ૪૧ ॥

પ્રિયંગુ, ફલિની, શ્યામા, કાન્તાવહા, નન્દની, લતા એ નામ પ્રિયંગુના છે, પ્રિયંગુ ઠંડુ, છદિ, દાહ, પિત્તનો તાવ, લોહીવિકારનો નાશ કરે છે, તથા મનને આનંદ પમાડે છે, તથા રૂપમાં વધારો કરે છે. અટલે શરીરની દુર્ગંધી મટાડે છે.

કેવટી મોથ.

પારિપેલં પ્લવં વન્યં શુકાહં પરિપેલકમ્ ।

પારિપેલં ઢિમં કણ્ઠકુષ્ઠાસ્રક્રપિત્તજિત્ ॥ ૪૨ ॥

પરિપેલ, પ્લવ, વન્ય, શુકાહવ, (પરિપેલક, કેવટી, મુસ્તક) એ નામ કેવટીમોથનાં છે, કેવટીમોથ ઠંડી, ખસ, કાઠ, લોહીવિકાર,

કદ, પિત્તનો નાશ કરે છે, એની મોથ તાગરમોથના જેવી થાય છે અને સુગંધી પણ તેના જેવીજ છે.

પથ્થરપુલ.

શૈલેયં સ્થવિરં વૃદ્ધં શિલાપુષ્પં શિલોદ્ભવમ્ ।

શૈલેયં શીતલં ત્દયં કફપિત્તહરં લઘુ ॥ ૪૩ ॥

શૈલેય, સ્થવિર, વૃદ્ધ, શિલાપુષ્પ, શિલોદ્ભવ એ નામ પથ્થર પુલનાં છે, પથ્થરપુલ, ઠંડુ, સુંદર, કફપિત્તનો નાશ કરનાર અને હલકું છે. એ પથ્થરપુલના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

અસભેદ.

લામજ્જકં જલાધારં દીર્ઘમૂલ જલાશયમ્ ।

દષ્ટકાપથકં શીઘ્રમમ્ણાલં સુનાલકમ્ ।

લામજ્જકં હિમં કૃચ્છ્રદાહદોષપત્રયાસ્રજિત્ ॥ ૪૪ ॥

લામજ્જક, જલાધાર, દીર્ઘમૂળ, જલાશય, દષ્ટકાપથક, શીઘ્ર, અમૃણાલ, સુનાલક એ નામ અસભેદના છે, અસભેદ ઠંડો, મુતકૃચ્છ દાહ, ત્રિદોષ, લોહીવાકારનો નાશ કરે છે. અસભેદ એક ખસતી જાતી છે, ખસ કરતાં આનાં મુલ મોટાં થાય છે, તે નલકંદરના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

કંદરૂપ.

કૃન્દુર્મેચકઃ કુન્દઃ સ્વપુરો ભીષણો વલી ।

કુન્દુરુઃ સ્વેદપવનશ્લેષ્મબ્રધ્નજ્વરાપહઃ ॥ ૪૫ ॥

કંદરૂ, મેચક, કુંદ, ખપુર, ભીષણ, બલી એ નામ કંદરૂપ નામના સુંદરનાં છે, કંદરૂપ પરમેવો વળવો, વાયુ, કદ, તાવનો નાશ કરે છે.

ગુગળ.

ગુગુલુઃ કાલ્પનિર્યાસો મહિષાક્ષ પલ્લવઃ ।

જઠાયુઃ કૌશિકો ધૂર્તો દેવધૂપઃ શિવઃ પુરઃ ॥ ૪૬ ॥

ગુગુલુ, કાલ્પનિર્યાસ, મહિષાક્ષ, પલ્લવ, જઠાયુ, કૌશિક, ધૂર્ત, દેવધૂપ, શિવ, પુર એ નામ ગુગળનાં છે.

ગુગુલુર્વિંશદસ્તિક્તો વીર્યોષ્ણો મધુરઃ સરઃ ।

મગ્નસન્ધાનક્રદ્ વૃષ્યઃ સૂક્ષ્મઃ સ્વર્યો રસાયનઃ ॥ ૪૭ ॥

ગુગળ રસને ફેલાવી સાફ કરે છે, તીખો, વીર્યમાં ગરમ, મીઠો, જાડાને ઉતારનાર, બાગેલા બાગને જોડનાર, ધાતુને ઘટ બનાવનાર સૂક્ષ્મ (હલકો) સાદને સુધારનાર અને હલકો છે, તથા રસાયન છે.

દીપનઃ પિચ્છલો બલ્યઃ કફવાતવ્રણાપચીઃ ।

મેદોમેહાસ્ત્રવાતાસ્રલેદકુષ્ઠામમારુતાન્ ॥ ૪૮ ॥

ગુગળ—પાચન શક્તિને વધારે છે, બળવાન, કફ, વાત, ધાતુ, અપચો, મેદરોગ, પ્રમેહ, વાતરક્ત, પાક, કોડ, મરડાને ટાલનાર છે.

પિટિકાગ્રન્થિશોફાર્શોગ્રન્થિગણ્ઢકૃપીજ્જપેત્ ।

સ નવો બૃહ્ણો વૃષ્યઃ પુરાણસ્ત્વતિલેખનઃ ॥ ૪૯ ॥

પિટિકાનીમોઠ, સોજા, અર્શ મડગુગડ, કૃમિનો નાશ કરે છે, નવો ગુગળ વીર્યને વધારે છે, ધાતુને પુષ્ટ કરે છે, જુનો ગુમળ અત્યંત લેખન છે.

રાળ.

રાળા સર્જરસો યક્ષધૂપઃ સર્જોઽગ્નિવલ્લભઃ ।

ક્ષણકઃ સાલ્પનિર્યાસો લાક્ષા સ્યાલ્લલનો વરઃ ॥ ૫૦ ॥

રાળ, સર્જરસ, યક્ષધૂપ, સર્જ અગ્નિવલ્લભ, ક્ષણક, સાલ્પનિર્યાસલાક્ષા, લલન, વર એ નામ રાળનાં છે.

રાળા હિમા ગુરુસ્તિક્તા કષાયા ગ્રાહિણી જયેત્ ।

શ્રદ્ધાસ્રસ્વેદવીમર્પવિષવૃણાવિપાદિકાઃ ॥ ૫૧ ॥

રાજ ઠંડી, ખારે, કડવી, તુરી, જાડાને બાંધનાર, અને મહદોષ, લોહીવીકાર, પરસેવો વળવો, રતવા, ઝેર, ધાવ, વિપાદીકારનો નાશ કરે છે.

રાજ સર્વવૃક્ષમાંથી નિકળે છે અને તે રાજના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

પુનેર.

સ્થૌણેયકં બહિશ્ચુડં શુક્રવર્ણ શુકચ્છદમ્ ।

સ્થૌણેયં શીતલં વૃષ્યં મેઘ્યં દોષત્રયાસ્રાજિત્ ॥ ૫૨ ॥

સ્થૌણેયક, બહિશ્ચુડ, શુક્રવર્ણ, શુકચ્છદ, એ નામ પુનેરના છે. પુનેર ઠંડુ, ધાતુને પુષ્ટી કર્તા, બુદ્ધિને વધારનાર, ત્રિદોષ અને લોહી વીકારનો નાશ કરે છે, તે એક સુગંધીક દ્રવ્ય છે.

ચૌરક.

ચૌરકઃ કિતવશ્ચન્દ્રો દુષ્પુત્રઃ શક્તિતો રિપુઃ ।

ચૌરઃ સ્વાદુર્લઘુઃ શીતઃ કુષ્ઠવાતકફાસ્રાજિત્ ॥ ૫૩ ॥

ચૌરક, કિતવ, ચંદ્ર, દુષ્પુત્ર, શક્તિ, રિપુ, એ નામ ચૌરકનાં છે. ચૌરક, સ્વાદુ, હલકું ઠંડું, અને કોડ, વાયુ, કફ, લોહીવીકારનો નાશ કરે છે, ચૌરક સુગંધીક દ્રવ્ય છે, તે હુંમરોમાં ધાય છે, પાહાડી લોક તેને “બટેર” એ નામથી ઓળખે છે.

મુરા.

મુરા ગન્ધવતી દૈત્યા ગન્ધાદયા મુરામિઃ કુટિઃ ।

મુરા શીતા લઘુ કુષ્ઠગ્રહપિત્તાનિલાસ્રાજિત્ ॥ ૫૪ ॥

મુરા, ગંધવતી, દૈત્યા, ગંધાદયા, મુરમી, કૃતી એ નામ મુરાનાં છે, મુરા ઠંડા, હલકા, કોડ, મહદોષ, પિત્ત, વાત રક્ત (લોહીવા) નો નાશ કરે છે.

કચૂરો.

કચૂરો દ્રાવિડો ગન્ધમૂલકો દુર્લભઃ શટી ।

કચૂરો દીપનો રુચ્યઃ કુષ્ટાર્શોવ્રણકાસજિત્ ।

ઉષ્ણો લઘુર્જયેચ્છ્વાસગુલ્મવાતકફક્રિમીન્ ॥ ૫૫ ॥

કચૂર, દ્રાવિડ, ગંધમૂલક, દુર્લભ, શટી, એ નામ કચૂરાનાં છે. કચૂરો જઠરા અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે, રૂચીને ઉપજાવે છે, તથા કોડ અર્શ, ધાવ, ખાંસીનો નાશ કરે છે. તે ગર્ભ, હલકો, અતે દમ, ગોળો, વાયુ, કફ, કૃમિનો નાશ કરે છે.

હજદરના ખેતરમાંથી ઘોળા ગાંડવાળો નિકળે છે.

શટી (ખીજી જાતનો કચૂરો.)

શટી પલાશી ષડ્ગ્રન્થા સુવ્રતા ગન્ધ મૂલિની ।

શટી શીતા જ્વરામાસ્રકા સજિદ્રાહિણી લઘુઃ ॥ ૫૬ ॥

શટી, પલાશી, ષડ્ગ્રન્થા, સુવ્રતા, ગંધમૂલિની, એ નામ શટીનાં છે, તે ઠંડી, અતે તાવ, મરડો, લોહીનીકાર, ઊધરપનો નાશ કરે છે, તથા જાડાને બાંધનારી છે, તેમજ હલકી છે. શટી એ કચૂરાની એક જાત છે.

અસવર્ગ.

સ્પૃકા સ્પૃક્ બ્રાહ્મણી દેવી નિર્માલયા કુટિકાવધુઃ ।

સ્પૃકા સ્વાદુર્હિમા વૃષ્યા કુષ્ટા લક્ષ્મી ત્રિદોષનુત્ ॥ ૫૭ ॥

સ્પૃકા, સ્પૃક, બ્રાહ્મણી, દેવી, નિર્માલ્યા, કુટિકા, વધુ એ નામ અસવર્ગનાં છે, અસવર્ગ સ્વાદુ, ઠંડુ, વીર્યને વધારનાર, કોડ, શીકાશ, ત્રિદોષને ટાળનાર છે.

ગડિવન.

ગ્રાન્થિપર્ણો નીલ પુષ્પઃ શુક પુષ્પં શુકચ્છદમ્ ।

ગ્રાન્થિપર્ણો લઘુસ્તિકો રુચ્યોષ્ણઃ કફવાતજિત્ ॥ ૫૮ ॥

અંધિપર્ણ, નીલપુષ્પ, શુક્રપુષ્પ શુક્રચ્છદ એ નામ ગંઢિવનનાં છે, ગંઢિવન હલકો, કડવો, રૂચિકર, ગર્ભ છે તથા કદ, વાયુનો નાશ કરે છે, તેને ગઠાના, ગઠાના પણ કહે છે.

નલિકા.

નલિકા નર્ત્તકી સૂન્યા નિર્મલા યમની નદી ।

નલી પિત્તાસ્રજિચ્છીતા ચક્ષુષ્યા કુષ્ઠકૃચ્છ્રજિત્ ॥ ૫૯ ॥

નલિકા, વૃતકી, શૂન્યા, નિર્મલા, યમની, નદી એ નામ નલિકાનાં છે, નલિકા પિત્તનો નાશ કરે છે તથા તે શીતળ (ઠંડી) હોઈ, આંખને શાયદો કરે છે તથા કોડ, મુત્રકૃચ્છનો નાશ કરે છે, નલિકા પાણીના ઝરાઓની તેડે બહુ થાય છે.

પદ્મક.

પદ્મકં મલયશ્ચારુઃ પીતરક્તશ્ચ સુપ્રભઃ ।

પદ્મકં દાહવિસ્ફોટકુષ્ઠશ્લેષ્માશ્રપિત્તહત્ ।

ગર્ભ સંસ્થાપનં શીતં તૃષ્ણા વીરપં દાહજિત્ । ૬૦ ॥

પદ્મક, મલય, ચારુ, પીતરક્ત, સુપ્રભ એ નામ પદ્મકનાં છે, તે જીનવા, વિષ્ણુટક, ઝાડ, રંગતપત્તનો નાશ કરે છે. ગર્ભને ટકાવે છે, ઠંડો છે, સોપ, રતવા, બળતરાનો નાશ કરે છે, તે પદ્માખ, બ્રહ્મકાષ્ટ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

શિમલા પ્રાન્તમાં વધારે છે તેને રાજ્ય લોક પાળળ કહે છે.

પાન્ડેરવા.

પ્રપુન્ડરીકઃ પૌન્ડ્રાદ્વઃ શતપુષ્પં સુપુષ્પકમ્ ।

પુન્ડ્રાદ્વં શુક્લં શીતં ચક્ષુષ્યં શ્લેષ્મપિત્તજિત્ ॥ ૬૧ ॥

પ્રપુન્ડરીક, પૌન્ડ્રાદ્વ, શતપુષ્પ, સુપુષ્પક એ નામ પાન્ડેરવાનાં છે, પાન્ડેરવા વીર્યને વધારે છે, ઠંડો છે, આંખને શાયદાવાળા અને

કચ પિત્તનો નાશ કરે છે, પાન્ડેરવાનાં ઝાડ સુગંધીવાળાં થાય છે તેના રસનાં ટપકાં આંખવામાં આવે છે.

તગર.

તગરે વર્હિણં જિહ્વં વક્રાઢં નદુષં નતમ્ ।

અપરે વિણ્ડ તગરં ચીનં કટુ મહોરગમ્ ॥ ૬૨ ॥

તગર, બર્હિણુ, જિહ્વ, વક્રાહવ, નદુષ, નત એ નામ તગરનાં છે, પિંડતગર, ચીન, કટુ, મહોરગ એ ખીજી જાતના તગરનાં નામ છે.

તગરં મધુરં સ્લિગ્ધં તિક્તોષ્ણં લઘુભૂતાજિત્ ।

વિષાપસ્માર મૂર્દ્ધા સિરોગદોષત્રયાપહમ્ ॥ ૬૩ ॥

તગર મીઠો, ચોપડો, કડવો, ગર્મ, દલકો છે, જૂત આવા અને હેર, વાધ, માથાના રોગ, આંખના રોગ, ત્રીદોષનો નાશ કરે છે.

ગોરોચન.

ગારોચના રુચિગૌરિ રોચના પિણ્ગલા મતા ।

મક્કલયા ગોતમી મેઘ્યા બન્ધ્યા ગોપિત્ત સમ્ભવા ॥ ૬૪ ॥

ગોરોચના, રુચિ, ગૌરી, રોચના, પિંગલા, મતા. મંગલ્યા, ગોતમી, મેઘ્યા, બન્ધ્યા, ગોપિત્ત સંભવા એ નામ ગોરોચનનાં છે.

રોચના શીતલા વશ્યા ગર્ભસ્રાવ વ્રહ્મસ્ત્રજિત્ ॥ ૬૫ ॥

ગોરોચન ઠંડુ, વશ કરતા, ગર્ભસ્રાવ, બ્રહ્મદોષનો નાશ કરે છે.

નખલા.

નસ્વાહો નસ્વરઃ શુક્તિ દનુર્નાગ દનુઃ સ્વરઃ ।

શુક્તિ શંઙ્કો વ્યાઘ્રનસ્વ મન્મદ્વયા ઘ્રતલં પદમ્ ॥ ૬૬ ॥

નખાહવ, નખર, શુક્તિદનુ, ખટ, શુક્તિ શંખ, વ્યાઘ્ર નખ નામ નખલાનાં છે, વ્યાઘ્રતલ, પદ, એ નામ ખીજી જાતના નખલાનાં છે.

નસ્વદ્યં ગ્રહશ્લેષ્મ વાતાસ્રજ્વર કુષ્ટ જિત્ ।

લઘુષ્ણં શુક્રલં વલયં હૃદયં સ્વાદુ વિપા પદમ્ ॥ ૬૭ ॥

અંતે જાતના નખલા ગ્રહદોષ, કફ, વાતરક્ત (લોહીવા) તાવ કોડનો નાશ કરે છે, ગમ છે, હલકા છે, ચીર્યને વધારનાર, અળ-દાબક, સ્વાદુ અને ઝેરનો નાશ કરે છે.

પતંગ.

પતંગ્ પટરાગં સ્યાદ્રક્ત કાષ્ઠં કુચન્દનમ્ ।

સુરંગ્ગકં જગત્યાહં પત્તૂરં પટ રક્તકમ્ ।

પતંગ્ મધુરં શીતં પિત્તશ્લેષ્મવ્રણાસ્રજિત્ ॥ ૬૮ ॥

પતંગ, પટરાગ, રક્તકાષ્ઠ, કુચંદન, સુરંગક, જગત્યાહં, પત્તર, પટરંજક એ નામ પતંગનાં છે, પતંગ મીઠો, ઠંડો અને પિત્ત, કફ, ધાવ, લોહી વિકારનો નાશ કરે છે, પતંગનું લાકડું રતાંદળીના જેવું થાય છે. તે પતંગનું લાકડું એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

લાખ.

લાક્ષા નિર્ભત્સરો રક્તા દુમવ્યાધિઃ પલક્રષા ।

કૃમિજા જતુ દીપ્તાદ્યા જાવકો લવકો મતઃ ॥ ૬૯ ॥

લાક્ષા, નિર્ભત્સર, રક્તા, દુમ વ્યાધિ, પલક્રષા, કૃમિયા, જતુ, દીપ્તાદ્યા, જાવક, લવક એ નામ લાખનાં છે.

લાક્ષા વર્ણ્યા દિમા વલયા સ્તિગ્યા શ્લેષ્માસ્રપિત્તજિત્ ।

વ્રણોરક્તવીર્યકૃમિકુષ્ટગ્રહાપદા ।

અલક્તકો ગુણૈસ્તદ્ગદિશેષાદ્યજ્જનાશનઃ ॥ ૭૦ ॥

લાખ વરણને શુદ્ધ કરે છે, ઠંડી છે, બળને આપે છે, ચોપડી છે, કફ, રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે તથા ધાવ, છાતીનું કુટવું, રત્તવા, કૃમિ, કોડ, ગ્રહદોષને ટાળે છે, અલક્ત નામની લાખમાં પણ સરખા ગુણ છે, વધારામાં તે વ્યંગનો નાશ કરે છે.

પર્પટી.

પર્પટી રજની કૃષ્ણા જાતકા જનની જની ।

પર્પટી વર્ણદા શીતા કફાપિત્તાસ્રકૃષ્ણજિત્ ॥ ૭૧ ॥

પર્પટી, રજની, કૃષ્ણા, જાતકા, જનની, જની એ નામ પર્પટી (પાપટી) નાં છે, તે વર્ણને સુધારનારી ઠંડી અને ઉષ્ણ પિત્ત, લોહીવીકાર, કાડનો નાશ કરે છે. તેનાં ઝાડ માળવામાં પ્રસિદ્ધ છે.

પદ્મિની.

પદ્મિની બિસિની જ્ઞેયા નલિની સૂર્યવલ્લભા ।

કુમુદ્વતી કરવિણી કુમુદિન્યુદુપપ્રિયા ॥ ૭૨ ॥

પદ્મિની, બિસિની, નલિની, સૂર્યવલ્લભા એ નામ પદ્મિનીનાં છે, કુમુદ્વતી, કરવિણી, કુમુદિની, ઉદુપ પ્રિયા એ કુમોદિનીનાં છે.

પદ્મિની શીતલા ગુર્વી પિત્તશ્લેષ્મવિષાસ્રજિત્ ।

રુક્ષા વિષ્ટમ્ભિની સ્વાદુસ્નદ્વત્કુમુદિની મતા ॥ ૭૩ ॥

પદ્મિની, ઠંડી, ભારે, અને પીત, કફ, ઝેર, લોહીવીકારનો નાશ કરે છે, લુપ્ત છે, ઝાડને બાંધે છે, રસાદુ છે, એ સધળા શુભ કુમોદિનીમાં પણ હોય છે.

પદ્મચારિણી.

પદ્મચારિણ્યતિચરા પદ્માહ્વા ચારટી મતા ।

પદ્મા હિમા લઘુઃશ્લેષ્મકૃચ્છ્રજિત્ સ્તનદાહકૃત્ ॥ ૭૪ ॥

પદ્મચારિણી, અતિચરા પદ્માહ્વા, ચારટી એ નામ પદ્મચારિણીનાં છે. તે ઠંડી, લઘુ, અને કફ, મૂત્રકચ્છૂનો નાશ કરે છે. તથા સ્તનોમાં બળતરા કરે છે.

ધોણુ કમળ.

કમલં શ્વેતમમ્ભોજં સારસં સરસીરુહમ્ ।

સહસ્રપત્રં શ્રીગેહ્વં શતપત્રં કુશેશયમ્ ।

પદ્મેરુહં તામરસં રાજીવં પુન્કરાહયમ્ ॥ ૭૫ ॥

કમળ, શ્વેત, અંભાજ, સારસ, સરસીરુદ, સહસ્ત્ર પત્ર, શ્રીગેહ
સ્તપત્ર, કશેશય, પંકેરુદ, તામરસ, રાગ્ય, પુષ્કરાદય.

અબ્જમમ્બોરુહ પદ્મં પુણ્ડરીકં ચ પદ્મજમ્ ।

નલં સરોજં નલિનયરચિન્દં મહોત્પલમ્ ॥ ૭૬ ॥

અબ્જ, અંભોરુદ, પદ્મ, પુંડરીક, પંકજ, નલ, સરોજ, નલિન
અરવિન્દ, મહોત્પલ એ ધોળા કમળનાં નામ છે.

લાલ કમળ.

રક્તોત્પલં કોકનદં હલ્લકં રક્તસન્ધ્યકમ્ ॥ ૭૭ ॥

રક્તોત્પલ, કોકનદ, હલ્લક, રક્તસન્ધ્યક એ લાલ કમળનાં નામ છે.

કાળુ કમળ.

નીલોત્પલં કુવલયં ભદ્રમિન્દીવરં મતમ્ ।

एतदेव सितं किञ्चित्कुमुदं कैरवं कुमुद ॥ ७८ ॥

નીલોત્પલ, કુવલય, ભદ્ર, ઈન્દીવર એ નામ કાળા કમળનાં છે.
એ થોડુક ધોળા રંગનું હોય કુમુદ, કૈરવ એ નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે.

कपलं शीतलं वर्ण्यं मधुरं कफपित्तजित् ।

तृष्णादाहास्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ।

तस्मादल्वगुणं किञ्चिदन्यद्रક્તોત્પલાદિકम् ॥ ७९ ॥

ત્રણે જાતનાં કમળ, ઠંડાં, વર્ણ્યને સુધારનાર, મીઠાં અને કફ,
પિત્તનો નાશ કરવાવાળાં છે, તથા દાદ, શીષ, લોહીવીકાર, વિષફોકટ
કેર, રતવાનો નાશ કરવાવાળાં છે, પરંતુ લાલ કમળમાં પહેલાં એ
કમળ કરતાં કંઈક ઓછો ગુણ જણાય છે.

કલહાર.

कलहारं ह्रस्वपाथोजं सौम्यं सौगंधिकं महत् ।

कलहारं ग्राहि विष्टम्भि रुजं गुरु सुशीतलम् ॥ ८० ॥

કલ્હાર, હસ્વપાથોજ, સોમ્ય, સૌગંધિક, મદત એ નામ કલ્હારનાં છે. કલ્હાર જાડાને બાંધનાર, બાંધકોશકર્તા, હલકો, બારે, સુંદર, અને ઠંડો છે.

કમળ કેશર.

કિञ्जल्કःकेशर गौरमापीतं काञ्चनाह्वयम् ।

કિञ્જલ્કઃ શીતલો ગ્રાહી રક્તાર્શઃકફપિત્તજિત્ ॥ ૮૧ ॥

કિજ્જલ્ક, કેશર ગૌર, આપીત, કાંચનાહવ એ નામ કમળ કેશરનાં છે, કમળ કેશર ઠંડુ, જાડાને કઠણ કરનાર તથા લોહીવિકાર, અર્શ, કફ, પીતનો નાશ કરે છે.

કમળ કાકડી.

पद्मबीजं तु कालेयं पद्माक्षं पद्मकर्कटी ।

પદ્મબીજં હિમં સ્વાદુ ગર્ભસંસ્થાપનં ગુરુ ।

કફવાતહરં બલ્યં ગ્રાહિ પિત્તાસ્રદાહજિત્ ॥ ૮૨ ॥

પદ્મબીજ, કાલેય, પદ્માક્ષ, પદ્મકર્કટી, એ નામ કમળકાકડીનાં છે, કમળ કાકડી (કમળનાં બીજ) ઠંડાં, સ્વાદુ, ગર્ભને કરાવનાર, બારે અને કફ, વાતનો નાશ કરે છે, બળ આપનાર, જાડાને કઠણ કરનાર, પીત રક્ત અને બળતરાને ટાળનાર છે.

કમળ ડાંડી.

मृणालं विसम्भोजं नालं च नलिनीरुद्धम् ।

પદ્માદિમુલં શાલૂકં શાલીનં કરહાટકમ્ ॥ ૮૩ ॥

મૃણાલ, બિમ, અંબોજ, નલ, નલિનીરુદ્ધ, પદ્માદિમૂલ, શાલુક શાલીના કરહાટક એ કમળ ડાંડી (કમળનાં મુળ) નાં નામ છે.

मृणालं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रजिदगुरु ।

સંગ્રાહિ મધુરં રૂક્ષં શાલૂકમપિ તદગુણમ્ ॥ ૮૪ ॥

કમળનાં મૂળ ઠંડાં, વીર્યને વધારનાર અને પીત, અળતરા, લોહી ખીંચાડતો નાશ કરે છે, તે બારે અને ઝાડાને કડબું કરનાર છે, લુખાં છે, શાલુક (કમળના મુળના નીચેનો ભાગ) માં પણ તેવા ગુણ છે, કમળના મુળનું શાક પણ અને છે, તે રવાદવાળું થાય છે.

ચંબેલી.

જાતી પ્રિયવંદા રાજી માલતી સુમના મતા ।

પીતા સત્યપરા પીતપુષ્પા કાશ્ચનપુષ્પિકા ।

જાતી લઘૂષ્ણા મૃદ્ધાશ્નિદન્તાર્તિવ્રણરક્તજિત્ ॥ ૮૫ ॥

જાતી, પ્રિયવંદા, રાજી, માલતી, સુમના, પીતા, સત્યપરા, પીતપુષ્પા, કાશ્ચન પુષ્પિકા એ નામ ચંબેલીનાં છે, તે દલકરી, ગર્ભ અને માથાના રોગ, આંખના રોગ, દાંતના રોગ, ઘાવ, લોહીરીકારનો નાશ કરવાવાળી છે.

માલતી.

માલિકા મોદિની મુક્તવન્ધના મદયન્તિકા ।

માલિકોષ્ણા લઘુર્વૃષ્ણા વાતપિત્તાસ્રરોગજિત્ ॥ ૮૬ ॥

માલિકા, મોદિની, મુક્તવન્ધના, મદયન્તિકા એ નામ માલતીનાં છે, માલતી ગર્ભ, વીર્યને ક્ષાયદવાળી, તેમજ વાત, પીત, લોહી વિકારનો નાશ કરે છે.

જુધ.

યૂથિકા હરિણી બાલા પુષ્પગન્ધા શિશ્વણ્ડિની ।

સ્વર્ણયૂથાપરા પીતા ગણિકા સ્વર્ણપુષ્પિકા ।

યૂથી હિમાસ્રમૃદ્ધાશ્નિરોગજિત્કફવાતઋત્ ॥ ૮૭ ॥

યૂથિકા, હરિણી, બાલા પુષ્પગન્ધા, શિશ્વણ્ડિની, સ્વર્ણયૂથા, એ નામ જુધનાં છે. પીતા, ગણિકા, સ્વર્ણપુષ્પિકા એ નામ પીળા ફુલની જુધનાં છે, જુધ ઠંડી, લોહીરીકાર, માથાનો રોગનો નાશ કરે છે. પરંતુ વાયુ અને કફને બિપન્નવનારી છે.

મોસંખી ગુલાબ. (સેવતી)

કુબ્જકા ભદ્રતરુણી બૃહત્પુષ્પા મહાસદા ।

શતપત્રી તરુણ્યુક્તા કર્ણિકા ચારુકેશરા ।

રક્તાપરા રક્તપુષ્પા લાક્ષાપુષ્પાઽતિમજ્જુલા ॥ ૮૮ ॥

કુબ્જકા, ભદ્રતરુણી, બૃહત્પુષ્પા, મહાસદા, શતપત્રી, (ગુલાબ) તરુણી, કર્ણિકા, ચારુ કેશરા એ નામ મોસંખી ગુલાબનાં છે. રક્તા, રક્તપુષ્પા, લાક્ષા પુષ્પા, અતિ મંજુલા એ નામ લાલ કુચના ગુલાબનાં છે.

શતપત્રી હિમા ત્વદ્યા ગ્રાહિણી શુકલા લઘુઃ ।

દોષત્રયાસ્રજિદ્વર્ણ્ય કુબ્જકોઽપિ ચ તદ્ગુણઃ ॥ ૮૯ ॥

આ બંને ગુલાબ, ઠંડા, શરીરને બળ આપનાર, ઝાડાને કઢવું કરનાર, વીર્યને આપવાવાળા, હલકા, ત્રિદોષ, લોહીવીકારનો નાશ કરવાવાળા છે, વર્ણને સુધારે છે.

કેવડો.

કેતકી સુત્રિકાપુષ્પો જમ્બૂકઃ ક્રકચચ્છદઃ ।

સુવર્ણકેતકી ચાન્યા લઘુપુષ્પા સુગન્ધિની ।

કતકી કટુકા સ્વાદુર્લઘુસ્તિક્તા કફાપહા ॥ ૯૦ ॥

કેતકી, સુત્રિકા પુષ્પ, જમ્બુક, ક્રકચચ્છદ એ નામ કેવડાનાં છે. સુવર્ણ કેતકી, લઘુપુષ્પા, સુગન્ધિની એ નામ પીળા કેવડાનાં છે. કેવડો તીખો, સ્વાદુ, હલકો, કડવો અને કઠનો નાશ કરે છે.

વાસંતી.

વાસન્તી સારણી કુન્દા પ્રહસન્તી વસન્તજા ।

વાસન્તી શીતલા લઘ્વી તિક્તા દોષત્રયાસ્રનુત્ ॥ ૯૧ ॥

વાસંતી, સારણી, કુન્દા, પ્રહસન્તી એ નામ વસંતીનાં છે. વાસંતી ઠંડી, કડવી, હલકી અને ત્રિદોષહારક છે.

નૈપાલી

નૈપાલી ગ્રૈષ્મિકા લૂતા લાપિની વનમાલિકા ।

વાર્ષિકી ત્રિપુટા ત્વન્યા શ્રીમતી ષટ્પદમિયા ॥૧૨ ॥

નૈપાલી, ગૈષ્મિકા, લૂતા, લાપિની, વનમલિકા, એ નામ નૈપાલીનાં છે, અને વાર્ષિકી, ત્રિપુટા, શ્રીમતી, ષટ્પદમીયા, એ નામ આરમાશી વેલનાં છે,

નૈપાલી શીતલા તિક્તા લઘ્વી દોષત્રયાપહા ।

કર્ણાક્ષિમુશ્વરોગગ્રી તદ્ગુણા વાર્ષિકી મતા ॥ ૧૩ ॥

નૈપાલી શીતળ, કડવી, હલકી અને ત્રિદોષને હરવાવાળી છે તથા કાનના રોગ, આંખના રોગ, મોઢાના રોગનો નાશ કરે છે.

નૈપાલી લીલા ફુલની પ્રસરતી જાતની વેલ થાય છે, તેનાં ફુલ જીનાળામાં ખીસે છે, તેનાપર ભરતો ઘણું કરીને બેસે છે, આરમાશી વેલમાં પણ નૈપાલીના જેવાજ ગુણ હોય છે. આરમાશી વેલને કાષ મોતીયા પણ કહે છે.

માધવી.

માધવી મણ્ડપઃ કામી પુષ્પેન્દ્રોઽધીષ્ઠગન્ધકઃ ।

માધવી મધુરા શીતા લઘુર્દોષત્રયાપહા ॥ ૧૪ ॥

માધવી, મંડપ, કામી, પુષ્પેન્દ્ર, અબીષ્ઠ ગંધક એ નામ માધવીનાં છે, માધવી મીઠી, ઠંડી, હલકી, અને ત્રિદોષનો નાશ કરનાર છે, માધવીની વેલ થાય છે, તેનાં પાન ચંપાના જેવાં અને ફુલના તોરા (ગુચ્છ) આવે છે, ફુલ તલના ફુલના જેવાં થાય છે.

કેશરી ચંપો.

ચમ્પકઃ કાચરો રમ્યશ્ચમ્પેયઃ સુરમિશ્ચલઃ ।

ચમ્પકઃ શીતલઃ કૃચ્છ્રકફપિત્તાસ્રવાતજિત્ ॥ ૧૫ ॥

ચંપક, કાચર, રમ્ય, ચંપેય, સુરમિ, ચલ એ નામ ચંપાનાં છે, ચંપો ઠંડો, મુત્કૃચ્છ, કફ, પિત્ત, કોહીયાનો નાશ કરે છે.

ચંપાનાં મોટાં ઝાડ થાય છે. પાનડાં આંખાના પાનને મળતાં આવે છે, ડુલ પીળાં કેશરી રંગનાં આવે છે તેમાં ધણીજ ઉમદા સુગંધ હોય છે.

નાગકેશર.

પુન્નાગઃ પાટલીપુષ્પઃ કેશરી પટ્પદાલયઃ ।

પુન્નાગો મધુરઃ શીતો રક્તપિત્તકફાપહઃ ॥ ૧૬ ॥

પુન્નાગ, પાટલીપુષ્પ, કેશર, પટ્પદાલય, એ નામ પુન્નાગનાં છે. (નાગકેશર) તે મીઠો, ઠંડો, રક્તપિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે, પુન્નાગની કળીને નાગકેશર કહે છે.

બોરછલી.

વકુલઃ કેશરો મધ્યગન્ધાઃ સિંહો વિશારદઃ ।

વકુલઃ શીતલઃ શ્લેષ્મપિત્તદન્તમદાપહઃ ।

તત્ફલં વાતલં ગ્રાહિ કફપિત્તહરં દિપમ્ ॥ ૧૭ ॥

બકુલ, કેશર, મધ્યગંધ, સિંહ, વિશારદ એ નામ બોરછલીનાં છે. બોરછલી ઠંડી, કફ, પિત્ત, દાંતના રોગ, મદનો નાશ કરે છે. પરંતુ ફલ વાતને કરે છે, ઝાડાને બાધે છે, અને કફ, પિત્તનો નાશ કરે છે.

મોટી બોરછલી.

વૃષો વુકઃ સ્થૂલપુષ્પો વસુકશ્ચિવશોધકઃ ।

વૃષઃ શીતો વિષશ્લેષ્મપિત્તકૃચ્છ્રાશ્પદાહહૃત્ ॥ ૧૮ ॥

વૃષ, વુક, સ્થૂલપુષ્પ, વસુક, શીવશોધક એ નામ મોટી બોરછલીનાં છે. તે ઠંડી છે અને ઝેર, કફ, પિત્ત, મૂત્રકૃમ્મ, પથરી બળતરાનો નાશ કરે છે, જેને ફળ આવે છે તે નાની બોરછલી અને જેને ફળ નથી આવતાં તે મોટી બોરછલી કહેવાય છે.

કુંદ.

કુંદઃ શુક્રઃ સદાપુષ્પો મૃદ્ગબન્ધુર્મનોરમઃ ।

કુંદઃ શીતા લઘુઃ શ્લેષ્મશિરોરુગ્નિષપિત્તજિત્ ॥ ૧૯ ॥

કુંદ, શુકલ, સદાપુષ્પ, લૃગબન્ધુ, મનોરમ, એ નામ કુંદનાં છે, કુંદ ઠંડો, હલકો, અને કઠ, માયાનુ દર્દ, વિષ, પીત એનો નાશ કરે છે.

કુંદનાં નાના ઝાડ થાય છે, ૪૭ ધોળાં થાય છે એને કોઈ શોષ ચાંદની પણ કહે છે.

મુચુકુંદ.

મુચુકુંદઃ ક્ષેત્રવૃદ્ધશ્ચિયુકઃ પ્રતિવિપ્લુષઃ ।

મુચુકુંદઃ શિરઃ પીઠાપિત્તાસ્રમુખનાશનઃ ॥ ૧૦૦ ॥

મુચુકુંદ, ક્ષેત્રવૃદ્ધ, ચિયુક, પ્રતિવિપ્લુષ એ નામ મુચુકુંદનાં છે, તે માયાના દર્દનો, રક્તપીત, મોઢાના રોગનો નાશ કરે છે.

મુચુકુંદનાં ઝાડ થાય છે, પાન અખરોટના જેવાં થાય છે, ડુંભ મોટાં અને સારી વાશવાળાં થાય છે. ૬૪ લાંબાં થાય છે પણ ઔષધમાં તેનાં ડુંભ લેવાય છે.

રાયવેલ.

ભૂમણ્ડલી વિચચ્છિન્નૌ દ્વિપદાષ્ટપદી તથા ।

શીતો લઘુર્વિચચ્છિન્નઃ કફપિત્તવિષાપહઃ ॥ ૧ ॥

ભૂમંડલી, વિચચ્છિન્ન, દ્વિપદા, અષ્ટપદી એ નામ રાયવેલનાં છે, તે ઠંડો, હલકો અને કફ પિત તથા ઝેરનો નાશ કરે છે.

તિલક.

તિલકઃ ક્ષુરકઃ શ્રીમાન્ વિચિત્રો મુખમण्डनઃ ।

તિલકઃ કફનુત્કુષ્ઠહરોઽત્યુષ્ણો રસાયનઃ ॥ ૨ ॥

તિલક, કુરક, શ્રીમાન, વિચિત્ર, મુખમંડન એ નામ તિલકનાં છે, તિલક કશને દૂર કરનાર છે તથા કોડનો નાશ કરે છે. ગર્ભ છે, રક્ષાયત છે.

તિલકનાં જાડ થાય છે નેતે કુલ તલના જેવાં આવે છે, ફળ પીપરના જેવાં આવે છે.

ગેંદા.

गणेरुकः कर्णिकारः कर्णश्च गणकारिका ।

गणेरुः शोधनः शोफश्लेष्मास्रवणकुष्ठनुत् ॥ ૩ ॥

ગણેરુક, કર્ણિકાર, કર્ણ, ગણકારીકા એ નામ ગેંદાનાં છે, ગેંદા શોધન અને સોજા, કફ, રક્તવિકાર, ધાવ, કોડનો નાશ કરે છે.

દુપહરીયા.

बन्धुजीवः शरत्पुष्पो बन्धुर्वन्धूकरक्तकौ ।

बन्धुकः कफकुद् ग्राही वातपित्तहरो लघुः ॥ ૪ ॥

બંધુજીવ, શરત્પુષ્પ, બંધુ, બંધુક, રક્તક એ નામ દુપહરીયાનાં છે, તે કફ કર્તા, મળ (જાડા) ને બાંધનાર, વાત પીત્તનો નાશ કરનાર છે તથા હલકો છે,

દુપહરીયા, ધોળો, સીંદૂરી, લાલ એમ ત્રણ જાતનો થાય છે, તેનાં કુલ સવારના ખાંસે છે તેથી તેનું નામ દુપહરીયા પડ્યું હશે.

જામ્બુમ.

जपापुष्पं जपारक्तं त्रिसन्ध्या त्वरुणासिता ।

जपा सग्राहिणी केड्या त्रिसन्ध्या कफपित्तजित् ॥ ૫ ॥

જપાપુષ્પ, જપારક્ત, ત્રિસંધ્યા, અરુણા, અસિતા એ નામ જામ્બુમનાં છે, તે જાડાને બાંધનાર, વાળને વધારનાર, કફ, એર, નો નાશ કરે છે,

જસુમ ને લાલ રંગનાં સુગંધવાળાં ફુલ આવે છે, તેનાં ઝાડ નાનાં થાય છે, દીઠી તરફ તેને ચુડહલ, ઝોડફુલ કહે છે તથા જવ પુષ્પિ પણ કહે છે.

સિંદૂરી.

સિંદૂરી રક્તવીજા સ્થાદ્રક્તપુષ્પા સુક્રોમલા ।

સિંદૂરી કફપિત્તાસ્રતૃષ્ણાવાહન્તિહરા હિમા ॥ ૬ ॥

સિંદૂરી, રક્તખીળ, રક્તપુષ્પા, સુક્રોમલા એ સિંદૂરીનાં નામ છે, સિંદૂરી કફ, પિત્ત, લોહીવિકાર, શોષ, હૃદિનો નાશ કરે છે, તે ઠંડી છે.

સિંદૂરીનાં છોડવા થાય છે, તે જગીયામાં હોય છે. તેનાં ફુલ સિંદૂર રંગનાં હોય પાણીમાં નાંખવાથી પાણી પણ લાલ થાય છે.

તુલસી.

તુલસી સુરસા ગૌરી ભૂતધી बहुमञ्जरी ।

તુલસી કડુકા તિક્ત્તા હૃદ્યોષ્ણા દાહપિત્તકૃત્ ।

દીપતી કુષ્ઠકુચ્છાસ્રપાર્શ્વરુક્કવાતજિત્ ॥ ૭ ॥

તુલસી, સુરસા, ગૌરી, ભૂતધી, બહુ મંજરી એ નામ તુલસીનાં છે, તે તીખી, કડવી, શરીરને જળ આપવાવાળી, ગર્ભ, દાહ, પિત્તને કરવાવાળી, જઠરાગ્નિને વધારનારી તેમજ કોડ, મુતકૃચ્છ, લોહીવિકાર, પડખાની શ્વેત, કફ, વાતનો નાશ કરે છે.

મરૂવો.

મરૂવોમરૂવતીક્ષ્ણઃ સ્વરપુષ્પઃ ફણિજ્જકઃ ।

મરૂવો સિંધો દ્વચસ્તીક્ષ્ણોષ્ણઃ પિત્તલા લઘુઃ ।

દૃથિકાદિવિપશ્લેષ્મવાતકુષ્ઠકૃમીજ્જયેત્ ॥ ૮ ॥

મરૂ, મરૂવક, તીક્ષ્ણ, સ્વરપુષ્પ, શ્વેતોષ્ણક, એ નામ મરૂવાનાં છે, મરૂવો અગ્નિને વધારે છે, શરીરમાં તાપાત પુરે છે, ગરમ છે, તેજ છે, પિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે, હલકો છે તથા વિંછીના ઝેરનો નાશ કરે છે તેમજ કફ, વાત, કોડ, કૃમિનો પણ નાશ કરે છે.

૬મરો.

મદનો મદના દાન્તો દવો મુનિસુતો મુનિઃ ।

ગન્ધોત્કટો મદનકો વિનીતા કુલપુત્રકઃ ।

મદનોઽક્ષિપકુષ્ઠાસ્રભેદઃકણ્ઠૂત્રિદોષાજેત્ ॥ ૯ ॥

મદન, મદના, દાંત, દમ, મુનિસુત, મુનિ, ગંધોત્કટ, મદનક, વિનીતા, કુલપુત્રક એ નામ ૬મરાનાં છે, ૬મરો આંખનારોગ, કોડ, લોહી વીકાર, મેદ, ખસ; ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ૬મરો એક મર્યાદાની જાત છે.

કાળો ૬મરો.

વર્વરી વર્જકઃ કુળ્ઠો વૈકુળ્ઠઃ સ્યાત્કુઠેરકા ।

કપિત્થાર્જક ઇત્યન્યો વટપત્રઃ કટિજ્વરઃ ।

કૃષ્ણાર્જકઃ કાલમાસઃ કરાલઃ કૃષ્ણમલ્લિકઃ ॥ ૧૧૦ ॥

વર્વરી, વર્જક, કુળ્ઠ, વૈકુળ્ઠ, કુઠેરક, કપિત્થાર્જક, વટપત્ર, કટિજ્વર, કૃષ્ણાર્જક, કાલમાસ, કરાલ, કૃષ્ણમલ્લિકા એ વનતુલુશી તથા કાળા ૬મરાના નામ છે.

વર્વરીત્રિતયં રૂક્ષં શીતં કટુ વિદાહિ ચ ।

પિત્તલં કફવાતાસ્રદ્વુક્રિમિષિષાપદ્મ ॥ ૧૧૧ ॥

ત્રણે પ્રકારની તુલસી (૬મરો) લુખી, ઠંડી તીખી, તેજ, પીતલે કરવાવાળી અને કદ, વાયુ, લોહી વીકાર, દાહ, કૃમિ, વગેરે નો નાશ કરવાવારી છે.

યો રાજ્ઞાં મુખતિલકઃ કટાગમલસ્તેન શ્રીમદનનૃપેણ નિર્મિતેઽવ ।

ગ્રન્યેઽમુન્મદનવિનોદનાન્નિ પૂર્ણઃકર્પૂરપ્રમૃતિસુગન્ધિદ્રવ્યવર્ગઃ ૧૧૨

इति मदनपालनिघंटौसुगंधिद्रव्यवर्गस्तृतीयः ॥ ३ ॥

રાજગોમાં જે મુખ્ય માન પામેલ કટારોની ત્રણમાં જણીતો મલ્લ છે તેણે મદન રાજનો ખનાવેલો આ મદન વિનોદ નામના અંથમાંનો કર્પૂર આદી સુગંધિક દ્રવ્ય વર્ગ પૂર્ણ કર્યો.

યદ્વાચ્છયા વિશ્વકૃતોઽપિદેવા બ્રહ્માદયો યાન્તિ મુદુર્ભવન્તિ ।
અચિન્ત્યકૃત્યં પુરુષં પુરાણં ગોપત્વમાત્તં તમુપાશ્રયામિ ॥ ૧ ॥

જેની ઇચ્છાથી જગતને બનાવનાર બ્રહ્મા આદિ દેવનું વારંવાર
જન્મ મરણ થાય છે એવા અદ્ભુત કૃત્યવાળા પુરાણ પુરુષ અને
ગોપબળતિને મનેજા પરમેશ્વરનો હું આશરો માણુ છું.

સોનું (હેમ).

સુવર્ણં કાઞ્જનહમ હાટકં તપ્તકાઞ્જનમ્ ।

ચામીકરં શાતકુમ્ભં તપનીયં ચ રૂક્મકમ્ ॥ ૨ ॥

સુવર્ણ, કાંચન, હેમ, હાટક, તપ્તકાંચન, ચામીકર, શાતકુંભ,
તપનીય, રૂક્મક.

જામ્બૂનદં હિરણ્યંચ સ્વરલં જાતરૂપકમ્ ।

સુવર્ણં શીતલં વૃષ્યં વલ્યગુરુ રસાયનમ્ ॥ ૩ ॥

જાંબુનદ, હિરણ્ય, સ્વરલ, જાતરૂપક એ નામ સોનાનાં છે.
સોનું ઠંડું, વીર્યવર્ધક, બળ આપનાર, બારે અને આવરદા વ-
ધારનાર છે.

કાન્તિકરં વિષોન્માદ ત્રિદોષઞ્જર શોષજિત્ ।

કષાયં તિક્તમધુરં સુવર્ણગુરુલેખનમ્ ॥ ૪ ॥

કાન્તીને વધારનાર તથા ઝેર, ગાંડાપણું, ત્રિદોષ, તાવ, શોષનો
નાશ કરે છે, સોનું તુર, કડકું, મીઠું અને દોષને ઊખેડનાર છે.

ચાંદી (રૂપ).

રૂપ્યકં રજતં રૂપ્યં તારંશ્વેતં વસૂતમમ્ ।

રૂપ્યં શીતં સરં વાતપિત્ત હારિ રસાયનમ્ ॥ ૫ ॥

રૂપ્યક, રજત, રૂપ્ય, તાર, શ્વેત, વસૂતમ એ ચાંદીનાં નામ
છે. ચાંદી ઠંડી, ઝાડાને ઉતારનાર, વાત પિત્તનો નાશ કરનાર
રસાયન છે.

લેસ્વનંચ કષાયામ્લં વિપાકે ચાપરં સરમ્ ।

વયસઃ સ્થાપનં સ્તિગ્ધ ધાતૂનાં હિતમુચ્યતે ॥ ૬ ॥

દોષને ઊખેડનાર, તુરી, પાકમાં ખાટી અને ખીજી જાતની ચાંદી મળતે સરકાવે છે, અવસ્થાને સ્થિર કરે છે, ચીકણી છે તથા ધાતુમાં શાયદાવાળી છે.

તાંબુ.

તામ્રમ્લેચ્છમુસ્તં શુલ્બં નૈપાલં રવિનામકમ્ ।

ઉદુમ્બરં સૂર્યપિયં રક્તજંરક્ત ધાતુકમ્ ॥ ૭ ॥

તામ્ર, મલ્લેચ્છ મખ, શુલ્બ, નૈપાલ, રવિનામક, ઉદુમ્બ, સૂર્ય-પ્રિય, રક્તજ, રક્તધાતુક એ નામ તાંબાનાં છે.

તામ્રંસરં લઘુસ્વાદુ શીતં પિત્તકફાપહમ્ ।

રોપણં પાણ્ડુ કુષ્ઠાર્શઃ શ્વયથુશ્વાસકાસજિત્ ॥ ૮ ॥

તાંબુ ઝાડાને ઊતારનાર, હલકું, સ્વાદવાળું, ઠંડું છે અને પિત્ત કફનો નાશ કરે છે, ધાતુને રક્તકરે છે તથા પાંડુ, કોડ, અર્શ, શોનિ, હમ, ખાંસીનો નાશ કરે છે.

કાંસુ.

કાંસ્યં લોહં નિજં ઘોષં પંચલોહં પ્રકાશકમ્ ।

કાંસ્યં ગુરુણં ચક્ષુષ્ય કફપિત્તહરં સરમ્ ॥ ૯ ॥

કાંસ્ય, લોહ, નિજ, ઘોષ, પંચલોહ, પ્રકાશક એ નામ કાંસાનાં છે, કાંસુ ખારે, ગર્મ, આંખને કાયદાવાળું, કફ, પિત્તનો નાશ કરનાર છે તથા ઝાડાને ઊતારનાર છે.

પીતલ.

પીતલોહં સિંહલકં કપિલં સૌકુપારકમ્ ।

વર્તલોહં ત્રિલોહં ચ રાજરીતિર્મહેશ્વરી ।

પીતલોહં હિમં રૂક્ષં કુદૂષ્ણં કફપિત્તનુત્ ॥ ૧૦ ॥

પીનલોહ, સિંદુલક, કપિત્થ, સોકુમારક, વર્ણલોહ, ત્રિલોહ, રાજરીતિ, મહેશ્વરી એ નામ પીનત્રનાં છે. પીન કડુ, લુપ્ત, તીખુ, ગર્ભ અને કદ પિત્તનો નાશ કરે છે.

કલાઈ.

રક્તકં તીરકં વક્ત્રં ત્રપુ સ્યાત્કરટી ઘનમ્ ।

રક્તં લઘુ સરં રુક્ષમુષ્ણં મેહકક્રિમીન્ ।

નિહન્તિ પાણ્ડું સત્વાસદશ્વમીષત્તુ પિત્તલમ્ ॥ ૧૧ ॥

રંગક, તીરક, વંગ, ત્રપુ, કરટી, ઘન એ નામ કલાઈનાં છે, કવચ હલકી, ઝાડાને ઊતારનાર, લુપ્ત, ગર્ભ, અને પ્રમેહ, કદ, કૃમિ, પાન્ડુ, દમનો નાશ કરે છે, તથા પિત્તને સહેજ કોપાવે છે.

જસત.

જસદં રક્તસદૃશં દિતિહેતુથ તન્મત્તમ્ ।

જસદં તુવરં તિત્તં શીતલં કફપિત્તત્ત્વ્ ।

ચક્ષુષ્યં પરમં મોહાન્ પાણ્ડું શ્વાસં ચ નાશયેત્ ॥ ૧૨ ॥

જસદ, રંગસદૃશ, દિતિહેતુ, એ નામ જસતનાં છે. જસત તુર, કડવું, કંડુ અને કદ પિત્તનો નાશ કરે છે, આંખને સારો દ્રાવણ કરતા તથા પ્રમેહ, પાન્ડુ, શ્વાસનો નાશ કરે છે.

સીસુ.

સીસં ધાતુમલં નાગમુરગં પરિપિષ્ટકમ્ ।

જવનેષ્ટં ચ મુજગં વિસૃષ્ટં કૃષ્ણકં વિદુઃ ।

સીસં રક્તગુણં જ્ઞેયં વિશેષાન્મહેનાશનમ્ ॥ ૧૩ ॥

સીસ, ધાતુમળ, નાગ, ઉરગ, પરિપિષ્ટક, જવનેષ્ટ, ભુજગ, વિસૃષ્ટક એ નામ સીસાનાં છે, સીસામાં બધા કલાઈના ગુણ છે, પરંતુ ઘણા ભાગે તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે.

લોહું.

લોહં શસ્ત્રમયઃ કુષ્ટં વ્યજ્ઞં પારાવતં ઘનમ્ ।

કૃષ્ણાયસ્તન્મલં કિટ્તં મણ્ડૂરો લોહજં રજઃ ॥ ૧૪ ॥

લોહ, શસ્ત્ર, અયઃ, કુષ્ટ, વ્યજ્ઞ, પારાવત, ઘન એ નામ લોહનાં છે અને કૃષ્ણાયસ, તન્મલ, કિટ્ત, મંડુર, લોહજ, રજ એ નામ લોહના કાટકા (મંડુર) નાં છે.

લોહં સરં ગુરુ સ્વાદુ કષાયં કફપિત્તનુત્ ।

શીતં નેત્રહિતં રુક્ષં બલદં વાતલં સમમ્ ॥ ૧૫ ॥

લોહું દસ્તને રોકનાર, ભારે, સ્વાદુ, ગુરુ અને કફ પિત્તનો નાશ કરવાવાળું છે, તે ઠંડુ આંખને શાયદાવાળું, લુપ્ત, બળવાન, અને વાયુને ઉત્પન્ન કરવાવાળું છે.

શોફકુષ્ટપ્રમેહાર્શોગરપાણ્ડુકૃમીઝયેત્ ।

તત્કિટ્તં તદ્ગુણં જ્ઞેયં વિશેષાત્પાણ્ડુનાશનમ્ ॥ ૧૬ ॥

લોહું સોજા, કાક, પ્રમેહ, અર્શ, બનાવટી ઝેર, પાન્ડુ કૃમીનો નાશ કરે છે. લોહાનું તેલ પણ તેવાજ ગુણવાળું હોય છે. વધારામાં તે પાન્ડુનો નાશ કરે છે.

પારો.

પારદશ્ચપલો હેમનિધિઃ સૂતો રસોત્તમઃ ।

ત્રિનેત્રો રોષણઃ સ્વામી હર વીજં રસઃ પ્રભુઃ ॥ ૧૭ ॥

પારદ, ચપલ, હેમનિધિ, સૂત, રસોત્તમ, ત્રિનેત્ર, રોષણ, સ્વામી હરમીજ, રસ, પ્રભુ.

રસેન્દ્રશ્ચ ઇતિ સ્ખ્યાતો રસલોહં મહારસઃ ।

પારદઃ કૃમિકુષ્ટઘ્નશ્ચલુષ્યોષ્ણો રસાયનઃ ॥ ૧૮ ॥

રસેન્દ્ર, રસલોહ, મહારસ એ નામ પારાનાં છે, પારો કૃમિ અને કાકનો કટો શત્રુ છે તથા આંખને શાયદો કરે છે, ગર્મ છે અને રસાયન છે.

અબ્રક.

અબ્રકં સ્વચ્છમાકાશં પટલં વરપીતકમ્ ।

અબ્ર ગુરુ હિમં બલ્યં કુષ્ઠમેહત્રિદોષનુત્ ॥ ૧૯ ॥

અબ્રક, સ્વચ્છ, આકાશ, પટલ, વરપીતક એ નામ અબ્રકનાં છે, અબ્રક બારે, કોડ, બળ આપનાર, કોડ, પ્રમેહ, ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.

ગગનં ક્રમિકુષ્ઠમેહહા વિશદં શુક્રકરં ચ દીપનમ્ ।

કથિતં મુનિથિશ્ચ પૂર્વજૈર્બલકુચ્છુકકરં ચ સેવિતમ્ ॥૨૦॥

મારેલો અબ્રક ક્રમિ, કોડ અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે તથા રસને ચોખ્ખો કરી વીર્યને વધારે છે, જકરાગ્નિને તેજ કરે છે, બળ આપે છે તથા વીર્ય વૃદ્ધિ કરે છે, એવું આગળ થઇ ગએલા રુપિઓએ કહેલ છે.

મંધક.

ગંધઃ સૌગન્ધકો લેખી ગન્ધાશ્યા ગન્ધાપિત્તકઃ ।

લેલીતકો બલી વસા વેગન્ધો ગન્ધકો બલીઃ ॥ ૨૧ ॥

ગંધ, સૌગંધક, લેખી, ગંધારુમા, ગંધપીતક, લેલીતક, અલિ-વસા, વેગંધ, ગંધક, અલિ એ નામ ગંધકનાં છે.

ગન્ધકઃ કટુકઃ પાકે વીર્યોષ્ણઃ પિત્તલઃ સરઃ ।

હન્તિ કુષ્ઠક્ષયણીહ કફવાત રસામયાન્ ॥ ૨૨ ॥

ગંધક પાકમાં તીખો, વીર્યમાં ગર્ભ, પિત્તને કોપાવનાર, જાડાને રોકનાર અને કોડ, ક્ષય, બરોળ, કફ, વાત, પારાથી થએલા રોગનો નાશ કરે છે.

સોનામુખી.

મશ્નિકં ધાતુમાશ્નિકં તાપ્યં તાપીજમુચ્યતે ।

માશ્નિકં તુવરં વૃષ્યં સ્વર્યલઘુ રસાયનમ્ ॥ ૨૩ ॥

માક્ષિક, ધાતુ માક્ષિક, તાપ્ય, તાપીજ એ નામ સુર્વણ માક્ષિક (સોનામુખી) નાં છે, સોનામુખી તુરી, વીર્યને વધારનાર, સ્વરને આપનાર, હલકી અને રસાયન છે.

ચક્ષુષ્યં કુષ્ટ શોષાશા મેઘવસ્ત્વર્તિ પાણ્ડુતાઃ ।

વ્યવાયિ કટુકં દન્તિ કુષ્ઠોદરે વિષક્ષયાન ॥ ૨૪ ॥

સોનામુખી આંખને ક્ષયદાવાળી તથા કોડ, સોજ, પ્રમેહ, ખરતી રોગ, પાન્ડુ, ઉદરરોગ, ઝેર, ક્ષયનો નાશ કરે છે, ભોગમાં તાકાદ આપનારી હોઇ મનને આનંદ આપે છે, તીખી છે.

મનશિલ.

મનઃશિલા શિલા ગોલા નૈપાલી કુનટીકુલા ।

દિવ્યૌષધિર્નાગ માતામનો ગુપ્તા મનાઽમ્બિકા ॥ ૨૫ ॥

મનઃશિલા, શિલા, ગોલા, નૈપાલી, કુનટી, કુલા, દિવ્ય ઔષધિ, નાગમાતા, મનોગુપ્તા, મનોઅમ્બિકા એ નામ મનોશિલાનાં છે.

મનઃશિલા કુચ્છહરા સરોળ્લા લેસ્વની કટુઃ ।

તિક્તાસ્તિગ્ધા વિષ્વાસ કાસમૂત કફાસ્રજિત્ ॥ ૨૬ ॥

મનશિલ સુત્રધૃતનો નાશ કરે છે, દોષને સરકાવનાર, ગર્મ, દોષને ઉખેડનાર, તીખો, કડવો, ચીકણો અને ઝેર, દમ, ઉધરસ, જૂનદોષ, કફ, લોહીરીકારનો નાશ કરે છે.

હરતાલ.

હરિતાલમલં તાલં ગોદન્તં નટભૂષણમ્ ।

હરિતાલં કટુ સ્તિગ્ધં કષાયોળ્લં વિષંજયેત્ ।

કણ્ઠુ કુષ્ઠાસ્યરોગાંશ્ચ કફપિત્તકચગ્રહાન્ ॥ ૨૭ ॥

હરિતાલ, અલ, ગોદંત, નટભૂષણ એ નામ હરતાલનાં છે, હરતાલ તીખો, ચીકણો, તુરી, ગર્મ અને ઝેર, ખસ, કોડ, મોઢાના રોગ, કફપિત્ત, બાળકોના અહોધનો નાશ કરે છે.

ગે૩.

ગૈરિકં રક્તપાષાણં ગિરિમૃચ ગવેધુકમ્ ।

સ્વર્ણ વર્ણ પરં સ્વર્ણમણ્ડલં સ્વર્ણ ગૈરિકમ્ ॥ ૨૮ ॥

ગૈરિક, રક્તપાષાણુ, ગિરિમૃત, ગવેધુક એ નામ ગે૩નાં છે, સ્વર્ણવર્ણ, સ્વર્ણમંડલ, સ્વર્ણગૈરિક એ નામ સોનાગે૩નાં છે.

ગૈરિકં દાહપિત્તાસ્રકફદિકાવિષાપહમ્ ।

ચક્ષુષ્યમન્યત્તદ્વચ્ચ વિશેષાદ્વાન્તિનાશનમ્ ॥ ૨૯ ॥

ઝેર બળતરા, પિત્ત, લોબીવિકાર, ક્ષ, દિયકી (હેડકી) ઝેરનો નાશ કરે છે તથા આંખને ક્ષાયદાવાળો છે, સોનાગે૩માં પણ એવાજ ગુણ છે પણ વધારામાં તે હર્દિનો નાશ કરે છે.

મોરયુથુ.

તુત્યં કર્પૂરિકાતુત્યમમૃતાસન્નમુચ્યતે ।

મયૂરગ્રીવકં ચાન્યચ્છિલ્લિક્ષિક્ષ્ણં ચ તુત્યકમ્ ॥ ૩૦ ॥

તુત્ય, કર્પૂરિકાતુત્ય, અમૃતાસન્ન, મયુરગ્રીવક એ નામ મોરયુથાનાં છે. ખીજું શિખિક્ષ નામનું થાય છે.

તુત્યકં લેશ્વનં મોદિ કણ્ડૂકુષ્ઠાવિષાપહમ્ ।

કફકૃમિહરં તદ્વદન્યચ્ચક્ષુષ્યમુત્તમમ્ ॥ ૩૧ ॥

મોરયુથુ, દોષને ઉમેડનાર, મળને બેદતાર, અમ, કાડ, ઝેર, ક્ષ, કૃમિનો નાશ કરે છે, ખીજી જાતનું મોરયુથુ આંખને ક્ષાયદો કરે છે.

હીરાકશી.

કાસીસં ધાતુકાસીસં સ્વેચરં તપ્તલોમશમ્ ।

અપરં પુષ્પકાસીસં તુવરં વસ્ત્રરાગધૃક્ ॥ ૩૨ ॥

કાસીસ, ધાતુકાસીસ, ખેચર, તપ્તલોમસ એ નામ હીરાકશીનાં છે. પુષ્પ કાસીસ, તુવર, વસ્ત્રરાગધૃક એ નામ ખીજી જાતની હીરાકશીનાં છે.

કાસીસદ્વયમમ્લોષ્ણં તિક્તં કેશ્યં દશે હિતમ્ ।

હન્તિ કણ્ઠાવેષશ્ચિત્રમૂત્રકૃચ્છ્રકફાનિલાન્ ॥ ૩૩ ॥

અન્ને અતતી હીરાકશી ખાટી, ગર્મ, કડવી અને વાળને વધારનારી છે, આંખને ફાયદોકર્તા તથા ખસ, ઝેર, ઘોળા કોડ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કફ, વાતનો નાશ કરે છે.

હિંગલોક.

હિંગુલં દરદં મ્લેચ્છં સૈકતં ચૂર્ણ પારદમ્ ।

હિંગુલં પિત્તકફનુચ્છુષ્યં વિષકુષ્ઠદત્ ॥ ૩૪ ॥

હિંગુલ, દરદ, મ્લેચ્છ, સૈકત, ચૂર્ણ, પાટલ એ હિંગલોકનાં નામ છે, તે પિત્ત, કફનો નાશ કરે છે, તથા આંખને ફાયદાવાળો છે અને ઝેર તથા કોડનો પણ નાશ કરવામાં પ્રસિદ્ધ છે.

સિન્દૂર.

સિન્દૂરં નાગજં રક્તં શ્રીમચ્છૃંગારભૂષણમ્ ।

વસન્તમણ્ડનં નાગરક્તં રક્તરજસ્તથા ॥ ૩૫ ॥

સિન્દૂર, નાગજ, રક્ત, શ્રીમત, શૃંગાર ભૂષણ, વસન્ત મંડન, નાગરક્ત, રક્તરજ એ સિન્દૂરનાં નામ છે.

સિન્દૂરમુષ્ણં વીસર્પકુષ્ઠકણ્ઠાવિષાપહમ્ ।

મગ્નસન્ધાનજનનં વ્રણશોધનરોપણમ્ ॥ ૩૬ ॥

સિન્દૂર ગર્મ છે તથા રતવા, કોડ, ખસ, ઝેરનો નાશ કરે છે અને ડુટલાં હાડને સાધે છે, ધાતને શુદ્ધ રાખે છે, તથા રૂઝ લાવે છે.

સુરભો.

સૌવીરમઙ્ગનં કૃષ્ણં કાલનીલં સુવીરજમ્ ।

સ્રોતોઽઙ્ગનં તુ સ્રોતોજં નદીજં યામુનં વરમ્ ॥ ૩૭ ॥

સૌવીર, અંજન, કૃષ્ણ, કાલનીલ, સુવીરજ, સ્રોતોજન, સ્રોતો-જનનીજ, યામુન, વર એ નામ સુરભોનાં છે.

સૌવીરં ગ્રાહિ મધુરં ચક્ષુષ્યં કફવાતજિત્ ।

સિધ્ધમાક્ષયાસનુચ્છોતં સ્ત્રોતોઽઙ્ગનમપીદશમ્ ॥ ૩૮ ॥

સુરમો ઝાડાને કઠંગુ કરે છે, મોડો છે, આંખને ક્ષાયદો કરે છે તથા કફ, વાતનો નાશ કરે છે, સૌંંય રોગ તથા ક્ષયરોગનો નાશ કરે છે.

રસવતી (રસાંજન).

રસાઙ્ગનં રસોદ્ભૂતં તાક્ષર્યં શૈલં ચ તાક્ષર્યજમ્ ।

રસાઘર્યં કૃત્રિમં તાક્ષર્યં દાઘ્યં દાર્વીરસોદ્ભવમ્ ॥ ૩૯ ॥

રસાંજન, રસોદ્ભૂત, તાક્ષર્ય, શૈલ, તાક્ષર્યજ, રસાઘર્ય, કૃત્રિમ તાક્ષર્ય, દાઘ્ય, દાર્વી રસોદ્ભવ એ નામ રસોત (રસવતિ)નાં છે.

રસાઙ્ગનં કટુ શ્લેષ્મ મુખનેત્રવિકારજિત્ ।

ઉષ્ણં રસાયનં તિક્તં છેદનં વ્રણદોષજિત્ ॥ ૪૦ ॥

રસોત તીખી, કટુ, મોઢાના રોગ અને આંખના રોગનો નાશ કરે છે, તે ગર્ભ છે અને વૃદ્ધાવસ્થાને દુર કરે છે, કડવી છે, મળને બેઢે છે તથા ધાવને રૂગપર લાવે છે.

જસતભસ્મ.

પુષ્પાઙ્ગનં પુષ્પકેતુ રીતિજં કુસુમાઙ્ગનમ્ ।

પુષ્પાઙ્ગનં ક્ષારમુષ્ણં કાચાર્મપટલાપહમ્ ॥ ૪૧ ॥

પુષ્પાંજન, પુષ્પકેતુ, રીતિજ, કુસુમાંજન એ નામ જસતની ભસ્મનાં છે, તે ખારી, ગર્ભ અને આંખના તમામ રોગને હરે છે.

શિલાજીત.

શિલાજતૂષ્ણજં શૈલં નિર્યાસો ગિરિશાઘ્યમ્ ।

શિલાઘ્નં ગિરિજં શૈલં શૈલેયં ગિરિજત્વાપિ ॥ ૪૨ ॥

શિલાજીત, ઉષ્ણજ, શૈલ, નિર્યાસ, ગિરિશાઘ્ય, શિલાઘ્ન, ગિરિજ, શૈલ, શૈલેય, ગિરિજીત એ નામ શિલાજીતનાં છે.

શિલાતતૂષ્ણં કટુકંયોગવાદિ રસાયનમ્ ।

છર્દિ પ્રમેહ વાતાર્શઃ કુષ્ઠાસ્યોદર પાણ્ડુતાઃ ।

હન્તિ શ્વાસ ક્ષયોન્માદ રક્તશોફ કફાક્રિમીન્ ॥ ૪૩ ॥

શિલાજીત ગર્ભ, તીખો, યોગવાદી અર્થાત્ ને યોગમાં મેગવ-
વામાં આવે તેવો ગુણુ આપે છે, રસાયન છે, છર્દિ, પ્રમેહ, વાયુ,
અર્શ, કોડ, મોઢાના રોગ, પેટના રોગ, પાન્ડુ રોગ, દમ, ક્ષય,
ગાંડાપણું, લોહીવીકાર, સોજા, કફ, કૃમિનો નાશ કરે છે.

હીરાબોજ.

બોલં મન્ધરસં વીરં નિર્લોહં વર્વરંચલમ્ ।

સુગન્ધિ નાલિકા પિણ્ડં રસ ગન્ધંચ તદ્વિધા ॥ ૪૪ ॥

બોલ, મંધરસ, વીર, નિર્લોહ, બર્બર, ચલ, સુગંધિ, નાલિકા,
પિન્ડ, રસગંધ એ હીરાબોજનાં નામ છે, એ એ જાતનો થાય છે.

બોલં રક્તહરં શીત્તં મેઘ્યં દીપન પાચનમ્ ।

જ્વરા પસ્માર કુષ્ટત્રં ગર્ભાશય વિશોધનમ્ ॥ ૪૫ ॥

હીરાબોજ લોહી વીકારનો નાશ કરે છે, ઠંડા છે, બુદ્ધિને વધારે
છે, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે, પાચનકર્તા છે તથા તાવ, વાત, કોડનો
નાશ કરે છે, તથા ગર્ભાશયનું પાલન કરે છે.

ફટકડી.

સ્ફટિકારવ્યા મૃતા બાળી કાશીસૌરાષ્ટ્ર સમ્ભવા ।

આઢકી તુવરા ત્વન્યા મૃત્ કામુર મૃત્તિકા ॥ ૪૬ ॥

સ્ફટિકાખ્યા, મૃતા, બાળી, કાશી, સૌરાષ્ટ્ર સંભવા એ નામ
ફટકડીનાં છે, બીજી જાતની ફટકડીનાં નામ આઢકી, તુવરા, મૃતિકા
સુરમૃતિકા છે.

સ્ફટિકાખ્યા કષાયોષ્ણા કફપિત્ત ત્રિષ વ્રણાન્ ।

નહન્તિ શિવત્ર વીસ પીસ્તુવરા તગ્દુગામતા ॥ ૪૭ ॥

ફટકડી તુરી અને ગર્ભ છે, તે કફ, પિત્ત, ઝેર, ધાવ, ઘોળા કોડ, રતવાનો નાશ કરે છે, લાલ ફટકડીમાં પણ એવાજ ગુણ છે.

સમુદ્રકીણુ.

સમુદ્રફેનો દિષ્ટીરઃ ફેનો વારિકફો દ્વિજઃ ।

સમુદ્રફેનથ્રુષ્ણ્યો લેસ્વનઃ શ્મનઃ સરઃ ॥ ૪૮ ॥

સમુદ્રકીણુ, હિંડીર, ફેન, વારિકફ, દિવ એ નામ સમુદ્રકીણુનાં છે, સમુદ્રકીણુ આંખને કાયદો કર્તા દોષને કબેડનાર, તથા દોષનો સ્થમન કરનાર છે તથા સારક છે.

પ્રવાલ.

પ્રવાલં વિદ્રુમં સિન્ધુ લતાગ્રં રક્તવર્ણકમ્ ।

પુષ્ટિકાન્તિવલકરં વર્દનં બલશુક્રયોઃ ॥ ૪૯ ॥

પ્રવાલ, વિદ્રુમ, સિન્ધુ, લતાગ્ર, રક્તવર્ણક એ નામ પ્રવાલનાં છે. પ્રવાલ પુષ્ટિ, કાન્તી, વળને આપવાવાળાં છે તથા બળ અને ધાતુને વધારનાર છે.

મેતી.

મૌક્તિકં તૌતિલા મુક્તાફલં મુક્તા ચ શુક્તિજમ્ ।

મૌક્તિકં મધુરં શીતં રોગઘ્નં વિષનાશનમ્ ॥ ૫૦ ॥

મૌક્તિક, તૌતિલા, મુક્તાફળ, મુક્તા, શુક્તિજ એ નામ મેતીનાં છે. મેતી મીઠાં, ઠંડાં, અને તમામ રોગ અને ઝેરનો નાશ કરે છે.

માણિક.

માણિક્યં પદ્મ રાગં સ્યાદ્વસુ રત્નં સુરત્નકમ્ ॥ ૫૧ ॥

માણિક્ય, પદ્મરાગ, વસુ, રત્ન, સુરત્નક એ માણિકનાં નામ છે, વધારે વજનદારને લાલ કહે છે.

સૂર્યકાન્તમણી.

સૂર્યકાન્તઃ સૂર્યમણિઃ સૂર્યાક્ષો દદનો પલઃ ॥ ૫૨ ॥

સૂર્યકાન્ત, સૂર્યમણિ, સૂર્યાક્ષ, દદનોપલ એ સૂર્યકાન્તમણિનાં છે.

ચંદ્રકાન્તમણિ.

ચંદ્રકાન્તશ્ચન્દ્રમણિઃ સ્ફટિકઃ સ્ફટિકોપલઃ ॥ ૫૩ ॥

ચંદ્રકાન્ત, ચંદ્રમણિ, સ્ફટિક, સ્ફટિકોપલ એ નામ ચંદ્રકાન્ત મણિનાં છે.

ગોમેદમણિ.

ગોમેદં સુન્દરં પીતં રત્નં તૃણચરં તથા ॥ ૫૪ ॥

ગોમેદ, સુન્દર, પીત, રત્ન, તૃણચર એ નામ ગોમેદમણિનાં છે.

હીરા.

હીરકં મિદુરં વજ્રં સૂચીવક્રં વરાર્ધકમ્ ॥ ૫૫ ॥

હીરક, મિદુર, વજ્ર, સૂચીવક્ર, વરાર્ધક એ નામ હીરાનાં છે.

નિલમ.

નીલરક્તં નીલમણિર્વૈડૂર્યં ચાલચાયજમ્ ॥ ૫૬ ॥

નીલરક્ત, નીલમણિ, (નીલ ઇંદ્રનીલ) એ નામ નિલમનાં છે. અને વૈડૂર્ય (કેતુરત્ન રાષ્ટ્રક) બાલચાયજ એ લક્ષણીયાનાં છે.

મરકત મણિ.

મારુત્મતં મારકતં દષ્ટદર્ભં હરિન્મણિઃ ॥ ૫૭ ॥

મારુત્મત, મારકત, દષ્ટદર્ભ, હરિન્મણિ એ મરકત મણિનાં નામ છે.

મોતીછીય.

મુક્તાસ્ફોટોઽવિચયંદૂકી શુક્તેર્નાક્તે કમન્દિરમ્ ॥ ૫૮ ॥

મુક્તા સ્ફોટ, અખિવ મંદુષી, શુકિત, મૌકિતિક મંદિર એ મો-
તીની બીજાનાં નામ છે.

મોતીકાન્તી.

મુક્તિ કાન્તિઃ કટુકાન્તિર્દીપની વહ્નિનાશિનિ ॥૬૯॥

મુક્તિકાન્તિ કટુકાન્તિ, દીપની, વહ્નિનાશીની એ નામ મોતી
કાન્તીનાં છે.

મરકતમણિ.

પ્રવાલ મુક્તિ મણિક્ય સૂર્યશિત કરો પલાઃ ।

ગામેદવજૂર્વૈદ્ય નિલગારુત્મતા દયઃ ॥૬૦॥

મૂંગા, મોતી, લાલ, સૂર્યકાન્તમણિ, ચંદ્રમણિ, પન્ના, હીરા,
સસનીયા, મરકતમણી આદિ રત્ન.

ચક્ષુષ્યા લેવનાઃ શીતાઃ કષાયા મધુરાઃ સરાઃ ।

માઙ્ગલ્યા ધારણા દાહ દુષ્ટગ્રાહ વિષાપહાઃ ॥૬૧॥

મણી અને રત્નો, નેત્રોને શાયદાકારક, દોષને ઉપેકાર, ઠંડાં
તુરો, મીઠાં, રસમાં મળી જતારાં, આતંદ્રને આપવાવાળાં, દાહ તથા
ખરાબ, ખોટાગ્રહ અને ઝેરનો નાશ કરે છે, પહેરવામાં ધણું
શ્રેષ્ઠ છે.

શંખ.

શંખઃ કમ્બુર્જલ ધરો વારિજો દીર્ઘનિઃ સ્વનઃ ।

સંસ્વો હિ કટુકઃ પાકે કષાયો મધુરો લઘુઃ ॥૬૨॥

શંખ, કમ્બુ, જલધર, વારિજ, દીર્ઘનિ, સ્વન એ નામ શં-
ખનાં છે, તે પાકમાં તીખો, તુરો, મીઠો અને હલકો છે.

ચક્ષુષ્યો લેવનઃ પાક્તિશૂલ પિત્ત વિનાશનઃ ।

શંસ્વો નેત્રહિતઃ શીતો લઘુપિત્ત કફાસ્રજિત ॥૬૩॥

આંખને શાયદાવાળો, દોષને હોમેડનાર, પડખાનું ચળ અને પિત્ત-
નો નાશ કરે છે, ઠંડો છે, અને પિત્ત, ક્ષય, બોહીવીકારનો પણ
નાશ કરે છે.

નાનો શંખ.

શંખો લઘુઃ શંખનકઃ શમ્બુકા વારિશુક્તયઃ

કર્પદાઃ ક્ષુલ્લતાશ્લેયાશ્વરા ચરવરાટકાઃ ।

લઘુ શંખાદયઃ શીતા નેત્રસ્ફોટ નાશનાઃ ॥૬૪॥

શંખ, લઘુ, શંખનક, શંખુક, વારિશુક્તિ એ નામ નાના
શંખનાં છે, કર્પદ, ક્ષુલ્લક, ચરાચર, વરાટક એ નામ ડોડીનાં છે, નાના
શંખ તથા ડોડીયો આંખના રોગ અને ફોડલાઓનો નાશ કરે છે.

ચાક (ખડી.)

સ્વટી કપોલઃ સ્વટિનાં શ્વેતા નાદી તરંગકઃ ।

તન્નેદો ગૌઢપાષાણઃ ક્ષીર પાક ચદાદ્રતઃ ।

સ્વટી દાહાશ્રતુચ્છીત ગૌઢ ગ્રાવાપિત્તદગુણઃ ॥૬૫॥

ખટી, કપોલ, ખટિની, શ્વેતા, નાડીતરંગક એ નામ કાચ,
(ખડી) નાં છે. ખીછ જાતની ખડીનાં નામ પાષાણ, ક્ષીર પાક છે,
ખડી બળતરા, બોહીવીકારનો નાશ કરે છે, તે ઠંડો છે, ખંને
જાતની ખડીયોમાં (ચાક) સરખાજ થાય છે.

રેતિ અને માટી.

પંકઃ કર્દમકો ક્ષેયો વાલુકા સિકતા તથા ।

પંકો દાહાસ્રપિત્તાર્ષિ સોથઘ્નઃ શીતલઃ સરઃ ।

વાલુકા લેખની શિતા વ્રણોરઃ સતનાશિની ॥૬૬॥

પંક, કદંબક એ નામ માટીનાં છે તથા વાલુકા, સિકતા એ નામ રેતીનાં છે; માટી બળતરા, રક્તપીત, સોજાને મટાડનાર છે, તથા સર છે અને રેતી દોષને ઉખેડનાર, ઠંડી, ધાવ તથા છાતીનું ઘાટવું એનો નાશ કરે છે.

ચુંબક (લોહચુંબક.)

ચુંબકઃ કાન્ત પાષાણોઽયસસ્કાન્તી લોહકર્ષકઃ ।

ચુંબકો લેખનઃ શીતો મેદો વિષ ગરાપહઃ ॥૬૭॥

ચુંબક, કાંતપાષાણ, અયસ્કાંત, લોહકર્ષક એ નામ લોહચુંબકનાં છે. તે દોષને ઉખેડનાર, ઠંડો તથા મેદવાયુ, ઝેર, બનાવટી ઝેરનો નાશ કરે છે.

કાચ.

કાચઃ કૃત્રિમસ્ત્નં સ્યાદ્વિગુણઃ કાચ ભાજનમ્ ।

કાચો વિદારણોઃ વ્રણ્યશ્ચભુષ્યો લેખનો લઘુઃ ॥૬૮॥

કાચ, કૃત્રિમસ્તન, વિગુણ, કાચભાજન એ નામ કાચનાં છે. કાચ ધા પાડનાર (ચીરનાર) તથા ધાને પુરનાર છે આંખને હાયદો કર્તા તથા દોષને ઉખેડનાર અને દલકો છે.

યો રાજ્ઞાં પુસ્તતિલકઃ કટારમલ્લ સ્તેન શ્રામદનૃપેણ

નિર્મિતેઽન્ન ॥ ગ્રન્થેઽધૂન્મદવિનીદનામિ પુર્ણાશ્વિત્રોઽયં

લલિત પદ્મઃ સ્વર્ણ વર્ગઃ ॥ ૬૯॥

રાજાઓમાં મુખ્ય પ્રધાન જે કટારમલ્લ તેણે મદનપાલ રાજાને બનાવેલો લલિત પદ્મવર્ણો મદન વિનોદ નામના ગ્રંથમાંનો આ મુવર્ણાદિ વર્ગ પુરો કર્યો.

કરેણ સંગૃહ્યં કુર્ચો મહિષ્યાઃ પયઃ પિબન્તં પુરુષં પુરાણમ્ ।
વિચિત્રલીલં પરિશુદ્ધશિત્તં તમાલનીલં શિશુમાશ્રયામિ ॥૧॥

શ્રી યશોદાજીનાં સ્તન હાથમાં લેઈ સ્તન પાન કરતા પુરુષ
પુરુષોત્તમ વિચિત્ર લીલાવાળા સર્વદા શુદ્ધ સ્વભાવવાળા શામવર્ણના
બાળ ને ગ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનો હું આશરો માગુ છું.

વડ (વહો).

વટો રક્તપદા ક્ષીરી વહુપાદો વનસ્પતિઃ ।
યક્ષાવાસઃ પદારોહી ન્યગ્રોધઃ સ્કન્વજો ધ્રુવઃ ।
વટોઃ શીતા ગુરુર્ગ્રાહિ કફપિત્તવ્રણાપહઃ ॥ ૨ ॥

વટ (બરોટ), રક્તપદા, ક્ષીરી, બહુપાદ, વનસ્પતિ, યક્ષા-
વાસ, પદારોહી, ન્યગ્રોધ, સ્કન્ધજ, ધ્રુવ એ વડનાં નામ છે. વડ
ઠંડો, બારે, જાડાને બાધનાર, અને કફ, પિત્ત, ધાવ એનો નાશ
કરે છે.

પીંપણો.

પિપ્પલઃ શ્યામલોઽશ્વત્થઃ ક્ષીરવૃક્ષો ગજાશનઃ ।
હરિવાસશ્ચલદલો મઙ્ગલ્યો બોધિપાદપઃ ।
પિપ્પલો દુર્જયઃ શીતઃ પિત્તશ્લેષ્મવ્રણાસ્રજિત્ ॥ ૩ ॥

પિપ્પલ, શ્યામલ, અશ્વત્થ, ક્ષીરવૃક્ષ, ગજાશન, હરિવાસચલદલ,
મંગલ્ય, બોધિપાદ્ય એ પીંપણનાં નામ છે, તે દર્દને છતનાર છે,
ઠંડો છે તથા પીત્ત, કફ, ધાવ, લોહીવીકારનો નાશ કરે છે.

પારસ પીંપણો.

પારિશોઽન્યઃ ફલીશઃ સ્યાત્કપિનૂતઃ કર્પાતનઃ ।
પારિશાશ્વત્થકો વૃષ્ય સ્તિગ્ધઃ શ્લેષ્મકૃમિપદઃ ॥ ૪ ॥

પારીક્ષ, ક્ષીશ, ક્ષિત, ક્ષીતન એ નામ પારસ પીપળાનાં છે, પારસ પીપળો વીર્યને વધારનાર, તેજયુક્ત, ક્ષ અને કૃમિને ક્ષત્તમ કરે છે.

ઉમ્બરો.

उदुम्बरः क्षीरवृक्षो जन्तुवृक्षः सदाफलः ।

हेमदुग्धः कृमिफलो यज्ञाङ्गः शीतवल्कलः ।

उदुम्बरो हिमो व्रणयो कफपित्तास्रजिद् गुरुः ॥ ૫ ॥

ઉદુમ્બર, ક્ષીરવૃક્ષ, જન્તુવૃક્ષ, સદાફળ, હેમદુગ્ધ, કૃમિફળ, યજ્ઞાંગ, શીતવલ્કલ એ નામ ઉમ્બરાનાં છે. ઉમ્બરો ઠંડો છે તથા ધાવને પુરવાવાળો અને કફ, પીત્તો નાશ કરે છે, પચવામાં ભારે છે.

કર્કંબરો (ઢેડ ઉમ્બરો).

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलायुश्चित्रभेषजम् ।

काकोदुम्बरिका तद्गद्विशेषाच्छिन्ननाशिनी ॥ ૬ ॥

કાકોદુમ્બરીકા, ફલ્ગુ, મલાયુ, ચિત્રભેષજ એ નામ કર્કંબરાનાં છે, કર્કંબરામાં બધા ગુણ ઉમ્બરાના જેવા છે પરંતુ વધારામાં કર્ક-કેવાને આરામ કરે છે.

પીપળ.

प्लक्षः प्लवश्चारुवृक्षः सुपार्श्वो गर्भभाण्डकः ।

वटी कमण्डलुर्यूपः पिप्परिश्वारुदर्शनः ।

प्लक्षः शीतो व्रणश्लेष्मपित्तशोथविसर्पजित् ॥ ૭ ॥

પ્લક્ષ, પ્લવ, ચારુવૃક્ષ, સુપાર્શ્વ, ગર્ભભાંડક, વટી, કમંડલુ, યૂપ, પિપ્પરી, ચારુદર્શન એ નામ પિપળનાં છે. પિપળ ઠંડો છે, અને ધાવ, કફ, પિત્ત, શોળ, રતવાને હરવાવાળો છે.

પંચક્ષીર વૃક્ષ.

ન્યગ્રોધોદુમ્બરોઽશ્વત્યઃ પારિપ્લવશ્ચ પાદપઃ ।

પશ્ચૈતે ક્ષીરિણઃ પ્રોક્તાસ્તેષાં ત્વક્ પશ્ચવલ્લકા ॥ ૮ ॥

વડ, ઉમ્બરો, પીપળો, પારસપીપળો, પીપળ એ પાંચ ક્ષીરવૃક્ષ કહેવાય છે, તેની છાલ પંચવલ્લક કહેવાય છે.

ત્વક્પશ્ચર્કં હિમં ગ્રાહિ વ્રણશોથત્રિસર્પજિત્ ।

કેચિત્તુ પારિશસ્થાને શિરીશં વેતસં પરે ॥ ૯ ॥

પંચવલ્લક, ઠંડાં અને ગ્રાહી (પકડનાર) છે, વૃણ, સોળ, રતપાનો નાશ કરે છે. કેટલાક વૈદે પંચવલ્લકમાં પારસ પીપળાના બદલે સરસડો અથવા વેતસ વાપરે છે.

ક્ષીરવૃક્ષા હિમવ્રણ્યા યોનિદોષવ્રણાપહાઃ ।

શોફપિત્તકફાસ્રગ્નાઃ સ્તન્યા મગ્રાસ્થિયોગદાઃ ॥ ૧૦ ॥

ક્ષીરવૃક્ષ ઠંડાં, ધ્રાવને પુરવાવાળાં તથા યોની દોષપાવ, સોળ, પિત્ત, કફ, લોહીચીકારનો નાશ કરે છે, તથા સ્તનોમાં દુધનો વધારો કરે છે તેમજ બાળેશ હાડને સાંધે છે.

તેષાં પત્રં હિમં ગ્રાહિ કફવાતાસ્રનુલ્લુપ્ત ।

ફલં ત્રિષ્ટમ્ભિ સંગ્રાહિ રક્તપિત્તકફાપહમ્ ॥ ૧૧ ॥

ક્ષીરવૃક્ષનાં પાંદડાં ઠંડાં અને આડને બાંધનાર છે, અને કફ, પીત્ત લોહીચીકારનો નાશ કરનાર છે. તે હલકાં છે, ક્ષીરવૃક્ષનાં ફળો વિષ્ટંભ કરતા અને આડને બાંધનાર, રક્તપીત્ત અને કફનો નાશ કરે છે.

નન્દી વૃક્ષ.

નન્દીવૃક્ષોઽશ્વત્યભેદઃ પરાહી ગજ પાદપઃ

નન્દીવૃક્ષોઽશ્વત્યગુણો લઘૂષ્ણો ગરુત્પુનઃ ॥ ૧૨ ॥

નન્દીવૃક્ષ, અશ્વત્યભેદ, પ્રેહી, ગજ પાદપ એ નામ નન્દીવૃક્ષનાં છે, તે પીપળાની એક જાત છે અને તેમાં ગુણ પશુ પીપળાના જેવા છે, વિશેષમાં ગર્ભ છે, હલકા છે તથા ઝેરનો નાશ કરે છે.

કદમ્બ.

કદમ્બો ગન્ધવત્પુષ્પઃ પ્રાવૃષેણ્યો મનોન્નતિઃ ।

અન્યો ધૂલિકદમ્બઃ સ્યાન્નીપો રાજકદમ્બકઃ ।

કદમ્બઃ શીતલઃ શ્લેષ્મપિત્તરક્તગદાપદ્મઃ ॥ ૧૩ ॥

કદમ્બ, ગંધવત્પુષ્પ, પ્રાવૃષેણ્ય, મનોન્નતિ એ નામ કદમ્બનાં છે, ધુળીકદમ્બ, નીપ, રાજ કદમ્બક એ નામ શ્રીજી જાતના કદમ્બનાં છે, કદમ્બ ઠંડો અને કદ્દ, પિત, લોહીવીકારનો નાશ કરે છે.

કડાઇ

કકુભોઽર્જુનનામા સ્યાન્નદો મમ્-જુઃ શઠદ્રુમઃ ।

કકુભઃ શીતલો મયક્ષતક્ષયવિષાસ્રજિત્ ॥ ૧૪ ॥

કકુભ, અર્જુન નામા, નદ, મંજુ, શાદુમ એ નામ કડાઇનાં છે, કડાઇ ઠંડી અને બળ, ચાંદા, ક્ષય, ઝેર, લોહીવીકારનો નાશ કરે છે.

સરસડો.

શિરીષઃ પ્લવગો વિપ્રઃ શુકવૃક્ષઃ કપિતનઃ ।

મૃદુ પુષ્પઃ શ્યામ વર્ણો મળ્ડીરૈઃ શક્તિની ફલઃ ।

શિરષઃ શીતલોવર્ણ્યો વિષ વિસર્પ શોથજિત્ ॥ ૧૬ ॥

શિરષ, પ્લવગ, વિપ્ર, શુકવૃક્ષ, કપીતન, મૃદુપુષ્પ, શ્યામ વર્ણ, બંડાર, સંખીની ફળ એ નામ સરસડાનાં છે, સરસડો ઠંડો વર્ણને જોપાવનાર તથા ઝેર, રતવા, શોખનો નાશ કરે છે.

આર્તગલ.

આર્ગટઃ શ્યાદાર્તગલો બહુ કષ્ટઃ પ્રઘર્ષણઃ ।

આર્ગટ સ્તુવરઃ શીતો વ્રણાશોધ નરાપણઃ ॥ ૧૬ ॥

આર્ગટ, આર્તગલ, બહુકંટે, પ્રવર્ણ્ય એ નામ આર્તગલનાં છે. આર્તગલ, તુરો, કંડો અને ધાને શોધનાર છે તથા રૂઝ લાવે છે. આર્તગલને કોઈ લીલા કુલનો કંટેસરીયો કહે છે, અને તેને કાંટા હોય છે.

નેતર.

વેતસો વજ્જુલો નમ્રો વાનીરો દીર્ઘ પત્રકઃ ।

નાદેયો મધ્ય પુષ્પોઽન્ય સ્તોય કામોનિકુઞ્જકઃ ॥ ૧૭ ॥

વેતર, વંજુલ, નમ્ર, વાનીર, દીર્ઘપત્રક, નાદેય, મધ્ય પુષ્પ તોયકામ (વેતસ, વેત, ગજત,) નિકુન્જક એ નામ વેતસ (નેતર) વ્યુત્પન્નાં નામ છે.

જલનેતર.

જલૌકા સમ્ભૃતોઽમ્ભોજો નિચુલો જલ વેતસઃ ॥ ૧૮ ॥

જલૌકા સંભૃત, અંભોજ, નિચુલ, જલવેતસ એ નામ જલ-વેતસ (નેતર) નાં છે.

સમુદ્ર ફલ (સમુદ્રશોષ)

ઇજ્જલો હિજ્જલો ગુચ્છઃ પલા સ્યાત્કચ્છપોલિકા ॥૧૯॥

ઇજ્જલ, હિજ્જલ, ગુચ્છ, પલા, કચ્છપિલીકા, એ નામ સમુદ્ર ફલ અથવા સમુદ્ર શોષનાં છે.

વેતસઃ શીતલો દાહશોફાશો યોનિરુદ્ધણાન્ ।

હન્તિ વિસર્પ કૃચ્છ્રાસ્ત પિત્તાશ્મરિકા નિલાન્ ॥ ૨૦ ॥

નેતર, કંડો અને દાહ, શોઝ, અશો, યોનીરોગ, વ્રાવ, રતવા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપીત, પથરી, કદ, વાયુનો નાશ કરેછે.

જલજોવેતસઃ શીતઃ સંગ્રાહિ વાતકોપનઃ ।

ઇજ્જલસ્તદ્ગુણઃ પ્રોક્તો વિશેષા દ્વિષનાશનઃ ॥ ૨૧ ॥

જલનેતર, કંડો, જાડને બાંધનાર, વાયુને કોપાવનાર છે, અને સમુદ્રફળ અથવા સમુદ્ર શોષમાં પણ એવા જ ગુણ છે પરંતુ વધારામાં તે ઝેરનો નાશ કરનાર છે.

ગુદો.

શ્લેષ્માન્તકઃ કર્બુદારઃ પિચ્છલી ભૂતપાદપઃ ।

શેલુઃ શૈલુશ્ચ શૈલૂકઃ શૈલિકો દ્વિજકુત્સિકઃ ॥ ૨૨ ॥

શ્લેષ્માન્તક, કર્બુદાર, પિચ્છલી, ભૂતપાદપ, શેલુ, શૈલુ, શૈલૂક, શૈલિક, લેસવા, દ્વિજકુત્સિક, (નસુર્ગ, નસુડી) એ નામ ગુદાનાં છે.

શ્લેષ્માન્તકો વિષસ્ફોટ વ્રણ વૈસર્પ કુષ્ટજિત્ ।

કેર્યોષ્ણ સ્તફલં વૃષ્યં વાત પિત્ત ક્ષયાસ્રજિત્ ॥ ૨૩ ॥

ગુદો—વિષફોટક વા, ઘાવ, રતવા, કોડનો નાશ કરેછે, તથા વાળોને કાયદો કર્તા છે તથા ગર્ભ છે, તેનાં રજ ધાતુને ઘટ કરનાર તથા વાયુ, પીત, ક્ષય, લોહીવીકારનો નાશ કરે છે.

વગદો (પીલુડો.)

પીલુઃ સતશહસ્રાંશી તીક્ષ્ણસ્તુ કરભ પ્રિયઃ ।

સહસ્રાઙ્ગી ગુડફલ સ્તત્ફલં પીલુ પીલુજમ્ ॥ ૨૪ ॥

પીલુ, સત સહસ્રાંશી, તીક્ષ્ણ, કરભપ્રિય, સહસ્રાંગી, ગુડફલ, એ નામ પીલુડા (વગદો) નાં છે તથા કોઈ ઠેકાણે તેને વરખડો કે જળાં એ નામથી ઓળખે છે. પીલુ, પીલુજ એ તેના ફળનાં નામ છે.

પીલૂર્ણં દીપનં મેદી રક્ત પિત્ત કરં લઘુ ।

ગુલ્માર્શઃ પ્લીહવાતાશ્મકહારિ રસાયનમ્ ॥ ૨૬ ॥

પીલુડો ગર્ભ અને અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર છે, મળ (જાડા) ને વખોડનાર અને રક્ત પીતને કરવાવાળો છે, હૃદયકો છે તથા ગોળા અર્શ, બરોળ, વાયુ, પથરી, કર્શનો નાશ કરે છે, રસાયન છે.

શાગ.

શાકઃ સ્વરચ્છદો ભૂમિસદો દીર્ઘચ્છદો યતઃ ।

શાકઃ શ્લેષ્માનિલાસપ્તો ગર્ભસન્ધાનદો હિમઃ ॥ ૨૬ ॥

શાક, ખરચ્છદ, ભૂમિસદ, દીર્ઘચ્છદ એ નામ સાગતાં છે. શાગ કદ, વાત, લોહીવીકારનો નાશ કરે છે, તથા ગર્ભને ધારણ કરાવે છે, તથા ઠંડો છે.

શાલ.

શાલઃ સર્જરસઃ સર્જઃ શ્રીકૃષ્ણારિશ્ચ પત્રકઃ ।

શાલો ગ્રાહિ વ્રણશ્લેષ્મદગ્ધરાગ્વિષનુદ્ધિમઃ ॥ ૨૭ ॥

શાલ, સર્જરસ, સર્જ, શ્રીકૃષ્ણારી, પત્રક એ નામ શાલનાં છે, શાલ જાડાને બાંધનાર ધાતુ, કદ, બળવાનું જેર એનો નાશ કરે છે, ઠંડો છે.

તમાલ વૃક્ષ.

તમાલ ઉક્તસ્તાપિચ્છઃ કાલસ્કન્ધો મિતદ્રુમઃ ।

તમાલસ્તદગુણઃ શોથદાહવિસ્ફોત્તદત્પુનઃ ॥ ૨૮ ॥

તમાલ, તાપીચ્છ, કાલસ્કન્ધ, મિતદ્રુમ એ નામ તમાલવૃક્ષનાં છે, તેમાં તમામ ગુણ શાલના જેવા છે, પરંતુ વિશેષમાં શોભ, દાહ, વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે.

ખેર.

સ્વદિરો રક્તસારઃ સ્યાદ્રાયત્રી બાલપત્રકઃ ।

સ્વદિરઃ શ્વેતસારોઽન્યઃ કાર્મુકઃ કુબ્જકણ્ઠકઃ ॥ ૨૯ ॥

ખદિર, રક્તસાર, ગાયત્રી, બાલપત્રક એ નામ ખેરનાં છે, શ્વેતસાર, કાર્મુક, કુબ્જકણ્ઠક એ નામ ખીજા જાતના ખેરનાં છે.

સ્વદિરઃ શીતલો દન્ત્યઃ કૃમિમેહજ્વરવ્રણાન્ ।

શ્વિત્રશોથામપિત્તાસ્રપાણ્ડુકુષ્ઠકફાઞ્જયેત્ ॥ ૩૦ ॥

ખેર ઠંડા અને ઘાંતોને હીતકર છે, તથા કૃમિ, પ્રમેહ, તાવ, ખાવ, અને શ્વિત સોજા, મરડા પિતરક્ત, પાંડુ, કાડ, ક્ષરનો નાશ કરે છે.

નિર્યાસસ્તસ્ય મધુરો બલ્યઃ શુક્રવિવર્દનઃ ।

સારસ્તુ વિશદો બલ્યો મુખરોગકફાસ્રજિત્ ॥ ૩૧ ॥

ખેરનો શુદ્ધ મધુરો (મીઠો) બળવાન, વીર્યને વધારનાર છે, ખેરસાર (કાચો) વિશદ છે, બળ કરવાવાળો તથા મોઢાનો રોગ, ક્ષ, લોહીવીકારનો નાશ કરે છે.

સુગંધિ ખેર.

અરિમેદો વિદ્વદિરો ગોધાસ્કન્ધોઽરિમેદકઃ ।

અરિમેદઃ કષાયોષ્ણો સુખદન્તગદાસ્રનુત્ ।

હન્તિ કણ્ઠાવિષ્ણ્વશ્લેષ્મકૃમિકુષ્ઠવ્રજાઞ્જયેત્ ॥ ૩૨ ॥

અરિભેદ, વિદ્વદિર, ગોધારકંધ, અરિભેદક એ નામ સુગંધી ખેરનાં છે, આખેર તુરો, ગર્મ, મોઢાના રોગ, ઘાંતના રોગ, લોહી-વીકારનો નાશ કરે છે. તથા અસ, ઝેર, ક્ષ, કૃમિ, કાડ, ધાતનો નાશ કરે છે.

બાવળ.

બન્નૂલઃ કિંકરાલઃ સ્યાતપીત્તકઃ પીતપુષ્પકઃ ।

બન્નૂલઃ કફનુદગાહી કુષ્ઠાક્રિમીવિષાપહઃ ।

રક્તપિત્તકષાયેણ પિત્તવાન્તે દિનસપ્તકમ્ ॥ ૩૩ ॥

બન્નુલ, કિંકરાળ (કીકરા) પીતક, પીતપુષ્પક એ નામ બાવળનાં છે, બાવળ ક્ષરનો નાશ કરનાર, ઝાડાને કંટાળુ કરનાર અને કાડ, કૃમિ, ઝેરનો નાશ કરે છે, એનો કાઢો સાત દીવસ પિત્તાથી રક્તપિત્ત મટી જાય છે.

બીથો.

बीजकोऽशनकः सौरी प्रियः काम्योऽलकप्रियः ॥ ३४ ॥

બીજક, અશનક, સૌરી, પ્રીય, કામ્ય, અલક પ્રિય એ નામ બીયાનાં છે.

बीजकः कुष्ठबीसर्पाश्चित्रमेहज्वरक्रिमीन् ।

हन्ति श्लेष्मास्रपित्तानि त्वच्यः केश्यो रसायनः ॥ ३५ ॥

બીથો, કાક, રતવા, મીઠો પ્રમેહ, તાવ, કૃમિ, કફ, લોહીવી-કાર, રક્તપિત્તો નાશ કરે છે, આમડીને સુવાળી કરે છે, વાળને વધારે છે, રસાયન છે.

તણસ.

तिनसः स्पन्दनो नेमी सर्वसारोऽश्मगन्दकः ।

तिनसः श्लेष्मापित्तास्रमेदः कुष्ठप्रमेहनुत् ॥ ३६ ॥

તિનસ, સ્પંદન, નેમી, સર્વસાર, અશ્મગંધક એ નામ તણસ-નાં છે, તે કફ, પિત્ત, લોહીવિકાર, મેદવાયુ, કાક, પ્રમેહનો નાશ કરે છે.

ભોજપત્ર.

भूर्जो भूजो बहुपुटो मृदुत्वग्लेख्यपत्रकः ।

भूर्जी भूतग्रहश्लेष्मकर्णस्यक्तपित्तजित् ॥ ३७ ॥

ભૂર્જ; ભૂજ, બહુપટ, મૃદુત્વક, લેખ્યપત્રક એ ભોજપત્રનાં નામ છે, તે ભૂતદોષ, ગ્રહદોષ, કફ, કાનનારોગ, રક્તપિત્તો નાશ કરે છે.

ખાખરો.

पलाशः किंशुकः किर्पी याज्ञिको ब्रह्मपादपः ।

क्षीरश्रेष्ठे रपुत्क्षपः त्रिवृतः समिदुत्तमः ॥ ३८ ॥

પલાશ, કિંશુક, કિર્મી, યાજ્ઞિક, બ્રહ્મપાદપ, ક્ષીર શ્રેષ્ઠ, રક્તપુષ્પ, ત્રિવૃત, સમિત, ઊત્તમ એ નામ ખાખરાનાં છે.

પલાશો દીપનો વૃષ્યઃ સરોળ્ળો વ્રણગુલ્માજિત્ ।

મગ્નસન્ધાનક્રુદોષગ્રહણ્યર્શઃ કૃમીન હરેત્ ॥ ૩૯ ॥

ખાખરા અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર, ધાતુને ઘટ બનાવનાર તથા દોષને ઊભેડનાર, ધાવને પુરનાર, ગર્ભ અને વાયુગોળાને બેસાડી દે છે; ભાગેલા અવયવોને સાંધનાર છે, સંગ્રહણી, અર્શ, કૃમિનો નાશ કરે છે.

તત્પુષ્પં કફપિત્તામ્લકચ્છ્રજિદ્વાહિ શીતલમ્ ।

ફલં લઘૂષ્ણં મેહાર્શઃકૃમિદુષ્ટકફાપહમ્ ॥ ૪૦ ॥

ખાખરાના ફુલ (કેશુડાં) કઠ, રક્તપિત્ત, મૂત્રકૃમ્લનો નાશ કરે છે, તે આદી અને ડંડાં છે, એનાં ખીજ, (પીત્તપાપડા) હ્રસ્વદ્રાં, ગર્ભ અને પ્રમેહ, અર્શ, કૃમિ, ખરાબ ઉધરસનો નાશ કરે છે.

ધવ.

ધવો નન્દિતરુગૌરઃ શકટાક્ષો દુરન્ધરઃ ।

ધવઃ શીતપ્રમેહાસ્રપાણ્ડુપિત્તકફાપહઃ ॥ ૪૧ ॥

ધવ, નન્દિતરુ, ગૌર, શકટાક્ષ, દુરન્ધર એ પાંચ નામ ધવનાં છે. ધવઠડો, પ્રમેહ, લોહીચીકાર, પાનડુ, પિત્ત, કરનો નાશ કરે છે.

ધામણુ.

ધન્વનો ગોત્રવિટ્પી ધર્મણો ગોત્રપુષ્પકઃ ।

ધન્વનઃ કફપિત્તાસ્રકાસજિતુવરો લઘુઃ ॥ ૪૨ ॥

ધન્વન, ગોત્રવિટ્પી, ધર્મણ, ગોત્રપુષ્પક એ નામ ધામણુનાં છે. ધામણુ કઠ, પિત્તરક્ત, ખાંસીનો નાશ કરે છે, તે તુરો અને હલકો છે.

સર્જ.

સર્જોઽજકર્ણઃ સ્વેદગ્રો લતાટક્ષઃ કુદેહકઃ ।

સર્જો વર્ણ્યઃ કફસ્વેદમલપિત્તકૃમીઙ્ગયેત્ ॥ ૪૩ ॥

સર્જ, અજકર્ણ, સ્વેદન, લતાવૃક્ષ, દુરેહક, શાલ એ નામ સર્જ
વૃક્ષનાં છે તે વર્ણ કરે છે તથા કફ, પરસેવો, ઝાડો, પિત્ત, કૃમિનો
નાશ કરે છે, રાગ આ ઝાડમાંથી નિકળે છે.

શાખોટ. (એક જાતનો સાગ).

શાખોટઃ સ્યાત્પીતફલચ્છાગી ક્ષીરાવિનાશનઃ ।

શાખોટો વાતરક્તાસ્રકફવાતાતિસારજિત્ ॥ ૪૪ ॥

શાખોટ, પીતરજ, છાગી, ક્ષીર વિનાશન એ નામ શાખોટનાં
છે, શાખોટ વાતરક્ત, લોહીવીકાર, કફ, વાયુ, અતિસારનો નાશ કરે છે.

એનાં ઝાડ મટાવદાર થાય છે, કુત્ર ધોળાં અને તેના શાક
ઉપર કંઈક કાંટા હોય છે, એને શીહોડા નામથી પુર્વ હિંદુસ્તાન
તરફ ઓળખે છે.

વરણો.

વરુણો વરજઃ શ્વેતઃ શાકવૃક્ષઃ કુમારકઃ ।

વરુણઃ પિત્તલો મેદી શ્લેષ્મકૃચ્છ્રાસમારુતાન્ ।

નિહંતિ ગુલ્મવાતાસ્રકૃમિશોથાંશ્ચ દીપનઃ ॥ ૪૫ ॥

વરુણ, વરજ, શ્વેત, શાકવૃક્ષ, કુમારક એ નામ વરણનાં છે,
તે પીતકારક અને દોષને ખસેડનાર છે, તથા કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, લોહી
વીકાર, વાયુ, ગાળો, વાતરક્ત, કૃમિ, સોજનો નાશ કરે છે તેમજ
અગ્નિવર્ધક છે.

મેવડી.

જિઙ્ગિળી જિઙ્ગિળી જિઙ્ગી મુનિર્યાસા ચ મોટકી ।

જિઙ્ગિળી વ્રણત્વદ્રોગવાતાતિસારજિત્કટુઃ ।

ઉષ્ણસ્તસ્યાસ્તુ નિર્યાસો નસ્યાદ્વાહુવ્યથાપહઃ ॥ ૪૬ ॥

જિંગીણી, જિંગીણી, જિંગી, મુનિ, યાસા, મોટકી એ નામ
મેવડીનાં છે, મેવડી ઘાવ, હૃદયરોગ, વાયુ, ઝાડો એનો નાશ કરે છે,

તે કડવી, તેનું સાત ગર્ભ છે, તેનો નાશ લેવાથી આવરાંનો દુખાનો નાશ પામે છે.

શાલેદુ (દેરી શાં).

શલ્લકી વલ્લકી મોચી ગજભક્ષા મહારુદા ।

ગન્ધવીરા કુન્દુરુકી સુસ્રાવા વનકર્ણિકા ।

શલ્લકી વ્રણપિત્તાસ્રશ્લેષ્મપિત્તાતિસારજિત્ ॥ ૪૭ ॥

શલ્લકી, વલ્લકી, મોચી, ગજભક્ષા, મહારુદા, ગન્ધવીરા, કુન્દુરુકી, સુસ્રાવા, વનકર્ણિકા એ નામ શાલેદુનાં છે, તે ધાવ, રક્તપિત, કફ, પિત અને ઝાડાનો નાશ કરે છે.

ઇંગોર. (અંગોર)

ઇજુદો મલ્લકી વૃક્ષકણ્ટકસ્તાપસદ્રુમઃ ।

ઇજુદઃ કુષ્ઠભૂતાદિગ્રહવ્રણવિષક્રિમીન્ ।

હન્યુષ્ણઃ શ્વિત્રગુલમ્નસ્તત્ફલં કફવાતજિત્ ॥ ૪૮ ॥

ઇજુદ, મલ્લકી, વૃક્ષકણ્ટક, તાપસદ્રુમ એ નામ ઇંગોર (ઇંગોર) નાં છે, તે કોડ, ભૂતદોષ, મહદોષ, ધાવ, ઝેર, કૃમિનો નાશ કરે છે, ઘોળા કોડ અને શળનો પણ નાશ કરે છે. તેના ફળ કફ અને વાયુનો નાશ કરે છે.

વાપુંગા (ટિંબરૂની એક જાત).

કટમ્બરશ્ચારુશ્રૃંગી કટમ્બી તૃણશૈષ્ણકઃ ।

કટમ્બરઃ પ્રમેહાસ્રનાડીવ્રણવિષક્રિમીન્ ॥ ૪૯ ॥

કટમ્બર, ચારુશ્રૃંગી, કરભી, તૃણ, શૈષ્ણક, એ નામ વાપુંગાનાં છે, વાપુંગા પ્રમેહ, લોહીવીકાર, નાડીવળ, ઝેર, અને કૃમિ.

હન્યુષ્ણઃ કફકુષ્ઠમ્ તત્ફલં કફશુક્રનુત્ ।

નિર્યાસોઽસ્ય ગુરુર્ઘ્ણો બલકૃદ્વાતનાશનઃ ॥ ૫૦ ॥

નો નાશ કરે છે તથા કર, કાકનો પણ નાશ કરે છે, વાયુ-
ગ્નાના ક્ષણ ધાતુ અને કદનો વિનાશ કરે છે એનું સત્ત્વ ભારે છે
અને ધાતુને ઘટ બનાવી બળ આપે છે તથા વાયુનું અનુક્રોધન
કરે છે.

કાંકય ઘોલી.

મુષ્કો મોક્ષકકો ઘુઠ્ઠી શિખરી ક્ષુદ્રપાટલા ।

મોક્ષક કફવાતવ્રો ગ્રાહી ગુલમવિષક્રિમીન્ ॥ ૫૧ ॥

મુષ્ક, મોક્ષકક, ઘુઠ્ઠી, ખિખરી, ક્ષુદ્રપાટલા, એ નામ ઘોલી
કાંકયના છે, તે કર, વાયુનો નાશ કરે છે, અને કાકાને બાંધે છે
તથા ગોળા, ઝેર, કૃમિનો નાશ કરે છે.

હન્યુષ્ણો બસ્તિરુક્ષ્ણસ્તપુષ્પં કફપિત્તજિત્ ।

નિર્યાસોઽસ્ય પરં વૃણ્યઃ શોષપિત્તાનિલાપહઃ ॥ ૫૨ ॥

કાંકય ગરમ છે, તેનાં ફુલ ગુણના રોગ, ખસ, કદ, પિત્તનો
નાશ કરે છે, કાંકયનું સત્ત્વ અત્યંત વીર્યવર્ધક છે તથા શોષ,
પિત્ત, વાયુનો નાશ કરે છે.

પાન્ડેરવો (છારી).

પારિભદ્રો નિમ્બવૃક્ષો રક્તપુષ્પઃ પ્રભદ્રકઃ ।

કષ્ટકી પારિજાતઃ સ્યાન્મન્દારઃ કટિકેશુકઃ ।

પારિભદ્રઃ કૃમિશ્લેષ્મભેદઃકફનિલાપહઃ ॥ ૫૩ ॥

પારિભદ્ર, નિમ્બવૃક્ષ, રક્તપુષ્પ, પ્રભદ્રક, કંટકી, પારિજાત,
(પહાડીનીમ) મંદાર, કટિકેશુક એ નામ પાન્ડેરવો (છારી)
નાં છે તે કૃમિ, કદ, મેઢવાયુ, કફવાતનો નાશ કરે છે.

શેંબલ.

શાલ્મલી તૂલિની મોચા કુકુટી રક્તપુષ્પિકા ।

કષ્ટકાઢયા સ્થૂલફલા પિચ્છલા ચિરજીવિની ॥૫૪॥

શાસ્મલી, તૂલિની, મોચા, કુકુટી, રક્તપુષ્પિકા, કુટકાદયા,
સ્થૂલકલા, પિચ્છલા, ચિરંજીવીની એ નામ શેખલનાં છે,

શાસ્મલી શીતલા વૃષ્યા વૃંહણી રક્તપિત્તજિત્ ।

નિર્યાસોઽસ્ય પરં વૃષ્યઃ શોફપિત્તાનિલાસજિત્ ।

રસાયનવરા સ્તિગ્ધા તત્પુષ્પં ગ્રાહિ પિત્તજિત્ ॥ ૫૫ ॥

શેખલે ઠંડી અને ધાતુને ઘટ કરી વધારનાર છે, તથા સોજા પિત્ત,
વાતરક્તનો નાશ કરે છે રસાયન છે, સ્તિગ્ધ છે, શેખલનાં પુલ
જાડાને આધે છે તથા પિત્તને શોષે છે. તેના ગુંદને મોચરસ કહે છે.
તે જાડો, મરડો વગેરેમાં ગ્રાહી અસર કરે છે.

તુણિ

તુણિઃ કુઠેર આપીતસ્તનુકો નન્દિપાદપઃ ।

તુણિર્ગ્રાહી હિમો વૃષ્યો વ્રણકુષ્ઠાસ્રપિત્તહા ॥ ૫૬ ॥

તુણિ, કુઠેર, આપીત, તનુક, નંદિપાદપ, એ નામ તુણિના છે,
તે જાડાને આંધનાર, ઠંડી, ધાતુને ઘટ કરનાર તથા ધાવ, કોડ,
રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે.

સાતવિણુ.

સપ્તર્ણો ગુચ્છપુષ્પઞ્છત્રી શાસ્મલિપત્રકઃ ।

સપ્તર્ણો વ્રણશ્લેષ્મવાતકુષ્ઠહરઃ સરઃ ॥ ૫૭ ॥

સપ્તર્ણુ, ગુચ્છપુષ્પ, છત્રી, શાસ્મલિપત્રક, એ સાતવિણુનાં
નામ છે તે ધાવ, કદ, કોડનો નાશ કરે છે, તે દોષને અસેડનાર
છે, સપ્તર્ણુનાં શેખલના જેવાં જાડ થાય છે.

હળદરવો.

હારિદ્રકઃ પીતવર્ણઃ શ્રીમાન્ ગૈરદ્રુમો વરઃ ।

હારિદ્રક કફહરો વ્રણશોધનરોપણઃ ॥ ૫૮ ॥

હારિદ્રક, પીતવર્ણુ, શ્રીમાન્, ગૈરદ્રુમ, વર, એ નામ હળદરવા-
નાં છે, હળદરવો કફનો નાશ કરે છે, તથા ધાવ પુરે છે.

કણ્ઠ.

કરઝો નક્તમાલઃ સ્યાન્નક્તાહો ઘૃતવર્ણકઃ ।

પૂતિકોઽન્યઃ પૂતિવર્ણઃ પ્રકીર્ણશ્ચિરબિલ્વકઃ ॥ ૫૯ ॥

કરંઝ, નક્તમાલ, નક્તાહવ, ઘૃતવર્ણક, પૂતિક, પૂતિવર્ણ, પ્રકીર્ણ
ચિરબિલ્વક એ નામ કણ્ઠનાં છે.

કરઝઃ કટૂકસ્તીક્ષ્ણો વીર્યોષ્ણો યોનિદોષજિત્ ।

કુષ્ઠોદાવર્ત્તગુલ્માર્શોત્રણાક્રિમિકફાપહઃ ॥ ૬૦ ॥

કણ્ઠ તીખો, તેજ, વીર્યમાં ગર્ભ અને યોનિદોષનો નાશ
કરે છે, તથા કોડ, ઉદાવર્ત, ગોળો, અર્શ, કાવ, કૃમિ, કફનો
નાશ કરે છે.

તત્ફલં કફવાતઘ્નં મેહાર્પઃક્રિમિકુષ્ઠજિત્ ।

તત્પત્રં કફવાતાર્શઃકૃમિશોથહરં પરમ્ ॥ ૬૧ ॥

કણ્ઠનાં ક્ષુદ્ર વાત, કફ, પ્રમેહ, અર્શ, કૃમિ, કોડનો નાશ
કરે છે અને તેનાં પાંદડાં ક્ષુદ્ર, વાત, અર્શ, કૃમિ, સોજનો નાશ
કરવામાં સર્વોત્તમ છે.

કણ્ઠ.

કરઝી કાકતિક્તા ચ વયસ્યાઙ્ગારવલ્લરી ।

કરઝીકોષ્ણવાતાર્શઃ કૃમિકુષ્ઠપમેહનુત્ ॥ ૬૨ ॥

કરંઝ, કાકતિક્તા, વયસ્યા, અંગાર વલ્લરી એ નામ કણ્ઠનાં
છે. કણ્ઠ ઉષ્ણ, વાત, અર્શ, કૃમિ, કોડ, પ્રમેહનો નાશ કરે છે.

તિરિગિચ્છી.

તિરિગિચ્છિર્ગજકણ્ઠઃકરઝી ક્ષીરેણી દ્વિપઃ ।

તિરિગિચ્છિર્વલાસાર્શઃ કૃમિકુષ્ઠપમેહનુત્ ॥ ૬૩ ॥

તિરિગિચ્છી, ગજકંઠ, કરંઝ, ક્ષીરેણી, દ્વિપ એ નામ તિરિ-
ગિચ્છીનાં છે, તે ક્ષુદ્ર, અર્શ, કૃમિ, કોડ, પ્રમેહનો નાશ કરે છે.
તિરિગિચ્છી પણ એક કણ્ઠની જાત છે.

ખીજડી.

શમી તુલ્લા શંકુફલા પવિત્રા કેશત્વત્ફલા ।

લક્ષ્મીઃ શિવાન્યાધિમતી ભૂશમી શંકરાહવા ॥ ૬૪ ॥

શમી, તુલ્લા, શંકુફલા, પવિત્રા, કેશત્વત્ફલા, લક્ષ્મી, શીયા, અધિમતિ, ભૂશમી, શંકરાહવા એ નામ ખીજડીનાં છે.

શમી શીતા લઘુઃ શ્વાસકુષ્ઠાર્શઃકફત્વત્સરા ।

તત્ફલં પિત્તલં રૂક્ષં મેઘ્યં કેશવિનાશમ્ ॥ ૬૫ ॥

ખીજડી, ઠંડી અને હલકી છે, તથા શ્વાસ, કોઠ, અર્શ, કફનો નાશ કરે છે તથા સારક છે તેનાં ફળ પીત્તકર્તા અને બુદ્ધિને વધારનારાં છે પણ વાળોને નુકશાન કરે છે.

જળ સરસડો.

શમીપિકા ટિઠિણિકા દુર્બલાઽમ્બુશિરીપિકા ।

ટિઠિણી કફકુષ્ઠાર્શઃસન્નિપાતવિષાપહા ॥ ૬૬ ॥

શમીપિકા, (જિજિણી) ટિઠિણિકા, દુર્બલા, અંબુશિરિપિકા એ નામ સરસડાનાં છે, તે કફ, કોઠ, અર્શ, સન્નિપાત, ઝેરનો નાશ કરે છે.

અરિઠા.

અરિષ્ટકો ગર્ભપાતી કુમ્ભવીર્યથ ફેનિલઃ ।

કૃષ્ણવીજો રક્તવીજઃ પીતફેનોઽર્થસાધનઃ ।

અરિષ્ટકાસ્ત્રિદોષઘ્ન ઉષ્ણો ગર્ભગ્રહાપહઃ ॥ ૬૭ ॥

અરિષ્ટક, ગર્ભપાતી, કુમ્ભવીર્ય, ફેનિલ, કૃષ્ણખીજ, રક્તખીજ, પીતફેન, અર્થસાધન એ નામ અરિઠાનાં છે, અરિઠા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે, ગર્ભ છે તથા ગૃહદોષ અને ગર્ભનો નાશ કરે છે.

શીશમ.

શિંશપા કપિલા કૃષ્ણા સારમણ્ડલપાત્રિકા ।

અન્યા કુશિંશપા ભસ્મપિઙ્ગલા સ્નાદ્વસાદની ॥ ૬૮ ॥

શિંશપા, કપિલા, કૃષ્ણા, સારમંડળ પત્રિકા, કુશિંશપા, ભસ્મ-
પિંગલા, વસાદની એ નામ શિશમનાં છે.

શિંશપોષ્ણા હરેન્મેદાન્ કુષ્ઠશ્ચિત્રવમિક્રિમીન્ ।

વસ્તિરુગ્વ્રણદાહાસ્રગર્ભગૂઢનિપાતિની ॥ ૬૯ ॥

શીશમ ગર્ભ છે તથા પ્રમેહ, ક્રોડ, ઘોળા ક્રોડ, છર્દી, કૃમિ,
અસ્તિરોગ, ધાતુ, દાહ, લોહીવીકારનો નાશ કરે છે, તથા ગર્ભનો
નાશ કરે છે.

અગથીઓ.

અગસ્ત્યો વજ્રસેનાદ્વો મધુશિશુર્મુનિદ્રુમઃ ।

અગસ્ત્યઃ પિત્તકફજિન્નિદાવશમનો હિમઃ ।

તત્પુષ્પં નીલમશ્લેષ્મપિત્તનક્તાબ્ધ્યનાશનમ્ ॥ ૭૦ ॥

અગસ્ત્ય, વંગસેનાદવ, મધુશિશુ, મુનિદ્રુમ એ અગથીઆનાં
નામ છે, અગથીઓ પિત્ત, કફ, ગર્ભને સોધે છે, તે ઠંડો છે, અ-
ગથીઆનાં પુષ્પ પિત્તસ (નાકનું છાંડ) કફ, પીત્ત, રતાધિગાપણું એનો
નાશ કરે છે.

અગથીઆનાં ઝાડ બાગ બગીચામાં વિશેષ જોવામાં આવે
છે; જ્યારે અગસ્તનો ઉદય થાય છે ત્યારે તે સારો ખીલેલો જોવા-
માં આવે છે.

યો રાજ્ઞાં મુસ્વતિલકઃ કટારમલ્લસ્તેન શ્રીમદનનૃપેણ નિર્મિતેઽવ્ર ।

ગ્રન્થેઽમૂન્મદનવિનોદનાન્નિ પૂર્ણાશ્ચિત્રોઽયં લલિતપદૈર્વટાદિવર્ગઃ ૧

રાજાઓમાં અત્યંત માન પામેલા જે કટારમલ્લ થયો તેણે
મદન રાજાનો બનાવેલો આ મદન વિનોદ નામના ગ્રંથમાંથી લલિત-
પદોથી વટાદિ વર્ગ પૂર્ણ કર્યો.

અમોચ્છદ્વર્દરિકાગ્રપૃષ્ઠં મદ્રસ્મિતં વેણુનિનાદરક્તમ્ ।

ગોપાલિકાનાં કરતાલિકાભિનૃત્યન્મહસાત્પરમં સ્મરામિ ॥૧॥

આમ તેમ ફરવાથી જેનો આગલો અને પાછળનો ભાગ ઉછળતો જણાય છે, જેના મુખ અને કાન ઉપર બંસી બળવવાથી લાલી આવી રહી છે, તથા ગોપીઓના હાથની તાળી પ્રમાણે નાચતા પરમેશ્વરનું હું ધ્યાન ધરું છું.

દ્રાક્ષ.

દ્રાક્ષા મધુફલા સ્વાદ્વી હારહૂરા ફલોત્તમા ।

મૃદ્વીકા મધુયોનિશ્ચ રસાલા ગોસ્તની ગુડા ॥ ૨ ॥

દ્રાક્ષા, મધુફળા, સ્વાદ્વી, હારહૂરા, ફલોત્તમા, મૃદ્વીકા, મધુયોનિ, રસાલા, ગોસ્તની, ગુડા એમનકા એટલે દ્રાક્ષનાં નામ છે.

દ્રાક્ષા પક્ષા સરા શીતા ચક્ષુષ્યા બૃંહણી ગુરુઃ ।

હન્તિ તૃષ્ણાજ્વરશ્વાસવાન્તિવાતાસ્રકામલાઃ ॥ ૩ ॥

પાકેલી દ્રાક્ષ સર છે, ઠંડી છે, અને આંખને ફાયદાવાળી છે; વીર્યને ઘટ કરે છે, બારે છે તથા શોષ, તાવ, શર્દિ, વાતરક્ત, કમળો એનો નાશ કરે છે.

કૃચ્છાસ્રપિત્તસમ્મોહદાહશોષમદાત્યયાન્ ।

આમા સાલ્પગુણા ગુર્વી સૈવામ્લા રક્તપિત્તકૃત ॥ ૪ ॥

દ્રાક્ષ મૂત્રકૃચ્છ, રક્તપિત્ત, મુર્છા, બળતરા, શોષ, અરૂચિનો નાશ કરે છે. કાચી દ્રાક્ષ થોડા ગુણુવાળી હોય છે અને બારે છે, તથા ખાટી દ્રાક્ષ રક્તપિત્ત કરે છે.

નિર્વીર્યાઞ્યા લઘુદ્રાક્ષા મોસ્તનીસદશા ગુણેઃ ।

દ્રાક્ષા પર્વતજા લઘ્વી સામ્લાશ્લેષ્મામ્લાપિત્તનુત્ ॥ ૫ ॥

નાની (ઝીણી) દ્રાક્ષ વીર્ય (તાકાત) વગરની છે, ગાયના આંચળ જેવી દ્રાક્ષ તમામ ગુણને કરવાવાળી છે, ડુંગરોમાં થતી દ્રાક્ષ હલકી અને ખાટી થાય છે, તે કફ અને આમ્લપીતનો નાશ કરે છે.

આમ (આંખો-કેરી).

આમ્રશ્વતો રસાલોઽસૌ સહકારોઽતિસૌરભઃ ।

માકન્દઃ પિકવન્ધુઃ સ્યાદ્રસાલઃ કામવલ્લભઃ ॥ ૬ ॥

આમ, ચૂન, રસાલ, સહકાર, અતિસૌરભ, માકંદ, પિકવંધુ, રસાલ, કામવલ્લભ એ નામ પાકા આંખાનાં છે.

આમ્રો ગ્રાહિ પ્રમેહાસ્રકફપિત્તવગાઙ્ગયેત્ ।

તત્ફલં વાલમત્યમ્લં રૂક્ષં દોષત્રયાસ્રજિત્ ॥ ૭ ॥

આંખો ઝાડાને બાંધનાર અને પરમીથો, લોહીવિકાર, કફ, પિત્ત, વાયુનો નાશ કરે છે. આંખાતું કાચું ફળ અતિપચ્છાનું અને લુપ્તું છે અને લોહીવિકાર અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.

પક્કં તુ મધુરં વૃણ્યં સ્તિગ્ધં હૃદ્યં બલપ્રદમ્ ।

ગુરુ વાતહરં રુચ્યં વૃણ્યં શીતમપિત્તલમ્ ।

રસસ્તસ્ય સરઃ સ્તિગ્ધો રોચનો બલવર્ણકૃત્ ॥ ૮ ॥

પાકેલો આંખો (કેરી) મીઠો અને વીર્યને વધારનાર છે, તથા ચીકટવાળો છે, શરીરને બળ આપનાર, ભારે અને વાયુનો નાશ કરે છે, રૂચિને ઉપજાવે છે, કાંતીને શોભાવમાન બનાવે છે, ઠંડો છે, પિત્તને સમાન રાખે છે, તેનો રસ સારક અને ચીકટવાળો છે, રૂચિને ઉપજાવે છે તથા બળ રૂપને આપવાવાળો છે.

સહકારં ચ વાતઘ્નં પિત્તશ્લેષ્મવિનાશનમ્ ।

કષાયં મધુરં વૃણ્યં ગુરુ સ્તિગ્ધં વિશેષતઃ ॥ ૯ ॥

આંખો વાયુનો નાશ કરનાર છે, પિત્ત, કફનો પણ નાશ કરે છે, આંખો તુરો, મીઠો અને વીર્યવધેક, ભારે અને વધારે ચીકટો છે.

પક્વાન્નં જનયેદાયુર્માસશુક્રબલપદમ્ ।

શુષ્કાન્નં તુ કષાયામ્લં ભેદનં કફવાતજિત્ ॥ ૧૦ ॥

પાકેલ આંખો (કેરી) આયુષ્યને દેવાવાળો, માંસ, વીર્ય, બળનો વધારો કરે છે, સુખ્યા (કાચો) આંખ (કેરી) તુરો, ખાટો અને કફ, વાયુનો નાશ કરે છે.

જામ્બો.

મહાજમ્બૂ રાજજમ્બૂર્મહાસ્કન્ધા વૃહત્ફલા ।

ક્ષુદ્રજમ્બૂર્વીરપત્રા પેદ્યામા કામલભા ॥ ૧૧ ॥

મહાજમ્બુ, રાજજમ્બુ, મહાસ્કન્ધા, વૃહત્ફલા, ક્ષુદ્રજમ્બુ, વીર-
પત્રા, પેદ્યામા, કામલભા.

નાદેયી સ્માત્કુદ્રફલા તત્ફલં જમ્બૂ જામ્બવમ્ ।

જમ્બૂ : સંગ્રાહીણી સ્વસ્થા રાજતિવ્રજાસ્રજિત્ ॥ ૧૨ ॥

નાદેયી, ક્ષુદ્રફલા, એ નામ જામ્બાનાં છે, જામ્બાનાં ફળ
જમ્બુ, જામ્બવ, જામ્બવ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જામ્બુ મળતે આંધ-
નાર, લુખાં અને ક્રદ્ધ, પિત્ત, ધાતુ, લોહીવિકારનો નાશ કરે છે.

રાજજમ્બૂફલં સ્વાદુ વિષ્ટમ્બિ ગુરુ રોચનમ્ ।

ક્ષુદ્રજમ્બૂફલં તદ્વાદિરોપાદાહનાશનમ્ ॥ ૧૩ ॥

રા જામ્બાનાં ફળ સ્વાદીય, ઝાડાને કાઢે અને રોકનાર, બારે
એ ક્ષિત્તે ઉપવ્રજનાર છે, નાનાં જામ્બુ ફળ એવાજ ગુણવાળાં
છે, ફળ વધારામાં તે બળતરાનો નાશ કરવાવાળાં છે.

નારીયેળ.

નારિકેલો દૃઢફલો મહાવૃક્ષો મહાફલઃ ।

તૃણરાજસ્તૃણફલસ્તૃણાહ્યો દૃઢવીજકઃ ॥ ૧૪ ॥

નારિકેળ, દૃઢફળ, મહાવૃક્ષ, મહાફળ, તૃણરાજ, તૃણરજ, તૃણ-
હવ, દૃઢવીજક એ નામ નારિયેળનાં છે.

નારિકેલફલં શીતં દુર્જરં વસ્તિસોધનમ્ ।

વિષ્ટમ્બિ વૃહણં વૃષ્યં વાતપિતાસ્રદાહજિત્ ॥ ૧૫ ॥

નારીયેળતું ફળ ઠંડું, અસ્તિને સોધે છે, ધાતુને બળી કરે છે,
તથા વીર્યને વધારે છે, વાત, પીત્ત, લોહીવિકાર, બળતરાનો નાશ
કરે છે.

તસ્યામ્બઃ શીતલં દૃઢ્યં દીપનં શુકલં લઘુ ।

તત્પાદપશિરોમ્જ્જા શુકલા વાતપિત્તાપિત્ ॥ ૧૬ ॥

નારીયળનો રસ ઠંડો છે, શરીરમાં તાકાત આપે છે, અગ્નિ પ્રદિપ્ત વીર્યને વધારનાર, તથા હલકો છે, નારીયળના ઝાડની ટોચ વીર્યને ઉત્પન્ન કરે છે તથા વાતપિત્તનો નાશ કરે છે.

ખજૂરી.

શ્રેણી સ્વર્જૂરિકાવૃક્ષઃ શ્રીફલા દ્વીપસમ્ભવા ।

પિંડ સ્વર્જૂરિકા સ્વર્જૂરદુષ્પ્રધર્ષા મુકુટકા ॥ ૧૭ ॥

શ્રેણી, ખજૂરીકા વૃક્ષ, શ્રીફળા, દ્વીપસંભવા, પિંડખજૂરિકા; ખજૂર દુષ્પ્રધર્ષા, મુકુટકા.

અન્યા સ્કન્ધફલા સ્વાદ્વી દુરાસ્તેહ મૃદુચ્છદા ।

ભૂમિસ્વર્જૂરિકા કાકકર્કટિ કામુકર્કટિ ॥ ૧૮ ॥

સ્કંધફળા, સ્વાદ્વી, દુરાસ્તા, મૃદુચ્છદા, ભૂમિખજૂરિકા, કાક-કર્કટી, કામુકર્કટી એ નામ ખજૂરી [ખજૂર] નાં નામ છે.

સ્વર્જૂરિકાફલં શીતં સ્વાદુ સ્તિગ્ધં ક્ષતાસ્રાજિત્ ।

વલ્યં હન્તિ મહત્પિત્તં મદમૂર્છામદાત્યયાન્ ॥ ૧૯ ॥

ખજૂરનું ફળ, ઠંડું, સ્વાદવાળું, ચીકટયુક્ત, અને ઘાત, લોહિ-વિકારનો નાશ કરે છે, બળવાન અને વાત, પિત્ત, મદ, મૂર્છાનો નાશ કરે છે.

તસ્માદલ્પગુણં જ્ઞેયમન્યત્સ્વર્જૂરિકાફલમ્ ।

તન્મજ્જા મૂર્દ્ધજૂઃ શીતા વૃણ્યઃ પિત્તાસ્રધાહજિત્ ॥ ૨૦ ॥

છુદારા ખજૂરમાં એનાથી ઓછા ગુણ છે, પરંતુ છુદારા ખજૂરની પેસીયો મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે, તથા ઠંડી છે, ઘાતનો વધારો કરે છે, પિત્ત, લોહીવિકાર અને બળતરાનો નાશ કરે છે.

સુલેમાની ખજૂર.

શિલેમાની લોકપરા મૃદુલા તિવરીફલા ।

શિલેમાની શ્રમભ્રાન્તિદાહમૂર્છાસપિત્તનુત્ ॥ ૨૧ ॥

શિલેમાની, લોહપરા, મૃદુલા, તિવરીકૃવા, એ નામ સુલેમાની ખજૂરના છે, સુલેમાની ખજૂર મહેનતનો થાક, ચાલવાનો થાક, બળ-તરા, મૂર્ચ્છા, લોહિવીકારનો નાશ કરે છે.

કેળ.

કદલી ગ્રન્થિની મોચા રમ્ભા વીરાડયતચ્છદા ।

કદલી વારણી પુંસાં રમ્ભામોચા મહાફલા ॥ ૨૨ ॥

કદલી, ગ્રન્થિની, મોચા, રંભા, વીરા, આયતચ્છદા, કદલી, વારણી, મહાફલા એ નામ કેળનાં છે.

કદલી યોનિદોષાશ્મરક્તપિત્તહરા હિમા ।

તત્કન્દઃ શીતલો બલ્યઃ કેશ્યઃ પિત્તકફાસ્રજિત્ ॥ ૨૩ ॥

કેળ યોનિદોષ, પથરી, રક્તપીતનો નાશ કરે છે તથા ઠંડી છે, કેળનો કંદ, ઠંડો, બળને આપવાવાળો, વાળને વધારનાર, તથા પિત્ત, કફ, લોહિવીકારનો નાશ કરે છે.

તત્ફલં મધુરં શીતં વિષ્ટમ્બિ કફકૃદુરુ ।

સ્નિગ્ધં પિત્તાસ્રત્વદાહક્ષતક્ષયસમીરજિત્ ॥ ૨૪ ॥

કેળનાં ફળ મીઠાં અને ઠંડાં છે, વિષ્ટમ્બ કરતા અને કફકર્તા છે, તેમજ ભારે અને ચીકટવાળાં છે, પિત્તરક્ત, શોષ, દાહ, આંદાં, ક્ષય, વાયુનો નાશ કરનાર છે.

દાડમ.

દાડિમી રક્તકુસુમા દન્તવીજા શુક્રપ્રિયા ।

દાડિમં દીપનં ત્દથં રોચનં નાતિપિત્તલમ્ ॥ ૨૫ ॥

દાડિમ, રક્તકુસુમા, દંતબીજ, શુક્રપ્રિયા, એ નામ અનાર (દાડમ)નાં છે, તે અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે. શરીરને બળ આપે છે, અગ્નિને ઉપજાવે છે, તેમજ પિત્તને સમાનતામાં રાખે છે.

કષાયાનુગ્સં ગ્રાહિ દ્વિવિધા ક્ષમ્લવેતવત્ ।

તયોઃ સ્વાદુ ત્રિદોષઘ્નમમ્લં વાતવલાસ્રજિત્ ।

શુષ્કામ્લં દાહિમીસારઃ ફુટ્તિતં કફવાતત્તદત્ ॥ ૨૬ ॥

દાહિમ ખાટાં, મીઠાં, જરાક તુરાં, ઝાડાને બાંધનાર છે, દાહિમ આમ્લવેતસના પ્રમાણે બે પ્રકારનાં થાય છે, તેમાં મીઠાં દાહિમ સ્વાદુ અને ત્રિદોષનો નાશ કરનાર છે, ખાટાં દાહિમ વાયુ, બળ, લોહિવીકારનો નાશ કરવાવાળાં છે; સુકાક મએલાં ખાટાં દાહિમમાં પણ એવાજ શુણો હોય છે, દાહિમનો રસ કઠ અને વામુનો નાશ કરે છે.

નિરમળી.

ક્તકસ્ય ફલં નેત્ર્યં જલનિર્મલકારકમ્ ।

વાતશ્લેષ્મહરં શીતં મધુરં તુવરં ગુરુ ॥ ૨૭ ॥

ક્તકક્ષણ અર્થાત્ નિરમળીનાં ખીજ આંખને ફાયદાવાળાં, તથા પાણીને ચોખ્ખું કરે છે તેમજ વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે, ઠંડાં છે, મીઠાં છે, તુરાં અને બારે છે.

બેર.

બદરી કર્કટી મોઘા કોરળી યુગ્મકણ્ટકા ।

અન્યા સ્નિગ્ધચ્છદા ક્રોન્નફલા સૌવીરિકાઽપરા ॥ ૨૮ ॥

બદરી, કર્કટી, મોઘા, કોરળી, યુગ્મકંટકા, ખીજ પ્રકારની વેરી, સ્નિગ્ધચ્છદા, કોસ ફળા, તીજ પ્રકારની સૌવીરિકા,

હસ્તિકોલિઃ પરા ત્વન્યા લઘવી કર્કન્ધુકીધુકે ।

બદરી શીતલા તિક્તા રુક્ષા પિત્તકફાપહા ।

બદરં ત્વપરં લોકે ફેનિલં કુવલં કુહમ્ ॥ ૨૯ ॥

ચોથા પ્રકારની હસ્તિકોલી, છોટી વડવેરી, કર્કંડ, કીધુકા, ઝે નામ બોરનાં છે, તેમાં બડબેરી ઠંડી, કડવી, લુખી, અને પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે, લોકોમાં બોર ફેનિલ, કુવત્ર, કુહ,

કર્કંધુ હ્રસ્વવદરં વરટં ચ ધુકન્ધુકમ્ ।

પક્ષ્માસં ચ મધુરં મતં સૌવીરકં મહત્ ॥ ૩૦ ॥

કર્કંધુ, હ્રસ્વવદર, વરટ, ધુકંધુક તથા પાકેલાં ગુદાવાળાં બોર મીઠાં બનાય છે અને સૌવીરક મોટા બોર થાય છે.

વદરં લઘુ સંગ્રાહિ રુચ્યમુષ્ણં સમીરજિત્ ।

કફપિત્તકરં તદ્વત્કોલં ગુરુ સરં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૧ ॥

બોર હલકાં અને જાડાને બાંધનાર છે, રૂચિને ઉપજાવે છે, ગર્ભ છે, વાયુનો નાશ કરે છે, કફ પિત્તને વધારે છે, કોલ નામનાં બોર બારે તથા જાડાને ઉત્પન્ન કરે છે.

સૌવીરં વદરં શીતં મેદનં ગુરુ શુક્લમ્ ।

વૃંહણં પિત્તદાહાસ્રક્ષતૃણાનિલાપહમ્ ।

શુષ્કં મેદ્યમિક્તસર્વં લઘુ તૃણાક્રમાસ્રજિત્ ॥ ૩૨ ॥

પ્યોંદી બોર, ઠંડાં અને મેદન છે, બારે અને વીર્યને ઉપજાવવાવાળાં છે, ધાતુને ઘટ બનાવે છે તથા પીત, બળતરા, લોડીવી-કર, ચાંદાં, શોષ, વાયુનો નાશ કરે છે, સુકાં બોર જાડાને કતારનાર, અગ્નિવર્ધક, હલકાં અને શોષ બેચેની લોહિવીકારનો નાશ કરે છે.

કર્કંધુ મધુરં સ્નિગ્ધં ગુરુપિત્તાનિલાપહમ્ ॥

મરુત્પિત્તહરા મજ્જા વૃષ્યા વીર્યબલપ્રદા ॥ ૩૩ ॥

નાની બોરડીનાં બોર મીઠાં, ચીકટયુક્ત બારે, પિત્ત અને વાયુનો નાશ કરનારાં છે, બોરની મીઠા વાયુ, પિત્તનો નાશ કરે છે તથા ધાતુને મજ્જાશુભ કરે છે, વીર્ય અને બળને આપવાવાળી છે.

રામણ.

ક્ષીરી ક્ષત્રિયરાજાઘા રાજાદનફલાશિનૌ ।

રાજન્યઃ સ્તંભનોઽન્યોઽશ્વચિબુકો મુચિલિષ્ટકઃ ॥ ૩૪ ॥

ક્ષીરી, ક્ષત્રિયા, રાજનહવા, રાજદન, ફલાસી, રાજન્ય સ્તંભન, અશ્વચિબુક, મુચિલિષ્ટક એ નામ રામણનાં છે.

ક્ષીરવૃક્ષફલં શીતં સ્તિગ્ધં ગુરુ બલપ્રદમ્ ।

તૃષ્ણામૂર્છામદધ્રાન્તિક્ષયદોષત્રયાસ્રજિત્ ॥ ૩૫ ॥

રામણનાં ૪૭ ઠંડાં, ચીકટવાળાં, બારે બળવાન અને તરસ, મુર્છા, મદ, થાક, ક્ષય, ત્રિદોષ, લોહિવીકારનો નાશ કરવાવાળાં છે.

આરોળી.

ચારો ધનુઃ પટઃ શાલઃ પ્રિયાલો મુનિવલ્લભઃ ।

ચારઃ પિત્તકફાસ્રઘ્નસ્તત્ફલં મધુરં ગુરુ ॥ ૩૬ ॥

ચાર, ધનુઃપટ, શાલ, પ્રિયાળ, મુનિવલ્લભ એ નામ આરોળીનાં છે, આરોળી, પિત્ત, કફ, લોહિવીકારનો નાશ કરે છે, આરોળીનાં ૪૭ મીઠાં અને બારે છે.

સ્તિગ્ધં સરં મરુત્પિત્તદાહતૃષ્ણાક્ષતાપહમ્ ।

તન્મજ્જા મધુરા વૃષ્યા શુક્રલા પિત્તવાતજિત્ ॥ ૩૭ ॥

આરોળીનાં ૪૭ તેલ યુક્ત (ચોપડાં) દોષને ખસેડનાર તથા વાત, પિત્ત, બળતરા, તરસ, ચાંદનો નાશ કરે છે, આરોળીનાં મીઠાં, ધાતુવર્ધક અને વીર્યને આપનારાં, તથા વાત, પિત્તનો નાશ કરે છે.

ધ્રામણ (ફાલસા).

પરુષકો મૃદુફલઃ પરુષો રોષણઃ પરઃ ।

પરુષકં કષાયામ્લમામપિત્તકરં લઘુ ॥ ૩૮ ॥

પરેશક, મૃદ્ધ, પુરુષ, રોષણ, પર એ નામ પ્રામણ્ય (શલસા) નાં છે તે તુરો, ખાટો અને મરડો અને પિત્તને કરે છે તથા હલકો છે.

પક્કં તુ મધુરં પાકે શીતં વિષ્ટમ્બિં બૃંહણમ્ ।

દૃઢં તૃપ્તિદાહાસ્રસતસ્યસર્મારનુત્ ॥ ૩૯ ॥

પાકેલ પ્રામણ્ય (શલસા) પાકમાં મીઠો છે, શીતળ છે, વિષ્ટંબ છે, ધાતુને ઘટ બનાવે છે, શરીરને બળ આપે છે તથા તરસ, પિત્ત દાહ, બોહિવીકાર, ચાંદાં, ક્ષય, વાયુનો નાશ કરે છે.

ટિંબરવો.

તિન્દુકઃ સ્પન્દનઃ સ્ફૂર્જ્યઃ કાલસારશ્ચ રાવણઃ ।

કાકપીલુઃ કુપીલુઃ સ્યાદપરો વિષતિન્દુકઃ ॥ ૪૦ ॥

તિંદુક, સ્પંદન, સ્ફૂર્જ્ય, કાલસાર, રાવણ, કાકપીલુ, કુપીલુ એ નામ ટિંબરવાનાં છે, ખાંજી બીજના ટિંબરવાનાં નામ વિષ તિંદુક છે, એને કેન્દુ પણ કહે છે.

તિન્દુકો વ્રણવાતઘ્નસ્તત્સારઃ પિત્તરોગજિત્ ।

આમમસ્ય ફલં ગ્રાહિ વાતલં શીતલં લઘુ ॥ ૪૧ ॥

ટિંબરવો ધા અને વાયુનો નાશ કરે છે, એનો સાર, પિત્ત રોગનો નાશ કરે છે. તેનાં કાચાં ફળો ગ્રાહિ, વાયુકારક, ઠંડાં અને હલકાં છે.

પક્કં પિત્તપ્રમેહાસ્રશ્લેષ્મઘ્નં વિશદં ગુરુ ।

વિષતિન્દુકમપ્યેવં વિશેષાદ્રાહિ શીતલમ્ ॥ ૪૨ ॥

પાકેલ ફળ પિત્ત, પ્રમેહ, બોહિવીકાર, કફનો નાશ કરે છે, મારે છે, વિષતેન્દુ (બીજો ટિંબરવો) માં પણ એવાજ ગુણો છે, પણ વધારામાં તે ઠંડો અને ઝાડાને રોકનાર છે.

કિંકણી (કાંકઈ).

કિંકણીલો વ્યાગ્રપાદો દેવદારુશ્વરઃ ક્વચિત્ ।

કિંકણી તુવરા તિક્તા પિત્તશ્લેષ્મહરા હિમા ।

તત્ફલં વાતલં ત્વામં પક્કં સ્વાદુ ત્રિદોષજિત્ ॥ ૪૩ ॥

કિંકણીલ, વ્યાગ્રપદ, દેવદાર, ચર એ નામ કિંકણીનાં છે, તે કડવી, તુરી, અને પિત, કર્શનો નાશ કરે છે તથા ઠંડી છે, તેનાં કાચાં રણ વાયુ કર્તા છે, પાકેલાં રણસ્વાદુવાળાં અને ત્રિદોષનાશક છે.

આલુ.

આરુકં વીરસેનં તજ્જાતિભેદાચ્ચતુર્વિધમ્ ।

આરુકં જારકં વાતમેહાર્શઃકફનાશનમ્ ॥ ૪૪ ॥

આરુક, વીરસેન, એ આલુનાં નામ છે અને તે ચાર જાતનાં થાય છે, તે દરેક વાત, પ્રમેહ, અર્શ કર્શનો નાશ કરે છે.

મધુડો.

મધૂકો મધુકસ્તીક્ષ્ણઃ સારશ્ચ ગુડપુષ્પકઃ

ગોલાફલો મધુકોષ્ઠો મધુકોષ્ઠી મધુદ્રુમઃ ॥ ૪૫ ॥

મધૂક, મધુક, તીક્ષ્ણ, સાર, ગુડપુષ્પક, ગોલાફળ, મધુકોષ્ઠ, મધુકોષ્ઠી, મધુદ્રુમ એ નામ મધુડોનાં છે.

મધુકાન્યો હ્રસ્વફલો મધુરો દીર્ઘપુષ્પકઃ ।

મધુકઃ કફવાતઘ્નઃ કષાયો વ્રણરોપણઃ ॥ ૪૬ ॥

ખીજ જાતનો મધુડો, હ્રસ્વફળ, મધુર, દીર્ઘપુષ્પક એ ત્રણ નામવાળો છે, મધુડો કફ, વાયુનો નાશ કરે છે, તુરો છે તથા ધાને પુરનાર છે.

તત્પુષ્પં મધુરં બલ્યં શીતલં ગુરુ વૃંહણમ્ ।

ફલં શીતં ગુરુ સ્વાદુ શુક્રલં વાતપિત્તજિત્ ।

અત્દદ્યં હન્તિ તૃષ્ણાસ્રદાહશ્વાસક્ષતક્ષયાન્ ॥ ૪૭ ॥

મહુડાનાં ધુલ મીઠાં, બળદાયક, ઠંડાં, બારે અને ધાતુને મજબુત કરવાવાળાં છે, મહુડાનાં ફળ (ડોળ) ઠંડાં, બારે, સ્વાદુ, વીર્ય કર્તા, અને વાત, પીત્તનો નાશ કરનાર છે, હૃદયને અભ્યુગમો ઉપજાવનાર તથા તરસ, લોહીવીકાર, બળતરા, દમ, આંદાં, ક્ષયને નાશ કરે છે.

ફણુસ.

પનસઃ કણ્ટકિફલઃ શ્વાસદા ગર્ભકણ્ટકઃ ।

પનસં શીતલં પકં સ્નિગ્ધં પિત્તાનિલાપહમ્ ॥ ૪૮ ॥

પનસ, કંટકીફળ, શ્વાસદા, ગર્ભકંટક એ નામ ફણુસનાં છે. ફણુસ ઠંડું, ચીકટયુક્ત, પિત્ત, વાતનો નાશ કરે છે.

બલ્યં શુક્રપદં હન્તિ રક્તપિત્તક્ષતક્ષયાન્ ।

આમં તદેવ વિષ્ટંભિ વાતલં તુવરં લઘુ ॥ ૪૯ ॥

બળ આપનાર, વીર્ય વધારનાર અને રક્તપિત્ત, આંદાં, ક્ષયનો નાશ કરે છે, કાચું ફણુસ વિષ્ટંભકર્તા છે તથા વાયુને ક્તિપત્ર કરે છે, તુરં અને હલકું છે.

ફણુસની બીજી જાત (નાતું ફણુસ).

લકુચઃ ક્ષુદ્રપનસો નિકુચો ગ્રન્થિમત્ફલઃ ।

લકુચં ગુરુ વિષ્ટંભિ સ્વાદુમ્લં રક્તપિત્તકૃત્ ।

શ્લેષ્મકારિ સર્પીરઘ્નમુષ્ણં શુક્રાગ્નિનાશનમ્ ॥ ૫૦ ॥

લક્ય, કુદરપત્ત, નિકુચ, અન્ધિમત્કળ, એ નામ નાના ક્ષયસ-
સનાં છે, તે ભારે. વિષ્ટંભકર્તા, સ્વાદવાળું, ખાટું અને રક્તપિત્ત
તથા કંઠને ઉત્પન્ન કરે છે, ત્રાયુને હરે છે, ગમ છે, વીર્ય અને
અગ્નિનો નાશ કરે છે.

તાડ.

તાલો ધ્વજો દુરારોહસ્તૃણરાજો મહાદ્રુમઃ ।

તાલઃ શીતો મરુત્પિત્ત વ્રણજિન્મદશુક્રકૃત ॥ ૫૧ ॥

તાળ, ધ્વજ, દુરારોહ, તૃણરાજ, મહાદ્રુમ એ નામ ત્રાડ
(તાડ)નાં છે, તાડ કંઠો, વાત, પિત્ત, ધાવનો નાશ કરે છે, તથા
મદ અને વીર્યને વધારે છે.

તત્ફલં શીતલં વલ્યં સ્નિગ્ધં સ્વાદુરસં ગુરુ ।

વિષ્ટમ્મિ વાતાપિત્તાસ્રક્ષતદાહક્ષતાપહમ્ ।

વીજં મૂત્રકરં વૃણ્યં વાતપિત્તહરં હિમમ્ ॥ ૫૨ ॥

તાડનું ફળ કંઠુ, બળ કર્તા, તેલયુક્ત, સ્વાદવાળું, રસદાર,
ભારે, વિષ્ટંભી, તથા વાત, પિત્ત, લોહિવોહાર, આંધાં, બળતરાનો
નાશ કરે છે. તાડનાં બીજ મૂત્રને પેદા કરે છે, ધાતુને ઘટ બનાવે
છે, વાતપિત્તનો નાશ કરે છે, તેમજ કંઠો છે.

અર્બૂચ.

સ્વર્બૂજં ફલરાજઃ સ્વાદમૃતાહં દશાક્ષુલમ્ ॥ ૫૩ ॥

અબ્બ, ફલરાજ, અમૃતાદ્ય, દશાંગુલ, એ નામ અર્બૂચનાં છે.

સ્વર્બૂજં મૂત્રલં વલ્યં કોષ્ઠશુદ્ધિકરં ગુરુ ।

સ્નિગ્ધં સ્વાદુકરં શીતં વૃણ્યં પિતાનિલાપહમ્ ॥ ૫૪ ॥

અર્બૂચ મૂત્ર ઉત્પન્ન કરે છે, બળ આપનાર, કંઠને શુદ્ધ કરે
છે, ભારે અને ચીકટયુક્ત છે, સ્વાદ, કંઠુ, વીર્યને ઘટ કરનાર અને
પિત્ત વાતનો નાશ કરે છે.

તેષુ યચ્ચામ્લમધુરં સક્ષારં ચ રસાદ્ભવતે ।

રક્તાપિત્તકરં તત્તુ મૂત્રકુચ્છૂકરં પરમ્ ॥ ૫૫ ॥

અધી જાતના અર્ધુચોમાં જે ખાદુ અને મીઠુ છે તે રસમાં કંઈક ખાડું છે એ અર્ધુચો રક્તાપિત્ત અને મૂત્રકુચ્છને પેદા કરવાવાળાં છે.

સેવ.

મુષ્ટિપ્રમાણં વદરં સેવં સીવફલં તથા ।

ફલં ચ સિતિકાપૂર્વં વાતપિત્તહરં ગુરુ ॥ ૫૬ ॥

મુષ્ટી પ્રમાણ, બદર, સેવ, સીવફળ, સિતિકાફળ, એ નામ સેવનાં છે. સેવ વાત, પિત્તનો નાશ કરે છે.

હિમં સ્યન્દનકં સ્તિગ્ધં મૂત્રલં સ્વાદુ શીતલમ્ ।

ત્વગ્દાહમન્તર્દાહં ચ દત્કમ્પાન્ પિત્તસમ્ભવાન્ ॥ ૫૭ ॥

હરેતત્સશ્ચિત્તમલં જ્વરઘ્નં તુ વિષાપહમ્ ।

બૃહ્ણં કફકૃદ્ વૃષ્યં સ્વાદુ પાકરસં હિમમ્ ॥ ૫૮ ॥

સેવ હંડી, આનાંદ આપનાર, ચીકટ્યુક્ત, મૂત્ર ઉપજાવનાર, સ્વાદવાળી, આમડીની બળતરા, પેટની બળતરા, પીત્તથી કાગળનો થએલો કંપારો (ફરકયું) ઝાડાનું ચોટી રહેવું, તાવ, ઝેરનો નાશ કરે છે, ધાતુને મજબુત બનાવે છે, કફકર્તા, વીર્ય વધારનાર, સ્વાદુ અને પાકમાં તથા રસમાં હંડી છે.

અમૃત (નાસપાતી)

અન્યદમ્ભઃફલ ચાન્યો મહત્તિશ્ચિત્તિકાફલમ્ ।

અમૃતં ગુરુ વાતઘ્નં સ્વાદ્મલં રુચિ શુક્રકૃત્ ।

અપરં સેવગુણકૃદ્વિશેષાત્તુવરં હિમમ્ ॥ ૫૯ ॥

બીજો અંબારણ, મહત્તિશ્ચિત્તિકા ફલ એ નામ કાશ્મીરની નાસપાતિનાં છે, તે સેવના જેવા શુભ કરે છે પણ વધારામાં તુરો અને હંડી છે.

અમૃતાશ્વં રુચિફલં લઘુબિલ્વં ફલાકૃતિ ।

અમૃતં ગુરુ વાતઘ્નં સ્વાદુમ્લરુચિશુક્રકૃત્ ॥ ૬૦ ॥

અમૃતાશ્વ, શ્વિશ્વળ, લઘુબિલ્વ, ફલાકૃતિ, એ નામ નાશ પાતિનાં છે, તે ગર્ભ છે, વાયુનો નાશ કરે છે, સ્વાદીષ્ટ, ખાટી શ્વિકર અને વીર્યને વધારે છે.

અમરુદ્ધળ.

પેરુકં તુવરં પ્રોક્તં સ્વાદુમ્લં કફકારકમ્ ।

શુક્રલં વાતપિત્તઘ્નં શીતલં ચરસં મતમ્ ॥ ૬૧ ॥

અમરુદ્ધ, (પેરુક) અમરુદ્ધનાં નામ છે, અમરુદ્ધળ, તુરુ, મીઠું, ખાટું, કરકર્તા, વીર્યને વધારનાર, વાત, પિત્તનો નાશ કરે છે તથા ઠંડું છે.

અદામ.

બાદામં સુફલં વાતવૈરી નેત્રોપમં મતમ્ ।

બાદામમુષ્ણં સુસ્નિગ્ધ વાતઘ્નં બલશુક્રકૃત્ ॥ ૬૨ ॥

બાદામ, સુદ્ધળ, વાતવૈરી, નેત્રોપમ એ નામ અદામનાં છે, અદામ ગર્ભ છે, બહુ ચોક્કસવાળી છે, વાયુનો નાશ કરે છે, વાત તથા વીર્યને વધારે છે.

પિસ્તા.

નિકોચકં ચારુફલમંકોટં ગલકોજકમ્ ।

પિસ્તં સુકુલકં જ્ઞેયં દન્તીફલમપાકૃતિ ॥ ૬૩ ॥

નિકોચક, ચારુદ્ધળ, અકોટ, ગલકોજક, પિસ્તી, (પિસ્તા) મુકુલક, દંતીશ્વ, સમાકૃતિ. એ પિસ્તાનાં નામ છે.

નિકોચકં ગુરુ સ્નિગ્ધં વૃષ્યોષ્ણં સ્વાદુ બૃંહણમ્ ।

રક્તપ્રસાદનં બલયં વાતઘ્નં કફપિત્તકૃત્ ।

તદ્વન્મુકુલકં જ્ઞેયં વિશેષાદગુરુ દુર્જરમ્ ॥ ૬૪ ॥

પિસ્તા ભારે છે, ચીકટયુક્ત, સ્રીસંગમાં શયદાવાળા, ગર્ભ છે, સ્વાદીષ્ટ છે, ધાતુને પુષ્ટી આપે છે, લોહીને સુધારે છે, બળને આપનાર છે, વાયુનો નાશ કરનાર છે તથા કફ અને પિત્તને પેદા કરે છે, આરોગીમાં પણ એવાજ ગુણ છે પણ વધારામાં તે પચવામાં ભારે હોઈ ગુણ ધામે ધામે કરે છે.

અલીચી.

एलानामामवातघ्नमम्लोष्णं गुरु रेचनम् ।

पकं स्वादु हिमं बल्यं वातपित्तविनाशनम् ॥ ६५ ॥

એકાદશ અર્થાત (લીચી) અલીચી આમવાયુ (મરડા) નો નાશ કરે છે, ખાટી, ગર્ભ, ભારે, દસ્ત સાફ લાવનાર છે, પાકી અલીચી સ્વાદવાળી, ઠંડી અને બળને વધારનારી છે તથા વાત પિત્તનો નાશ કરે છે.

આલુપ્પુખાર.

आलूकमल्लूभल्लूकं भल्लू रक्तफलं तथा ।

आलूकं रसतः शीतं स्वादुम्लं वातपित्तकृत् ॥ ६६ ॥

આલૂક, અલ્લુ, ભલ્લૂક, ભલ્લુ, રક્તફળ (અલુઆ) એ આલુપ્પુખારનાં નામ છે, આલુપ્પુખાર રસમાં ઠંડાં, સ્વાદવાળાં અને ખાટાં છે અને વાયુ અને પિત્તને કરવાવાળાં છે.

અંજીર.

अजीरं मज्जलं ज्ञेयं काकोदुम्बरिकाफलम् ।

अजीरं शीतलं स्वादु गुरु पित्तास्रवातजित् ।

तस्मादन्यगुणं ज्ञेयमजीरं लघु वा गुणैः ॥ ६७ ॥

અંજીર, મજ્જલ, કાકોદુમ્બરીનું ફળ એ નામ અંજીરનાં છે. અંજીર ઠંડાં, સ્વાદુ, ભારે અને પિત્તરક્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે, નાનાં અંજીર આનાથી જુદા ગુણવાળાં થાય છે, અર્થાત જાડામાં પીત્તકારક છે.

અખરોટ.

આક્ષોટકો વૈધૃતફલં કન્દલામઃ પૃથુચ્છદઃ ।

આક્ષોટં મધુરં વલ્યં ગુરુષ્ણં વાતહૃત્સરમ્ ॥ ૬૮ ॥

આક્ષોટક, વૈધૃતફળ, કન્દલામ, પૃથુચ્છદ એ નામ અખરોટનાં છે. અખરોટ મીઠાં, બળ આપનાર, ખારે, ગર્ભ અને વાયુનો નાશ કરવાવાળાં છે તથા ઝાડાને ખસેડનાર છે.

પાલેવત.

પાલેવતં સિતં પુષ્પૈસ્તિન્દુકં ચ કલં સ્મૃતમ્ ।

અન્યં માનવકં જ્ઞેયં મહાપાલેવતં તથા ॥ ૬૯ ॥

પાલેવત, સિતપુષ્પ, નિદુક ફળ એ નામ પાલેવતનાં છે, બીજડો માનવક એ નામ મોટા પાલેવતનાં છે.

પાલેવતં હિમં સ્વાદુ ગુરુષ્ણં વન્નિવાતજિત્ ।

તદ્વન્માનવકં દૃઢ્યં તૃષ્ણાઘ્નિષ્ઠમ્મલકમ્ ॥ ૭૦ ॥

પાલેવત ઠંડો, સ્વાદવાળો, ખારે, ગર્ભ, અગ્ની તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે. એવીજ રીતે મોટો પાલેવત શરીરમાં બળ પુરે છે, શોષને મટાડે છે, મોતી મોળને ટાળે છે, સ્વાદમાં ખાટો હોય છે.

શેતુર.

તૂષં તૂદં બ્રહ્મકોષં વ્રાહ્મણ્યં બ્રહ્મદારુચ ।

તૂતં ગુરુ હિમં પક્વં સ્વાદુ પિતાનિલાપહમ્ ॥ ૭૧ ॥

તૂત, તૂદ, બ્રહ્મકોષ, વ્રાહ્મણ્ય, બ્રહ્મદાર એ નામ શેતુરનાં છે, શેતુર ઠંડો અને પાકેલો સ્વાદવાળો અને ખારે છે; ગર્ભ છે, અને વાતપિત્તનો નાશ કરે છે.

ગાંગડ.

મક્લેરુકં કર્કટકં કારકં મૃગાલિષ્ઠકમ્ ।

તોદનં ક્રન્દનં ચાન્યન્મૃગવિદ્રસદશં તથા ॥ ૭૨ ॥

ગજેરક, કકેટક, કારક, મૃગલિંડક એ નામ ગાંગડનાં છે, બીજી જાતનાં તોદન, કંદન, મૃગવિદ્રવદશ એ નામ છે.

મઙ્ગેરુ રેચનં પક્કં ગુરુ વાતાસ્ત્રજિન્મતમ્ ।

તોદનં ગ્રાહિ મત્તુરં વાતપિત્તહરં લઘુ ॥ ૭૨ ॥

ગાંગડ, જાડો સાદુ લાવનાર અને પાકેલ ગાંગડ બારે અને વાયુનો નાશ કરે છે, શરીરમાં વ્યાગમ પેદા કરે છે, જાડાને કઠણુ કરે છે, સ્વાદમાં મીઠાં, વાતપિત્તનો નાશ કરનાર અને હલકાં છે.

તવર.

તુમ્બરા ટિત્રિકં સામ્લમુષ્ણમામં તુ પિત્તલમ્ ।

કાલાયનફલૈઃ પત્રૈઃ કેશરામૈઃ સમુદ્રજૈઃ ॥ ૭૩ ॥

તુમ્બર, હિત્રિક એ નામ તવરનાં છે, તે ગર્મ અને ખાટાં હોવા છે, કાયાં તવર પિત્તકર્તા છે, સમુદ્રમાં પેદા થએલ કેશર સમાન કાન્તીવાળા એવાં ફળ અને પાંત સમાન છે.

તવર વૃક્ષ.

વૃક્ષસ્તુમ્બરકો જ્ઞેયો મહાતકસમો ગુણૈઃ ।

તુમ્બરં કફજિત્પાકે કટૂષ્ણં વ્રણમેહકૃત્ ॥ ૭૪ ॥

તવર (તવર) નાં જાડ જાણુવાં, એમાં બિલામાના જેવા ગુણ છે, તે કફનો નાશ કરે છે, પાકમાં તીખાં, ગર્મ અને ધાવ તથા પ્રમેહને ઉત્પન્ન કરે છે.

બીજેરા.

બીજપૂરો માતુલિઙ્ગઃ કુશરી ફલપૂરકઃ ।

બીજપૂરફલં રુચ્યં રસામ્લં લીપનં લઘુ ॥ ૭૫ ॥

બીજપૂર, માતુલિંગ, કુશરી, ફલપૂરક એ નામ બીજેરાનાં છે, તેનાં ફળ રચિતે ઉપજાવે છે, રસમાં ખાટાં છે. અગ્નિને જગાડનાર છે તથા હલકાં છે.

રક્તપિત્તકરં કણઠયં જિહ્વાત્ત્વચ્છોધનં પરમ્ ।

તન્માસં વૃહણં શીતં ગુરુ પિત્તસમીરજિત્ ॥ ૭૬ ॥

રક્તપિત્ત કરે છે, કંઠને ક્ષયદવાળો છે; જીભ અને હૃદયને ક્ષયદો કરે છે (સોષે છે) તથા ખીન્નેરાનો ગબ ધાતુને પુષ્ટ કરે છે, ઠંડો છે, બારે છે, વાતપિત્તનો નાશ કરવાવાળો છે.

કેશરં લઘુ સંગ્રાહિ શુલ્કગુલ્મોદરાપહમ્ ।

વીજમુષ્ણં કૃમિશ્લેષ્મવાતજિદ્વર્ભદં ગુરુ ॥ ૭૭ ॥

ખીન્નેરાના રેશા હલકા, ઝાડાને બાંધનાર તથા શ્વળ, ગોળો પેટના રોગનો નાશ કરે છે, ખીન્નેરાના ખીજ ગર્ભ અને કૃમિ, ઉધરસ, વાયુ એનો નાશ કરે છે; બારે છે, ગર્ભ ધારણ કરાવે છે.

તત્પુષ્પં વાતલં ગ્રાહિ રક્તપિત્તહરં લઘુ ।

શૂલાજીર્ણવિવ્રન્ધેશુ મન્દાગ્નૌ કફમારુતે ।

અરુચૌ શ્વાસકાસેષુ રસસ્તસ્યોપદ્રશ્યતે ॥ ૭૮ ॥

ખીન્નેરાનાં કુચ વાયુકર્તા છે, ઝાડાને બાંધનાર અને રક્ત પિત્તનો નાશ કરનાર છે અને હલકાં છે. શ્વળ, અજીર્ણ, બંધેજ, મંદાગ્નિ, કફ, વાયુ, અશ્વિ, શ્વાસ, ખાંસીમાં ખીન્નેરાનો રસ આપવો ઉત્તમ છે.

મીઠાં લીંબુ.

મધુકર્કટિકા સ્વાદુર્લુક્ષી ઘણ્ટાલિકા ઘટા ।

મધુકર્કટિકા શીતા રક્તા પિત્તહરા ગુરુઃ ।

તન્મૂલં તુ વિષૂચિઘ્નં કર્ણશોથવિનાશનમ્ ॥ ૭૯ ॥

મધુકર્કટિકા, સ્વાદુ, લુગો, ઘંટાલિકા, ઘટા એ નામ મીઠાં લીંબુનાં છે, મીઠાં લીંબુ ઠંડો છે, કાલ રંગનાં મીઠાં લીંબુ પિત્તનો નાશ કરે છે, બારે છે, તેનાં મૂળ વિશુચિકા તથા કાનના સોજાનો નાશ કરે છે.

નારંગી.

નારંગી નાગરજ્ઞઃ સ્યાદ્ગોરક્ષો યોગસાગરઃ ।

નારજ્ઞમ્મલમત્યુષ્ણં પિત્તવાતહરં સરમ્ ।

સ્યાદ્મલમપરં ત્દયં દુર્જરં વાતનાશનમ્ ॥ ૮૦ ॥

નારંગી, નાગરંગ, ગોરક્ષ, યોગસાગર એ નારંગીનાં નામ છે નારંગી ખાટી, વધારે ગર્ભ અને વાતપિત્તો નાશ કરે છે તથા મળને ખસેડનાર અને સ્વાદુ છે, મંતરાં શરીરને બળ આપનાર પણ પચવામાં ભારે છે તથા વાયુનો નાશ કરે છે.

જંભીરી લીંબુ.

જમ્બીરકો દન્તસઠો જમ્બીરો જઙ્ગલો મતઃ ।

જમ્બીરમ્મલં શૂલઘ્નં ગુરુષ્ણં કફવાતજિત્ ।

આસ્યૈવૈરસ્યત્દત્પીઢાવદ્દિમાન્યકૃમીઙ્ગયેત્ ॥ ૮૧ ॥

જંબીરક, દંતસઠ, જંભીર જંગલ એ નામ જંભીરી લીંબુનાં છે, તે ખોટાં અને શ્વેતો નાશ કરવાવાળાં છે, ભારે છે, ગર્ભ છે, કફ, વાયુનો નાશ કરવાવાળાં અને મોઢાના લુખાપણાનો નાશ કરે છે, હૃદય પિડા, મંદાગ્નિ, કૃમીનો પણ નાશ કરે છે.

અમ્લવેતસ.

અમ્લોઽમ્લવતસશ્ચુક્રો વેતસઃ સરભેદકઃ ।

અમ્લવેતસમત્યુષ્ણં ભેદનં લઘુ દીપનમ્ ।

હૃદ્રોગશૂલગુલ્મઘ્નં પિત્તતૃદકફદૂષણમ્ ॥ ૮૨ ॥

અમ્લ, અમ્લવેતસ, ચુક, વેતસ, શરભેદક એ નામ અમ્લ-વેતસનાં છે તે અતીશય ગર્ભ અને ભેદન છે, હલકો છે, અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર તથા હૃદય રોગ, શૂળ, ગોળા એનો નાશ કરે છે, પિત્ત તથા કફ, શોષનો નાશ કરવાવાળો છે.

સારામ્લ.

સારામ્લકઃ સારગુલો રસાલઃ સારપાદપઃ ।

સારામ્લમ્લવાતઘ્નં ગુરુ પિત્તકફપદમ્ ॥ ૮૩ ॥

સારામ્લક, સારગુલ, રસાલ, સારપાદપ, એ નામ સારામ્લનાં છે. સારામ્લ, આમ્લવાતનો નાશ કરે છે, તે બારે અને પિત્ત, કફને ઉત્પન્ન કરે છે.

લીંધુ.

નિમ્બૂકં નિમ્બુકં રાજનિમ્બૂકમપરં સ્મૃતમ્ ।

નિમ્બૂકમમ્લં વાતઘ્નં પાચનં દીપનં લઘુ ।

રાજનિમ્બૂફલં સ્વાદુ ગુરુ પિત્તસમીરજિત્ ॥ ૮૪ ॥

નિમ્બુક, નિંબુક, એ નામ લીંધુનાં છે, બીજાં રાજ નિંબુક નામનાં થાય છે, લીંધુ ખાટાં અને વાયુનો નાશ કરનાર છે તથા પચવામાં પાચક ગુણવાળાં અને અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર છે, હલકાં છે. રાજ લીંધુ મીઠાં અને બારે છે, પિત્ત અને વાયુનો નાશ કરનાર છે.

કમરખ.

કર્મરજ્જં નાગફલં ભવ્યં પિચ્છિલવીજકમ્ ।

કર્મરજ્જં હિમં ગ્રાહિ સ્વાદુમ્લં કફપિત્તજિત્ ॥ ૮૫ ॥

કર્મરંગ, (કકુદક) નાગફળ, ભવ્ય, પિચ્છલ બીજક, એ નામ કમરખનાં છે, કમરખ ઠંડી અને ઝાડાને આંધનાર છે, સ્વાદુ, ખાટી અને કષ્ઠ, પિત્તનો નાશ કરે છે.

આમલી.

અમ્લિકા ઘ્રાક્રિકા ત્રિશ્વા તિન્તિહી શુક્તિવદ્રિકા ।

અમ્લિકામા ગુરુવાતહરા પિત્તકફાસ્રજિત્ ॥ ૮૬ ॥

આમ્લિકા, યુક્તિકા, ચિંચા, તિંતિડી, શુસ્તિચંદ્રીકા એ નામ આમલીનાં છે, કાચી આમલી બારે, વાયુનો નાશ કરનાર તથા પિત્ત ક્ષ, લોહીરીકારનો નાશ કરે છે.

પક્ષા તદ્વત્સરા રુચ્યા વદ્ધિવન્તિવિશુદ્ધિકૃત્ ।

શુષ્કા તદ્વ્યા શ્રમન્નાન્તિવૃષ્ણાક્લમહરા લઘુઃ ॥ ૮૭ ॥

પાકેલી આમલી બારે, રૂચિકર, તથા અગ્નિ અને ખસ્તિને સુધારે છે. સૂષ્ક આમલી શરીરને બળ આપે છે તથા થાક, ભ્રમ, શાષ, ગ્લાનિને પેદા કરે છે તથા હલકી છે.

તિન્તિડીકં તુ વૃક્ષામ્લમ્લશાકોઽમ્લપાદપઃ ।

તિન્તિડીકં સમીરણમમમુષ્ણં પરં ગુરુ ।

તત્પક્કં લઘુ સંગ્રાહિ ગ્રહણીકફવાતજિત્ ॥ ૮૮ ॥

તિંતિડીક, વૃક્ષામ્લ, અમ્લશાક, અમ્લપાદપ એ નામ આમલીનાં છે, કાચી આમલી વાયુને દૂરનાર, ગર્ભ અને બારે છે, પાકી આમલી હલકી અને ગ્રાહને કઠણ કરનાર છે તેમજ સંગ્રહણી, ઉષ્નરસ, વાયુનો નાશ કરે છે.

કરમદી.

કરમદીં સુષેણા સ્વાદન્યા કૃષ્ણફલા મતા ।

કરમદીં ગુરુષ્ણામ્લં રક્તપિત્તકફપદમ્ ।

તત્પક્કં મધુરં રુચ્યં લઘુ પિત્તસમીરજિત્ ॥ ૮૯ ॥

કરમદી, સુષેણા, કૃષ્ણફલા, એ નામ કરમદીનાં છે, કરમદી બારે અને ગર્ભ છે, ખાટી છે, રક્તપિત્ત, કફને ઉપખવનારી છે, પાકેલાં કરમદાં મીઠાં, રૂચિ ઉપખવનાર, હલકાં, પિત્ત અને વાયુનો નાશ કરનાર છે.

વિકે.

વિકંકનો મધુશ્ચામ્લઃ કષાયઃ શીતલો જયેત્ ।

ચક્ષાસપિત્તશોફાસ્રવિકારાન્કામલાંસ્તથા ॥ ૯૦ ॥

પાકકાલેઽતિમધુરો દાહં શોષં ચ નાશયેત્ ।

દીપનઃ પાચનશ્ચૈવ વ્રણલૂતાવિનાશનઃ ॥ ૯૧ ॥

વિકંકત, (કટાર્છ, કિંકણી) એ નામ ત્રિકાનાં છે, તે મીઠો, ખાટો, તુરો અને કંઠો છે, તથા ક્ષ, પિત, સોમ, લોહીચીકાર, કમળો એનો નાશ કરે છે, પાકમાં (પચવામાં) મીઠો અને પાચન કરનાર છે તથા બળતરા, તરસ, ધા, અર્શિ એનો નાશ કરે છે.

કાંઠી.

કોપેત્યકો દધિફલઃ કપિત્યઃ સુરભિચ્છદઃ ।

કપિત્યમામં સંગ્રાહિ લઘુ દોષત્રયાપહમ્ ॥ ૯૨ ॥

કપિત્યક, દધિફળ, કપિત્ય, સુરભિચ્છદ, એ નામ કાંઠીનાં છે તેનાં ફળ કાચાં-ઝાડાને આધિનાર (આહી) હલકાં અને ત્રિદોષનો નાશ કરવાવાળાં છે.

પક્કં ગુરુ તૃષાઢિકાશમનં વાતપિત્તજિત્ ।

સ્વાદમ્લં તુવરં કઠ્ઠશોધનં ગ્રાહિ દુર્જરમ્ ॥ ૯૩ ॥

પાકાં ફળ (કાંઠાં) પચવામાં ભારે, દાહ અને હેડકાનો શમન કરે છે તથા વાયુ, પિતનો નાશ કરે છે, સ્વાદમાં ખટમધુરાં સ્વાદીષ્ટ, ખાટાં, તુરાં અને કંઠને શુદ્ધ કરે છે, ઝાડાને આધિ છે તથા વધુ વખત એમને એમ રહી શકે છે. મતલમાં જલદી બગડી જવા ખામતાં નથી.

કાંઠીનાં પાન.

કપિત્યપત્રી ફણિજા કુલજા જીવપત્રીકા ।

કપિત્યપત્રી તીક્ષ્ણોષ્ણા કફમેહવિષાપહા ॥ ૯૪ ॥

કપિત્યપત્રી, રશ્મિળ, કલળ, જીવપત્રીકા એ નામ કાંઠીના પાનનાં છે, તે જલદ, ગર્મ, અને ઉધરસ, પ્રમેહ, ઝેર એનો નાશ કરે છે.

અંબેડા.

આમ્રતકશ્ચામ્રવટઃ ફલી માંદઃ ફલઃ કપિઃ ।

આમ્રાતમામવાતઘ્નં ગુરૂર્ણં રુચિકૃત્સરમ્ ।

પક્કં સ્વાદુ હિમં વૃષ્યં મરુત્પિત્તક્ષયાસ્રજિત્ ॥ ૧૫ ॥

આમ્રાતક, આમ્રવટ, શરી, મોદ, ફલ, કપિ એ નામ અંબેડાનાં છે, કાચો અંબેડો વાયુનો નાશ કરે છે, ભારે, ગર્મ, રુચિકારક અને ઝાડાને ઊતારનાર છે, પાકો અંબેડો સ્વાદવાળો, ઠંડો અને ધાતુને ઘટ કરનાર છે, તથા વાત, પિત, ક્ષય, લોહીવીકારનો નાશ કરે છે.

કલમી આંખા.

રાજામ્રાહં કામ્રનામા કામાહો રાજપુત્રકઃ ।

રાજામ્રં મધુરં શીતં ગ્રાહિ પિત્તકફાપહમ્ ॥ ૧૬ ॥

રાજામ્રાહવ, કામ્રનામ, કામાહવ, રાજપુત્રક એ નામ કલમી આંખાનાં છે. કલમી આંખો, મીઠો, ઠંડો, ઝાડાને બાંધનાર, પિત અને ક્ષયને હરનાર છે.

પંચામ્લ.

વૃક્ષામ્લં દાડિમીચિશ્ચાકપિત્થૈશ્વતુરામ્રકમ્ ।

અમ્લવેતસવૃક્ષામ્લં દાડિમો વદરઃ ક્વચિત્ ।

વીજપુરયુતૈરેતૈઃ પશ્ચામ્લમુદિનં બુધૈઃ ॥ ૧૭ ॥

તિંતડીક, દાડમ, આંબલી, ડોંડી એ ચાર મળવાથી ચતુરામ્લ થાય છે, અમ્લવેતસ, તિંતડીક, દાડમ, બોર, ડોંડી એ પાંચ મળવાથી બુદ્ધિવાળા સિદ્ધ પુરુષોએ તેને પંચામ્લ કહેલ છે.

જગલી આંખા.

કોશામ્રકો ઘનસ્કન્ધો જન્તુવૃક્ષશ્ચ કોશકઃ ।

કોશામ્રઃ કુષ્ઠશોથાસ્રપિત્તવ્રગકફાપહઃ ॥ ૧૮ ॥

કોશામ્લક, ધનરકંધ, જંતુરક્ષ, કોશક એ નામ જંગલી આંખાનાં છે, તે કોડ, સોખ, રત્નપિત, ધાવ અને કદ્દો નાશ કરનાર છે.

તત્ફલં ગ્રાહિ વાનઘ્રમમ્લોષ્ણં ગુરુ પિત્તલમ્ ।

પક્કં તદ્દીપનં રુચ્યં લઘૂષ્ણં કફવાતાજિત્ ।

મજ્જા પિત્તસમીરઘ્ના સ્વાદુર્બલ્યાઽગ્નિદીપના ॥ ૧૯ ॥

જંગલી આંખાનાં ફળ જાડાને ખાંધે છે, વાયુનો નાશ કરે છે, તે ખાટો, ગર્મ, બારે અને પિત્તકર્તા છે, પાકાં ફળ અગ્નિને જગાડે છે, રચિને ઉપજાવે છે, દલકા છે, ગર્મ છે, તથા કદ્દ, વાયુનો નાશ કરે છે, એની ગીટી (ગોટલી) પિત્ત, વાતનો નાશ કરે છે તથા સ્વાદુ છે, બળને આપનાર, અગ્નિને વધારનાર છે.

સોપારી.

કમૂકં કમુકં પુગં પૂર્ણફલમુદાહતમ્ ।

પૂગં ગુરુ દ્વિમં રુક્ષં કષાયં કફપિત્તજિત્ ॥ ૧૦૦ ॥

કમુક, કમુક, પૂગ, પૂર્ણફળ, એ નામ સોપારીનાં છે; સોપારી બારે, ઠંડો, લુખી, તુરી, અને કદ્દ, પિત્તનો નાશ કરનાર છે.

મોહનં દીપનં રુચ્યમાસ્પૈરસ્યનાશનમ્ ।

આર્દ્રિ તદ્ગુર્વભિષ્યન્દિ વહ્નિદાષ્ટિહરં પરમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

મોહ ઉપજાવનારી, અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર, રચિને ઉપજાવનાર અને મોહાનું નિરસપણું એનો નાશ કરે છે, કાચી સોપારી બારે અને કદ્દકર્તા છે તથા આંખના તેજને અને અગ્નિને મંદ કરે છે.

સ્તિગ્ધં ત્રિદોષત્ત્સર્વં પક્કં શુષ્કં તુ વાતલમ્ ।

પૂગં સ્યાદ્દમધ્યેષ્ટં તદ્દિ નાનાવિધં હિમમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

પાકી ચિકણી સોપારી ત્રિદોષનો નાશ કરે છે તથા સુષી સોપારી વાયુકર્તા છે, તુરી સોપારી ધણીજ સારી ગણાય છે, સોપારી બહુ જાતની થાય છે તે ધણા બાજે ઠંડી હોય છે.

પાકદેશવિભેદેન ચિક્ષણં સર્વદોષનુત્ ।

કૃમિકૃત્પૂગપુષ્પં તુ કષાયં મધુરં ગુરુ ।

સ્તિગ્ધં ત્રિદોષહૃદ્ધલ્યં તદ્વેદાંસ્તદ્વદાદિશેત ॥ ૩ ॥

પચવામાં તથા દોષને કબ્જેડવાનાં ચિક્ષુ સોપારી સર્વે વાતે યોગ્ય છે, સોપારીનાં ફળ કૃમિ પેદા કરે છે, તુરાં છે, મીઠાં છે, તેમજ પચવામાં ખારે છે, ચિક્ષુ સોપારી ત્રિદોષનાશક છે, તથા બળ આપનાર છે, ચિક્ષુ સોપારીમાં ઘણા બેદો છે અને તેમાં પણ તેવાજ ગુણ હોય છે.

નાગરવેલ.

તામ્બૂલવल्ली તામ્બૂલી નાગિની નાગવल्ली ।

તામ્બૂલં વિશદં રુચ્યં તીક્ષ્ણોષ્ણં તુવરં સરમ્ ॥ ૪ ॥

તામ્બૂલવल्ली, તાંબૂલી, નાગિની, નાગવल्ली, તાંબૂલ એ નામ નાગરવેલનાં (નાગર પાનનાં) છે, નાગર પાન શરીરને તાકાત આપનારાં છે, રૂચિને ઉત્તમવે છે તથા તીખાં, ગર્મ, તુરાં તથા જાડાને ઊતારનાર છે.

તિત્તક્ષારોષણં બલ્યં રક્તાપિત્તકરં લઘુ ।

કાસશ્લેષ્માસ્યદૌર્ગન્ધ્યં મલવાતશ્રમાપહમ્ ॥ ૫ ॥

પાન કડવાં, ખારાં, તીખાં અને ગર્મ છે તથા બળ વધારનાર અને રક્તપિત્તને ઉત્તમવે છે, ખાંસી કફ, મોઢાની દુર્ગંધ, જાડો, થાકનો નાશ કરે છે.

તામ્બુલં સ્વર્ણવર્ણં ક્રમુકફલયુતં સાગ્રમપ્યગૃહીતં

કર્પુરેણાણ્ડજાભ્યાં કૃત્ત્વાદિરવટીમૌરભ્ણાતિચૂર્ણમ્ ।

ચૂર્ણં ગ્રીવાનુજાતં શિશિરાંકરણવત્પોજ્જ્વલં તેન સાકં

દત્ત્વા વિપ્રાય પુર્વં તદનુ નરપતિર્મક્ષયેદાત્તદત્તમ્ ॥ ૬ ॥

સોનાના રંગવાળા સોપારીના કકડાથી બનાવેલાં પાનનો આગશે બાગ કાઢી નાંખેલ, કપૂર અને કસ્તુરીના સુગંધ આપેલ, કાથો ચોપડેલ અને ચુનો લગાવેલ ચંદ્રમાના પ્રકાશ જેવું કરેલ નાગરપાન

પહેલાં બ્રાહ્મણને આપી પછી ગ્રોગ્ય પુરુષના હાથે બનાવેલું ખીડું રાજા લોક ખાય તો તે ઉત્તમ મણાય છે.

चूर्णं कफानिलहरं खादिरं कफपित्तजित् ।

संयोगनो दोषहरं सौमनस्यं करोति च ।

वैरस्यं हन्ति सौगन्ध्यकान्तिशोभाकरं परम् ॥ ७ ॥

ચુનો કફ અને વાયુને હરે છે, કાથો કફ અને પીત્તને હરે છે, એ બેઉ પાનમાં લગાવી ખાવાથી એ દોષને હરે છે અને મોઢાની શોભામાં વધારો કરે છે. મુખની દુર્ગંધને હરે છે તથા કાંની અને શોભાનો વધારો કરે છે.

ખાટી આંબલી.

घनस्निग्धा महाप्रांशुः प्रपुन्नाटसमच्छदा ।

सुगन्धमूला लवली पाण्डुः कोमलवल्कली ॥ ८ ॥

ઘનસ્નિગ્ધા, મહાપ્રાંશુ, પ્રપુનાટ, સમચ્છદા, સુગંધમૂળા, લવલી, પાંડુ, કોમળ વલ્કલી એ નામ ખાટી આંબલીનાં છે.

लवल्याः फलमुद्दिष्टं श्यामं ज्योत्स्नाफलं तथा ॥ ९ ॥

શ્યામ, જ્યોત્સ્નાફળ એ નામ ખાટી આંબલીના ફળનાં નામ છે.

लवली फलमश्माशोवातपित्तहरं लघु ।

विशदं रोचनं रूक्षं दृढं पित्तकफापहम् ।

फलं तुल्यगुणं सर्वं मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥ १० ॥

ખાટી આંબલીનાં ફળ પચરી, અર્ચ, વાયુ, પિત્તનો નાશ કરે છે, તથા હલકાં છે, વિશદ છે, રૂચિ ઉપજાવનાર, લુખાં, હૃદયને શાયદોક્તાર્થી છે તેનાં ડુલ તથા રમના ગોળામાં પચુ તેવાજ ગુણો હોય છે.

फलं हिमाग्निदुर्वातव्यालकीटादिदूषितम् ।

એનાં ફળ ખરાબ પચન, હીમ, દેવતા, સર્પ, કીડ વીગેરેથી દૂષિત થાય છે. (ખરાબ)

અકાલજાતં નાશ્રીયાત્પાકોતીસારમૂમિજમ્ ।

આમં દોષકરં પ્રાયઃ ફલં બિલ્વં વિનાઽસ્થિલમ્ ॥ ૧૧ ॥

રૂપ વગર ખેડેલ ફળ અને નબળા જમીનમાં ઉપજેલ ફળ કદી ખાવાં નહીં, પુરાં પાકેલાં નહીં એવાં કાચાં ફળ ખાવાથી રોગ થાય છે.

યસ્યયસ્ય ફલસ્યેહ વીર્યં ભવતિ યાદૃશમ્ ।

તસ્યતસ્યૈવ વીર્યેણ મજ્જાનમપિ નિર્દિશેત્ ॥ ૧૨ ॥

જેવા જેવા ફળનો ગર્ભ તેવા તેવા તેમાં ગુણ રહેલા છે,

વ્યાધિતં કૃમિદુષ્ટં ચ પાકાતીતમકાલજય્ ।

વર્જનીય પ્રયત્નેન સપર્યાગતમેવ ચ ॥ ૧૧૩ ॥

इति मदनपालनिघण्टौ फलादिवर्गः षष्ठः ॥ ६ ॥

સડેલાં, કોઈ ગએલ, જીવ પડેલા, બહુજ પાકી જમ નરમ થય ગએલ મોસમ વગર ખેડેલાં, દુરતનાં પાકેલાં ફળ ખાવાને લાયક નથી.

આ મદનપાલનિઘન્ટ આયુર્વેદી વૈદ્ય પંચાનન પં० રામપ્રસાદ વૈદ્યે હોદીમાં બનાવેલ તેની ગુજરાતી ટીકામાં ફળાદિ વર્ગ છઠો પુરો થયો.

राधापदान्जे निपतन्विनोदी मानापनुत्यै जगदेकबन्धः ।

केनापि कामेन स गोपकूपी पायादपायात्पुष्कः पुराणः ॥१॥

રાધીકાને ઉપજેલા અભીમાનને દુર કરવાની ખાતર જેના ચરણ કમળમાં હમેશાં પડનારા આનંદયુક્ત આકૃતીવાળા, સંસારમાં બજવા-ને લાયક એકજ કોઈ પણ ઇચ્છાથી ગોવાળ ઉપને ધારણ કરનારા પુરાણ પુરષોત્તમ અર્થાત ઇશ્વર અમારા નાશની રક્ષા કરો.

सर्वशकेषु जीवन्ती श्रेष्ठा निघस्तु सर्वपः ।

शकं चतुर्द्धा तत्पुष्पं छदकन्दफलैः स्मृतम् ॥ ૨ ॥

સરવે શાકોમાં જીવંતી કુદે ડોડી વધારે ઉત્તમ છે. તેમજ નળ-
ળામાં નળજું અરણ્યવનું શાક (ભાજી) હોય છે, ફળ, પાંદડાં, મુળ,
કુલ એમ ચાર પ્રકારનાં શાક થાય છે.

કોળુ.

કૂष्माण્ડકી પુष्પકલી પચનાલિશ્વતુર્વિધઃ ।

કર્કારુરફલા કન્દી સ્યાદારુ રાજકર્કટી ॥ ૩ ॥

કૂષ્માંડકી, પુષ્પફળી, પચનાલી, ચતુર્વિધ, કર્કટ, અદલા, કંદી,
આર, રાજકર્કટી એ નામ ભુરા કોળા અથવા કંટાળા કોળાનાં છે.

કૂष्माण્ડં વૃહળં શીતં ગુરુ પિત્તાસ્રવાતજિત્ ।

બલ્યં પિત્તાપહં શીતં મધ્યમંકફકારકમ્ ॥ ૪ ॥

ભુર કોળુ ધાતુને વધારે છે, ઠંડુ છે, ભારે છે, રક્તપિત્ત અને
વાયુનો નાશ કરે છે, અગ્નિ વધારે છે, તેમ પિત્તનો નાશ કરે છે,
સાધારણ પાકેલ કોળુ ઠંડુ અને કફને ઉપશ્લેષક છે.

પક્વં નાતિદિમં સ્વાદુ સક્ષારં દીપનં લઘુઃ ।

બસ્તિશુદ્ધિકરં રેતારોગદોષત્રયાપહમ્ ॥ ૫ ॥

પાકેલુ કોળુ વધારે ઠંડુ નથી પણ સાધારણ છે, ખારવાળુ છે,
અગ્નિને જગાડે છે, હલકું છે, જાડાને સાર લાવે છે તથા વીર્યના
અગાડાને તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.

કૂष्माण્ડં નાતિમધુરં વાતાશ્મારિકફાપહમ્ ।

તન્મજ્જા પિત્તાગ્નિજનનં સક્ષારં શ્લેષ્મવાતજિત્ ॥ ૬ ॥

નાતું કોળુ ઠંડુ અને જાડાને કઠણ કરનાર છે, રક્તપિત્તનો
નાશ કરે છે, તથા ભારે છે, પાકેલ કોળુ અગ્નિને જગાડે છે,
ખારવાળુ તથા કફ, વાતનો નાશ કરે છે.

કાકડી.

કર્કટી લોભશી વ્માલપત્રૈર્વારુર્વૃહત્ફલા ।

કર્કટી શીતલા રુક્ષા ગ્રાહિણી મધુરા ગુરુઃ ॥ ૭ ॥

કકટી, લોમશી, વ્યાલપત્રા, એર્વારિ, બૃહત્કલા એ નામ કાક-
ડીનાં છે, કાકડી ઠંડી, લુખી, ઝાડાને બાધે છે, મીઠી છે, અને પચ-
વામાં બારે છે.

કલિંગડ (તથુચ)

કાલિઙ્ગં કૃષ્ણવીજં સ્યાત્કલિઙ્ગં ફલવર્તુલમ્ ।

કાલિઙ્ગં ગ્રાહિ દાક્ષિણ્યશુક્રત્તદચ્છીતલં ગુરુ ।

પક્વં તુ સોષ્ણં સક્ષારં પિત્તલં કફવાતજિત્ ॥ ૯ ॥

કલિંગ, કૃષ્ણખીજ, કલિંગ, રક્તવર્તુલ એ નામ કલિંગડ અ-
થવા તથુચનાં છે, તે ઝાડાને બાંધનાર, આંખના રોગ તેમજ પિત્ત
વિકારનો નાશ કરે છે, ઠંડા અને પચવામાં બારે છે, પાકેલ તથુચ
ગરમ છે, ખારવાળાં છે અને પિત્તને ઉપખવે છે, કફ અને વા-
યુને હણે છે.

મીઠી નધ.

તુમ્બી મિષ્ટા મહાતુમ્બી રાજાઽલાબુરલાબુની ।

મિષ્ટં તુમ્બીફલં વૃષ્યં કફપિત્તહરં ગુરુ ॥ ૧૦ ॥

તુખી, મિષ્ટા, મહાતુખી, રાજા, અલાબુ, અલાબુની એ નામ
મીઠી તુખડી અથવા મીઠી નધનાં નામ છે. મીઠી તુખીનાં ફળ ધાતુને
ષટ કરનાર છે, કફ અને પિત્તનો નાશ કરે છે તથા બારે છે.

કડવી નધ.

કડુતુમ્બી મિષ્ટફલી રાજપુત્રી ચ દુઘિની ।

કડુતુમ્બી હિમા હથા પિત્તકાસવિષાપહા ॥ ૧૧ ॥

કડુતુખી, મીષ્ટફળ, રાજપુત્રી, દુઘિની એ નામ કડવી તુખડી
અથવા કડવી નધનાં છે, કાષ્ઠ દુધિ પાણુ કહે છે, કડવી અને મીઠી

બે જાત થાય છે. કઠ્ઠી નષ્ટ હોઈ, શરીરને તાકાત આપનાર તથા ખીત, ખાંસી, ઝેરનો નાશ કરે છે.

—:૦:—

ખીરા (તાંસળી)

ત્રપુષં કણ્ટાકિલતા સુધાવાસોઽપર કટુઃ ।

છર્દિપર્ણી મૂત્રફલા પિત્તકં હસ્તિપર્ણિની ॥ ૧૨ ॥

ત્રપુષ, કંટકિલતા, સુધાવાસ, કટુ, છર્દિપર્ણી, મૂત્રફળા, પિત્તક, હસ્તિપર્ણિની એ નામ તાંસળી અથવા ખીરાનાં છે.

ત્રપુષં મૂત્રલં શીતં રૂક્ષં પિત્તાશ્મકૃચ્છ્રનુત્ ।

તત્પક્વમુષ્ણમમ્લં સ્યાત્પિત્તલં કફવાતજિત્ ॥ ૧૩ ॥

ખીરા મૂત્રને પેદા કરે છે, ઠંડો છે, લુખી છે, તથા પિત્ત, પથરી, મૂત્રકૃચ્છનો નાશ કરે છે, પાકેલ ખીરા ગર્ભ છે, ખાટી છે, ખીતને ઉપખવે છે તથા કફ અને વાયુનો નાશ કરે છે.

ચીભડાં (ડુટ)

ચિર્બટં ધેનદુગ્ધં સ્યાજ્ઞેયં ગોરક્ષકર્કટી ।

ચિર્બટં મધુરં રૂક્ષં ગુરુ પિત્તકફાપહમ્ ॥ ૧૪ ॥

ચિર્બટ, ધેનદુગ્ધ, ગોરક્ષકર્કટી, એ નામ ડુટ અથવા ચીભડાનાં છે. અર્થાત તેને કોઈ ગોરખ કાઢી પણ કહે છે, તે મીઠો છે, લુખી છે, ભારે છે તથા પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે.

શીતં વિષ્ટામ્બિ સંગ્રાહિ પક્વમુષ્ણં તુ પિત્તનુત્ ॥ ૧૫ ॥

ઠંડો છે, ઝાડાને કઠણ કરનાર, અંધકોશ કરનાર અને પાકેલ ડુટ ગર્ભ અને પિત્તનો નાશ કરે છે.

અર્ધૂચ રેતનાં (ચીભડાં)

વાલુક કાણ્ડકં વાલુ તચ્છોતં મધુરં ગુરુ ।

રક્તાપિત્તહરં મોદિ લઘૂષ્ણં પક્વમગ્નિકૃત્ ॥ ૧૬ ॥

વાલુક, કાંડક, વાલુ એ નામ વાલુકનાં છે અર્થાત રેતીમાં ઘનારાં ખર્ચુચનાં છે, તે ઠંડા અને મીઠાં છે, બારે છે, રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે, મળને બેદનાર છે, હલકાં અને ગર્ભ છે, પાકેલ ખર્ચુચ અગ્નીને પ્રદિપ્ત કરનાર છે.

શીર્ણવૃન્ત.

શીર્ણવૃન્તં ચિત્રફલં વિચિત્રં પીતવર્ણકમ્ ।

શીર્ણવૃન્તં લઘુ સ્વાદુ મેદુળ્ળં વહ્નિપિત્તકૃત્ ॥ ૧૭ ॥

શીર્ણવૃત, ચિત્રફળ, વિચિત્ર, પિત્તવર્ણક, એ નામ શીર્ણવૃન્ત અથવા કલિંગડ (તથુચ) ની એક જાતનાં છે. તે હલકાં, સ્વાદુ, બેદન, ગર્ભ અને અગ્નિ અને પીત્તને ઉપાલવનાર છે.

તુરીયાં.

કોશાતકી શતચ્છિદ્રા જાલિની કૃતવેધસા ।

મૃદ્ગકલકા જ્વેરા ઘોટાકી કર્કશચ્છદા ॥ ૧૮ ॥

કોશાતકી, શતચ્છિદ્રા, જાલિની, કૃતવેધસા, મૃદંગકલકા, જ્વેરા, ઘોટાકી, કર્કશચ્છદા એ નામ તોરીયા (તુરીયા) નાં છે.

કોશાતકી લઘુસ્તિક્તા રુક્ષાઽઽમાશયશોધની ।

શોફપાણ્ડૂરણીઠ્ઠકુષ્ઠાર્શઃકફપિત્તજિત્ ।

તત્ફલં મેદનં શીતં લઘુ મેહત્રિદોષજિત્ ॥ ૧૯ ॥

તોરાધ (તુરીયાં) હલકી છે, કડવી છે, લુખી છે, આમાપ-
કને શુદ્ધ કરે છે, તથા સોજ, પાંડુ, ઉદરરોગ, ખરોળ, કાંડ, અર્થ,
કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે, તેનું ફળ ઝાડાને ઉમેડનાર ઠંડુ, અને
હલકુ છે તેમજ પ્રમેહ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.

ગલકાં.

રાજકોશાતકી મિષ્ટા મહાજાલિઃ સપીતકા ।

રાજકોશાતકી શીતા જ્વરગ્રી કફવાતલા ॥ ૨૦ ॥

રાજકોશાતકી, મિષ્ટા, મહાજાલિ, સપીતકા, એ નામ ગલકાનાં છે, તે ઠંડા, અને તાવનો નાશ કરનાર છે, પરંતુ કફ અને વાયુને ઉપજાવે છે.

—:૦:—

મોટાં ગલકાં.

મહાકોશાતકી ત્વન્યા હસ્તિઘોષા મહાફલા ।

મહાકોશાતકી સ્નિગ્ધા મિષ્ટા પિત્તનિલાપહા ॥ ૨૧ ॥

મહાકોશાતકી, હસ્તિઘોષા, મહારજા એ નામ મોટાં ગલકાનાં છે, તે ચિકણું અને મીઠાં છે, અને પિત્ત અને વાયુનો નાશ કરવાવાળાં છે.

રીંગણાં.

વૃન્તાકી વાર્તિકી વૃત્તા મળ્ટાકી મળ્ટિકા મતા ।

વૃન્તાકં સ્વાદુ તીક્ષ્ણોષ્ણં કટુપાકં ચ પિત્તલમ્ ॥ ૨૨ ॥

વૃન્તાકી, વાર્તિકી, વૃત્તા, ભંટાકી, ભંટિકા એ નામ રીંગણનાં છે, રીંગણુ સ્વાદુ, તેજ, ગરમ અને પાકમાં કડવાં છે, અને પિત્ત કર્તા છે.

કફવાતહરં ત્વદ્યં દીપનં શુક્રલં લઘુ ।

જ્વરારોચકકાસઘ્નં પક્વં તત્પિત્તલં ગુરુઃ ॥ ૨૩ ॥

તે કફ અને વાયુનો નાશ કરે છે, તેમજ શરીરને બળ પુરનાર છે, જઠરાગ્નિને તેજ કરે છે, વીર્યને ઉપજાવે છે, હલકાં છે તેમજ તાવ અશ્વિ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે, પરંતુ પાકી ગયેલાં રીંગણુ પિત્ત કર્તા અને પચવામાં બારે હોય છે.

—:૦:—

ધોળાં રીંગણુ.

અપરઃ શ્વેતવાર્ત્તીકુઃ કુકુટાણ્ડફલોપમઃ ।

તસ્માદ્દીનગુણઃ કિશ્ચિદ્શસાં ચ દિતઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૪ ॥

શ્વેત વાર્ત્તીકુ, કુકુટાણ્ડજોપમ એ નામ ધોળા રીંગણનાં છે, આમાં રીંગણના કરતાં ઓછા ગુણુ છે. પણ તે અર્શવાળાને શાયદો કરતા છે.

—:૦:—

મીઠાં ગોલાં (ટીંડુરાં).

વિમ્બી રક્તફલા ગોલા તુળી દન્તચ્છદોપમા ।

વિમ્બી વાન્તિપદા દન્તિ રક્તપિત્તાસ્રકામલાઃ ॥ ૨૫ ॥

બિંબી, રક્તફલા, ગોલા, તુળી, દન્તચ્છદોપમા, એ નામ મીઠાં ગોલાં અથવા ટીંડુરાંનાં છે, તે છર્દી કરનારાં અને રક્તપિત્ત, લોહી-વિકાર, કમળાનો નાશ કરે છે.

તત્ફલં શીતલં સ્વાદુ ગુરુ પિત્તાસ્રદાહજિત્ ।

સ્તમ્ભનં લેખનં વાતવિવન્ધાધમાનકારકમ્ ॥ ૨૬ ॥

તેનાં ફળ ઠંડા, સ્વાદિષ્ટ, અને ભારે છે, પીતરક્ત અને દાહ (અળતરાનો નાશ કરે છે, સ્તંભનકર્તા અને દોષને ઉખેડનાર છે. પરંતુ વાયુ, અધિગ્ન આધમાનને કરે છે.

—:૦:—

કારેલી.

કારવેલં કટિલં સ્યાદુગ્રકાણ્ડં સુકાણ્ડકમ્ ।

કારવલી વારિવલી વૃહદ્વલ્લપરા સ્મૃતા ॥ ૨૭ ॥

કારવેલ્લ, કટિલ્લ, ઉગ્રકાંડ, સુકાંડક, કારવલ્લિ, વારિવલ્લી, વૃહદ્વલ્લી એ નામ કારેલીનાં છે.

કારવેલં દિપં મેદિ લઘુ તિક્તમવાતલમ્ ।

પિત્તાસ્રકામલાપાણ્ડુકફમેદ્દૃમીઝયેત્ ॥ ૨૮ ॥

કારેલાં, કાંડા, મળને ખસેડનાર, હલકાં, કડવાં, વાયુને નહીં કરવાવાળાં, રક્તપિત્ત, કમળો, પાંડુ, કફ, પ્રમેહ, કૃમિનો નાશ કરે છે.

ક'કોડાં.

કર્કોટકી પીતપુષ્પા મહાજાલિનિરુચ્યતે ।

વદ્રત્કર્કોટકી પુષ્પં કિલાસારુપિનાશનમ્ ॥ ૨૯ ॥

કર્કોટકી, પીતપુષ્પા, મહાજાલિની એ નામ ક'કોડીનાં છે, ક'કોડાં, કિલાસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે, એ શુભ તેના કુલમાં છે.

વાંઝણી ક'કોડી.

વન્ધ્યાકર્કોટકી દેવી નાગારિર્વિષકષ્ટકા ।

વન્ધ્યા કર્કોટકી તિક્તા વિષવીર્સર્પકાસજિત્ ॥ ૩૦ ॥

વન્ધ્યા કર્કોટકી, દેવી, નાગારિ, વિષક'ટકા એ નામ વાંઝણી ક'કોડીનાં છે, વાંઝણી ક'કોડી કડવી છે, અને વિષ (ઝેર) રતવા, ઉધરસનો નાશ કરે છે.

ડોડી.

હોદિકા વિષમુષ્ટિઃ સ્યાદ્વિષયાષ્ટિઃ સમુષ્ટિકા ।

હોદિકા કફપિત્તાર્શઃકૃમિગુલ્મવિષાપહા ॥ ૩૧ ॥

ડોડિકા, વિષ મુષ્ટી, વિષપષ્ટિ, સમુષ્ટિકા એ નામ ડોડીનાં છે. ડોડી, કફ, પિત્ત, અર્શ, કૃમિ, ગોળા, અને ઝેરનો નાશ કરે છે.

ક'ટોલાં.

દિણ્ડિસો રોમશફલો તિન્દિસો મુનિનિર્મિતઃ ।

દિણ્ડિસો વાતલો રૂક્ષો મૂત્રલોઽશ્પરિભેદકઃ ॥ ૩૨ ॥

દિણ્ડિસ, રોમશફળ, તિન્દિસ, મુનિનિર્મિત, એ નામ ક'ટોલાંનાં છે. તે વાયુ કર્તા છે, લુખાં અને મુત્ર ઉપજાવે છે, તેમજ પથરીને ગાય છે.

કાળી વાલોળ.

કોલશિમ્બી કૃષ્ણફલા પદ્મસી કરપાદિકા ।

કોલશિમ્બી સમીરઘ્નો ગુર્વામકફાપિત્તકૃત્ ॥ ૩૩ ॥

કોલશિંબી, કૃષ્ણફળા, પદ્મસી, કરપાદિકા એ નામ કાળી વાલોળનાં છે, તે વાયુનો નાશ કરે છે તથા ભારે છે તેમજ ખરડો, કદ, પિત્તને કરનાર છે.

વાલોળ.

શિમ્બી કુશિમ્બી કુત્સાસ્રશિમ્બી પુત્રકશિમ્બિકા ।

શિમ્બી શીતા ગુરુર્બલ્યા શ્લેષ્મલા વાતપિત્તજિત્ ॥ ૩૪ ॥

શિંબી, કુશિંબી, કુત્સા, અસ્રશિંબી, પુત્રકશિમ્બિકા એ નામ વાલોળનાં છે, તે ઠંડી, ભારે, બળ આપનાર, કદ કર્તા અને વાયુનો નાશ કરનાર છે.

ચીલ (ભાજી).

વાસ્તુકઃ શાકપત્રઃ સ્યાત્કમ્બીરસ્તુ પ્રસાદકઃ ।

વાસ્તુકઃ પાચનો રુચ્યો લઘુઃ શુક્રબલપ્રદઃ ।

સરઃ પ્રીદાસ્રપિત્તાર્શઃ કૃમિદંષપત્રયાપદઃ ॥ ૩૫ ॥

વાસ્તુક, શાકપત્ર, કંબીર, પ્રસાદક એ નામ ચીલનાં છે, ચીલ પાચન, રુચિકર, અને હલકો છે, વીર્ય અને બળને વધારે છે, ઝાડો કરનાર અને અરોગ, લોહીવિકાર, અર્શ, કૃમિ, ક્ષય એનો નાશ કરે છે.

મીઠી ડોડી.

જીવન્તકઃ શાકવીરો રક્તનાલઃ પ્રણાલકઃ ।

જીવન્તો વાતકૃત્સારઃ સ્વાદુપાકસ્ત્રિદોષનુત્ ॥ ૩૬ ॥

જીવન્તક, શાકવીર, રક્તનાળ, પ્રણાલક એ નામ જીવંતી હિંદી મીઠી ડોડીનાં છે, તે વાયુ કર્તા અને સ્વાદમાં કંઠક આરી છે પરંતુ ખાકમાં સ્વાદાદિ થાય છે, તે ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.

મોટા ચીલ.

ચિલી વૃહદ્વલા રક્તા ચિલ્લિકા ગૌડવાસ્તુકા ।

ચિલી સરા લઘુઃ શીતા રુચ્યા મેઘ્યાઽગ્નિદીપની ।

વલ્યા રુક્ષા હરેત્પ્રીહરક્તદોષત્રયક્રિમીન્ ॥ ૩૭ ॥

ચિલી, વૃહદ્વલા, રક્તા, ચિલ્લિકા, ગૌડવાસ્તુકા એ નામ મોટા ચીલનાં છે, તે ઝાડો કરનાર, હલકો, ઠંડો, રચિકર, અને બુદ્ધિને વધારનાર છે, અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે, બળ વધારનાર, લુપ્તો અને બરોળ, લોહીવિકાર, ત્રિદોષ, ધૂમિ એઓનો નાશ કરવાવાળો છે.

કલ્લીની ભાજ.

કાલશાકં કાલિકા સ્યાચ્ચુચ્ચુકા ચુચ્ચકોઽપરઃ ।

કાલશાકં સરં રુચ્યં વાતલં કફશોફજિત્ ॥ ૩૮ ॥

કાલશાક, કલિકા, ચુચુકા, ચુચુક, એ નામ કલ્લીની ભાજનાં છે, તે ઝાડો કરનાર, રચિતે પેદા કરનાર, વાયુને ઉપજાવનાર, અને કફ, સોળનો નાશ કરનાર છે.

પિત્ત્યં પવિત્રમાયુષ્યં નીતિપિત્તદ્રકોપનમ્ ।

ચંચુઃ શીતા સરા રુક્ષા સ્વાદ્વી દોષત્રયાપહા ॥ ૩૯ ॥

એ પિત્ત કર્મમાં ઉત્તમ અને પવિત્ર ગણાય છે, આયુષ્યને વધારનાર અને પિત્તને સમાનતામાં રાખનાર, ઠંડી, ઝાડને ખસેડનાર, લુપ્તો, સ્વાદવાળો અને ત્રિદોષનો નાશ કરનાર છે.

તાંદળજો.

તણ્ડુલીયો મેઘનાદઃ કાણ્ડીરસ્તણ્ડુલીયકઃ ।

વિષદ્વઃ કવરોઽન્યઃ સ્યાન્મારીષો માર્ષિકસ્તથા ॥ ૪૦ ॥

તંડુલીય, મેઘનાદ, કાંડીર, તંડુલીયક, વિષદ્વ, કવર, મારીષ, માર્ષિક, એ નામ તાંદળજોનાં છે.

તપ્તુલીયો લઘુઃ શીતો રુક્ષઃ પિત્તકફાસ્રજિત્ ।

સૃષ્ટમૂત્રમલો રુચ્યો દીપનો રક્તપિત્તદા ॥ ૪૧ ॥

તાંદળાખે, હવેકા, શીતળ, લુખ્ખે અને પિત, કફ, બોલીચિ-
કારનો નાશ કરે છે, મળ, મૂત્રને પેદા કરે છે, રચિકરતા અને અગ્નિને
પ્રદિપ્ત કરનાર તેમજ રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે.

ફોગ

ફોગો મરુદ્ભવઃ શ્રુક્ષી સૂક્ષ્મપુષ્પઃ શશાદનઃ ।

ફોગઃ સંગ્રાહકઃ શીતો રક્તપિત્તકફાપહઃ ॥ ૪૨ ॥

ફોગ, મરુદ્ભવ, શૃંગી, સૂક્ષ્મ પુષ્પ, શસાદન એ નામ ફોગનાં
છે, ફોગ જાડાને ખાંધનાર, ઠંડી, રક્તપિત્ત અને ઉધરસનો નાશ કરે છે.

ડાંબો.

મારિષો રેચનઃ શીતો ગુરુર્મેદસ્ત્રિદોષજિત્ ॥ ૪૩ ॥

ડાંબો એ જાડાને ઉતારનાર, ઠંડો, ભારે અને મેદ વાયુ અને
ત્રિદોષને હરનારો છે, આ ડાંબાની જાત લાલ અને ઘોળી એ જા-
તની થાય છે.

પરવળ.

પટોલઃ પાણ્ડુકો જાતીકલકઃ કર્કશચ્છદઃ ।

રાજીફલઃ પાણ્ડુફલો રાજીમાનમૃતાફલમ્ ॥ ૪૪ ॥

પટોળ, પાંડુક, જાતીફળ, કર્કશચ્છદ, રાજીફળ, પાંડુફળ, રાજી-
માન, અમૃતાફળ એ નામ પરવળનાં છે.

તિક્તોત્તમા ત્રીજગભાંડપરા રાજપટોલિકા ।

જ્યોત્સ્વી પટોલિકા જાલો નાદેયી ભૂમિજમ્બુકા ॥ ૪૫ ॥

તિક્તોત્તમા, ત્રીજગભાં. રાજપટોલીકા, જ્યોત્સ્વી, મટોલીકા,
જાલી, નાદેયી, ભૂમિજમ્બુકા એ નામ પાંચપરવળની ત્રીજી જાતનાં છે.

પટોલં પાચનં હૃયં વૃણ્યં લઘ્વગ્નિદીપનમ્ ।

સ્તિગ્ધોષ્ણં હન્તિ વાતાસ્ત્વજ્વરદોષત્રયાક્રિમીન્ ॥ ૪૬ ॥

પરવળ, પાચનકર્તા, તાકાત આપનાર, ધાતુને મજબુત કરનાર, હલકા, અને જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર સ્તીગ્ધ (ચીકટવાળાં) ચર્મ, વાતરક્ત, તાવ, ત્રિદોષ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે.

પત્રં પિત્તહરં શીતં તસ્ય વલ્લી કફા પહા ।

મૂલં વિરેચનં પ્રોક્તં ફલં દોષ ત્રયાપહમ્ ॥ ૪૭ ॥

પરવળનાં પાંદડાં પિત્તનો નાશ કરનાર છે, તેમજ ઠંડાં અને પરવળના વેલા કફનો નાશ કરે છે, તેનાં મૂળ ઝાડો કરનાર અને તેનાં ફળ ત્રિદોષ હરનારાં છે.

પડોળાં

ચન્દુદો વેશ્મ કુલોઽન્યઃ શ્વેતરાજી વૃહત્ફલા ।

કિચ્ચિન્યૂન ગુણસ્તસ્માં દ્વિશેષાચ્છોપણો હિતઃ ॥ ૪૮ ॥

ચંચુડ, વેશ્મકુલ, શ્વેતરાજી, બ્રહ્મલ્લા, એ નામ પડોળાનાં છે, તેનામાં ગુણ પરવળથી કાંઈક ઓછા છે પરંતુ તેને મળતા છે, વધારામાં તે શોષક અને માદક આવનારાં છે.

ટાંડો.

પાલકયા વાસ્તુકા કારા છુરેકા ચીરિત્ત્વદા ।

પાલકયા વાતલા શીતા મેદિની શ્લેષ્મલા ગુરુઃ ।

વિષ્ટમ્બિની મદશ્વાસ રક્ત પિત્ત કફા પહા ॥ ૪૯ ॥

પાલકયા, વાસ્તુકાકારા, છુરેકા, ચિરિત્ત્વદા, એ નામ ટાંડોનાં છે, તે ઠંડો, વાયુકર્તા, ઝાડાને બનારનાર અને કફકર્તા છે, બારે છે, વિષ્ટમ્બકર્તા તથા મદ, શ્વાસ, રક્તપિત્ત, કફનો નાશ કરનાર છે.

પોષ.

પોતકી પોતકા પ્રોક્તા મત્સ્યા કાલી સુરઙ્ગિકા ।

પોતકી શીતલા સ્નિગ્ધા શ્લેષ્મલા વાતપિત જિત્ ॥૫૦॥

પોતકી, પોતકા, મત્સ્યા, કાલી, સુરંગિકા, એ નામ પોષનાં છે. પોષ ઠંડી, ચિકી, કફને કરવાવાળી, અને વાતપિતને ઘતનાર છે.

અકળયા પિચ્છલા નિદ્રા શુશ્ર્વદા રક્તપિતનુત્ ।

પ્રોતકયા પોદિકા દિવ્યા શુક્રદા રક્તપિત જિત્ ॥૫૧॥

ગળાને અહિત છે, પિચ્છલ છે, ઉંઘ લાવે છે, વીચને કપ-જાવે છે તથા રક્તપિતનો નાશ કરે છે, પ્રોતકયા, પોદિકા, દીવ્યા એ નામ ખીજી જાતના પોષનાં છે, તે ધાતુને વધારે છે તેમજ રક્ત પિતનો નાશ કરનાર છે.

લોણી.

લોણી કોક્તા બ્રૂહચ્છોટી કુરિસ્તુ કુટિન્જરઃ ।

દુન્દુરઃ સ્યાદ્ગુહીરીકઃ પિણ્ડી પિણ્ડીતકસ્તયા ॥૫૨॥

લોણિકા, બ્રૂહચ્છોટી, કુટિર, કુટિન્જર, દુન્દુર, ગુહીરિક, પિન્ડી, પિન્ડીતક એ નામ લોણીનાં છે.

લોણી રૂક્ષા ગુરુઃ શીતા સરા વિષ્ટમ્બીની પટુઃ ।

દાષળા મધૂરા પાકે તદ્વત્કુઠીરદ્વદગુરુઃ ।

લોણિકા વાતલા શ્વાસ કાસ શ્લેષ્મ વિષાપહા ॥૫૩॥

લોણી, લુખી, ભારે, ઠંડી, સારક, વિષ્ટંબકર્તા, તે દોષકર્તા અને પાકમાં મીઠી છે, તે હ્રદય રોગનો નાશ કરે છે તથા ભારે છે. વાયુને કપજાવે છે, તેમજ દમ, ખાંસી, કફ, ઝેર એનો નાશ કરે છે.

કરમદાં.

સુષેણસ્તુ સ્વસ્તિકઃ સ્યાદ્વલદ સ્તિલ પર્ણિકા ।

સુનિષ્ણ્ણો દિમોગ્રાહિ મેદદોષ ત્રયાપહઃ ॥૫૪॥

સુષેણ, સ્વસ્તિક, યજ્ઞદ, તિલપણ્ડી, મુનિષયા એ નામ કર-
મણનાં છે, તે ઠંડાં, ઝાડાને બાંધનાર, અને પ્રમેહ તથા ત્રિદોષને
હરનાર છે.

તિલપણી.

તિલ પર્ણી દિમા રુચ્યા ગ્રાહણી કદ્ધ પિત જિત ॥૫૫॥

તિલપણી-ઠંડી, રૂચિકર, ઝાડાને બાંધનાર અને કદ્ધ પિતને
હરનાર છે.

કોથમી (પાણી.)

સૂક્ષ્મ પત્ર સ્તીક્ષ્ણશાકો વનુઃપુષ્પઃ સુબોધકઃ ।

ચૌરકઃ કફવાતઘ્ન સુતીક્ષ્ણો નાતે પિતલઃ ॥૫૬॥

સૂક્ષ્મપત્ર, તીક્ષ્ણશાક, ધનુઃપુષ્પ, સુબોધક, ચૌરક એ નામ
કોથમીનાં છે, તે કદ્ધ, વાયુનો નાશ કરે છે, બહુજ ગરમ છે તેમજ
વધારે પિત્તને કરતી નથી.

દુંદુક.

દુદુકો વિટપોરુક્ષઃ સ્વરપત્ર સ્ત્વરણ્ડજઃ ।

ડુણ્ડુકો વાતલો રૂક્ષો વિષ્ટન્મી કફનાશનઃ ॥૫૭॥

દુંદુક. વિટપ, રૂક્ષ, સ્વરપત્ર, સ્ત્વરંડજ એ નામ દુંદુકનાં છે,
તે વાતહર્તા, લુખો, વિષ્ટંભકર્તા અને કદ્ધને હરનાર છે.

વલ્લી.

ઘનાગમખવા વલ્લી પ્રસિદ્ધો નામ વસ્તિજઃ ।

ઘનાગમે ત્રિદોષઘ્નો તત્પુષ્પં મધુરં સરમ્ ।

ફલં તસ્ય સરં વૃષ્યમામં મિષ્ટં તુ વાતલમ્ ॥ ૫૮ ॥

ખનગમભવા, વસ્ત્રી, પ્રસિદ્ધ, અસ્તિજ એ નામ વસ્ત્રીનાં છે, તે ત્રિદોષનો નાશ કરનાર, તેનાં ફળ મીઠાં અને સારક છે, તથા ફળ સારક અને ધાતુને કઠણુ કરનાર છે. કાર્યા ફળ મીઠાં સ્વાદીષ્ટ અને વાયુ કરનારાં છે, તે વરસાદમાં થાય છે, તેને કાંઈ વસિવાસી પણ કહે છે.

શીતવાર.

શીતવારઃ કુરુણ્ડી સ્યાન્નાદી તુ નલિકા મતા ।

શીતવારઃ સરો વૃષ્યઃ શોફળો વાતપિત્તલઃ ॥ ૬૯ ॥

શીતવાર, કુરંડી એ નામ કુરંડનાં છે, નાડી, નલિકા એ નામ નલિકાનાં છે, કુરંડ સારક છે, હલકો છે અને ધાતુને કઠણુ કરે છે, મોળને દૂર કરે છે તથા વાયુ અને પિત્તને ઉપજાવે છે.

નાદી સરા લઘુઃ શીતા પિત્તનુત્કફવાતલા ॥ ૬૦ ॥

નાલિકાનું શાક સારક, હલકુ, કઠુ અને પીતનો નાશ કરે છે. અને વાયુને ઉપજાવે છે, તે પાણીવાળા જગાએ થાય છે. કાંઈ તેને નાળાના નામથી જાણાય છે.

સરસવની બાળ.

સાર્ષપં સર્ષપોદ્ભૂત કૌસુમ્યં કુઙ્કુમોદ્રવમ્ ।

સાર્ષપં શ્વેદવિષ્મૂત્રં ગુરુણ્ણં વા ત્રિદોષનુત્ ।

કૌસુમ્યં સ્વાદુ રુક્ષોણ્ણં કફજિત્પિત્તલં લઘુ ॥ ૬૧ ॥

સાર્ષપ, સર્ષ પોદ્ભૂત એ નામ સરસવની બાળનાં છે, કૌસુંબ, કુંકુમોદ્રવ એ નામ કુસંખીની બાળનાં નામ છે. સરસવની બાળ, શાકો પેસાળ બંધ કરે છે, ભારે છે, ગર્મ છે, ત્રિદોષને ઉપજાવે છે, એકંદરે તે ખાવાને બાયક નથી. કોસંખીની બાળ સ્વાદીષ્ટ, શુષ્ક, ગર્મ અને કફને દૂર કરનાર છે પણ પિત્ત કર્તા અને હલકી છે.

ચણાની ભાજી.

ચળકં શાકમુદિષ્ટં દુર્જરં કઠવાતનુત્ ।

કલાયશાકં મેદિ સ્યાલ્લઘુ પિત્તકાપહમ્ ॥ ૬૨ ॥

ચણકશાક એ નામ ચણાની ભાજીનું છે, ચણાનું શાક ચડતાં વાર લાગે છે, તે કફ અને વાયુને કરનાર છે, કલાય એ મટર (વટાણા) નું નામ છે, તેનું શાક મળને કતારનાર, હલકું અને પિત્ત, કરને નાશ કરે છે.

ખાટી લોણી.

ચાંદ્રેરી ત્વામ્લિકા સુક્રા ક્ષુદ્રામ્લિકા ચતુષ્કદા ।

ચાંદ્રેરી દીપની રુચ્યા લઘુળ્લા કઠવાતનિજ્ ।

સપિત્તલા ગ્રહણ્યર્થઃકુષ્ઠાવીસારનાશિની ॥ ૬૩ ॥

ચાંદ્રેરી, આમ્લિકા, સુક્રા, ક્ષુદ્રામ્લિકા, ચતુષ્કદા એ નામ ખાટી લોણીનાં છે, તે જડરાગિને પ્રદિપ્ત કરનાર, રૂચિને ઉત્તમવનાર, હલકી, ગર્ભ અને કફ, વાતનો નાશ કરવાવાળી છે, પરંતુ પિત્તને ઉત્તમ કરે છે તથા સંગ્રહણી, અર્થ, ઝાડો, મરડો, કોડનો નાશ કરે છે.

કાસુંદરો.

કાસમર્દઃ કર્કશઃ સ્યાજ્જરણોઽગજરસ્તથા ।

કાસમર્દો લઘુઃ કણ્ઠયઃ કાસદોષવિષાસજિત્ ॥ ૬૪ ॥

કાસમર્દ, કર્કશ, જરણ, અગજર એ નામ કાસુંદરોનાં છે, કાસુંદરો, હલકો કંઠને શાયદવાળો તથા ખંસી, ત્રિદોષ, વિષ, રક્ત-વિકારનો નાશ કરે છે.

ગાજર.

મૃદ્ધનઃ કટુકસ્તીક્ષ્ણસ્તિક્તોષ્ણો દીપનો લઘુઃ ।

સંગ્રાહી રક્તપિત્તાર્શોગ્રહણીકઠવાતનિજ્ ॥ ૬૫ ॥

ગાજર, તુરા, તેજ, કડવાં, ગર્મ અને જઠરાને પ્રદિપ્ત કરનાર છે, જાડાને બાધે છે, હલકાં છે, તેમજ રક્તાવસ્થા, અર્શ, ગૃધ્રણી રોગ, કદ્ધ વાતનો નાશ કરે છે.

મુળા.

મૂલકં દસ્તિદન્તં ચ બાલમૂલં કફાન્તકમ્ ।

મૂલકં વાતલં રુચ્યં સ્વર્યોષ્ણં પાચનં લઘુ ॥ ૬૬ ॥

મૂલક, દસ્તિદન્ત, બાલમૂલ, કદ્ધાંતક એ નામ મૂળાનાં છે, મુળો વાયુકર્તા, રચિકર, કંઠને કાયદાવાળો, ગર્મ, પાચનકર્તા, અને હલકો છે.

દન્તિ ત્રિદોષજં શ્વાસગદાક્ષિગલપીનસમ્ ।

સ્તિગ્ધસિદ્ધં તદેવ સ્યાદોષત્રયવિનાશનમ્ ॥ ૬૭ ॥

મૂળો, ત્રિદોષથી યએલા ઉપદ્રવો, શ્વાસ, આંખના રોગ, કંઠ-માળ, પીનસનો નાશ કરે છે, ધીમાં પદાર્થેત મૂળાનું શાક ત્રણે દોષનો નાશ કરે છે.

શુષ્કં તદ્દિ ત્રિશોથઘ્નં લઘુ દોષત્રયાપહમ્ ।

તત્પુષ્પં શ્લેષ્મપિત્તઘ્નં ફલં વાતકફાપહમ્ ॥ ૬૮ ॥

શુષ્કો મૂળો સોખને દુર કરે છે, હલકો છે, અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. મૂળાનાં પુષ્પ, કદ્ધ પિત્તનો નાશ કરનાર છે, અને તેનાં ફળ, વાયુ અને કદ્ધનો નાશ કરે છે.

કથડો.

કરીરકો ગૂઢપત્રઃ ક્રુરચો ગ્રન્થિલો મતઃ ।

કરીરઃ કટકી મેદી તીક્ષ્ણાણ્ણઃ કફવાતજિત્ ॥ ૬૯ ॥

કરીરક, ગૂઢપત્ર, ક્રુરચ, ગ્રન્થિલ એ નામ કથડાનાં છે, તે તુરો, જાડાને કિતારનાર, તેજ, ગર્મ અને કથડાતનો નાશ કરનાર છે.

વ્રણશોથવિષાશોઘ્નસ્તત્પુષ્પં કફપિત્તજિત્ ।

ફલં ગ્રાહિ કષાયોષ્ણં મધુરં શ્લેષ્મપિત્તહૃત્ ॥ ૭૦ ॥

કચડો, ધાવ, સોજા, ઝેર, અર્શનો નાશ કરે છે, તેનાં કુલ, કદ, પિત્તનો નાશ કરે છે, તેનાં ફળ જાડાને કઠણ કરનાર, તુરાં, ગર્ભ, મીઠાં અને કદપિત્તને કરનારાં છે.

સરગવો.

શિશુ સૌભાજનઃ કૃષ્ણગન્ધઃ સ્યાન્દહુલચ્છદઃ ।

રક્તોઽન્યા મધુશિશુસ્તુ શ્વેતોઽન્યો હરિતચ્છદઃ ॥ ૭૧ ॥

શિશુ, સૌભાજન, કૃષ્ણ ગંધ, અહુલચ્છદ, એ નામ સરગવાનાં છે, બીજો લાલ સરગવો અને ત્રીજો મધુશિશુ, હરિતચ્છદ એ નામવાળો બીજો સરગવો થાય છે.

સૌભાજનભવંબીજં તીક્ષ્ણોષ્ણં ચક્ષુષે હિતમ્ ।

શિશુસ્તીક્ષ્ણોઽઘુગ્રાહી વહ્નિદઃ કફવાતજિત્ ।

તીક્ષ્ણોષ્ણો વિદ્રધિપ્રીહવ્રણઘ્નો રક્તપિત્તકૃત્ ॥ ૭૨ ॥

સરગવાનાં બીજ ત્રીજાં અને ગર્ભ છે અને તે આંખોને કામદો કર્તા છે. સરગવો, તેજ, હલકો, જાડાને ખાંધનાર, અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર, કદ વાયુનો નાશ કરનાર, ગર્ભ અને વિદ્રધિ, બ્રેચ, ખાવનો નાશ કરે છે તથા રક્તપિત્તને પેદા કરે છે.

મધુશિશુર્ગુણૈસ્તદ્વિશેષાદીપનઃ સરઃ ।

તત્પુષ્પં ઘુ સંગ્રાહિ વાતકં કફશોથજિત્ ।

ફલં ગ્રાહિ કષાયોષ્ણં મધુરં શ્લેષ્મપિત્તત્તદ્ ॥ ૭૩ ॥

મીઠા સરગવામાં પણ એવાજ ગુણ છે પણ વધારામાં તે દીપન, અને જાડો ઉતારનાર છે. મીઠા સરગવાનાં કુલ હલકાં, જાડાને ખાંધનાર, વાયુને કરનાર છે, કદ અને સોજાને દૂર કરે છે. મીઠા સરગવાનાં ફળ જાડાને ખાંધનાર, તુરાં, ગર્ભ, મીઠાં, અને કદ પિત્તનો નાશ કરે છે.

લસણ.

લશુમઃ સ્યાદુગ્ધ ગન્ધી યવનેષ્ઠો રસોત્તમઃ

મૃજ્જનોઽન્યો મહાકન્દો જર્જરો દીર્ઘપત્રકઃ ॥ ૭૪ ॥

લશુન, ઉમ્રગંધી, યવનેષ્ઠ, રસોત્તમ, મૃજ્જન, મહાકંદ, જર્જર, દીર્ઘ પત્રક એ નામ લસણનાં છે.

લશુનો બૃંહણો વૃણ્યઃ શ્વિગ્વોષ્ણઃ પાચનઃસરઃ ।

ભગ્ન સંધાનકૃત્કેશ્યો ગુરુઃ પિતાસ બુદ્ધિદઃ ॥ ૭૫ ॥

લસણ ધાતુને પુષ્ટ કરે છે. વીર્યને વધારે છે, ચીકટવાળું છે. ગર્ભ છે, પાચનકર્તા તથા ભગ્ને ખસેડનાર છે, ભાગેલા ભાગને સાંધે છે, ખણને વધારનાર, ભારે, પિત્તરક્ત કરે છે અને બુદ્ધિને આપનાર છે.

રસાયનં કફશ્વાસ કાસ ગુલ્મ જ્વરાશ્ચીઃ ।

હન્તિશોથ પ્રમેહાર્શઃ કુષ્ઠ શુલા નિલ ક્રિમીન્ ।

તત્પત્રં મધુરં ક્ષારં નાલો મધુર પિત્તલઃ ॥ ૭૬ ॥

લસણ રસાયન છે, વૃદ્ધાવસ્થાનો નાશ કરે છે તથા કફ, શ્વાસ ખાંસી, ગોળા, તાવ, અરશિ, સોજા, પ્રમેહ, અર્શ કોડ, શુળ, વાયુ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે. લસણનાં પાન મીઠાં અને ખારાં છે, લસણની તળી મીઠી અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે.

ફુંગળી.

પલાણ્ડુ ધૈવલાલ્યશ્ચ દુર્ગન્ધો મુખ દૂષકઃ ।

પલાણ્ડુસ્તદ્ગુણૈસ્તુલ્યઃ કફકૃન્નાતિ પિત્તલઃ ।

અનુષ્ણઃ કેવલંવાતં સ્વાદુઃ પાકે રસાશ્ચયેત્ ॥ ૭૭ ॥

પલાંડુ, ધૈવ લાખ્ય, દુર્ગંધ, મુખદૂષક એ નામ ફુંગળીનાં છે, ફુંગળીમાં લસણના ગુણ છે પરંતુ કરકર્તા છે અત્યંત પિત્ત કરતી નથી તે ગર્ભ નથી કેવળ વાયુને અને રસોને જીતે છે તથા પાકમાં સ્વાદવાળી છે.

ગાઝર.

ગૃજનઃ પિત્તલોગ્રાહી તીક્ષ્ણોઽર્શો રોગનાશનઃ ॥ ૭૮ ॥

ગૃજન, અર્થાત ગાઝર, પિત્તકર્તા, આડાને બાંધનાર, તેજ અને અર્શનો નાશ કરે છે.

સુરણ.

સૂરણઃ કન્દલઃ કન્દો ગુદામય હ્રોઽપરઃ ।

વલ્લકન્દઃ સુરેદ્રઃ સ્યાદ્રજ્વ્યાશ્ચિત્ર કન્દકઃ ॥ ૭૯ ॥

સુરણ, કંદલ, કન્દ, ગુદામયદર એ નામ સુરણનાં છે, ખીચુ, વલ્લકન્દ, સુરેન્દ્ર, તીચુ, જંગલી ચિત્ર કન્દક નામનું થાય છે.

સૂરણો દીપનો રક્ષઃ કવાયઃ કટુકણ્ડકૃત્ ।

વિષ્ટમ્બી વિશદોરુચ્યઃ કફાર્શઃ ક્રૂન્તનો લઘુઃ ॥ ૮૦ ॥

નાલં સુરણકં રુચ્યં કફ વાત દર લઘુ ।

અર્શસાંતુ વિશેષેણ હિતં કામાગ્નિ દીપનમ્ ॥ ૮૧ ॥

સુરણો દીપનો રક્ષો કફાર્શઃક્રૂન્તનો લઘુઃ ।

તદ્રજ્વ્યો વજ્રકન્દઃ કફઘ્નઃ પિતરક્ત કૃત્ ॥ ૮૨ ॥

સુરણ, અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે, લુખાં, તુરાં, જરાક કડવાં, અરજવાળાં, મગને કડવું કરનાર, વધરનાર, રૂચિ ઉપગ્રાવનાર અને કફ અર્શનો નાશ કરે છે. તથા હવ્વજ છે, સુરણની ઠાંડી રૂચિકર્તા કફવાતનો નાશ કરનાર અને હવ્વજી છે. પરંતુ વધારામાં અર્શનો નાશ કરી અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે. જંગલી સુરણમાં પણ એવાજ ગુણ છે તેને વજ્રકંદ પણ કહે છે તેનામાં વધારે ગુણ માત્ર કર્શનો નાશ કરવાનો છે પરંતુ પિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે.

ભારાસાંકલ.

અસ્થિ શ્રૃંખલિકા વજી ગ્રન્થિ માનસ્થિ સંઘાતિઃ ।

અસ્થિ શ્રૃંખલિકા વૃષ્યા શ્લેષ્મલા મધુરા હિમા ।

અસ્થિ સન્ધાન કૃદ્વલયા પિત્તરક્તા નિલપહા ॥ ૮૩ ॥

અસ્થિ સંખલિકા, વળી, અંધિમાન, અસ્થિ સંહતિ, એ નામ આરાસાંકળનાં છે, તે વીર્યને વધારે છે તથા કફને પેદા કરે છે, મીઠી, ઠંડી અને હાડકાંને જોડનાર છે, બળ આપનાર તથા પિત્ત, લોહીવિકાર, વાયુનો નાશ કરે છે.

હુકરકંદ.

વારાહી માગધી ગૃષ્ઠિસ્તત્કન્દઃ સૌકરઃ કિટિઃ ।

સૌકરઃ પિત્તલો વર્ણ્યઃ સ્વાદુસ્તિક્તો રમાયનઃ ।

આયુઃ શુક્રાગ્નિ કૃન્મેદ કફ કુષ્ઠાનિલા પદઃ ॥ ૮૪ ॥

વારાહી, માગધી, ગૃષ્ઠિ, વારાહીકંદ, સૌકર, કિટિ એ નામ હુકરકંદ અથવા વારાહીકંદનાં છે, તે પિત્તકર્તા, શરીરની સુંદરતા વધારે, સ્વાદીષ્ટ, કડવાં અને વૃદ્ધાવસ્થાને દૂર કરનાર છે અને વીર્ય, આયુષ્ય, જઠરાગ્નિને વધારનાર છે તથા પ્રમેદ, કફ, ક્રોડ, વાયુનો નાશ કરે છે.

મુસલી.

મુસલી તાલપત્રિ સ્યાત્સલિની તાલ મૂલિકા ।

મુસલી વૃદ્ધળી વલ્યા વીર્યોષ્ણાશો નિલા પદા ॥ ૮૫ ॥

મુસલી, તાલપત્રા, ખલિની, તાલમૂલિકા એ નામ મુસળીનાં છે. તે ધાતુને કઠોણ કરનાર, બળ આપનાર, વીર્યને ગર્ભ થનારનાર, અર્થ અને વાયુનો નાશ કરવાવાળી છે.

કંચુકી.

કંચુકા પીલુની પીલુઃ ફેલુકા દ્યજ્જાલિની ।

કંચુકં વાતલં ગ્રાહિદીપનં કફપિત્તચુત્ ॥ ૮૬ ॥

કંચુકા, પીલુની, પીલુ, ફેલુકા, દ્યજ્જાલિની એ નામ કંચુકનાં છે, કંચુક વાયુ ઉપજાવે છે, જાડાને ખાંધે છે, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે અને પિત્તનો નાશ કરે છે.

ખીલાડા છત્રી (ખીલાડાનીબરી)

ભૂચ્છત્રં પૃથિવી કન્દઃ શિલીઘ્નં વલકંમતમ્ ।

ભૂચ્છત્રં શીતલં વલ્યં ગુરુ મેદિત્રિદોષજિત્ ॥ ૮૭ ॥

ભૂચ્છત્ર, પૃથિવીકંદ, શિલીઘ્ન, બલક એ નામ ખીલાડા છત્રીનાં છે, તે ચોમાશામાં થાય છે, તે ઠંડી, બળ આપનાર, ભારે, જાડાને ખસેડનાર અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.

સ્થૂલકંદ, માનકંદ.

સ્થૂલ કન્દો ગ્રામ કન્દો માનકન્દો મહાચ્છદઃ ।

સ્થૂલ કન્દો ગુરુઃ શ્લેષ્મ વાતલ પિત્ત શોયજિત્ ।

માનકઃ શીતલઃ સ્વાદુઃ પિત્તરક્તહરો ગુરુઃ ॥ ૮૮ ॥

સ્થૂલકંદ, ગ્રામકંદ, માનકંદ, મહાચ્છદ એ નામ સ્થૂલકંદ, માનકંદનાં છે, તે ભારે અને કઠવાતને ઉપખવે છે, પિત્ત અને શોષનો નાશ કરે છે, માનકંદ ઠંડુ, સ્વાદવાળુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે તથા ભારે છે.

શિગોડાં.

કસેરુકં સ્વલ્પકન્દં બૃહદ્રાજં કસેરુજમ્ ।

શૃંગ્ગટો જલકન્દઃ સ્યા ત્રિકોણ સ્ત્રિ કટુ સ્મૃતઃ ॥ ૮૯ ॥

કસેરુક, સ્વલ્પકંદ, બૃહ-દાળ, કસેરુજ, એ નામ શિગોડાનાં છે, શૃંગાર, જલકંદ ત્રિકોણ, ત્રિકટુ એ નામ પાણીના શિગોડાનાં છે.

કસેરુકં હિમં સ્વાદુ ગુરુ પિતાસ દાહજિત્ ।

ગ્રાહિ પિત્તા નિલ્શ્લેષ્મપ્રદં શૃંગ્ગાટકંતથા ॥ ૯૦ ॥

પહેલી જાતનાં શિગોડાં, ઠંડાં, સ્વાદાળ, ભારે રક્તપીત અને દાહને ટાળનારાં છે, અને જળ શિગોડાં જાડાને કઠણ કરનાર અને પિત્ત, વાયુ, કઠને ઉપખવે છે.

૨તાળુ, પિન્ડાળુ.

પિન્ડાલુકં વૃષ્યગન્ધો મધ્વાલુઃ રોમશમ્ ।

શક્તિાલુ શિત્રસક્કાશઃ કાષ્ઠાલુઃ સ્વલ્પ કાષ્ઠકમ્ ॥ ૯૧ ॥

પિન્ડાલુક, વૃષ્યગન્ધ, મધ્વાળુ, રોમશ, શંખાલુ, શિત્રશંકાશ, કાષ્ઠાલુ, સ્વલ્પકાષ્ઠક.

હસ્તાલુકં મહાકાષ્ઠં રક્ત કન્દં મહાફલમ્ ।

આલુકં શીતલં સઘો વિષ્ઠમ્બિ મધુરંસરમ્ ॥ ૯૨ ॥

હસ્તાલુક, મહાકાષ્ઠ, રક્તકંદ, મહાફળ, એ નામ ૨તાળુ, પિન્ડાળુનાં છે, તે ઠંડાં તાત્કાલીક ઝાડાને રોકનાર, મીઠાં અને સારક છે.

સૂક્ષ્મં મૂત્રમયં રૂક્ષં દુર્જરં રક્ત પિત્તનુત્ ।

કફાનિલકરં બલ્યં વૃષ્યં સ્તન્ય વિવર્ધનમ્ ॥ ૯૩ ॥

હલકાં, મૂત્રલ, લુખાં, પચવામાં વાર લાગે છે, રક્ત પિત્તનો નાશ કરે છે તથા કફ વાયુનો નાશ કરે છે, બળ આપે છે, ધાતુને વધારે છે, અને દુધને વધારે છે.

પિન્ડાલુકમ્ ભિષ્યન્દિ તિત્તોષ્ણં દોષલં ગુરુ ।

મધ્વાલુકં પિત્તકરં કટુ પાકે કફા પહમ્ ॥ ૯૪ ॥

પિન્ડાળુ કફ કરે છે, કડવા છે, ગર્મ છે, દોષને કાપાવે છે અને ભારે છે મધ્વાળુ પિત્ત કરતા, પાકમાં તુરાં અને કફનો નાશ કરે છે.

કેયૂર.

કેયૂરં સ્વલ્પ વિટપં કન્દલઃ સ્વાદુકન્દલઃ ।

કેયૂરં શીતલં ગ્રાહિ પિત્તલં કફ વાતજિત્ ॥ ૯૫ ॥

કેયુર, સ્વલ્પ વિટપ, કન્દળ, સ્વાદુકન્દળ એ નામ કેયુરનાં છે. તે ઠંડું ઝાડાને બાંધનાર, પિત્તને ઉપખાવે છે, કફ, વાતનો નાશ કરે છે.

અતિ જીર્ણ મકાલોત્યં રૂક્ષં સ્તિગ્ધ્રમ ધૂમિજમ્ ।

જટરઃકોમલં વાત શીત પિત્તા નિલાપદમ્ ॥ ૯૬ ॥

બહુ જીનું, રૂઝ વિના ઉત્પન્ન થએલું, સૂકું, ચિકણું, ખરાબ જગ્યામાં પેદા થએલું, કઠણું, બીલકુલ કુણું, પવનથી, ઢીમથી, તાપથી ખરાબ થએલું.

શુષ્કં શાકંચસ કલંનાશ્રીયાન્મૂલ કૈર્વિના ॥ ૯૭ ॥

મૂળ વગરનાં સારી પેઠે સુકાઈ ગએલાં શાક ખાવાં નહીં જોઈએ.

યોરાક્ષાં મુસ્વ તિલકઃ કટાર મલ્લસ્તે ન શ્રીમદનનૃપેણ
નિરમિં તેઽત્ર । ગ્રન્થેઽભૂન્મદન વિનોદનાન્નિર્ણઃ

કુષ્માણ્ડપ્રભતિરયં ચ શાકવર્ગઃ ॥ ૯૮ ॥

इति श्रीमदनपालनिघंटौ शाकवर्गः सप्तमः ॥ ७ ॥

રાજાઓમાં જે મુખ્ય કદારમલ્લ પ્રધાન થયો તેણે મદનપાળ રાજાના બનાવેલ આ મદન વિનોદ નામના ગ્રંથમાંના પેદા આદિ શાક વર્ગ પુર્ણ કર્યો.

करेण संगृह्यं कुचौ कपोले मात्राण्गुलीभिर्मृदु ताडयमानम् ।

मुक्तं त्वराजानुबलेनं पानं नमामि कृष्णं नवनीतचोरम् ॥ १ ॥

હાથની આંગળીઓ ધાવતા અને માતાના હાથની આંગળીઓથી પોતાના ગાંઠો ઉપર ધીમે ધીમે તાડત કરતાર અને ઘોડાનાથી પણ વધારે દોડતી ચોટ કરી માખણના ચોર જોવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને હું નમનઃ કરું છું.

પાણી.

પાનીયં જીવનં નીરં કીલાલમમૃતં જલમ્ ।

આપોઽમ્મસ્તોયમુદકં પાથોઽમ્બુ સલિલં પયઃ ॥ ૨ ॥

પાનીય, જીવન, નીર, કીલાલ, અમૃત, જળ, આપ, અંબ, તોય, ઉદક, પાથ, અંબુ, સલિલ, પય એ નામ પાણીનાં છે.

પાનીયં શીતલં ત્દયં હન્તિ પિત્ત વિષભ્રમમ્ ।

દાહાજીર્ણમચ્છર્દિમદમુર્ચ્છામદાત્મયાન્ ॥ ૩ ॥

પાણી, શીતળ, દીલને બળ આપનાર, પિત્ત, હેર, ભ્રમ, બળ-તર, અજીર્ણ, થાક, છર્દી, ઉન્માદ, મુર્ચ્છા, મદપાતનો ઉતવા એઓનો નાશ કરે છે.

શીતલં સ્તિમિતે કોષ્ઠે ગલરોગે નવજ્વરે ।

ગ્રહણીપીનસાધ્માનદિકાગુલ્મેષુ વિદ્રવૌ ॥ ૪ ॥

અંધાપો, કોડ, રક્તપીત, અધી જાતના તાવ, સંબ્રહ્મણી, નાકનું છડ, હીચકી, આત્માન, ગોળો, વિદ્રધિ.

કાસમેહારુચિશ્વાસપાણ્ડુવાતામ્બેષુ ચ ।

પાર્શ્વશૂલે સ્નેહપીતં સઘ્નઃ શુદ્ધૌ ન શસ્યતે ॥ ૫ ॥

ખાંસી, પ્રમેહ, અશ્વિ, શ્વાસ, પાંડુ, વાતરોગ, પાસાશળ, સ્નેહ પાન, પુરતતી ઉચ્ચી, ગુજાગ વીગેરેમાં કંડુ પાણી શીક નથી.

દિવ્યં તુપારજં ધારં કરિહૈમામિતિ સ્મૃતમ્ ।

ચતુર્વિધં વરંધારં લઘૂત્વાત્તત્પુનર્દિધા ॥ ૬ ॥

દિવ્ય, તુપારજ, ધાર, કરિહૈય એમ ચાર જાતનાં પાણી ધ્યાન છે. તેમાં દિવ્ય, હવકાપણામાં ઉતમ છે, તેમાં પશુ એ બેદ છે.

ગાઙ્ગં સમુદ્રનં ચેતિ ગાઙ્ગં શ્રેષ્ઠતમં સ્મૃતમ્ ।

આશ્વિને માસિ સામુદ્રં ગણૈગાઙ્ગવદાચરેત્ ॥ ૭ ॥

સ્થાપિતે હેમજે પાત્રે રાજતે મૃન્મયેઽપિ વા ।

તજ્જલં શીતલં જ્ઞેયં દોષત્રયવિષાપહમ્ ॥ ૮ ॥

ગંગાનું પાણી અને સમુદ્રનું પાણી તેમાં ગંગાનું પાણી ઉત્તમ છે, આશો મહીનામાં વરસેલ પાણી સોના ચાંદી અથવા માટીના વાસણમાં ભરી રાખેલું પાણી શિતલ (ઠંડુ) સમજવું અને તે ત્રિદોષ અને ઝેરનો નાશ કરવામાં સર્વોત્તમ ગણાય છે.

તદ્દાઙ્ગં સર્વદોષઘ્નં પેયં સામુદ્રમન્યથા ।

સક્ષારં લવણં મિશ્રં શુક્રદષ્ટીબલાપહમ્ ॥ ૯ ॥

વહેતું પાણી પીવાને લાયક છે, તે સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે, તેનાથી ઉલટું સમુદ્રનું પાણી છે, કારણકે તેમાં ક્ષાર દ્રવ્યો રહેલા છે તેથી તે વીર્ય (ધાતુ) દ્રષ્ટી, બળનો નાશ કરે છે.

રસાયનં તૃષામૂર્છાતન્દ્રાદાહક્રમાપહમ્ ।

સૌમ્યં રસાયનં દિવ્યં મહાનિદ્રાત્રિદોષજિત્ ॥

ગંગાનું પાણી (ગંગાજળ) વૃદ્ધાવસ્થાનો નાશ કરવાવાળું છે. અને શોષ, મુઝા, તંદ્રા, બળતરા અને બેચેનીનો નાશ કરે છે, દિવ્ય અર્થાત આકાશમાંથી વરસેલું પાણી અતિ ઉત્તમ છે, અને તે વૃદ્ધાવસ્થાને ટાળે છે, તેમજ ઉબગરો અને ત્રિદોષને મટાડે છે.

આશ્વાસજનનં હ્રાદિ શ્રમઘ્નમતિબુદ્ધિકૃત્ ।

તદેવ ભૂમિપતિતં ભૌમામેત્યભિધીયતે ॥ ૧૧ ॥

વરસાદનું પાણી શ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે અને આનંદ આપનાર છે, મહેનત (યાત્ર) નો નાશ કરે છે, અને યુદ્ધને વધારે છે, આકાશમાંથી જમીન પર પડેલું પાણી ભૌમ નામથી ઓળખાય છે.

દિવ્યાભાવે તુ તત્તોય પ્રવિચાર્ય ગુણાગુણઃ ।

કૌપં શ્લેષ્મહરં ક્ષારં પિત્તકં દીપનં કષુ ॥ ૧૨ ॥

આકાશનું પાણી (જીલેલું) ન મળે તો જમીન પરનું પડેલું પાણી દોશાદોષ વિચારીને લેવું. કુવાનું પાણી કદનો નાશ કરે છે, ખાઈ છે, પિત્તને કરનાર છે, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે અને હલકું છે.

તાડાગં વાત્તલં સ્વાદુ તુવરં કટુપા કિચ ।

વાપ્યં પિત્ત કરં ક્ષારં કટુ વાત કફાપહમ્ ॥ ૧૨ ॥

તલાવનું પાણી વાયુ કર્તા છે, સ્વાદવાળું અને તુર અને પાકમાં કંઈક તીખું છે, વાવનું પાણી પિત્તકારક, ખાઈ, તીખું અને વાયુ, કદનો નાશ કરે છે.

નૈર્ઘરં લેસ્વનંતદ્યં કફગ્રં દીપનં લઘુ ।

દ્વાદંચ લઘુ પિત્તગ્ર માથે દાહાતિ દીપનમ્ ॥ ૧૪ ॥

ઝરણાનું પાણી ઝાડાને ખસેડનાર, બળવાન અને કદનો નાશ કરે છે, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે, હલકું છે, કુંડનું પાણી હલકું, પિત્તનો નાશ કરનાર તથા અગ્નીને જગાડનાર તથા બળવા શાન્ત કરનાર છે.

ચૌડય મગ્નિ પ્રદં રૂક્ષં સ્વાદુ શ્લેષ્મ કરં ન ચ ।

નારેયં દીપનં રૂક્ષં વાત્તલં લઘુ લેસ્વનમ્ ॥ ૧૬ ॥

ચુવાનું પાણી અગ્નીદીપન, લુપ્ત, સ્વાદવાળું, અને કદને નહીં કરનાર છે. નદીનું પાણી અગ્નીને જગાડનાર, લુપ્ત, વાયુ કર્તા, મેદન અને હલકું છે.

સારસં મધુરં બલયં તૃણાગ્રં તુવરં લઘુ ।

કૈદારં સ્વાદ્ર મિષ્યન્દિ વિપાક ગુરુ દોષલમ્ ॥ ૧૬ ॥

ખાખોચીયાં (માળ જમીનમાં ભરાઈ રહેલા) નું પાણી મીઠું, બળ અને તરસનો નાશ કરનાર છે, તુર અને હલકું છે, રાતમાં ભરાઈ રહેલ ખાડા ખાખોચીયાનું પાણી સ્વાદવાળું, કદ કર્તા, પચવામાં ભારે અને તમામ દોષને ઉત્પન્ન કરવાવાળું છે.

પાલ્કલં તદ્દુદિષ્ટં વિશેષાત્સર્વ દોષકૃત્ ।

તૌષારં વાતલં શીતં રૂક્ષં પિત્ત કફા પહમ્ ॥ ૧૭ ॥

પાકાડેનાં ઝરણાનું પાણીમાં પણ ઉપર મુજબના ગુણો છે, વધારામાં તે અધા દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે, ઉસોરનું પાણી વાયુ કર્તા, ઠંડું, લુપ્ત, અને પિત્ત તથા કદનો નાશ કરે છે.

ધારં ભૂમાવ પતિતં દિવ્યં તત્સર્વં દોષનુત્ ।

નૈર્ઘ્નરં ગુરુ વૈપ્રોક્તં વિશદં કફવાતનુત્ ॥ ૧૮ ॥

આકાશમાંથી વરસતી પાણીની ધાર પૃથ્વી પર પડતા પહેલાં
ઢીલી લીધેલું પાણી ને દિવ્ય કહે છે એટલે એ પાણીમાં સર્વે દોષનો
નાશ કરવાનો ગુણ સમાયેલો છે, કુંગર ઉપરથી પડતાં પાણી બારે છે,
શ્વાળુ છે અને વાયુ તથા કફને ટાળનાર છે.

હૈમં ગુરુત્તરં શીતં પિત્તનુદ્રાત વર્દનમ્ ।

ચન્દ્ર કાન્ત જલં રૂક્ષં લઘુ પિત્ત વિષાસનુત્ ॥ ૧૯ ॥

ખરકનું પાણી વધારે બારે અને ઠંડું છે, અને તે પિત્તનો નાશ
કરનાર તથા વાયુને વધારનાર છે. ચંદ્રકાન્ત પાણી, લુપ્ત અને હલકું
છે, અને પિત્ત તથા ઝેરી ભોહીનો નાશ કરે છે.

દિવાકર કરૈર્જુષ્ટં નિશિ શીત કરાં શુભિઃ ।

જ્ઞેયં હંસોદકં નામ સ્તિગ્ધં દોષત્રયાપહમ્ ॥ ૨૦ ॥

દિવસના સૂર્યનાં કીરણો અને રાતના ચંદ્રમાના કીરણોથી મુક્ત
એવું જે પાણી તેનું નામ હંસોદક છે, તે પાણી ચીકણું અને ત્રિદોષ
નો નાશ કરે છે.

અનભિપ્યન્દિ નિર્દોષ મન્તરિક્ષ જલોષમમ્ ।

બલયં રસાયનં મેઘ્યં શીતં લઘુ મુધોપ મમ્ ॥ ૨૧ ॥

અને દોષ વગરનું છે, આકાશમાંથી વરસેલ પાણીના જેવા ગુ-
ણોવાળું અને બળ આપનાર, વૃદ્ધાવસ્થાને ટાળનાર, બુદ્ધિને આપ-
નાર, ઠંડું, હલકું અને અમૃતના જેવા ગુણોવાળું છે.

વર્ષાસૃ દિવ્યં પાનીય મૌઙ્ગિકં વા પ્રશસ્યતે ।

શરત્મ સન્ન મુદકમ ગસ્ત્યોદય નિર્વિષમ્ ॥ ૨૨ ॥

વર્ષા રતુમાં આકાશનું તથા પૃથ્વી પર પડેલું પાણી ઉત્તમ છે,
શરદ રતુમાં અગસ્તના તારાના ઉદય પછીનું પાણી સ્વચ્છ વિષ
વગરનું ઉત્તમ છે.

હેમન્તે સાહસં તોયં તાદાગં વા ગુણા વહમ્ ।

વસન્ત ગ્રીષ્મયોઃ કૌણ્ઠ્યં વાપ્યં નૈર્ઘ્નર મેવચ ॥ ૨૩ ॥

હેમ ત અર્થાત માગશીર, પોશ મહીનામાં તળાવનાં અથવા માહા, ફાગળ માસમાં તળાવનાં પાણી શાયદવાળાં છે, વસત અર્થાત ચૈત્ર, વૈશાખ, ગ્રાષ્મ જેઠ, અશાઠ એ મહીનાઓમાં કુવાનાં પાણી, વાવનાં પાણી અને ઝરણોનાં પાણી શાયદવાળાં છે.

પ્રાવૃષિ પ્રવરં ચૌદયં તથાઽવિષ્ટમ્ય કારિચ ।

નદ્યઃ શિઘ્રવહાલદ્યવ્યઃ સર્વા યાશ્વામલોદકાઃ ॥ ૨૪ ॥

વર્ષા ઋતુમાં યુઆનાં પાણી ઊત્તમ છે, તે બંધકોશ કરતાં નથી, હિતાવળે વહેનારી અને ચોખ્ખા પાણીવાળા અધી નદીયોનાં પાણી હલકાં છે.

મદ્રગાઃ કલુષા ગુર્વ્યો યાશ્ચ શૈવાલ સેવિતાઃ ।

હિમવત્પ્રભવાઃ પથ્યાનદ્યોઽશ્માહત પાથસઃ ॥ ૨૬ ॥

ધીમી વહેનારી, ગંદા પાણીવાળા, અને સેવાગથી ભરેલી નદીયોનાં પાણી ભારે છે, પથરોના જડવાળા અને હિમાલયથી નીકળેલ નદીયોનાં પાણી સદા પથ્ય અને હીનકર છે.

ગદ્ગા શત્તદ્રુ સરયૂ યમુનાદ્યા ગુણોત્તમાઃ ।

ઈષત્પિત્ત કરાઃ સ્વચ્છાઃ પુણ્યા વાતકફાપહાઃ ॥ ૨૬ ॥

ગંગા, શતદ્રુ, સરયૂ, યમુના વીગેરે નદીયો ઉત્તમ ગુણવાળા છે, પરંતુ કિચિંત પિત્તને કરે છે, સ્વચ્છ, પવિત્ર, અને વાત, કફનો નાશ કરે છે.

મલયા ચલજા ન દ્યો લઘવ્યઃ શિઘ્ર વહાહિતાઃ ।

કૃતમાલા તામ્રપર્ણી પ્રમુખા વિમલોદકાઃ ॥ ૨૭ ॥

મલયાચળ પર્વતથી નીકળેલી નદીયો હલકી અને હિતાવળથી વહેનારી છે તેથી તેનાં પાણી હિતકર છે, કૃતમાલા અને તામ્રપર્ણી વીગેરે નદીયો નિર્ભળ પાણીવાળી છે.

સ્થિરાપસ્તત્પ્ર ભાવાયે કુર્વન્ત શ્લેષપદાપર્ચીઃ ।

શોથ પાદ શિરઃ કણ્ઠ ગલ રોગાબુદક્રિમીન્ ॥ ૨૮ ॥

થંબેલા પાણીવાળા અને મલયાચળ પર્વતમાંથી નીકળેલ નદી-યોનાં પાણી સ્લીપદ, અપચો, શોખ, પગના રોગ (વાળો) માયા-

ના રોગ, કંઠ રોગ, ગળાના રોગ, અર્ધા અને કૃમિ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

સઘઃ શૈલમવાન ઘો વેળી ગોદાવરી મુખાઃ ।

કુર્વાન્તિ પ્રાયશઃ કુષ્ઠ મીષ દ્વાતકફાપટાઃ ॥ ૨૯ ॥

પાલાડથી નિકળેલી ગોદાવરી, વેણી વીગેરે નદીઓના પાણીથી ખસ, દાદર, કોડ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ કંઠક વાત, કફનો નાશ કરનાર છે.

વિન્ધ્યાચલે ભવાઃ શિપ્રા રેવા ઘાઃ પાણ્ડુ કુષ્ઠદાઃ ।

પારિયાત્રોઙ્ગવાઃ પ્રોક્તાદ્વિધા ચર્મણ્વતી મુખાઃ ॥ ૩૦ ॥

વિન્ધ્યાચળ પર્વતથી નિકળેલ શિપ્રા, રેવા વીગેરે નદીઓનાં પાણી પાન્ડુ અને દાદર વીગેરે કોડને પેદા કરે છે, પારિયાત્ર પર્વતથી નિકળેલ નદી ચર્મલ વીગેરે નદીઓ.

પથ્યાસ્તઢા ગજાસ્તત્ર ત્રિદોષ ધન્યોબલાપહાઃ ।

દરીજા કુષ્ઠ કવહિશ્લેષ્મ શ્લીપદ રોગદાઃ ॥ ૩૧ ॥

અને તલાવથી નિકળેલ નદીઓ છે, તે હીતકર છે, ત્રિદોષનો નાશ કરે છે, અને અગ્નને આપનાર છે, જે દરીઆથી નીકળ્યા છે તે કોડ, મંદાગ્ની કફ, શ્લીપદ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રાચ્યા વન્ત્ય પરાઃ પશ્ચાદ્ગુ દજાનિ પ્રકુર્વતે ।

મરુજા મધુરા બલ્યા લઘવોઽગ્નિપ્રદાઃ પરમ્ ॥ ૩૨ ॥

પૂર્વ અને અવન્ત્ય દેશની નદીઓ ગુદાના રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. વાગડ દેશથી નીકળેલી નદીઓ, મીઠી, અજધારક, હલકી જઠરાને સતેજ કરે છે.

પાશ્વમામ્બોધિ પતિતા ગોમતી નર્મદા દયઃ ।

પથ્યા બતાસપિત્ત દન્યો બલ્યાઃ કણ્ઠ કફા પહાઃ ॥ ૩૨ ॥

પશ્ચિમના દરીયામાં પડનારી ગોમતી, નર્મદા વીગેરે નદીઓ સદા પથ્ય છે, વાત રક્ત, પિત્તનો નાશ કરે છે, અગ્નને વધારે છે તથા ખસ અને કફનો નાશ કરનાર છે.

દક્ષિણા બિઘગતા વલ્યાઃ પિત્તઘ્ન્યઃ કફવાતદાઃ ।

પૂર્વાભ્મોધિ વહાનઘોમન્દગા ગુરવો ઘનાઃ ॥ ૩૪ ॥

દક્ષિણ સમુદ્રમાં મેળનાર નદીયો બળને આપનારી, પિત્તનો નાશ કરનારી, અને કફ, વાતને આપનારી છે, પૂર્વના સમુદ્રને મળનારી નદીયો ધીમી ચાલે છે, તેથી તેનાં પાણી બારે અને મંદગત એટલે જાડાં હોય છે.

મૌમાનામમ્મ સાંપ્રાતઃ સર્વેષા ગ્રહણં વરમ્ ।

નૈર્મલ્યં તત્ર શૈત્યં તત્તેષાંસચ પરોગુણઃ ॥ ૩૬ ॥

મુક્ત્વાદૌ સલિલં પીતં કાર્શ્યં મદ્રાગ્નિ દોષઘ્નત્ ।

મધ્યેઽગ્ને દીપનં શ્રેષ્ઠમન્તે સ્થૌભ્ય કફપ્રદમ્ ॥ ૩૬ ॥

પૃથિવીમાંથી નિકળેલાં સધળાં પાણી પ્રભાતમાં પીવાને લાયક છે, એમાં પણ જે પાણી નિર્મળ અને ઠંડુ હોય તે ધણું ઉત્તમ મનાય છે; જમવાની અગાઉ પાણી પીવાથી મંદાગ્ની દોષને છત્પત્ત કરે છે, જમવાની વચમાં પાણી પીવાથી અગ્ની પ્રદિપ્ત થાય છે, અને તે ધણું ઉત્તમ મનાય છે. જમવાની પાછળ તુરતમાં પાણી પીવાથી જઠ્ઠાવસ્થા અને કફ તાકીદે પેદા થાય છે.

જીવન્તી જીવના જીવા જગત્સર્વતુ તન્મયમ્ ।

તતોઽત્યન્તયા સુજૈર્ન કચિદ્વારિ વોયેત ॥ ૩૭ ॥

પાણીથી જીવન ટકી રહે છે, અને બધું જગત્ પાણી રૂપ છે, એટલા માટે બુદ્ધિમાન પુરૂષો પાણીને કોઇ વખત પણ ખરાબ મનુશે નથી.

પાનીયં પ્રાણીનાં પ્રાણા વિશ્વમેવહિ તન્મયન્ ।

અતોઽત્યન્ત નિષેધેઽપિન કચિદ્વારી વાર્યતે ॥ ૩૮ ॥

પ્રાણી માત્રના પ્રાણ પાણીથી જળવાઇ રહે છે, સંતાર પાણીથી ઉત્પન્ન થાય છે, એ કારણને લેઇને વધારે ખરાબ પાણી પણ નકામું નથી.

પાનીયનતુ પાનીયં પાનીયંચ પ્રદેશયેત્ ।

અજીર્ણે કથિતં ચામે પક્કેઽજીર્ણેચ તન્નૈરઃ ॥ ૩૯ ॥

કોષ પાણી ગર્ભ, કોષ ઠંડુ, કોષ ઉકાળેલું એમ વાપરે છે, અભ્યર્થ અને મરડામાં ઉકાળેલું પાણી અને પોકલા અભ્યર્થમાં નિતરેલું ઠંડુ પાણી પાવું ઉત્તમ છે.

તૃપિતસ્તુ વિદग्ધેન્નેયઃ પિવેચ્છીતલં જલમ્ ।

વિદાહઃ પ્રશમં વાતિશેષ મન્ન ચર્જયિતે ॥ ૪૦ ॥

અભ્યર્થ યયાના વયમાં ઠંડુ પાણી પીવું (તૃપા લાગવાથી) એટલે તેનો દાહ શાંત થાય છે અને શેષ રહેલ અનાજ પચી જાય છે.

આનુપં દોષકૃદ્વારિ પ્રાયોઽભિષ્યન્દિ નિન્દિતમ્ ।

જાઙ્ગલં હન્તિ સકલં દોષમગ્નિપ્રદીપનમ્ ।

સાધારણં હિમં સ્વાદુ તૃણાઘ્નં હર્ષદં લઘુ ॥ ૪૧ ॥

અનુપમ દેશનું પાણી દોષ કર્તા અને કદને ઉપજાવે છે તથા નિંદવા લાયક છે. જાંગલ દેશનું પાણી બધા રોગોનો નાશ કરે છે અને જહરાગ્નિને સતેજ કરે છે, સાધારણ દેશનું પાણી ઠંડુ સ્વાદીષ્ટ, તૃપાનો નાશ કરનાર, આનંદ આપનાર અને હલકું છે.

વર્ષાસુ યોઽવગાઢેત પિવેદથ નવં પયઃ ।

પર્ણાદિદુષ્ટં લેખતે સ બાહ્યાભ્યન્તરામયાન્ ॥ ૪૨ ॥

વર્ષા રતુમાં જે પાણીમાં નાહાય છે, તથા નવા પાણી પીએ છે તથા પાંદડાં કોહેલાં એવું પાણી પીએ છે તે માણસને અંદરના અને બહારના સધળા રોગ લાગુ પડે છે.

કલુષં છન્નમમ્ભોજપર્ણનીલતૃણાદિધિઃ ।

દુષ્ટગન્ધાદ્યસંસ્પૃષ્ટં સૂર્યાચન્દ્રમસાંશુભિઃ ॥ ૪૩ ॥

મેંલ વાળુ, કમળનાં પાંદડાં, સેવાળ, ધાસ વીગેરેથી ઢંકાએલું અને ખરાબ વાસવાળું તેમજ સૂર્ય ચંદ્રમાના કીરણોથી,

વ્યાપન્નમિતિ જાનીયાત્સર્વદોષપ્રકોષકૃત્ ।

તોય તદ્વર્જયેત્સવ યચ્છાન્યર્તુસમુદ્ભવમ્ ॥ ૪૪ ॥

યુક્ત પાણી દુષિત જાણવું, તે સર્વ દોષોને ઉપજાવે છે, જે રતુ વીના વરસે તે પાણી પીવું નહીં જોઈએ.

ન્યાપન્નમિતિ પાનીયં કાર્થિતં સૂર્યતાપિતમ્ ।

તપ્તાયઃ સૂર્યસિકતાગ્રાવાદિજ્વલ્ય ધારિતમ્ ॥ ૪૫ ॥

કર્પૂરપૂરપુન્નાગપાટલાદિસુવાસિતમ્ ।

સ્વચ્છં કનકમુક્તાદૈઃ શીતં દોષાય ન કચિત્ ॥ ૪૬ ॥

જે પાણી લોઢાના વાસણમાં તપાવેલ અથવા સૂર્યની ગર્મીથી ગર્મ કરેલા અથવા રેતથી નિતરેલા અને કપુર, કેશર વીગેરે સુગંધી પદાર્થોથી સુગંધી કરેલું પાણી, અથવા સોના, મોતી વીગેરેથી ગરમ કરેલું પાણી ઠંડુ થએ ઉપરોગમાં લેવાને યોગ છે એટલે કાંઈ જાતનો દોષ કરતું નથી.

તત્કાઢ્યમાનં નિષ્ફેનં નિર્વેગં નિર્મલં જલમ્ ।

તત્સર્વદોષશમનં દીપનં પાચનં લઘુ ॥ ૪૭ ॥

ઉકાળેલું અને શીણ વગરનું જેસ વીનાનું એટલે ઠંડું પાણી પાણી સર્વ દોષને શાન્ત કરવાવાળું છે, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે તથા પાચન અને હલકું છે.

ઉષ્ણં તદગ્નિજનનં લઘ્વેતદગ્નિશોધનમ્ ।

પાર્શ્વરુક્ષીનસાધ્માનદિકાનિલકફાપહમ્ ॥ ૪૮ ॥

ગર્મ પાણી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકું અને અગ્નિને શોધનાર છે, તથા પાસાનું શુભ, પીતસ, આધ્માન, દિવ્યકી, વાયુ, કફનો નાશ કરે છે.

તત્પાદહીનં વાતઘ્નમર્દહીનં ચ પિત્તજિત્ ।

ત્રિપાદહીનં શ્લેષ્મઘ્નં સંગ્રાહ્યગ્નિપ્રદં લઘુ ॥ ૪૯ ॥

ઉકાળેલું પાણી (ત્રણ ભાગ શેષ રહે તે) વાયુનો નાશ કરે છે, અડધું ઉકાળતાં રહેલું પાણી, પિત્તનો નાશ કરે છે, અને ચોથા ભાગનું ફક્ત શેષ રહેલું પાણી કફનો નાશ કરે છે તથા ઝાડાને આધે છે, અગ્નિને ઉત્પન્ન કરે છે તથા હલકું છે.

નિહન્તિ શ્લેષ્મસઙ્ગાતં મારુતં ચાપિ કર્ષતિ ।

અજીર્ણં જરયત્યાશુ પીતમુષ્ણોદકં નિશિ ॥ ૫૦ ॥

રાતે ગરમ પાણી પીવાથી કફનો નાશ થાય છે તથા અજીર્ણ અને વાયુનો પણ નાશ કરે છે.

પાદાવશેષં સલિલં ગ્રીષ્મે શરદિ શસ્યતે ।

દેમન્તે શિશિરે વર્ષાસ્વર્દ્ધ્વીનમથાપિ ચ ॥ ૫૧ ॥

ઉકાળનાં ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહેલું તે પાણી જ્યેષ્ઠ, અસાદ, આસો અને કારતક માસમાં વાપરવું ધર્મ્યુ ઉત્તમ છે, અને માગશર, પોશ, માદા, શાગળ, શ્રાવણ અને ભાદરવામાં અડધું પાણી શેષ રહેલું વાપરવું અતિ ઉત્તમ છે.

શ્રુતશીતં સદા પથ્યં લઘૂ નીરં ત્રિદોષનુત્ ।

તચ્ચ પર્યુષિતં નિઘ્રમમ્લીભૂતં ત્રિદોષકૃત્ ॥ ૫૨ ॥

ગરમ કર્તા ઠંડુ પાડેલું પાણી સર્વ રૂતુમાં પથ્ય છે, હલકું છે, ત્રિદોષને દૂર કરનાર છે તેજ પાણી રાતવાશે રહેવાથી વાશી થએલું બારે, ખાટું અને ત્રિદોષ કરનાર છે.

દિવા શ્રુતં પયો રાત્રૌ ગુરુતામધિગચ્છતિ ।

રાત્રૌ શ્રુતં દિવા પીતં તથા દોષકરં પરમ્ ॥ ૫૩ ॥

દિવસે ગરમ કરેલું પાણી રાતરે બારે થઇ જાય છે, તેવીજ રીતે રાત્રીએ ગરમ કરેલું પાણી દીવસના બારે થઇ જાય છે, અને તે દોષને ઉત્પન્ન કરે છે.

દુધ.

દુગ્ધં પ્રસ્રવણં ક્ષીરં ક્ષૌમ્યં સન્ધીવનં પયઃ ।

દુગ્ધં બલકરં શીતં મધુરં વાતપિત્તજિત્ ॥ ૫૪ ॥

દુગ્ધ, પ્રસ્રવણ, ક્ષીર, ક્ષૌમ્ય, સંધીવન, પય એ નામ દુધનાં છે, દુધ બળને આપનાર, ઠંડું, મીઠું અને વાતપિત્તનો નાશ કરે છે.

સ્તિગ્ધં રસાયનં મેધ્યં જીવનં ધાતુર્બદ્ધનમ્ ।

ચેતોરક્તગદશ્વાસક્ષયાર્શોભ્રમનુદ્ગુરુ ॥ ૫૫ ॥

ચીકણું અને વૃદ્ધાવસ્થાનો નાશ કરનાર છે, જ્ઞાનને વધારે છે, જીવન છે, ધાતુને વધારે છે અને મનની બ્રાંતિને તથા લોહી

ત્રીકાર, શ્વાસ, ક્ષય, અર્શ, ગ્રીતશ્રમ, એતો નાશ કરે છે. તથા બારે છે.

વાલવૃદ્ધકૃશાદીનાં સ્ત્રીસક્તાનાં પ્રશસ્યતે ।

પ્રાયઃ પ્રાણમૃતાં સામ્યં વિશેષાદોજસે હિતમ્ ॥ ૫૬ ॥

બાળક, ધરડા, દુબળા તથા સ્ત્રીઓને માટે ઉત્તમ છે, ધણા ભાગે તમામ પ્રાણીઓના દોષોને સમાનતામાં રાખે છે, અને બળ આપે છે.

ગાયત્રુ દુધ.

ગોક્ષીરં મધુરં શીતં ગુરુ સ્નિગ્ધં રસાયનમ્ ।

વૃંહણં સ્તન્યકૃદ્ધર્ણ્યં જીવનં વાતપિત્તનુત્ ॥ ૫૭ ॥

ગોક્ષીર અર્થાત ગાયત્રુ દુધ, મીઠું છે, ઠંડું અને ભારે છે, ત્રીકટવાળું વૃદ્ધાવસ્થાને દુર કરવાવાળું, વીર્યને મજબુત કરવાવાળું સ્ત્રીઓના શ્તનોમાં દુધ ઉત્પન્ન કરવાવાળું, અને તપ્તીયતને માફક આવનારું હોષ જીવન છે તથા વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે.

કૃષ્ણગવાં વરં ક્ષીરં શ્વેતાનાં શ્લેષ્મલં ગુરુ ।

બાલવત્સાવિવત્સાનાં ગવા ક્ષીરં ત્રિદોષકૃત્ ।

પિપ્પ્યાકાઘશનાજ્ઞાનં ક્ષીરં ગુરુ કફાપહમ્ ॥ ૫૮ ॥

કાળી ગાયત્રુ દુધ ઉત્તમ છે, ધોળી ગાયત્રુ દુધ કફકર્તા છે, નાનાં વાછડાં વાળી અને જેનાં વાછડાં મરી જતાં હોય એવી ગાયોનાં દુધ ત્રિદોષ કરતા છે, ખડ ઘાસ ખાવાથી નિકળતું દુધ ભારે અને કફનો નાશ કરનારાં છે.

બકરીત્રુ દુધ.

આજં ગવ્યગુણં ગ્રાહિ વિશેષાદીપનં લઘુ ।

હન્તિ ક્ષયાર્શોઽતીસારપ્રદરાસ્રભ્રમજ્વરાન્ ॥ ૫૯ ॥

બકરીના દુધમાં ગાયના દુધના બધા ગુણો રહેલા છે, પરંતુ બધારમાં તે દુધ ઝાડાને બાંધનાર અને જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર

છે, હલકું છે તથા ક્ષય, અર્થે, ઝાડો, પ્રદર, લોહીનીકાર, શ્રમ અને તાવનો નાશ કરે છે.

અજાનામલ્પકાયત્વાત્કટુતિક્તાદિ ભક્ષણાત્ ।

સ્તોકામ્બુપાનાદ્ વ્યાયામાત્પયઃ સર્વમદાપહમ્ ॥ ૬૦ ॥

નાના અંગવાળાં અને તીખું, કડકું, વીગેરે ખાય થોડું પાણી પીએ વધારે કરે તેથી તેનું દુધ બધા રોગનો નાશ કરે છે.

ઘેટાનું દુધ.

આવિકં મધુરં કેશ્યં સ્નિગ્ધં વાતકફાપહમ્ ।

ગુરુ કાસેઽનિલોઽઘ્રતે કૈવલે ચાનિલે વરમ્ ॥ ૬૧ ॥

ઘેટીનું દુધ મીઠું અને બળને વધારનાર છે, ચિકિત્સું (ચિકટ-યુક્ત) અને વાયુ, કર્શનો નાશ કરે છે. બારે છે અને વાયુની ખાં-સીમાં તથા કેવળ વાયુમાં તો અતિ ઉત્તમ છે.

ભેંસનું દુધ.

મારિષં મધુરં ગવ્યં સ્નિગ્ધં ગુરુ બલપ્રદમ્ ।

નિદ્રાશુક્રકરં શીતં મલાભિષ્ણન્દિ વહ્નિનુત્ ॥ ૬૨ ॥

ભેંસનું દુધ મીઠું અને કંઠક ગાયના દુધને મળતું છે. વધારે ચિકિટવાળું, બારે, તાકાત આપનાર, ઉંધ અને ધાતુનો વધારો કરે છે, ઠંડુ અને ઝાડાને રોકનાર તથા જઠરાગ્નિને મંદ કરનાર છે.

ઝીનું દુધ.

નાર્યા લઘુ પયઃ શીતં દીપનં વાતપિત્તજિત્ ।

ચક્ષુઃશૂલાભિઘાતઘ્નં નસ્યાસ્ચ્યોતનયોર્વરમ્ ॥ ૬૩ ॥

ઝીનું દુધ હલકું અને ઠંડુ છે, અગ્નિને જગાડનાર અને વાત પિત્તનો નાશ કરે છે, આંખનું શુભ અને નજર લાગવાના બાદનો નાશ કરે છે, નાકમાં સુંઘવું અને આંખમાં ટપકાં નાંખવાં એ સદા હિતકારી છે.

હાથીનું દુધ.

હસ્તિન્યાઃ સ્વાદુ બલકૃષ્ણપ્યં શીતલં ગુરુ ॥ ૬૪ ॥

હાથણીનું દુધ સ્વાદવાળું, બળ આપનાર, આંખને હાથદાવાળું, ઠંડુ અને ભારે છે.

ઊંટનું દુધ.

ઔષ્ઠં સ્વાદુરસં રૂક્ષં લવણં લઘુ દીપનમ્ ।

કૃમિ કુષ્ઠ કફાનાહશોથો દરહરં સરમ્ ॥ ૬૫ ॥

ઊંટનું દુધ સ્વાદીષ્ટ, રસવાળું, ખાર અને હલકું છે, જઠરાને સતેજ કરે છે તથા કૃમિ, કોડ, કફ, આફરો, શોષ, પેટના રોગનો નાશ કરે છે તેમજ ઝાડાને સાફ લાવે છે.

ધોડીનું દુધ.

આશ્વમુષ્ણં પયોરૂક્ષં બલ્યં વાત્તકફાપહમ્ ।

લવણામ્લં લઘુ સ્વાદુ સર્વમેકશફં તથા ॥ ૬૬ ॥

ધોડીનું દુધ ગર્ભ, લુપ્ત, બળ વધારનાર, વાતકફનો નાશ કરનાર, ખાર, ખાદુ અને હલકું છે તથા સ્વાદીષ્ટ છે, એક ખરી-વાળાં સર્વે પશુઓના દુધમાં એવાજ ગુણ હોય છે.

દુધના સામાન્ય ગુણો.

ધારોષ્ણં દીપનં બલ્યં લઘુ શીતં ત્રિદોષનુત્ ।

મહૂર્તત્રિયાદૂર્ધ્વં પયો ભવાતિ વિક્રિયમ્ ।

તદેવં દ્વિગુણે કાલે વિષવદ્દન્તિ માનવમ્ ॥ ૬૭ ॥

જે દુધ દોતાં દોતાં ગર્ભ નિકળે છે એટલે તેને જમીનપર નહીં રાખેલું ધોરાપણ (સેકાદયુ) કહેવાય છે, તે દુધ અગ્નિને જગાડે છે, બળ આપનાર, હલકું, ઠંડુ અને ત્રિદોષનો નાશ કરવાવાળું છે, ૭ ઘડીથી વધારે વાર રહેલું દુધ વેચવાને લાયક નથી, તેમજ ખાર ઘડી ઉપરનું દુધ માણસને ઝેરની માફક મારી નાંખનાર હોય છે.

તસ્માચ્છીતગુણં તત્સ્યાત્પયસ્તાત્કાલિકં પિબેત્ ।

સુધાસપં તદેવં સ્યાદ્ધારાશીતં ત્રિદોષકૃત્ ॥ ૬૮ ॥

દોષો પછી થોડી મુદત રાખેલ દુધ ઠંડા ગુણવાળું હોય છે, તુરત કાઢેલું દુધ પીવાથી અમૃતના જેવા ગુણો કરે છે, દોષી કાઢી ઠંડું પાડેલું દુધ ત્રિદોષને ઉપજાવે છે.

ધારોષ્ણં જસ્યતે ગવ્યં ધારાશીતં તુ માહિષમ્ ।

શ્રુતોષ્ણમાવિકં પથ્યંશ્રુતશીતમજાપયઃ ॥ ૬૯ ॥

ગાયતું દુધ શેડ કદયુ વધારે ઉત્તમ છે, બેંસતું દુધ કાઢ્યા પછી ઠંડું થએલ જીતમ છે, ઉતુ કરેલું ઉતુ ને ઉતુ દુધ ઘેટાનું જીતમ છે, ગરમ કરી ઠંડું પાડેલું બકરીનું દુધ જીતમ છે.

શ્રુતશીતં જયેત્પિતં શ્રુતોષ્ણં કફમારુતૌ ।

અતિપકં ગુરુ સ્નિગ્ધં વૃષ્યં વલવિવર્ધનમ્ ॥ ૭૦ ॥

ગરમ કરી ઠંડું પાડેલું દુધ પિત્તનો નાશ કરે છે, ગરમ કરી ગરમ ને ગરમ દુધ પીવામાં આવે તો તે કફ અને વાયુનો નાશ કરે છે, ગરમ કરી બહુ કરેલું દુધ બારે, ચિકણ અને વીર્યને વધારમાં હીતકર છે તથા બળને વધારનાર છે.

આમમામપદં ક્ષીરમાંભિષ્યન્દકરં ગુરુ ।

આમમેવ સ્ત્રિયાઃ ક્ષીરં પથ્યં પકં તુ દોષકૃત્ ॥ ૭૧ ॥

કાચું દુધ આમ અને કરને ઉત્તમ કરે છે, તથા બારે છે, સ્ત્રીનું કાચું દુધ પથ્ય છે, પણ તે પકાવેલું હોય તો તે દોષને ક્ષવાવાળું છે.

પ્રાભાતિકં પયઃ પ્રાયો વિષ્ટમ્ભિ ગુરુ વૃંહણમ્ ।

રાત્રૌ ચન્દ્રગુણાધિક્યાદ્યાયામ પરિવર્જનાત્ ॥ ૭૨ ॥

સવારનું દુધ ધણા બાજે વિષ્ટમ્ભ કર્તા છે, બારે છે, ધાતુને વધારનાર છે, રાત્રીનું ચંદ્રમાના ગુણથી વધેલું અને હરવા કરવાનું બંધ હોવાથી,

પ્રદોષશ્રમનુદ્બલ્યં ચક્ષુષ્યં વાતપાત્તિહત્ ।

દિવાકરકરાધાતાદ્યાયામાનીલસેવનાત્ ॥ ૭૩ ॥

સાચંકાળતું દુધ બળતો વધારો કરે છે, આંખોને શાયદવાળુ, વાતપીતને હરવાવાળુ તથા દીવસના થાકને ટાળનાર છે.

વિવર્ણમમ્લદુર્ગન્ધિ લવ ન્યિતં પયઃ ।

વર્જયેદમ્લવળયોગાત્કુષ્ટાદિદોષકૃત્ ॥ ૭૪ ॥

રંગથી બગડેલું, ખાટુ, ખરાબ વાસવાળુ, ખારા સ્વાદવાળુ અને બીજી જવા આવેલું દુધ કદી પશુ વાપરવું નહીં, ખાટુ અને મીઠાના સંયોગ નેડે વાપરેલું દુધ કોડ જેવા વ્યાધિશોને પેદા કરે છે.

સાન્તાનિકં પરં રૂક્ષં શ્રુતદુગ્ધોપરિ સ્મૃતા ।

સન્તાનિકા ગુરુઃ શીતા વૃણ્યા પિત્તાસ્રવાતનૂત્ ॥ ૭૫ ॥

સુકો માવો લુખો છે, પાકેલા દુધ ઉપરની મલાઈ ભારે, દંડી અને સ્ત્રી સંગમાં ઊતમ છે તથા રક્ત પિત અને વાયુનો નાશ કરે છે.

સમ્પરાશ્રાત્પરં ક્ષીરમપ્રસન્નં તુ મોરટમ્ ।

નષ્ટદુગ્ધં ભવેન્નીરં મોરટં જૈર્યટોઽબ્રવીત્ ॥ ૭૬ ॥

સાત રાતો રહેલું દુધ ખરાબ થઈ જાય છે, અને જે દુધ કાઢીને પાણી જેવું થઈ જાય છે તેને મોરટ કહે છે.

ક્ષીરં તત્કાલમૂતાયાઃ પીયૂષમનુચ્યતે ।

પક્કં દધ્ના સમં ક્ષીરં વિજ્ઞેયા દધિકૂર્ચિકા ॥ ૭૭ ॥

તુરતની વીચાએલી ગાયના દુધને પિયુષમન અર્થાત ખીસ કહે છે તથા દહી અને દુધ બરાબર લેઈ ઉકાળેલાને દધિકૂર્ચિકા કહે છે.

તક્રેણ તક્રકૂર્ચીકા તયોઃ પિન્દઃ કિલાટકઃ ।

પાકં વિના સ એવ સ્યાત્ક્ષીરશાકસિતાન્વિતઃ ॥ ૭૮ ॥

મોરટસ્તુ સપીયૂષઃ કૂર્ચિકા દધિતક્રયોઃ ।

કિલાટક્ષીરશાકાશ્ચ હેતે નિદ્રામપુષ્ટિદાઃ ॥ ૭૯ ॥

હાશ મેળવી ગરમ કરેલા દુધને તક્રકૂર્ચિકા કહે છે, અને દહી તથા હાશ મળવાથી જે દુધ શાદી જાય છે તેને કપડાથી પાણી સાથે ગાળી લેતાં જે કપડામાં ભાગ રહે તેને તક્રપિન્દ અથવા પિન્દ કહે છે, જે દુધને ગરમ કરી માવો બનાવવામાં આવે છે તેને

કોલાટ કહે છે, જે ગરમ કરતા પહેલાં દુધ કાઢી જાય છે તેને ક્ષીર શાક કહે છે, સાકર નખેલ મોરટ, પીયૂષ, દધિકૂર્ચિકા, તક-કૂર્ચિકા, કિલાટ, ક્ષીરશાક એ બધાં ઉંધને વધારનાર તથા મરડાને કરનાર છે, તથા પુષ્ટીકારક છે.

ગુરવઃ શ્લેષ્મલા વૃષ્યા ત્દદ્યા વાતાગ્નિનાશિની ।

વાતલા દુર્જરા રુક્ષા ગ્રાહિણી તકકૂર્ચિકા ॥ ૮૦ ॥

એ બધાં ભારે છે, કઠને વધારનાર, વીર્યને વધારનાર, અને દીલને તાકાત આપે છે તથા તકકૂર્ચિકા વાત અને અગ્નિનો નાશ કરે છે, પચવામાં વાર લાગે છે, લુખી અને જાડાને ખાંધનાર છે.

દહિનાં ગુણ.

દધિ સ્ત્યાનં પયઃ સમ્યક્સ્ત્યાનમીપત્તુ મન્દકમ્ ।

તન્મિષ્ટમમ્લમત્યમ્લં મધુરામ્લમિતિ સ્મૃતમ્ ॥ ૮૧ ॥

દધિ, સ્ત્યાન, પયઃ સમ્યક, ઇષત્સ્ત્યાન, મંદક એ નામ દહિનાં છે. તે મીઠું, ખાડું, વધારે ખાડું, મીઠું ખાડું એમ દહીના બેદ છે.

દધ્યુષ્ણં દીપનં સ્તિગ્ધં કષાયાનુરસં ગુરુ ।

પાકેઽમ્લં ગ્રાહિ પિત્તાસ્રશોફમેદઃકફપ્રદમ્ ॥ ૮૨ ॥

દહિ ગર્મ છે. જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે, ચિકિત્સુ અને કંઠક પુર છે, રસ વગરનું, ભારે, પચવામાં ખાડું, જાડાને ખાંધનાર, અને રક્તપીત, શોષ, મેદ, કઠને ઉત્પન્ન કરે છે.

મૂત્રકૃચ્છે પ્રતિશ્યાયે શીતકે વિષમે જ્વરે ।

અતિસારેઽરુચૌ કાશ્યે શસ્યતે વલ્લવર્દનમ્ ॥ ૮૩ ॥

મૂત્રકૃચ્છ, પ્રતિશ્યાય, દરોડા અને વિષમ તાવ, અતિસાર, અશ્વિ અર્શ એ રોગોમાં દહિ આપવું ઉત્તમ છે, તથા અગ્નને વધારે છે.

મન્દં ત્રિદોષજનનં મધુરં વાતપિત્તજિત્ ।

અમ્લં પિત્તાસ્રકફકૃદત્યમ્લં રક્તપિત્તદમ્ ।

મધુરામ્લં ગુણૈર્મિશ્રૈર્દધિ પૂર્વવદાદિશેત્ ॥ ૮૪ ॥

નહી જામેલું દહિ ત્રિદોષકર્તા છે, મીઠું દહિ વાતપિત્તનો નાશ કરે છે, ખાટું દહિ રક્તપિત્ત અને કફને ઉત્પન્ન કરે છે, વધારે ખાટું દહિ રક્તપિત્ત કરે છે, ખટમધુર દહિ ગુણકારી છે.

गव्यं दध्युत्तमं बल्यं पाके स्वादु रुचिप्रदम् ।

पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत्पवनापहम् ॥ ૮૫ ॥

ગાયનું દહી ઉત્તમ છે, બળને આપનાર, પાકમાં સ્વાદીષ્ટ, રચિ-
કર્તા, પવિત્ર, અગ્નિને સતેજ કરનાર, ચિકિત્સુ, પુષ્ટિકારક, અને વાયુનો
નાશ કરવાવાળું છે.

आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् ।

शस्यते श्वासकासारः क्षयकार्येषु दीपनम् ॥ ૮૬ ॥

અકરીનું દહિ ઉત્તમ છે, ઝાડાને ખાંધનાર, હલકું, ત્રિદોષનો
નાશ કરનાર, તથા શ્વાસ, ખાંસી, અર્શ, ક્ષય, કાર્શ્યરોગમાં શ્રેષ્ઠ છે
તથા અગ્નિને સતેજ કરે છે.

आविकं दधि पुनर्ममकफवातप्रकोपनम् ।

अभिष्यन्दि रसवाणं पाके स्वादु प्रायेण दोषलम् ॥ ૮૭ ॥

ઘેટાનું દહિ પુરુષાતન આપે છે, અને કફ, વાયુને કોપાવે છે,
અભિષ્યન્દિ રસવાળું અને પાકમાં સ્વાદીષ્ટ પરંતુ ધણા ભાગે દોષને
કરવાવાળું છે.

माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ।

वृष्यं विपाके मधुरं गुरु रक्तप्रदूषणम् ॥ ૮૮ ॥

ભેંસનું દહિ વધારે ચિકિત્સવાળું હોઈ કફને ઉત્પન્ન કરે છે તથા
વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે, ધાતુને મજબુત બનાવે છે, ખાવામાં
મીઠું અને ભારે છે, ઝેટલે લોહીને બગાડનાર છે.

नार्या दधि त्रिदोषघ्नं चक्षुष्यं तर्पणं गुरु ।

बल्यं विपाके मधुरं स्निग्धं वह्निकरं परम् ॥ ૮૯ ॥

નારીનું દહિ ત્રિદોષનો નાશ કરે છે, આંખને ક્ષાયદાવાળું છે,
તર્પણ છે, ભારે છે, બળને આપનાર, પાકમાં મીઠું, ચિકિત્સુ અને
અગ્નિને વધારનાર છે.

હાસ્તિન્યા દાધિ વીર્યોષ્ણં કટુ પાકેઽગ્નિનાશનમ્ ।

કષાયાનુરસં વર્ચોવર્દનં કફવાતજિત્ ॥ ૯૦ ॥

હાથણીનું દહિ વિર્યમાં ગર્ભ છે, પાકમાં તીખુ અને જઠરાગ્નિ-
નો નાશ કરે છે, પાછળથી તુર, રસવાળુ, અને જાડાને ખાંધનાર છે,
તથા કફવાતનો નાશ કરે છે.

ઔષ્ઠ વિપાકે કટુકં ખેદિ ક્ષારામ્લકં દાધિ ।

નિહન્ટ્યુદરકુષ્ઠાર્શઃ શૂલબન્ધાનિલક્રિમીન્ ॥ ૯૧ ॥

ઉટતું દહિ પાકમાં તીખુ, ભેદન, ખાર, ખાટુ તથા પેટના
રોગ, કોડ, અર્શ, શુળ, વાયુમંધનો નાશ કરે છે.

અશ્વાઘૈકશફં રુક્ષં દધ્યભિષ્યન્દિ દોષલમ્ ।

દીપનં સ્વાદુ ચક્ષુષ્યં વાતકૃત્કફમૂશ્નતુત્ ॥ ૯૨ ॥

ઘોડી આદી એક ખરીવાળાં જાતવરતું દહિ લુપ્ત, અભિચ્છંદ
અને દોષને ઉપજવનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર, સ્વાદીષ્ટ, આંખને
કાયદાવાળુ અને વાયુને ઉપજવનાર તથા કફ અને મૂત્રરોગનો નાશ
કરવાવાળું છે.

સર્વેષુ દાધિષુ શ્રેષ્ઠં ગવ્યમેવ ગુણાવહમ્ ।

ગાલિતં દાધિ સુસ્તિગ્ધં વાતઘ્નં શ્લેષ્મલં ગુરુ ॥ ૯૩ ॥

અધા દહિઓમાં ગાયનું દહિ ઉત્તમ છે, અને વધારે શુભુને
કરવાવાળું છે. કપડાથી છાંણેલું દહિ સુંદર ચીકણું (ચીકટ્યુક્ત)
છે, તે વાયુનો નાશ કરે છે તથા કફને ઉપજાવે છે તેમ બારે છે.

બલપુષ્ટિકરં રુચ્યં મધુરં નાતિપિત્તકૃત્ ।

શ્રુતક્ષીરભવં રુચ્યં દાધિ સ્નિગ્ધં ગુણોત્તમમ્ ॥ ૯૪ ॥

બળ અને પુષ્ટિ આપનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, મીઠું, વધારે
પિત્તને કરતું નથી, ગરમ કરેલ દુધનું દહિ રુચિ ઉપજાવે છે, ચિકટવાળુ
તથા વધારે શુભો કરવાવાળું છે.

પિત્તાનિલાપહં સર્વં ધાત્વગ્નિબલવર્દનમ્ ॥ ૯૫ ॥

સર્વે જાતનું દહિ વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે અને ધાતુ
અગ્નિ અને તાકાતને આપવાવાળું છે.

અસારં દધિ સંગ્રાહિ કષાયં વાતલં લઘુ ।

વિષ્ટમ્મિ દીપનં રુચ્યં ગ્રહણીરોગનાશનમ્ ॥ ૯૬ ॥

મલાષ કાઢી લીધેલું દહિ બહાને બાધે છે, તુર અને વાયુકર્તા છે, હલકું છે, વિષ્ટ'બકર્તા, અગ્નિદીપન, રચિતે ઉપબવનાર અને ગ્રહણીનો નાશ કરે છે.

સશર્કરં દધિ શ્રેષ્ઠં તૃષ્ણાપિત્તાસ્રદાહનુત્ ।

સગુદં વાતનુગુણ્યં ઘંઘણં તર્પણં ગુરુ ॥ ૯૭ ॥

ખાંડ નાંખેલું દહિ વધારે ઉત્તમ ગણાય છે, તથા તૃષ્ણા, રક્ત-પિત્ત, બળતરાનો નાશ કરે છે, ગોળ નાંખેલું દહિ વાયુનો નાશ કરે છે તથા વીર્યને પુષ્ટ કરે છે, તર્પણ અને બારે છે.

વસન્તે શરદિ ગ્રીષ્મે દધિ પ્રાયેણ નિંદિતમ્ ।

હેમન્તે શિશિરે શસ્તં વર્ષાસુ ચાગુણાવહમ્ ॥ ૯૮ ॥

વસંત, શરદ, ગ્રીષ્મ એ ઋતુઓમાં દહિ ખાવું યોગ્ય નથી. શિશિર ઋતુમાં દહિ ખાવું ઉત્તમ છે. પરંતુ વર્ષાઋતુમાં દહિ ખાવું ઠીક નથી.

શસ્યતે દધિનો રાત્રી શસ્તં ચામ્ધુ ઘૃતાન્વિતમ્ ।

દધ્યુત્તરો દધિસ્નેહો દધ્યગ્રઃ કટુકઃ સરઃ ॥ ૯૯ ॥

રાત્રે દહિ ખાવું સાર નથી, પાણી અને ધીથી મેળવેલું દહિ ઉત્તમ છે, દધ્યુત્તર, દધિસ્નેહ, દધ્યગ્ર, કટુક, સર એ નામ દહિના સરકાનાં છે.

દધનઃ સરો ગુરુત્વૃણ્યો વાતવૃદ્ધિપ્રણાશનઃ ।

વસ્તેર્વિશોધનશ્ચામ્લઃ પિત્તશ્લેષ્મવિવર્દનઃ ॥ ૧૦૦ ॥

દહિ સારક, બારે, વીર્યનો વધારો કરનાર, વાયુ અને અગ્નિનો નાશ કરનાર અસ્તીને શોધનાર, ખાટું, તથા પિત્ત, કફને વધારનાર છે.

મસ્તુ ક્લમહરં બલ્યં લઘુ ભક્તાભિલાષકૃત્ ।

સ્રોતોવિશોધનં હલાદિ કફતૃષ્ણાનિલાપહમ્ ।

અવૃણ્યં પ્રીણનં શીઘ્રં મિનત્તિ મલસંગ્રહમ્ ॥ ૧ ॥

દહિંતું પાણી ગ્જાનીના નાશ કરે છે, બળ આપે છે, હલકું છે, ખાવાને લુપ્પ લગાડે છે, કાનને ફાયદો કરે છે, મનને ખુશી રાખે છે તથા કફ, તૂષા, વાયુનો નાશ કરે છે. વૃષ્ય નથી પણ પ્રીણુન છે તેમજ આડાને સંચયને કાઢી નાંખે છે.

છાશ.

દण्डाहतं कालशेयं गोरसश्च विलोडितम् ॥ ૨ ॥

દંડાહત, કાલશેય, ગોરસ, વિભોડીત એ નામ છાશનાં છે.

सरसं निर्जलं घोलं मथितं रसवर्जितम् ।

समोदकमथ श्वेतमुदश्चित्त्वर्धवारिकम् ॥ ૩ ॥

પાણી વગર એકલા દહિને વાટવાથી ઘોળ (મઠો) થાય છે, પાણી નિતરેલ દહિ મથિત કહેવાય છે, સરખા ભાગે પાણી મેળવેલ દહિને શ્વેત કહે છે. અડધા પાણીવાળું દહીં ઉદશ્વિત કહેવાય છે.

पादोदकं भवेत्तक्रमर्द्धाम्भोजन्ये बभाषिरे ।

तक्रं ग्राहि कषायाम्लं मधुरं दीपनं लघु ॥ ૪ ॥

એવા ભાગનું પાણી મેળવી વસોવાથી છાશ થાય છે, પરંતુ કોઈ વૈદ્ય અડધા પાણીવાળા વસોવેલા દહિંને છાશ કહે છે. છાશ આડાને ખાંધે છે. તુરી છે, ખાટી છે, મીઠી છે, હલકી છે અને બ-કરાગ્નિને સતેજ કરે છે.

वीर्योष्णं बलदं रूक्षं प्रीणनं वातनाशनम् ।

हन्ति शोथगरच्छर्दिप्रसेकविषमज्वरान् ॥ ૫ ॥

છાશ વિર્યમાં ગર્ભ છે. બળ આપનાર, લુપ્પી, તૃપ્તી આપનાર, વાયુનો નાશ કરનાર અને શોળ, બનાવટી ઝેર, હર્દિ, પ્રસેક, વિષમ તાવ.

पाण्डुमेदोग्रहण्यशौमूत्रग्रहभगन्दरान् ।

मेहं गुल्ममतीसारं शूलप्लीहकफक्रिमिन् ।

श्वित्रकोष्ठकफव्यापिकुष्ठवृणोदरापचीः ॥ ૬ ॥

પાંડુ, મેદ, સંઘ્રહણી, અર્શ, મૂત્રઅંધ, બગંદર, પ્રેમેહ, ગોળા
ઝાડો, શળ, બરોળ, કફ, કૃમિ, ઘોળાકોડ, ખાંસીના દર્દ, કોડ, તૃષા,
પેટના રોગ, અપચો, એનો નાશ કરે છે.

તત્રં નિદાઘે શરદિ દૌર્બલ્યે ભ્રમમૂર્છયોઃ ।

પિત્તાસ્રમદશોફેષુ કદાચિન્ન પ્રશસ્યતે ॥ ૭ ॥

ગરમીના દહાડામાં, આસો અને કારતક મહીનામાં. દુબળા;
પથ્થામાં, ભ્રમ, મુઝા, રક્તપિત્ત, મદ, શોઝ, એમાં હાથ કદી
આવી નહિ.

શીતકાલે ગ્રહણ્યર્શઃ કફવાતામાયેષુ ચ ।

સ્ત્રોતોનિરોધે મન્દાગ્નૌ તત્રમેવામૃતોપમમ્ ॥ ૮ ॥

ઠંડી રૂતુમાં સંઘ્રહણી, અર્શ, કફરોગ, વાયુના રોગ, કાનના
રોગ, અને મંદાગ્નીમાં હાથ અમૃતના જેવા ગુણ કરે છે.

તત્રં તુ મધુરં સર્વં શ્લેષ્મલં વાતપિત્તનુત્ ॥ ૯ ॥

સર્વ પ્રકારની હાથ મીઠી છે, કફકર્તા અને વાતપિત્તનો નાશ
કરનાર છે.

અમ્લં વાતહરં તત્રં રક્તપિત્તપ્રકોપનમ્ ।

વાતેઽમ્લં સૈન્ધવોપેતં સ્વાદુપિત્તે સશર્કરમ્ ॥ ૧૦ ॥

ખાટી હાથ વાયુનો નાશ કરે છે. રક્તપિત્તને કોપાવે છે, સિંધા
લુણ નાંખેલી હાથ વાયુમાં ફાયદાવાળી છે; પિત્તના વધારામાં ખાંડ
નાંખેલી હાથ ઉત્તમ છે.

પિબેત્તત્રં કફે રૂક્ષં વ્યોષક્ષારસમન્વિતમ્ ।

સમુદ્ધૃતઘૃતં તત્રં પથ્યં લઘુ વિશેષતઃ ॥ ૧૧ ॥

કફમાં એકલી હાથ અથવા સુંઠ, મરી, પિપર નાંખેલી હાથ
પીવી-ખીલકુલ ચીકટ નહી તેવી હાથ પથ્ય છે, એટલે હલકી છે.

રત્તોકોદ્ધૃતઘૃતં તસ્માદૃણ્યં ગુરુ કફાપહમ્ ।

અનુદ્ધૃતઘૃતં શીતં ગુરુ પુષ્ટિકફપદમ્ ॥ ૧૨ ॥

થોડક ધી લીધેલી હાથ વીર્યને પુષ્ટ કરે છે; બારે છે અને
કફનો નાશ કરે છે. ખીલકુલ ધી નહી કાઢેલી હાથ ઠંડી, બારે, પુષ્ટી
અને કફને કરે છે.

યાન્યુક્તાનિ દર્ધીન્યઘૌ તદ્ગુણં તક્રમાદિશેત્ ।

સરસં નિર્જલં ઘોલં મથિતં રસવર્જિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

ગાય, ભેંસ વીગેરે આઠ પ્રકારનાં દહિં થાય છે, તેની છાશ સરખા ગુણવાળી થાય છે, નિર્જળ, ઘોળ, મથિત, રસવર્જિત એ નામ છાશનાં છે.

દધિવદ્ધોલમથિતે કિઞ્જિતુ લઘુ નરિતઃ ।

મળ્હતક્રા લઘુતક્રા કૂર્ચિકા દધિસમ્ભવા ॥ ૧૪ ॥

ઘોળ અને વલોવેલ દહિં એક સરખાં થાય છે, પણ કંઈક પાણી મેળવેલ ઘોળ અને વલોવેલ દહિં થાય છે. મંડતક્રા, લઘુતક્રા, કૂર્ચિકા, દધિ સંભવા એ નામ ઘોળ અને મથન કરેલા દહીંનાં છે, અને તેનામાં પણ છાશના જેવા ગુણો રહેલા છે.

માખણ.

હૈયઙ્ગવીનં સરજં નવનીતં તુ મન્યનમ્ ।

નવનીતં લઘુ ગ્રાહિ સઘસ્કં સ્વાદુ શીતલમ્ ॥ ૧૫ ॥

હૈયઙ્ગવીન, સરજ, નવનીત, મંથન એ નામ માખણનાં છે, માખણ હલકું અને ઝાડાને બાંધનાર, તુરતનું માખણ સ્વાદીષ્ટ અને ઠંડું છે.

મધ્યમીષત્કષ્પાયામ્લં વૃષ્યં પિતાનિલાપદમ્ ।

અવિદાહ્યગ્રિકૃન્નેવ્યં ક્ષયાશોત્રિણકાસાજિત્ ॥ ૧૬ ॥

થોડા દહાડાનું માખણ તુર, ખાટું અને વીર્યને પુષ્ટ કરે છે, પિત્તવાતનો નાશ કરે છે, બળતરા કરતું નથી, અગ્નીને સતેજ કરે છે, આંખને ક્ષયદાવાળું તથા ક્ષય, અર્શ, ધાવ, ખાંસીનો નાશ કરે છે.

નવનીતં ચિરોદલુતં ગુરુ મેદઃકફપદમ્ ।

શોથઘ્નં બલકૃદ્વૃષ્યં વિશેણાદમૃતં શિશોઃ ॥ ૧૭ ॥

બહુ દહાડાનું માખણ ભારે, મેદ અને કર્શને આપવાવાળું છે, સોજનો નાશ કરે છે, બળને આપે છે, વીર્યને પુષ્ટકર્તા છે, પરંતુ વિશેષમાં બાળકોને અમૃતના જેવા ગુણો કરે છે.

શીરોત્થં તદતિસ્નિગ્ધં ચક્ષુષ્યં રક્તપિત્તજિત્ ।

ઘૃણ્યં બલકરં ગ્રાહિ મધુરં શીતલં પરમ્ ॥ ૧૮ ॥

દુધથી કાઢેલું માખણુ અત્યંત ચીકટવાળું, આંખને શાયદો કરનાર, અને રક્તપીત્તનો નાશ કરે છે, વીર્યને મજબુત કરે છે, બળ આપે છે, જાડાને બાધે છે ને મીઠું અને ઠંડુ છે.

ધી.

ઘૃતમાઞ્યં હ્રવિઃ સર્પિરાધારમમૃતાહ્વયમ્ ।

ઘૃતં રસાયન સ્વાદુ ચક્ષુષ્યં ગુરુદીપનમ્ ॥ ૧૯ ॥

ઘૃત, આજ્ય, હ્રવિ, સર્પિ, આધાર, અમૃતાહ્વય, એ નામ ધીનાં છે. ધી વૃદ્ધાવસ્થાનો નાશ કરે છે, સ્વાદીષ્ટ, આંખને ક્ષાયદાવાળુ બારે, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર છે.

શીતવીર્યં વિષાલક્ષ્મિવાતપિતાનિલાપહમ્ ।

અત્યભિષ્યંદિ કાન્ત્યોજસ્તેજોલાવણ્યબુદ્ધિકૃત્ ॥૧૨૦॥

શીતવીર્ય વાયુ, ઝેર, ખરાબ ચહેરો, વાત, પીત્ત, વાયુ એનો નાશ કરે છે, વધારે અભિષ્યંદી છે, કાન્તી, બળ, તેજ, લાવણ્ય, બુદ્ધિને આપનાર છે.

ઉદાવર્તજ્વરોન્માદશૂલનાહવ્રણાઞ્જયેત ।

સ્નિગ્ધં કફપ્રદં રૂક્ષં ક્ષયવીસર્પરક્તજિત્ ॥ ૨૧ ॥

ઉદાવર્ત, તાવ, ઉન્માદ, શૂળ, આરો, હા એનો નાશ કરે છે, ચીકણું છે, કફકર્તા છે, લુપ્ત, ક્ષય, રતવા, દોષીત લોહીનો નાશ કરે છે.

સ્વર્યં ક્ષતહરં પ્રાયઃ શસ્યતે બાલવૃદ્ધયોઃ ।

ઘૃતં ક્ષીરભવં ગ્રાહિ શીતલં નેત્રરોગજિત્ ॥ ૨૨ ॥

સ્વરને ક્ષાયદાવાળુ, ધણા ભાગે બાળકો અને વૃદ્ધ માણસોને હીતકારી છે, દુધથી કાઢેલું ધી જાડાને બાધે છે, ઠંડુ છે, આંખના રોગને દૂર કરે છે.

નિહન્તિ પિત્તદાહાસ્રમદમૂર્ચ્છાભ્રમાનિકાન્ ।

પુરાણં કટુકં પાકે સર્પિર્દોષત્રયાપહમ્ ॥ ૨૩ ॥

પિત્ત, બળતરા, લોહિવિકાર, મદ, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, વાયુ, એનો નાશ કરે છે, બુનું ધી ખાવામાં તુર છે તથા ત્રિદોષનાશક છે.

શ્રોત્રનેત્રશિરઃશૂલકુષ્ઠાપસ્મારશોથજિત્ ।

યોનિરોગજ્વરશ્વાસકુષ્ઠાર્શોગુલ્મપીનસાન્ ॥ ૨૪ ॥

કાનના રોગ, આંખના રોગ, માથાનું થળ, કોડ, વાધ, સોજનો નાશ કરે છે, યોની રોગ, તાવ, શ્વાસ, કોડ, અર્શ, ગોળો, નાકનું છડ એનો નાશ કરે છે.

નિહન્તિ દીપનં વસ્તિનસ્યપૂતિઃ પ્રશસ્યતે ।

ઘૃતમण्डोऽपि ઘૃતવદગુણૈસ્તીક્ષ્ણોલ્લઘુઃ સર ॥ ૨૫ ॥

બદરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, વસ્તિ અને નસ્યમાં ઉત્તમ છે, ધીની છાશમાં પણ ધીના જેવાજ ગુણો છે. પરંતુ તેજ, હલકી અને દસ્તને ઉતારનાર છે.

દસવર્ષાત્પરં સર્પિઃ કૌમ્ભમિત્યાભિધાયતે ।

રક્ષોઘ્નં લઘુ તસ્માત્ તુ ગુણૈઃ શ્રેષ્ઠં મહાઘૃતમ્ ॥ ૨૬ ॥

દશ વર્ષ ઉપરાંતનું ધી કૌંભ એ નામથી ઝાળખાય છે, તે રક્ષસ દોષને ટાળે છે, હલકું છે, તેનાથી વધારે ગુણુવાળું માદા-ઘૃત હોય છે.

ઘૃતસ્ય ગુણદોષૌ તુ ક્ષીરતુલ્યૌ સમાદિશેત્ ।

સર્વેષુ ગુણકૃદ્ગવ્યમાવિકં નિન્દિતં પુનઃ ॥ ૨૭ ॥

ધીના ગુણદોષ દુધના જેવા છે, બધા ધીમાં ગાયનું ધી ગુણુકારી છે અને બૂંડનું ધી ખાવાને લાયક નથી.

તેલ.

તૈલમુષ્ણં ગુરુ સ્થૈર્યં બલવર્ણકરં સરમ્ ।

વૃષ્યં વિકાશિ વિશદં મધુરં રસ પાવયોઃ ॥ ૨૮ ॥

તેલ ગર્ભ છે, બારે છે, યુવાવસ્થામાં ક્ષયદાવાળું છે, બળ અને ધાને કરવાવાળું છે, ઝાડા કરનાર, ધાતુને મજબુત બનાવનાર, અજવાળું આપનાર, પ્રસરી જનાર તથા ખાવા અને પીવામાં મીઠું છે.

સોષ્ણં કષાયાનુરસં તિક્તં શ્લેષ્માનિલાપદમ્ ।

વિષાકે મધુરં તીક્ષ્ણં વૃદ્ધિર્ન રક્તપિત્તજિત્ ॥ ૨૯ ॥

ગરમ કરેલું તેલ તુર અને કડવું છે તથા રસ વગરનું છે, કદ અને વાયુનો નાશ કરે છે. પાકમાં મીઠું, તેજ અને ધાતુને મજબુત બનાવે છે તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે.

શ્લેષ્મલં કટુ વિષ્મૂત્ત્વગ્ગર્ભાશયશોધનમ્ ।

દીપનં મીતિદં કેશ્યં વ્યાયામવ્રણમેહનુત્ ॥ ૩૦ ॥

કદ્ધર્તા, તીખું અને ઝાડા પેસાળ, ચામડી, ગર્ભાશયને શોધે છે, જરૂરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે, બુદ્ધિને આપે છે; વાળોને ક્ષયદો કરે છે તથા થાક, ધાવ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે.

શ્રોત્રયોનિશિરઃશુલનૈત્રરોગવિનાશનમ્ ।

મથિતાચ્યુત ત્રિચ્છિન્ન મમ્મવ્યાલવિષાદિષુ ।

ક્ષતેઽમ્નિદગ્ધે તત્પથ્યં પાનાભ્યક્ષ્ણાદિભિઃ સદા ॥ ૩૧ ॥

કાનના રોગ, યોનીરોગ, માથાનું શુળ, આંખના રોગનો નાશ કરે છે. કચરાએલ, પડી ગએલ, કપાએલ, ભાગેલા, સાપના કરડેલા, દેવતાતી બળેલાને પાવાથી તથા માલીસ કરવાથી (ચોપડવાથી) ક્ષયદાવાળું છે.

ઘૃતમબ્દાત્પરં પક્કં હીનવીર્યં પ્રજાયતે ।

તલ્લ પક્કમપક્કં વા ચિરસ્થાયિ ગુણાધિકમ્ ॥૩૨॥

ધો એક વર્ષ ઉપરાંતનું પાકેલું વીર્ય વગરનું થઈ જાય છે પરંતુ તેમ પાકેલું અથવા વગર પાકેલું ઘણા દડાડાથી પડી રહેલું પણ ઉત્તમ ગુણોવાળું રહે છે.

એરંડીઉ તેલ.

પરણ્ડતૈલં મધુરમુષ્ણં દીપનશોધનમ્ ।

દૃષ્યં ત્વચ્યં વયઃસ્થાપિ મેધાકન્તિબલમદમ્ ।

કષાયાનુરસં સૂક્ષ્મં યોનિશુક્રવિશોધનમ્ ॥ ૩૩ ॥

હન્તિ વાતોદતાનાહગુલ્માષ્ટીલાકાટિવુદાન્ ।

વાતશોણિતશૂલાદિવ્રણશોથામવિદ્રધિન્ ॥ ૩૪ ॥

એરંડીઉ તેલ મીઠું, ગર્મ અને અગ્નિને સતેજ કરનાર છે, શોધનકર્તા છે.

ધાતુને મજબુત કરે છે, આમડીને ક્ષાયદો કરે છે, જીવનને સ્થાપિત કરે છે તથા બુદ્ધિ, ક્રાન્તિ, બળને આપનાર છે. તે તુર અને રક્ત વગરતું છે. હલકું છે, યોનિ તથા ધાતુને શોધનાર છે તથા વાયુ, પેટના રોગ, ગોળો, બંધકોશ, કમ્મર જલાઇ જવી વાતરક્ત, શુળ, ધાવ, શોળ, મરડો, વિદ્રધિનો નાશ કરે છે.

તીખાં તેલ.

પૃથ્વીકામૂલજીમુતાદન્તીકવચાંશિગ્રુજમ્ ।

નિમ્બાંસીકરઝાર્કહસ્તિકર્ણેઙ્ગુરીભવમ્ ॥ ૩૫ ॥

ઇલાયચી, પીપળામુળ, દેવદાલી, દન્તી (નિપાળો) કૌચ, સરગવો, લીંબડો, અળશી, કચુજ, આકડો, રાતો એરંડો, હાથીકંદ, ગુંદીનાં તેલો.

શક્તિનીનિમ્બકં તલં તૈલં જ્યોતિષ્મતીકૃતમ્ ।

કુસુમ્મસર્ષપોઞ્દુતં તૈલં સૌર્વલં તથા ॥ ૩૬ ॥

સંખાવલીનું તેલ, લીંબડાનું તેલ, માલકાંકણીનું તેલ, કસુંબાનું તેલ, સરસવનું તેલ, સુવર્યંલાનું તેલ.

વિપાકે કટુકં તીક્ષ્ણમુષ્ણં તિક્તં સરં લઘુ ।

હન્તિ કુષ્ઠામયં શ્લેષ્મમેહમૂર્છામયાક્રિમિન્ ॥ ૩૭ ॥

એ બધાં તીખાં તેલ છે, તેજ છે, ગર્ભ છે, કડવાં છે, પ્રસરી જનારાં છે, હલકાં છે, તથા કોડ, કદ, પ્રમેહ, મૂર્ચ્છા, કૃમિ વીગરેનો નાશ કરે છે.

લીંબડાનું તેલ.

નિમ્બતૈલં જયેત્કુષ્ઠં વ્રણશ્લેષ્મજ્વરક્રિમીન્ ॥ ૩૮ ॥

લીંબડાનું તેલ કોડ, ધાવ, કદ, તાવ, કૃમિ એનો નાશ કરવા વાળું છે.

અળશીનું તેલ.

અતસીતૈલમાગ્રેયં સ્તિગ્ધોષ્ણં કફપિત્તનુત્ ।

કટ્ટપાકમચક્ષુષ્યં વલ્યં વાતહરં ગુરુ ॥ ૩૯ ॥

અળશીનું તેલ, તેજ, ચીકણું, ગરમ અને કદ પિત્તનો નાશ કરે છે, પાકમાં તીખું, આંખના રોગને શાયદાવાળું, બળ આપનાર, વાયુને દરનાર અને ખારે છે.

સરસવનું તેલ.

સાર્ષપં કૃમિનુત્તૈલં કુષ્ઠકણ્ઠૂહરં લઘુ ।

પિત્તાસ્રદૃષ્ણં દન્તિ મેહકર્ણશિરોગદાન્ ॥ ૪૦ ॥

સરસવનું તેલ, કૃમિનો નાશ કરે છે તથા કોડ, ખસનો નાશ કરે છે. હલકું છે, રક્તપિત્તને વધારે છે, પ્રમેહ, દાનના રોગ, માથાના રોગનો નાશ કરે છે.

કોસંખીનું તેલ.

કૌસુમ્બં કટ્ટકં તૈલમચક્ષુષ્યં વલપદમ્ ।

કેવલાનિલનુત્તીક્ષ્ણં વિદાહુષ્ણં દ્વિદોષકૃત્ ॥ ૪૧ ॥

કોસંખીનું તેલ, તીખું, આંખને શાયદાવાળું, બળ આપનાર, અને એકલા વાયુનો નાશ કરનાર છે. તેજ છે, બળનરા કરે છે, ગરમ છે તથા દોષોને કોપાવે છે.

માલકાંઠણીનું તેલ.

જ્યોતિષ્મતિભવં તૈલં પિત્તલં સ્મૃતિબુદ્ધિદમ્ ॥ ૪૨ ॥

માલકાંઠણીનું તેલ પિત્તકર્તા, તથા સ્મરણશક્તિ અને બુદ્ધિને વધારનાર છે.

નારીએલ વગેરે તેલો.

અક્ષોટિકાદિમુક્તાક્ષનારિકેલપત્તં હરેત્ ।

તૈલં પિત્તાનિલં કેશ્યં ગુરુ શ્લેષ્મકરં દિવમ્ ॥ ૪૩ ॥

અખરોટ, સાપની કાંચળી, બહેડાં, નારીએલ એનાં તેલ પિત્ત વાતનો નાશ કરે છે. વાળોને શયદાવાળાં છે, બારે છે, કદકર્તા છે અને ડંડાં છે.

સીસમ વગેરેનાં તેલો.

શિશપાગુરુગંડીરસાલામરદારુજમ્ ।

તત્ત્વં કષાયં કટુકં તિક્તં દુષ્ટવ્રણાપહમ્ ।

વાતરક્તવિષશ્લેષ્મકણ્ઠકુષ્ઠાનિલાઞ્જયેત્ ॥ ૪૪ ॥

સીસમ, અગર, થોર, ઇકડ, દેવાદાર એનાં તેલો તુરં અને તીખાં તેમજ કડવાં છે, ખરાબ ધાવને સુધારે છે, તથા વાતરક્ત, એર, કદ, ખસ, કાઠ, વાયુ એનો નાશ કરે છે.

લીલામાતું તેલ.

મહાતકં તૌષરકં વીર્યોષ્ણં સ્વાદુ તિક્તકમ્ ।

કુષ્ઠોર્ધ્વાધસિદોષાસ્રમેદોમેહકૃમિન્હરેત્ ॥ ૪૫ ॥

ભિલામાતું તેલ તુર, વીર્યમાં ગર્ભ, સ્વાદુવાળું, કડવું અને કાઠ, અરધાગિવાયુ, ત્રિદોષ, લોહી વીકાર, મેદ, પ્રમેહ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે, ગદ્ગદતીથી તે તેલ સોખ્ખ અને ખરખરે પેદા કરે છે.

ખાખરા અને મહુડાં વગેરેનાં તેલ.

તૈલં પાલાશમાધૂકપાટલાફલસમ્ભવમ્ ।

કષાયં મધુરં દાહપિત્તશ્લેષ્મગદાન્હરેત્ ॥ ૪૬ ॥

ખાખરા, મહુડો, પાડના ઝળ અને તેલ તુરાં, મીઠાં, તથા દાહ, પિત્ત, કફ રોગનો નાશ કરનારાં છે.

ત્રપુશાદિ તેલ.

ક્ષમાણ્ઢત્રપુષૈર્વાસ્તુમ્વીકાલ્લિઙ્ગતિત્તકૈઃ ।

કૃતં પ્રિયાલ્લજીવન્તી શ્લેષ્માન્તકમ્ભવં તથા ॥ ૪૭ ॥

કોળાનાં મીઝ, કાકડીનાં મીઝ, ખરબુચનાં મીઝ, તુપડીનાં મીઝ, પરવળનાં મીઝ, ચિરૌંછ, ડોડી, ટેકુરાંનાં ખીજનાં તેલ.

તૈલં ગુરુ સ્વાદુપાકં શીતં મૂત્રપ્રવર્તકમ્ ।

અદીપનમભિષ્યન્દિ કફદં વાતપિત્તજિત્ ॥ ૪૮ ॥

ભારે, પાકમાં સ્વાદુ, ઠંડાં, મૂત્રજ, અગ્નિને સમાન્તામાં રાખનાર, કફકર્તા અને વાતપિત્તનો નાશ કરનાર છે.

પાઠાતું તેલ.

एकैपिजं हिमं तैलं पित्तघ्नं श्लेष्मवातकृत् ॥ ४९ ॥

પાઠાતું તેલ ઠંડુ, પિત્તનો નાશ કરનાર અને વાતકફને કરનાર છે.

જવનું તેલ.

यवातिक्तोद्धवं तैलमीषतिक्तं रसायनम् ।

दीपनं लेखनं मेध्यं पथ्यं दोषत्रयापहम् ॥ ૫૦ ॥

જવનું તેલ કંઠક કડવું અને વૃદ્ધાવસ્થાને ટાળનાર, જઘરાગ્નિને સતેજ કરનાર, લેખન, બુદ્ધિને વધારનાર, પથ્ય રસાયન, અને ત્રિ-દોષને ટાળનાર છે.

આમળાનું તેલ.

આમ્નૈતૈલમનાક્તિત્તં મધુરં નાતિપિત્તકૃત્

કફવાતહરં રૂક્ષં સુગન્ધિ વિષદં પરમ્ ॥ ૫૧ ॥

આમળાનું તેલ કંદક કટુ અને મીઠું છે, પિત્તને સમાનતામાં રાખે છે, કફવાતનો નાશ કરે છે. લુપ્ત છે, સુગંધવાળું અને પ્રસરી જનારું છે.

—:—:—

તેલ ચરબી વીગેરેનાં ગુણુદોષો.

સ્થાવરા વાતશમનાઃ સ્નેહાઃ પ્રોક્તાસ્તુ તૈલવત્ ।

ગૌણમેતેષુ તૈલત્વં બલવર્ણકરંઃ પુનઃ ॥ ૫૨ ॥

ઝાડોનાં તેલ, તેલની મારક વાયુનો નાશ કરે છે. તેમાં તેલ પથ્થુ ઓછું હોય છે પથ્થુ બળ અને કાંતીને આપનારાં છે.

મેદોમજ્જાવસા જ્ઞેયા ગ્રામ્યાનૂપૌદકોદ્ભવાઃ ।

ગુરુવો મધુરાશ્વોળ્લાઃ સમીરણવિનાશનાઃ ॥ ૫૩ ॥

ગરમ, પાણીવાળા એવા દેશોમાં રહેવાવાળા જનવરોની મેદ, મજ્જા અને વસા બારે છે, મીઠી છે, ગર્મ છે, તથા વાયુનો નાશ કરે છે.

જાઙ્ગલૈકશકાદીનાં ક્રવ્યાદાનાં કષાયકાઃ ।

લઘવઃ શીતલા જ્ઞેયા રક્તપિત્તનિવર્દ્ધનાઃ ॥ ૫૪ ॥

જાંગલ દેશમાં રહેવાવાળાં, એક ખરીવાળાં, માંસ ખાનારાં જનવરોની મેદ, મજ્જા, વસા, તુરી, હલકી, ઠંડી અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે.

પ્રતુદા બિષ્કિરાદીનાં જ્ઞાતવ્યાઃ કફકૃન્તનાઃ ।

ઘૃતૈતૈલવસામેદોમજ્જાનો વાતનાશનાઃ ।

યથોત્તરં પરિજ્ઞેયા વિપાકે સ્વાદવઃ પરમ્ ॥ ૫૫ ॥

ચાંચવડે ખાનારાં મોટા પોપટ, કબુતર, ખંજન, કોયલ વીગેરે તથા બતક, લાવરી, તેતર, કુકડા, ચકોર વીગેરે પ્રાણીઓનો મેદ,

મજ્જા, વસા કફનાશક છે; તેનાં ધી, તેજ, વસા, મેદ, મજ્જા વાયુ નાશક છે, એમ ઉત્તરોત્તર ધીથી તેજ, તેજથી વસા એમ એક એકથી ચઢીયાતાં છે.

દાર્દ્રના ભેદ અને ગુણો.

મદ્યં દાલા સુરા શુષ્ઠા મદિરા વરુણાત્મજા ।

સુરા ગન્ધોત્તમા કલ્યા દેવસ્પૃષ્ઠા ચ વારુણી ॥ ૫૬ ॥

મધ, દાલા, સુરા, સુંડા, મદિરા, વરુણાત્મજા, ગન્ધોત્તમા, કલ્યા, દેવસ્પૃષ્ઠા, વારુણી એ નામ દાર્દ્રનાં છે.

મદ્યં પિત્તકરં પ્રાયઃ સંરં રોચનદીપનમ્ ।

વિદાહિ સ્પૃષ્ઠાવિષ્મૃત્રં તીક્ષ્ણં વાતકફાપહમ્ ॥ ૫૭ ॥

દાર્દ્ર કેવળ પિત્તકર્તા છે, આડો કરે છે, રચિતે ઉત્પન્ન કરે છે, જ્વરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે, બળવા કરે છે, આડા, પેસામને વધારે છે, તેજ છે અને વાત કફનો નાશ કરે છે.

વિધિનાન્નયુતં પીતં તસ્માદમૃતસન્નિભમ્ ।

અન્યથા કુરુતે રોગાનતિપીતં વિષોપમમ્ ॥ ૫૮ ॥

ભોજનના સાથે માફકસર (થોડા પ્રમાણમાં) દાર્દ્ર લેવાથી તે અમૃતના જેવા ગુણો કરે છે પરંતુ અકરાંતીયાપણે પીધેલો દાર્દ્ર અનેક રોગ પેદા કરે છે તથા ધણોજ વધારે દાર્દ્ર પિધેલો ઝેરના જેવો છે.

દ્રાક્ષોત્થમવિદાહિત્વાદ્રક્તપિત્તેશુ શસ્યતે ।

બલપુષ્ટિકરં મદ્યં રક્તાર્શોહારિ દીપનમ્ ॥ ૫૯ ॥

દ્રાક્ષનો દાર્દ્ર બળવા કરતો નથી, તેથી રક્તપીતમાં ઉત્તમ છે, અને બળ અને પુષ્ટી આપે છે, લોહી પડતા મસાનો નાશ કરે છે તથા અગ્નિ દીપન છે.

માધ્વી કલ્યણુણા કિશ્ચિત્સ્વર્જૂરમનિલપદમ્ ।

તદેવં વિશદં રુચ્યં શ્લેષ્મઘ્નં કર્ષણં લઘુ ॥ ૧૬૦ ॥

મહુડાનો દાર યોખા ગુણવાળો છે, ખજુરનો દાર વાયુકર્તા છે, પણ ચોખ્ખો રચિકર, કરનાશન, કર્શણ અને હલકો છે.

શાલિષષ્ટિકપિષ્ઠાદિકૃતં મયં સુરા મતમ્ ।

સુરા ગુર્વીં વલસ્તન્યપુષ્ટિમેદઃકફપદા ।

ગાદિની શોથગુલમાર્શોગ્રહણીમૂત્રકચ્છ્રુત્ ॥ ૬૧ ॥

ડાંગરના ચોખા, શાકીના ચોખા, પીડી વગેરેનો દારને સુરા કહે છે, સુરા દાર બારે અને બળ, દૂધ, પુષ્ટિ, મેદ, કરનો વધારો કરે છે, ઝાડનો બંધકોશ કરે છે, સોજા, જોગો, અર્શ, સંપ્રહણી, મૂત્રકચ્છનો નાશ કરે છે.

પુનર્નવા શાલિપિષ્ઠૈર્વિહિતા વારુણી મતા ॥ ૬૨ ॥

શેરડી અને ડાંગરના ચોખાથી બનાવેલ દાર વારુણ કહેવાય છે.

સુરાવદ્વારુણી લઘ્વી પીનસાધ્માનશૂલનુત્ ।

પ્રસન્ના સ્યાત્સુરામણ્ડસ્તસ્માત્કાદમ્બરી ઘના ॥ ૬૩ ॥

વારુણી નામના દારમાં પણ નામના દારના જેવાજ ગુણો રહેલા છે પરંતુ સુરા કરતાં કાંઈક હલકો છે તથા પીનસ, આધમાન ગુળનો નાશ કરે છે. સુરા અને મંડમાંથી પ્રસન્ના થાય છે, અને સુરા મંડથી ઘનરૂપમાં કાદબારી થાય છે.

જઙ્ગલસ્તદયઃ પ્રોક્તો જઙ્ગલાન્મેદકો ઘનઃ ।

પક્ષો જઙ્ગલઃ સારઃ સુરાવીજં તુ કિંવકમ્ ॥ ૬૪ ॥

એનાથી નીચેનો જંગલ કહેવાય છે, જંગલથી બડો મેદક કહેવાય છે. જંગલનો સાર (સત્વ) પક્ષક કહેવાય છે, સુરાના બીજ કિંવક કહેવાય છે.

પ્રસન્નાનાહગુલમાર્શચ્છર્ધરોચકવાતજિત્ ।

દોષન્યાધ્મા નત્તદત્કુક્ષિતોદશૂલપ્રણાશિની ॥ ૬૫ ॥

પ્રસન્ના, આદરો, જોગો, અર્શ, છર્દિ, અરચિ, વાયુનો નાશ કરે છે. જઠરાગ્નિને પ્રદિત કરે છે, આદમાનનો નાશ કરે છે, પડ-આના સણકા અને શ્વળનો નાશ કરે છે.

કાદમ્બરી ગુરુષ્ટ્રજ્યા દીપની વાતકૃત્સરા ।

જઙ્ગલઃ કફનુદ્રાદી શોફાર્શોગ્રહણીહરઃ ॥ ૬૬ ॥

કાદમ્બરી, ભારે, સ્ત્રી સંગમાં કાયદાવાળો, અગ્નિને જગાડનાર, વાયુકર્તા, અને પ્રસરી જનારો છે. જંગલ, કદનો નાશ કરે છે. અને જાડાને બાંધે છે, તથા સોજા, અર્શ અદક્ષીનો નાશ કરે છે.

મેદકો મધુરો વલ્યઃ સ્તમ્ભનઃ શીતલો ગુરુઃ ।

પક્ષો હૃતસારત્વાદ્વિષ્ટમ્બી વાતવર્દનઃ ॥ ૬૭ ॥

મેદક મીઠો, બળકર્તા, વિચીને સ્થંભાવનાર તથા ઠંડો છે, ભારે છે, સાર યુક્ત પક્ષ વિષ્ટંભ કરે છે તથા વાયુને વધારે છે.

કિષ્વકં વાતશમનમત્દયં દુર્जरं ગુરુ ।

આક્ષિકી સા મુરા યા સ્યાદક્ષત્વકશાકિત્ત્વલૈઃ ॥ ૬૮ ॥

કિષ્વક-વાયુને શાંત કરે છે, ગંદો છે, પચવામાં વાર લાગે છે, અને ભારે છે, બહેડાની છાલ અને ડાંગરના ચોળાનો બનેલો શરૂ આક્ષિકી કહેવાય છે.

આક્ષિકી પાણ્ડુશોફાર્શઃપિત્તાસ્રકફકુષ્ઠનુત્ ।

કિઞ્ચિદાતકરા રુક્ષા દીપની રેચની લઘુઃ ॥ ૬૯ ॥

આક્ષિકી, પાંદુ, સોજા, અર્શ, રક્તપિત્ત, કોડ, એનો નાશ કરે છે, પરંતુ કંઈક વાયુકર્તા છે, લુપ્તો, અગ્નિ દીપત અને જાડો કરનાર તથા હલકો છે.

યવપિષ્ટકૃતં મદ્યં પ્રોક્તં યવમુરા ચ સા ।

કાકોલિકી હલી જ્ઞેયા મૈરેયો ધાન્યજાસવઃ ॥ ૭૦ ॥

જવની પીઠીમાંથી બનાવેલો દારૂ યવમુરા કહેવાય છે, કાકોલિકી હલી, મૈરેય, ધન્યજાસવ એ નામ તેનાં છે.

આસવશ્ચ મુરાયાશ્ચ દ્વયોરપ્યેકભાજનમ્ ।

સાધનં તદ્વિજાનીયાન્મૈરૈયમુખ્યાત્મકમ્ ॥ ૭૧ ॥

આસર અને મુરા એકજ જાતના થાય છે, એ પ્રમાણે વાપરવાની રીત પણ સરખી છે એ એનો મૈરેય થાય છે.

કચિત્તુ ધાતકીપુષ્પં ગુહધાન્યામ્બુસાધિતમ્ ।

ગુર્વી યવસુરા રુક્ષા સ્યાદ્વિષ્ટમ્ભત્રિદોષકૃત્ ॥ ૭૨ ॥

ધાવડીનાં ફુલ, ગોળ અને અનાજનું પાણીથી મરચ ધાય છે, યવસુરા ભારે છે, લુખો, વિષ્ટંભ અને ત્રિદોષને કરે છે.

કાકોલી વૃંદણી વૃષ્યા દૃષ્ટિમાન્ધપદા ગુરુઃ ।

મૈરેયં વૃંદણં વૃષ્યં ગુરુ સન્તર્પણં સરમ્ ॥ ૭૩ ॥

કાકોલી, ધાતુને ઘટ કરે છે, સ્ત્રીસંગનાં કાયદાવાળા છે પરંતુ દૃષ્ટીને મંદ કરે છે, ભારે છે, મૈરેય ધાતુને પુષ્ટ કરે છે, સ્ત્રીસંગમાં હીતકારી છે, ભારે છે, તૃપ્તી કરે છે અને જાડો કરનાર છે.

મધં સર્વરસં જાતં મધૂલકમુદીર્યતે ।

મધૂલકં ગુરુ સ્વાદુ સ્નિગ્ધં શુક્રકફપ્રદમ્ ॥ ૭૪ ॥

અથા રસોથી ઉપજાવેલ દારૂને મધુલક કહે છે, તે ભારે, સ્વાદુ, ચિકટ મુક્ત, વીર્ય અને કફને પેદા કરે છે.

શર્કરો દીપનઃ સ્વાદુઃ પાચનો રોચનો લઘુઃ ।

સ્ત્રીવિલાસકરો વાતશોષવસ્તિવિકારનુત્ ॥ ૭૫ ॥

આસવ અગ્નિને જગાડે છે. સ્વાદુ, પાચનકર્તા, રચિકર, હલકો અને સ્ત્રી સંભોગમાં આનંદ આપનાર, વાત, શોષ, અસ્તિ વીધાર એનો નાશ કરે છે.

મધ્વાસવો લઘૂ રુક્ષઃ કુષ્ઠમેહવિષાપહઃ ।

ગૌદોઽગ્નિવર્દનો વર્ણબલકૃત્તર્પણઃ કટુઃ ।

તિક્તકો વૃંદણઃ સ્વાદુઃ સૃષ્ટિવિષ્મૃત્તમારુતઃ ॥ ૭૬ ॥

મધ્વાસવ—હલકો, લુખો, કાક, પ્રમેહ, જેર એનો નાશ કરે છે, ગોલનો દારૂ જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે, કાંતી અને અગ્નને આપનાર છે, તૃપ્તી કરે છે, તીખો, કડવો, ધાતુને ઘટ કરનાર, સ્વાદુ, મળમુત્ર, વાયુને ઉત્પન્ન કરે છે.

ઇક્ષોઃ પક્કરસઃ પક્કઃ સીધુ પક્કરસઃ સ્મૃતઃ ।

આસૈઃ સ એવ વિંહિતો બુધૈઃ શીતરસો મતઃ ॥ ૭૭ ॥

ધખના પાકા રસને સીધુ કહે છે તે વૈદ્યોને પકવ રસ કહેવ છે.
તેનો આસવ અને છે અને તેને શીતરસ કહે છે.

સીધુઃ પકરસઃ શ્રેષ્ઠઃ સ્વરાગ્રિવલવર્ણકૃત્ ।

વાત્તાપિતકરો ત્વચઃ સ્નેહનો રોચનો જયેત્ ।

વિવન્ધમેહશોફાર્શઃશોફોદરકફામયાન્ ॥ ૭૮ ॥

સીધુ અને પકવરસ ઉત્તમ છે, સ્વર, અગ્ની, બળ, કાંતીને વધારે છે, તથા વાતપિત કરે છે, શરીરમાં કૌવત વધારે છે, શરીરને સ્તિગ્ધ બનાવે છે, રૂચિ ઉપજાવે છે, બંધકાશ, પ્રમેહ, સોજ, અર્શ, પેટના રોગ, કફ રોગનો નાશ કરે છે.

તસ્માદ્વપગુણઃ શીતઃ સરઃ સંલેસ્વનઃ સ્મૃતઃ ॥ ૭૯ ॥

એનાથી થોડા ગુણુવાળો શીતરસ, પ્રસરી જનાર, સારી રીતે દોષને ઉપેકનાર છે.

જામ્બવઃ સૌદ્રસમ્ભૂતો જમ્બૂરસગુહોદ્ભવઃ ।

જામ્બવો ષદ્દનિષ્પન્દઃ કવાયોઽનિલકોપનઃ ॥ ૧૮૦ ॥

મધનો દારૂ જામ્બવ થાય છે, જમ્બુનો રસ અને જાળનો દારૂ જામ્બવ થાય છે એક એક ગુણુવાળો છે, તે આંખને મીઠાવે છે, તુરે છે તથા વાયુને કાપાવે છે.

અરિષ્ટાસવસીધૂનાં ગુણાન્ કર્માણિ ચાદિશેત્ ।

બુદ્ધ્યા યથા સ્વસંસ્કારમવેક્ષ્ય કુશલો મિષક્ ॥ ૮૧ ॥

અરિષ્ટ, આસવ, સીધુ એના ગુણો કર્મો બુદ્ધિથી વિચારી દારૂ જેવા સંસ્કારમાં અનેકો એવા ગુણો હોશીયાર વૈદ્ય જોઈને કહે.

સાન્દ્રં વિદાહિ દુર્ગન્ધિ વિરસં કૃમિસંકુલમ્ ।

અહુદ્યં તરુણં રુક્ષમુષ્ણં દુર્ભોજને સ્થિતમ્ ॥ ૮૨ ॥

ચીકટવાળો, દાહ કરવાવાળો, દુર્ગંધવાળો, રસ વગરનો, કીડા ઝૂગએકો, હૃદયને અપ્રિય, તુરતનો બનાવેકો, ખરાબ વાસણમાં ધાવેકો.

અલ્પૌષધં પર્યુષિતમત્યર્થં પિચ્છલં ચ યત્ ।

કફપ્રકોપિ તન્મદ્યં દુર્જરં ચ વિશેષતઃ ॥ ૮૩ ॥

થોડા ઔષધવાળો, વધારે દહાડાથી પડી રહેલો, ઝાગોવાળો દારૂ કષ્ટકર્તા અને વધારામાં પચવામાં અત્યંત ખારે છે.

પિત્તપ્રકોપિ બહુલં તીક્ષ્ણમુષ્ણં વિદાહિ ચ ।

અત્દ્યં પેશલં પૂતિ કૃમિલં વિરસં ગુરુ ॥ ૮૪ ॥

ખડુ જલદ, અને વધારે બળતરા કરે એવો દારૂ પિત્તને ડોપાવે છે તથા હૃદયને અપ્રીય તથા જીભા જીવહાવાળો, રસ વગરનો તે ખારે,

તથા પર્યુષિતં વાપિ વિદ્યાદનિલકોપનમ્ ।

સર્વદોષૈરુપેતં તુ સર્વદોષપ્રકોપનમ્ ॥ ૮૫ ॥

તથા વાશી દારૂ વાતને ડોપાવે છે એવો જે સર્વે દોષોથી ખરેલો દારૂ સર્વે દોષોને ડોપાવે છે.

ચિરસ્થિતં જાતરસં દીપનં કફવાતજિત્ ।

રુચ્યં પ્રસન્નં સુરાભિ મેઘ્યં સેવ્યં મહાદ્રવમ્ ॥ ૮૬ ॥

ખડુજ જીનો દારૂ રસવાળો-અગ્નિને સતેજ કરે છે તથા કષ્ટ વાતનો નાશ કરે છે, રૂચિને ઉપજાવે છે, એવો સારો દારૂ સુગંધિયુક્ત બુદ્ધિને વધારે એવો પીવાને લાયક છે.

તસ્માન્નૈકપ્રકારસ્ય મઘસ્ય રસવીર્યનાત્ ।

સ સૌક્ષ્મ્યાદૌષ્ણવાતત્વાદિકાશિત્વાત્ત્વવદ્વિતુત્ ॥ ૮૭ ॥

એટલા માટે કોઈ પણ જાતનો દારૂ તેના રસવીર્યને જાણ્યા સિવાય પિવો નહિ, તે દારૂ થોડા પ્રમાણે લેવાથી મંદાગ્નિ કરેલો નથી.

સમેત્ય ત્દદ્યં પ્રાપ્ય ધમનીરૂર્ધ્વમાગતઃ ।

વિભુશ્યોન્દ્રિયચેતાંસિ મદયત્યાશુ વીર્યતઃ ॥ ૮૮ ॥

વધુ પ્રમાણમાં હૃદયમાં અચ્છી રીતે વ્યાપી સર્વે ઇન્દ્રિયો પર કાશુ પકડી ચિત્તને બગાડે છે અને વીર્યનો ધટાડો કરે છે.

ચિરેણ શ્લેષ્મકે પુંસિ પાતનો જાયતે મદઃ ।

અચિરાદ્વાતિકે દૃષ્ટઃ પૈત્તિકે શીઘ્રમેવ ચં ॥ ૮૯ ॥

કદ પ્રકૃતિવાળા પુરુષને મોંડો દારૂ ચઢી, પડવા જેવી સ્થિતી કરે છે. વાત પ્રકૃતિવાળા પુરુષને જલદી ચઢી પડી જાય તેવી સ્થિતિ કરે છે, અને પિત પ્રકૃતિવાળા પુરુષને તુરત ચઢી જાય છે. (મદ ઉપજે છે.)

નવં મદ્યમભિષ્યાન્દિ ત્રિદોષजनकं सरम् ।

अरिष्टं बृंहणं दाहि दुर्गन्धि विशदं गुरु ॥ १९० ॥

નવો દારૂ—અભિચ્છંદી છે, ત્રિદોષકર્તા, ઝાડો કર્તા, ખરાબ ધાતુને વધારે છે, અજાત્રા કરે છે, વધારે વાસવાળો, ચોખ્ખો અને ભારે છે.

जीर्णं तदेव रौचिष्णु कृमिश्लेष्मानिलापहम् ।

तृद्यं सुगन्धि सुगुणं लघु स्रोतो विशोधनम् ॥ ११ ॥

જીર્ણો દારૂ—રૂચિકર્તા, તથા કૃમિ, કદ, વાયુનો નાશ કરે છે. શરીરમાં બળ આપે છે, સુગંધિવાળો, જેવામાં રૂપાળો અને શુભકારી છે, હલકો છે તથા નાડીઓને સોધે છે.

साचिकं गीतहास्यादि राजसं साहसादिकम् ।

तामसे निन्द्यकर्माणि निद्रादि कुरुते तदा ॥ १२ ॥

સાચિક પ્રકૃતિવાળાને દારૂથી ગાવાનું તથા હસવાનું થાય છે, રન્નેશુલ્બવાળાને સાહસ અને હડ ઉત્પન્ન થાય છે, તમેશુલ્બવાળાને ખરાબ કામ તથા ઉધવાનું ઉકસે છે.

चुक्रं कफघ्नं तीक्ष्णोष्णं लघु रोचनपाचनम् ।

पाण्डुक्रिमिहरं रुक्षं भेदनं रक्तपित्तकृत् ॥ ૧૩ ॥

ચુક્ર, કદનો નાશ કરે છે, તેજ અને ગર્મ છે, હલકો છે, રૂચિને ઉપજાવે છે, પાચનકર્તા છે, પાન્ડુ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. લુપ્તો, ઝાડાને ખસેડનાર અને રક્તપિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે.

गौडादिरसयुक्तानि मद्येषूक्तानि यानि च ।

यथापूर्वं गुरुतराण्यभिष्यन्दकराणि च ॥ ૧૪ ॥

ગોળના રસથી બનાવેલ દારૂ છે તે જેમ જેમ જીનો પડતો જાય છે તેમ તેમ તે ભારે અને અભિચ્છંદી છે.

સ્યાત્કાઞ્ચિકં તુ સૌવીરમારનાલં તુ દોષકૃત્ ।

કાઞ્ચિકં શિશિરસ્પર્શં પાચનં રોચનં લઘુ ॥ ૧૫ ॥

કાઞ્ચિક, સૌવીર, આરનાળ, એ કાઞ્ચનાં નામ છે, કાઞ્ચ દોષને ઉપખ્યાયે છે, ઠંડી અને સ્પર્શવાળી છે, પાચન છે, રૂચિને ઉપખ્યાયે છે તથા હલકી છે.

તુષોદકં યવૈરામં સતુષૈઃ સફલૈઃ કૃતમ્ ।

સૌવીરકં કૃતં ત્વામૈઃ પર્કૈર્વા નિસ્તુષૈર્યવૈઃ ॥ ૧૬ ॥

કાચા જવથી બનાવેલ તુષોદક થાય છે, તુષો સાથે કાચા જવ અથવા તુષો સાથે પાકા જવથી બનાવેલ સૌવીર થાય છે.

સર્વૈ રસૈ રસામ્લં સ્યાત્સૌવીરકમિતિ ક્વચિત્ ।

તુષામ્બુ દીપનં ત્વદ્યં પાણ્ડુક્રિમિગદાપદમ્ ॥ ૧૭ ॥

બધા રસો મળી રસામ્લ થાય છે, કોઈ તેને સૌવીર કહે છે, તુષોદક અગ્નિને જગાડે છે, બળ આપનાર અને પાણ્ડુ, કૃમિનો નાશ કરે છે

સૌવીરકં પ્રરણ્યર્શોનાશનં મેદિ દીપનમ્ ।

ધાન્યામ્લં ધાન્યયોનિત્વાત્પ્રીણનં લઘુ દીપનમ્ ॥ ૧૮ ॥

સૌવીરક, સંપ્રહણી અને અર્જુનો નાશ કરે છે, ઝાડાને બેદનાર, અગ્નિદીપન છે, ધાન્યામ્લ, ધાન્યથી બનેલો હોષ્ટ તૃપ્તિને કરતા છે, હલકો છે અને જડરાગ્નિને પ્રદક્ષિ કરે છે.

સ્પર્શદાહકરં પાનાત્ગાચનં શ્લેષ્મનાશનમ્ ।

મળ્દૂષાનુમુખવૈરસ્યદૌર્ગન્ધ્યકફકૃન્તનમ્ ॥ ૧૯ ॥

અડવાથી બળત્રા કરે છે, પીવાથી પાચનક્રીયા સુધારે છે, અને કફનો નાશ કરે છે, મળી જવાથી મુખને રસ ચરતું બનાવે છે, તથા કફનો નાશ કરે છે.

ગાય, ભે સના મુત્રના ગુણુદોષ.

મૂત્રં ગોનાગમદિષાદયાજાવિશ્વરોષ્ટ્રજમ્ ।

નરાણા ચ ભવેત્સર્વ પાચનં દીપન લઘુ ॥ ૨૦૦ ॥

ગાય, હાથી, ભેંસ, ઘોડાં, બકરાં, ઘેટાં, ગધેડાં, ઉંટ, અને માણસ એ સૌનાં મૂત્ર પાચક ગુણુવાળાં છે, અગ્નિ દીપન અને હલકાં છે.

લવણાનુરસં તિક્તં રુક્ષં સ્ત્રોતોવિશોધનમ્ ।

પિત્તલં કટુકં ત્વચં ભેદિ વાતાનુલોમતઃ ॥ ૧ ॥

મીઠાના મીશ્રવાળુ-કડવુ, લુપ્ત, કાનને શોધનાર, પીત કર્તા તીખુ, શરીરને બળ આપનાર, ઝાડાને ઉતારનાર, અને વાયુને શોષનાર છે.

નિહન્તિ વાતગુલ્માર્શઃશોફોદરકફાક્રિમીન્ ।

કુષ્ઠાપાણ્ડુગદાનાદ્દવિષશૂલારુચીસ્તથા ॥ ૨ ॥

અને વાયુ, ગોળા, અર્શ, પેટના રોગ, કફ, કૃમિ, કોડ, પાન્ડુ રોગ, આદરો ઝેર, શુળ, અશ્ચિ એનો નાશ કરે છે.

ગોમૂત્રં તેષુ સર્વેષુ મૂત્રયોગે પ્રશસ્યતે ।

હસ્તિમૂત્રં વિષર્શોઘ્નં કુષ્ઠગુલ્મકૃમીશ્ચયેન્ ।

માહિષં શોફગુલ્માર્શઃ પાણ્ડુમેહેષુ યોજયેત્ ॥ ૩ ॥

એ બધાં મૂત્રમાં ગાયનું મૂત્ર ઉત્તમ છે અને હાથીનું મૂત્ર ઝેર, અર્શ, કોડ, ગોળા અને કૃમિઓનો નાશ કરે છે, સોજા, ગોળા, અર્શ, પાન્ડુ, પ્રમેહ એ રોગમાં ભેંસનું મૂત્ર વાપરવું.

ઘોડાના મુત્રના ગુણો.

આશ્વં ભેદિ વિશેષેણ કફદદ્વકૃમીન્હરેત્ ॥ ૪ ॥

ઘોડાનું મૂત્ર ઘણું કરીને મળતે ખસેડનાર અને કફ, દાદર, કૃમિનો નાશ કરે છે.

અકરીનું મુત્ર.

આજં ગુલ્મવિષશ્વાસકામલાપાણ્ડુદોષજિત્ ॥ ૬ ॥

અકરીનું મુત્ર ગોળા, ઝેર, શ્વાસ, કમળા, પાંડુ અને દોષોને ટાળે છે.

ઘેટાનું મુત્ર.

આવિકં શોફકુષ્ઠાર્શોમેહવર્ષોગ્રહાપહમ્ ॥ ૬ ॥

ઘેટાનું મુત્ર શોળ, કોડ, અર્શ, પ્રમેહ, અને ઝાડાના અંધ-કોશને ટાળે છે.

ગધેડાનું મુત્ર.

ગાર્દભં ગ્રહણીમેહકુષ્ઠોન્માદકૃમીઝયેત્ ॥ ૭ ॥

ઘેટાનું મુત્ર સંઘડણી, પ્રમેહ, કોડ, ગાંડાપણુ, કૃમિ રોગનો નાશ કરે છે.

ઊટનું મુત્ર.

ઔષ્ઠુમ્ન્મૈદશોફાર્શઃકૃમિશુલોદરાપહમ્ ॥ ૮ ॥

ઊટનું મુત્ર ગાંડાપણુ, શોળ, અર્શ, કૃમિ, શળા અને પેટના રોગનો નાશ કરે છે.

પુરૂષનું મુત્ર.

નરમૂત્રં સરં હન્તિ સેવિતં સુરસાયનમ્ ॥ ૯ ॥

માણુસનું મુત્ર, પ્રસરી જનાર, પિવાથી રોગનાશક અસર કરે છે અને રસાયન છે.

ગોઽજાવિમહિષીણાં ચ સ્ત્રીણાં મૂત્રં પ્રશસ્યતે ।

સ્વરોષ્ઠેઘનરાશ્વાનાં પુંસાં મૂત્રં હિતં મતમ્ ॥૨૧૦॥

इति मदनपालनिघण्टौ पानीयादिगुणवर्गोऽष्टमः ॥ ૮ ॥

ગાય, બકરી, ઘેડી, બેંસ એ દરેક જાતી પશુઓનું મૂત્ર ઉત્તમ છે, ગધેડાં, ઉંટ, હાથી, માણસ, ઘોડાં એ દરેક જાતીના પુરુષ વર્ગનું મૂત્ર ઉત્તમ મનાય છે.

હતિશ્રીમદ્દનપાલ નિવંટનો પં- રામપ્રસાદ વૈદ્યે રચેલો પાણી
યાદી વર્ગ યુજ્જરાતી ભાષામાં પુરો થયો.

મૃદ્ધક્ષિતાનેન રુષોતિ વક્રે પ્રસારિતે વીક્ષ્ય તતો જગન્તિ ।
સવિસ્મયં સાદરમીક્ષ્યમાણં યશોદયા નન્દસુતં નમામિ ॥૧॥

માઠી ખાતાં રોશમાં મોં ફાડી જોતાં જસોદાજીને આપુ વિશ્વ
જોવામાં આવ્યાથી આશ્ચર્ય અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થએલા એવા નન્દના
પુત્ર શ્રી કૃષ્ણને પ્રણામ કરું છું.

શેરડી

इक्षुर्महारसो वेणुर्निःसृतो गुडपत्रकः ।

तृणराजो मधुतृणो गण्डीरोऽमृतपुष्पकः ॥ २ ॥

ઇક્ષુ, મહારસ, વેણુ, નિઃસૂત, ગુડપત્રક તૃણરાજ, મધુતૃણ,
મંડાર, અમૃત પુષ્પક,

ह्रस्वमूलो लोहितक्षुः पौण्ड्रिकः पौण्ड्रकोऽपरः ।

रसाल सुकुमारोऽपि कुण्णेषुभीरुको मत ॥ २ ॥

હ્રસ્વમૂળ, લોહિતેષુ, પૌંડ્રીક, એ નામ શેરડીનાં છે તથા પૌં-
ડ્રક, રસાળ, સુકુમાર, કુણ્ણેષુ, ભીરુક એ શેરડીનાં બેદ છે.

इक्षुः स्वादुर्गुरुः शीतो वृष्यः स्निग्धो बलप्रदः ।

जीवनो वातपित्तघ्नः कुर्यान्मूत्रकफाक्रिमीन् ॥ ४ ॥

શેરડી, સ્વાદીષ્ટ, ભારે, ઠંડી, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધી, બળ આપનાર;
જીવન સ્થાપિત કરનાર, વાત પિત્તનો નાશ કરે છે અને મૂત્ર, કફ,
કૃમિને ઉત્પત્ત કરે છે.

स मूले मधुरोऽत्यर्थ मध्ये मधुर एव च ।

अग्रग्रन्थिषु विज्ञेयो लवणो मूत्रलस्तथा ॥ ५ ॥

શેરડી થડમાં ધણી મીઠી હોય છે, મધ્યમાં તેથી ઓછી મીઠી, છેડે કંઈ ખારા રસવાળી, અને મૂત્રને પેદાં કરે છે.

લોહિતેક્ષુર્ગુલઃ શીતો દાઢપિત્તાસ્રકૃચ્છ્રનુત્ ।

પૌષ્ઠકઃ શીતલઃ સ્તિગ્ધો બૃંહણઃ કફકૃત્સરઃ ॥ ૬ ॥

રાતી શેરડી બારે, અને ઠંડી છે, બળતરા, રક્તપિત અને મૂત્ર કૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે, ઘોળી શેરડી ઠંડી, ચિકણી, ધાતુને મજા પુત બનાવનાર અને કફ કર્તા તથા સારક ગુણ વાળી છે.

કૃષ્ણેક્ષુસ્તદ્ગુણો વંશઃ ક્ષારઃ કિશ્ચિત્તુ તત્સમઃ ।

વંશવચ્છતપોરોઽપિ કિઞ્ચિદુષ્ણઃ સમીરજિત્ ॥ ૭ ॥

કાળી શેરડીમાં પણ એવા ગુણો રહેલા છે, વંશ નામની શેરડી કંઈક બારે, અને ધીમા ગુણવાળી છે. શ્વતેપોર શેરડી વંશ શેરડીના બરાબર ગુણવાળી છે પણ કંઈક ગર્મ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે.

કાન્તારતાપસૌ તદ્વત્કાષ્ઠેક્ષુર્વાતલો દિમઃ ।

કાસકારો ગુરુઃ શીતો રક્તપિત્તક્ષયાપદઃ ॥ ૮ ॥

કાંતરા અને તાપસ શેરડીમાં પણ એવાજ ગુણો રહેલા છે. કાષ્ઠેક્ષુ શેરડી વાયુ કર્તા અને ઠંડી છે, કાસકાર શેરડી બારે, ઠંડી, રક્તપિત અને ક્ષયનો નાશ કરે છે.

સૂચીપત્રો નીલપરા નૈપાલૌ દીર્ઘપત્રકઃ ।

વાતલઃ કફપિત્તઘ્નઃ સકષાયોઽતિદાહકૃત્ ॥ ૯ ॥

સૂચીપત્ર, નીલપર, નૈપાળ, દીર્ઘપત્રક એ નામ નેપાળ શેરડીના છે, તે બારે, બળતરા કર્તા, કફ પિત્તનો નાશ કરનાર છે, તુરી અને વધારે દાહ કરનાર છે.

શેરડીના રસના ગુણો.

દન્તનિષ્પીઢિતસ્તેષાં રસઃ પિત્તાસ્રનાશનઃ ।

શર્કરાસમર્વીર્યઃ સ્યાદવિદાહી કફપદઃ ।

ગુરુર્વિદાહી વિષ્ટમ્બી યાન્ત્રિકસ્તુ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૦ ॥

ચુશેલ શેરડીનો રસ, રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે, ખાંડના જેવો વીર્ય (તાકાત) આપનાર છે; દાહ કરતો નથી પરંતુ કદ ઉત્પન્ન કરે છે તથા બારે છે, યંત્ર (કોણ) માં કાઢેલો રસ બારે, બળતરા તથા ઝાડાને રોકે છે.

સાકર.

સિતા મત્સ્યણ્ડિકા પટ્ટી મમાણ્ડી વલકસ્તથા ।

અન્યા વિષપલદ્રન્ધા શિયુકા કૃત્તિકામલા ॥ ૧૧ ॥

સિતા, મત્સ્યંડીકા, પટ્ટી, મમાન્ડી, વલક, ખીજ વિષપલાંદ્રધ, શિશ્રકા, કૃતિકા, અમળા,

સ્વળ્ડમન્યત્સ્વળ્ડસિત્તા માધવી મધુશર્કરા ।

યવાસશર્કરાન્યા સા યવાસકાયસમ્ભવા ॥ ૧૨ ॥

ખંડ, ખંડસિતા, માધવી, મધુ શર્કરા, યવાસ શર્કરા, યવાસ કકાય સંભવા,

અન્યા પુષ્પમિતા પ્રોક્તા પુષ્પસંસૃતશર્કરા ।

ફાણિતં ક્ષુદ્રગુડકો ગુડસ્તિવશ્વરસોદ્ભવઃ ।

મત્સ્યણ્ડી ગ્રાહિણી વલ્યા ગુરુઃ પિત્તાનિલાપહા ॥ ૧૩ ॥

પુષ્પસિતા, પુષ્પ સંસૃતશર્કરા, ક્ષણિત, ક્ષુદ્રગુડક, ગુડ, દક્ષુરસો બદ્ધ એ નામ રાખ ખાંડ, ગોળ વીગેરેનાં છે, રાખ ઝાડાને આધે છે, બળ આપે છે, બારે છે અને પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે.

સિતીપલા સહા ગુર્વી વાતપિત્તહરા હિમા ॥ ૧૪ ॥

સિતોપલા, સહા એ નામ પણુ સાકરનાં છે, સાકર બારે, વાતપિત્તનો નાશ કરવાવાળો અને ઠંડી છે.

ખાંડ.

સ્વળ્ડમપ્યેવમુદિષ્ટં રુચ્યં પુષ્ટિબલપ્રદમ્ ॥ ૧૫ ॥

ખાંડમાં પણુ સાકરના જેવા ગુણો રહેલા છે, રચિને ઉપખવે છે તથા પુષ્ટી અને બળ આપનાર છે.

મધની ખાંડ.

મધવી શર્કરા રુક્ષા કફપિત્તહરા ગુરુઃ ॥ ૧૬ ॥

મધવી શર્કરા અથવા મધની ખાંડ-લુખી, ઠંડી, વાયુ કરતા અને કફપિત્તનો નાશ કરનારી છે.

યવાસશર્કરા શીતા વાતલો કફપિત્તજિત્ ॥ ૧૭ ॥

યવાસ શર્કરા અર્થાત ગોળને ઉકાળી બનાવેલી ખાંડ, -વાતળ, કફ, પિત્તનો નાશ કરનારી છે.

સિતા પુષ્પસિતા ત્વચા રક્તપિત્તહરા ગુરુઃ ॥ ૧૮ ॥

સિતા, પુષ્પ સિતા, એ નામ ચીનીખાંડનાં છે, તે તાકાત આપનાર, રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર અને ભારે છે.

ફાણિત ગુંર્વમિષ્યન્દિ દોષલં મૂત્રશોધનમ્ ॥ ૧૯ ॥

ફણિત અર્થાત રાખબેદ, ભારે છે, આંખને કાયદા વગરની અને દોષો કરનાર, મુત્રને શોધનાર છે.

મહુડાં.

મધુકં ફાણિતં વાસ્તિદૂષણં વાતપિત્તલમ્ ॥ ૨૦ ॥

મધુક, ફણિત, એ નામ મહુડાનાં છે, મહુડાં બસ્તિને દોષિત કરે છે તથા વાતપિત્તને પેદા કરે છે.

ગોળ.

ગુડઃ ક્ષારો ગુરુઃ સ્વાદુર્વાતપિત્તાગ્નિકૃત્સરઃ ।

વલ્યઃ કૃમિશ્લેષ્મકરો મૂત્રરક્તવિશોધનઃ ।

જીર્ણો ત્વચો લઘુઃ પથ્યો નામિષ્યન્દ્યગ્નિપુષ્ટિકૃત્ ॥ ૨૧ ॥

ગોળ, ખારો, ભારે, સ્વાદીષ્ટ, વાતપિત્ત અને અગ્નિને ઉપજાવનાર ઝાડો લાવનાર, બળ આપનાર, કૃમિ અને કફ ઉત્પન્ન કરનાર

તથા મુત્ર અને લોહિતે શોષે છે જુનો ગોળ તાકાત આપનાર, હલ-
કો અને માદ્ધ આવનાર છે, આંખને તુકશાન કરતો નથી તથા
જઠરાગ્નિ તથા પુષ્ટિને વધારનાર છે.

इक्षोर्विकारान्विमलान् यथा कुर्युर्गुणांस्तथा ।

तृड्दाहमूर्च्छापित्तामृक्विषमेहहरा हिमाः ।

गुरवां मधुरा बल्याः स्निग्धा वातहराः सराः ॥ २२ ॥

શેરડાના વીકારોને જોટલી ચોખ્ખી બનાવે એટલાજ ગુણવાળી
થાય છે, - તૃપ્તા, દાહ, મુર્ચ્છા, રક્તપિત્ત, ઝેર, પ્રમેહનો નાશ કરે છે,
હંડી છે, ખારે છે, મીઠી છે, બળ આપે છે, ચીકણી છે, વાયુનો નાશ
કરે છે તથા સારક છે.

મધના નામ અને ગુણો,

मधु पुष्पासवः पुष्परसो माक्षिकमारितम् ।

माक्षिकं पैत्तिकं क्षौद्रं आमरं मधु विस्तरात् ॥ २३ ॥

મધુ, પુષ્પાસવ, પુષ્પરસ, માક્ષિક એ નામ મધનાં છે, મધ મા-
ક્ષિક, પૈત્તિક, સૌદ્ર, આમર એમ ચાર બ્રહ્મનું થાય છે.

माक्षिकं तैलसद्ग्राशं पैत्तिकं घृतसन्निभम् ।

क्षौद्रं कपिलवर्णं स्याद्भामरं स्फटिकोपमम् ॥ २४ ॥

તેલના રંગ જેવું માક્ષિક મધ થાય છે, ધીના રંગ જેવું પૈત્તિ-
ક મધ થાય છે, કાળા રંગ (લુખરા) વાળુ ક્ષૌદ્ર મધ થાય છે,
(સ્ફટિક) સફેદરંગનું આમર મધ થાય છે.

मधु शीतं लघु स्वादु रुक्षं ग्राहि विलेखनम् ।

चक्षुष्यं दीपनं स्वर्यं व्रणशोधनरोपणम् ॥ २५ ॥

મધ-હંડુ અને હલકુ છે, સ્વાદવાળુ, લુપ્ત, ખાણે બાંધનાર
અને દોષને ઉખેડનાર, આંખને ક્ષાયદાવાળુ, તથા જઠરાને જગાડનાર
સાદને સુધારનાર તથા ધાને સોધી પુરે છે.

वर्ण्यं मेधाकरं वृष्यं विशदं रोचनं जयेत् ।

कुष्ठार्शःकासपित्तास्रक्फमेहहृमन्निमीन ॥ २६ ॥

મધ-કાંતી કર્તા; બુદ્ધિ વધારનાર તથા ક્રોડ, અશ્વ, ખાંસી, રક્તપીત, કફ, પ્રમેહ, વિરમ્ભતી, કૃમી.

મદતૃષ્ણાવમિશ્વાસહિકાતીસારત્તદ્વદાન્ ।

દાહક્ષતક્ષયાસ્રં તુ યોગબાહ્યલ્પવાતલમ્ ॥ ૨૭ ॥

મદ, તૃષ્ણા, હર્દિ, શ્વાસ, દિવ્યકી, અતિસાર, હૃદયરોગ, બળતરા, ક્ષય, ક્ષત, લોહી વીકાર એનો નાશ કરે છે તે યોગવાદિ છે પણ કાંઈક વાયુ કરે છે.

માક્ષિક મધુષુ શ્રેષ્ઠં નેત્રામયદ્દરં લઘુ ।

પૈત્તિકં મધુ રૂક્ષોષ્ણં પિત્તદાહાસ્ત્રવાતકૃત્ ॥ ૨૮ ॥

મધમાં-માખીનું મધ ઉત્તમ છે, તે આંખના રોગને ટાળે છે તથા હળકું છે, પૈત્તિક મધ લુપ્ત તથા ગર્ભ છે, પિત્ત, બળતરા અને રક્તવાતને ઉપગમે છે.

ક્ષૌદ્રં માક્ષિકપ્યેવ વિશેષાન્મેહનાશનમ્ ।

શ્રામરં રક્તપિત્તઘ્નં મૂત્રજાડયકરં ગુરુ ॥ ૨૯ ॥

માખીના મધમાં જે ગુણ છે તે ક્ષૌદ્ર મધમાં છે પરંતુ વધારામાં તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે; ભ્રમર મધ રક્તપિત્ત નાશક છે તથા મૂત્ર અને જડતાને ઉપગમે છે તથા ભારે છે.

નવીનં મધ્વભિષ્યન્દિ સ્તિગ્ધં શ્લેષ્મદ્દરં સરમ્ ।

પુરાણં ગ્રાહિ તદ્રૂક્ષં મેદોઘ્નમતિલેખનમ્ ॥ ૩૦ ॥

નવું મધ આંખને સાફ નથી તથા ચીકણું અને ભારે છે, કફનો નાશ કરે છે તથા સારક છે, જુનું મધ જાડાને ખાંધે છે, લુપ્ત છે, મેદોરોગને ટાળે છે અને વધારે ઉતાવળથી દોપને ઉખાડે છે.

વિષાદિપુષ્ટપુષ્પેભ્યઃ સવિષા માક્ષિકાદયઃ ।

મધુ ચિન્વન્તિ તસ્માત્તત્સ્વભાવાત્સવિષં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૧ ॥

ઝેરથી બરેલાં પુષ્પોમાંથી ઝેરી માખી મધને તથ્યાર કરે છે તેના લીધે ઝેરવાળું મધ કહેવાય છે.

તસ્માદગ્ન્યાતપાત્તપ્તં તદ્વૃક્તં હન્તિ માનવમ્ ।

ઉષ્ણે કાલે ચ દેશે ચ દ્રવ્યૈસ્તૈશ્ચ યોજિતમ્ ॥ ૩૨ ॥

એટલા માટે અગ્નિ અગર તડકે ગરમ કરેલું મધ ખાવામાં આવે તો માણસને મારી નાંખવાવાળું થાય છે, ગર્ભીના દહાડામાં, ગર્ભ દેશમાં, ગર્ભ સ્ત્રીનેમાં મેળવેલું મધ, ગર્ભ પ્રકૃતીના માણસને ઝેરના જેવું જાણવું.

નિરુદ્ધે છર્દને તજ્ઞૈસ્તદુક્તં ન નિર્વાયતે ।

તસ્માત્પાકમલબ્ધૈવ તયોસ્તદ્વિનિવર્તતે ।

આમામયે જલેનાપિ તદ્રથે ન નિરુદ્ધયતે ॥ ૩૩ ॥

નિરૂદ્ધ જાતની અસ્તિમાં તથા ઉલટીમાં એ મધ આપી શકાય છે, ક્રમકે તે ગરમ કરવાથી ઝેરી મધ પચવામાં યોગ્ય નહીં હોવાથી ઉલટ તથા નિરૂદ્ધ જાતની અસ્તિમાં નીકળી જાય છે એટલા માટે વૈદો તે અસ્તિમાં અને ઉલટી કરાવવામાં વાપરી તેનો નિવારણ કરતા નથી તથા મરડામાં પણ પાણી સાથે આપવાથી તે ઝાડા વાટે નીકળી જાય છે એટલે તેમાં પણ વાપરવાને હરકત જેવું નથી.

મદનં મધુજં સિક્કયં મધૃચ્છિષ્ટં મધુલિતમ્ ।

મદનં મૃદુ સુસિઘં મૃતઘ્રં વ્રણરોપણમ્ ।

મયસન્ધાનકૃદ્વાતકુષ્ટવીસર્પરક્તાજિત્ ॥ ૩૪ ॥

મદન, મધુજ, સિક્કય, મધુચ્છિષ્ટ, મધુલિત, એ નામ મીઠુનાં છે, મીઠુ—સુંવાળું, રૂપાળું, ચીકણું, ભૂતદોષને ટાળનારું, ધાવને પુરે છે, ટુટેવાને જોડે છે, તથા વાયુ, ક્રોડ, રતવા, લોહીવીકારનો નાશ કરે છે.

યા રાજ્ઞાં મુખતિલકઃ કટારમહસ્તેન શ્રીમદનનૃપેણ નિર્મિતેઽત્ર ।
ગ્રન્થેઽમુન્મદનવિનોદનાન્નિ પૂર્ણો વર્ગોઽયં મધુરસાદિશુકાદિઃ ॥ ૩૫ ॥
इति श्रीमदनपालनिघण्टाविशुकादिरसवर्णनं नाम ९ वर्गः ॥ ૧ ॥

* રાજાઓમાં મુખ્ય પ્રધાન જે કટારમહસ્ત્ર અથવા તેણે શ્રીમદન રાજાનો બનાવેલ મદનવિનોદ નામના ગ્રંથમાંનો મધુરસ ઇશુકાદી વર્ગ પુર્ણ કર્યો. (તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર)

આજન્મમૃત્યુંં बहुजन्ममृत्युं तमालभासं विशदप्रकाशम् ।
मुक्तिपदं बहुमुखस्वलेन त्रैलोक्यतातं शिशुमाश्रयामि ॥ ૧ ॥

જન્મ, મરણ વગરના, બહુ જન્મ, મરણવાળા, તમાલ પત્રના જેવી કાન્તીવાળા, સુંદર તેજવાળા, મુક્તિને આપવાવાળા, ખાંડણી દસ્તાથી બાંધીવાન થએલા, ત્રિલોકની રક્ષા કરવાવાળા, આગડીશોર કૃષ્ણનો હું આશ્રિત થાઉં છું.

ડાંગર વીગેરેના નામ તથા ગુણો.

શાલયો રક્તશાલાયા વ્રીહયઃ પાષ્ટિકાદયઃ ।

મુદ્રાદિ વૈદલં શૈલં કંઘાદિ તૃણધાન્યકમ્ ॥ ૨ ॥

રાતી, ઘોળા ડાંગરના ચોખ્ખા, શાળના કહેવાય છે અને સાદી આદી વરી કહેવાય છે; મગ આદી કઠોર કહેવાય છે અને ડાંગર વીગેરે તૃણ ધાન્ય કહેવાય છે.

શુદ્રધાન્યં કુધાન્યં તુ શુકધાન્યં યવાદિકમ્ ।

રક્તશાલિર્લોહિતઃ સ્યાદ્રુદઃ શકુનીહતઃ ॥ ૩ ॥

શુદ્ર ધાન્ય તથા કુધાન્ય ઝીણી જાતના અન્નનાં નામ છે, જ્યારે શુક ધાન્ય થાય છે ત્યારે લાલ રંગની ડાંગર થાય છે. ગરૂડ શકુનીહત.

સુગાધિકો મહાશાલીઃ કલમસ્તુ કલામકઃ ।

રક્તશાલિર્દીર્ઘશુકઃ પુણ્ડ્રો મહિષમસ્તકઃ ॥ ૪ ॥

સુગાધિક, મહાશાલિ, કલમ, કલામક, રક્તશાલિ, દીર્ઘશુક, પુણ્ડ્ર મહિષમસ્તક

પૂર્ણચન્દ્રો મહાશાલિઃ પુણ્ડરીકઃ પ્રમાદકઃ ।

પુષ્પાણ્ડક શીતભીરુઃ કાશ્ચનઃ શકુનીત્વતઃ ॥ ૫ ॥

પૂર્ણચન્દ્ર, મહાશાલિ, પુણ્ડરીક, પ્રમાદક, પુષ્પાણ્ડક, શીતભીરુ, કાશ્ચન, શકુનીત્વતઃ

પાણ્ડુગૌરઃ શારિવાલ્યો રોષ્રપુષ્પઃ સુગન્ધકઃ ।

હાયનો દીર્ઘલાતશ્ચ મહાદૂષ કદૂષકૌ ॥ ૬ ॥

પાણુગૌર, શારિવાખ્ય, રોમ્બપુષ્પ, સુમન્ધક, હાયત, દીર્ઘલાન, મહાદ્વશક, દ્વશક એ બધા ચોખ્ખાના બેદ છે.

શાલયો મધુરાઃ સ્તિગ્ધા બલ્યાશ્ચ બદ્ધવર્ચસઃ ।

પિત્તગ્નાલ્પાનિલકફા મુત્રલા લઘ્વો હિમાઃ ॥ ૭ ॥

બધા ડાંગરના ચોખ્ખા-મીઠા, ચિકણા, બળ આપનાર, ઝાડાને બાંધનાર, પિત્તનાશક, કંઠક વાત, કફકર્તા, મૂત્ર પેદા કરનાર તથા ઠંડા અને હલકા છે.

રક્તશાલિર્વરસ્તેષાં બલ્યો વર્ણાસ્તિદોષજિત્ ।

ચક્ષુષ્યો મૂત્રલઃ સ્વર્ગ્યઃ શુક્રલઙ્ગુઙ્ગવરાપદઃ ॥ ૮ ॥

તેમાં લાલ ડાંગર ઉત્તમ છે, બળ અને કાન્તીને આપનાર છે, ત્રિદોષનો નાશ કરે છે, આંખને ક્ષાયદાવાળી છે, મૂત્ર બિપજવે છે, સાદને સુધારે છે, ધાતુ ઉત્પન્ન કરે છે તથા શેષ અને તાવનો નાશ કરે છે.

વિપવ્રણહરઃ કિશ્ચિત્તસ્માદલ્પગુણાઃ પરે ।

વૃષ્યો બલ્યો મહાશાલી રક્તશાલીગુણૈઃ સમઃ ॥ ૯ ॥

તથા ઝેર અને ઘાતો નાશ કરે છે. ખીજી બતની ડાંગરમાં કંઠક એછા ગુણુ છે, મોટી ડાંગર વીર્યવર્ધક, બળ આપનાર, અને રાત્રી ડાંગરના જેવા શુણ્ણવાળી છે.

કાર્મુકઃ પીત આમોદો લઘુવૃષ્યો મુકુન્દકઃ ।

મહાષષ્ટિકકેદારપુષ્પાંકુરવકાદયઃ ॥ ૧૦ ॥

કાર્મુક, પીત, આમોદ, મુકુંદક, એ હલકાં છે, વીર્યને મજબુત બનાવે છે તથા મહાષષ્ટિક, કેદાર, પુષ્પાંકુર, બક વિગેરે;

ષષ્ટિકા મધુરાઃ શીતા લઘ્વો બદ્ધવર્ચસઃ ।

વાતપિત્તપ્રશમનાઃ શાલીનાં સદૃશા ગુણૈઃ ॥ ૧૧ ॥

અને સાદી ચોખ્ખા મીઠા, ઠંડા, હલકા, ઝાડાને બાંધનાર, વાતપિત્તનો નાશ કરનાર તથા ડાંગરના ચોખ્ખાના જેવા શુણ્ણવાળા છે.

ષષ્ટિકઃ પ્રવરસ્તેષાં લઘુઃ સ્તિગ્ધાસ્તિદોષજિત્ ।

પાકે સ્વાદુર્મદુર્ગાહી સ્થૈર્યકારી બલપદઃ ॥ ૧૨ ॥

એમાં સાદીચોખ્ખા ઉત્તમ છે, હલકા છે, ચિકણા છે, ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.

રક્તશાલિગુણૈસ્તુલ્યાસ્તસ્માદલ્પગુણાઃ પરે ।

કૃષ્ણત્રીહિસ્તુરિતકઃ કુવક્રુટાઢકપાટલૌ ॥ ૧૩ ॥

રાતી ડાંગરના ગુણુ જેવા ગુણુ છે, ખીજ થોડા ગુણુને કરવા-વાળા છે. કૃષ્ણત્રિહિ, સુરિતક, કુક્રુટાક પાટળ

રાજીવાક્ષઃ શલાયુશ્ચ નન્દી જન્તુમુશ્વાથયઃ ।

ત્રીહયો મધુરાઃ શીતા ષષ્ટિકાનાં ગુણૈઃ સમાઃ ॥ ૧૪ ॥

રાજીવાક્ષ, શલાયુ, નંદી, જંતુ મુખાદિ એ બધા વરીના બેદ છે બધા વરી મીઠાં, ઠંડા અને સાદી ચોખ્ખાના જેવા ગુણુવાળા છે.

કૃષ્ણત્રીહિવસ્તેષાં તસ્માદલ્પગુણાઃ પરે ।

શાલયો દમ્ધમુશ્ચાના લઘુરુક્ષાઃ કફાપહાઃ ॥ ૧૫ ॥

તેમાં ઢાળા વરી ઉત્તમ છે, એમાંથી થોડાગુણુવાળા ખીજ બધા વરી સમજવા, શેકેલા ચોખ્ખા-લુખાને કદનો નાશ કરે છે.

સ્થૂલજાઃ સ્વાદવઃ પિત્તકફગ્ના વાતવાહ્નિદાઃ ।

કૈદરા વાતપિત્તગ્ના ગુરવઃ કફશુક્કલાઃ ॥ ૧૬ ॥

જાડી ડાંગર—સ્વાદીષ્ટ, પિત્ત કદનો નાશ કરનાર વાયુ અને જઠરાગ્નિને ઉત્પન્ન કરનાર છે, કૈદરા વાતપિત્ત નાશક, ભારે, કદ, અને વીર્યનો વધારો કરનાર છે.

રૌઘ્યાતિરૌખ્યા લઘવો મૂત્રલાસ્તે ગુણોત્તરાઃ ।

છિન્નરૂઢા હિમા રુક્ષાઃ પિત્તગ્ન લઘુપાકિનઃ ॥ ૧૭ ॥

ધોળા અને વધારે ધોળા ચોખ્ખા હલકા મુત્રલ, વધારે ગુણુ-વાળા અને ઝીંણા ચોખ્ખા-લુખા, પિત્તનાશક અને જલદી પચી જનારા છે.

પુરાણં નેત્રમન્ધાનાં જલક્લિન્નં પ્રયત્નતઃ ।

પુનર્વિશોષિતં સમ્પ્રધર્મે રુક્ષં લઘુ સ્મૃતમ્ ॥ ૧૮ ॥

જુના ચોખ્ખા આંખને ફાયદો કરનારા છે પલાળી મુરી ધીમાં શેકેલા ચોખ્ખા લુખા અને હલકા છે.

દીપનં પાચનં મેધ્યં વાતશ્લેષ્મહરં પરમ્ ।

ત્રીદિત્વં ષષ્ટિકસ્યાપિ ભિન્નત્વં શીઘ્રપાકતઃ ॥ ૧૯ ॥

જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે, પાચન કર્તા છે, બુદ્ધિને વધારે છે, વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે, સાડી ચોખ્ખાની પણ વરીઓમાં ગ-
ભુત્રી છે, તાકીદે ચઢી જતા હોવાથી માત્ર તેમાં બેદ છે.

—:૦:—

ધહુ.

ગોધૂમઃ સુમનઃ ક્ષુદ્રો મધૂલી રૂપશીતલા ।

નન્દીમુખોઽલ્પગોધૂમો લોકેશી પાસિકોચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

ગોધુમ, સુમન, ક્ષુદ્ર, મધુલી, રૂપ શીતલા, નંદીમુખ, અલ્પગા,
ધુમ, લોકેશી, પાસિકા, એ નામ ધહુનાં છે.

ગોધૂમો મધુરઃ શીતો વાતપિત્તહરો ગુરુઃ ।

કફશુક્રપદો બભ્યઃ સ્નિગ્ધસન્ધાનકૃત્સરઃ ॥ ૨૧ ॥

ધહુ મીઠા, ઠંડા, વાતપિત્તનો નાશ કરનાર બારે, કફ અને
વીર્યને ઉપજાવે છે, બળ આપનાર, ચિકિત્સા, સાંધનાર અને
સારક છે.

જીવનો બૃંહણોઃ વર્ણ્યઃ સ્યન્દી રુચ્યો સ્થિરત્વકૃત્ ।

મધૂલી શીતલા સ્નિગ્ધા પિત્તઘ્ની મધુરા લઘુઃ ॥ ૨૨ ॥

જીવન છે, ધાતુને પુષ્ટ કરે છે, કાંતીને શુદ્ધ બનાવે છે—આખ
ને શાયદવાળા નથી, રૂચિને ઉત્તપન્ન કરે છે, સ્થિરતા કરે છે,
મધુલી નામના ધહુ ઠંડા, ચિકિત્સા; પિત્ત નાશક, મીઠા અને હલકા છે.

શુક્રલા બૃંહણી પથ્યા તદ્વન્નન્દીમુખી મતા ।

પત્તસ્માત્સ્થૂલગોધૂમાત્ક્ષુદ્રો હીનતરો ગૂઢઃ ॥ ૨૩ ॥

નંદી મુખ નામના ધહુ-વીર્ય ઉત્તપન્ન કરનાર, વીર્યને મજબુત
કરનાર, પથ્ય છે, બળા ધકેલી ઝીણા ધહુમાં બહુઓછા ગુણ હોય છે

યવઃ શુચિસ્તીક્ષ્ણશૂકો નિશૂકોઽતિયવોઽપરઃ ।

યવઃ કષાયો મધુરઃ શીતઃ પિત્તકફાસ્રજિત્ ॥ ૨૪ ॥

યવ, શુચિ, તીક્ષ્ણશૂક, અતિયવ એ નામ જવનાં છે. જવતુર, મીઠા, ડંડા અને પિત્ત, કફ, લોહી વીધારના નાશ કરે છે.

વ્રણેષૂ તિલવત્પથ્યો રૂક્ષો મેધાગ્નિવર્દનઃ ।

લેસ્વનો બદ્ધનિસ્થન્દઃ સ્વર્યો મેહતૃષાપહઃ ॥ ૨૫ ॥

ધા—માં તથા પેટે માથે આવે છે, લુખા છે, સુદ્ધિ અને જઠરાગ્નિને વધારનાર છે, દોષને ઉમેડનાર, અંધક્રોશ કરનાર, સાદને શાયદાયાગા, પ્રેમક અને શેશનો નાશ કરે છે.

બહુવાતમલઃ સ્થૈર્યવર્ગકારી સ પિચ્છલઃ ।

અસ્માદતિયવઃ ક્ષિદ્ધિદ્ગુણૈર્ન્યૂનતઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૬ ॥

વધારે વાયુ અને જાડાને ક્ષીણ કરનાર છે, સ્થીરતા અને કં-
ન્તીને આપનાર છે, કઠણુ છે, જેના લીધે અતિયવતા છે. નામ જવ
યોગ શુભ યાગા કલા છે.

વાલ.

શિમ્બી મુદ્ગશ્વળો માપઃ સતીનઃ સકુલાયકઃ ।

મસૂરશ્વકમજ્જલ્યૌ મકુષ્ટત્રિપુટાદયઃ ॥ ૨૭ ॥

વાલ, મગ, ચણા, અડદ, વટાણા, મઠ, મથુર, ચોળા, મવાર
વીગેરે બેઠા એટલે કઠોર અને કઠેવાય છે.

વૈદલા મધુરા રૂક્ષાઃ કષાયાઃ કટુપાકિનઃ !

વાતલાઃ કફપિત્તગ્ના બદ્ધમૂત્રહૃલા હિમાઃ ॥ ૨૮ ॥

કઠોર—મીઠાં, લુખાં, તુરાં ખાવામાં કંઈક તીખાં, વાયુકર્તા કફ
પિત્તનો નાશ કરનાર, જાડા પેલાગને કમી કરનારાં અને ડંડા છે.

ઋતે મુદ્ગમસૂરાભ્યામન્યે ત્વાધ્માનકારકાઃ ।

શિમ્બા વિષ્ટમ્બિનો મેહદાષ્ટિગ્ના વાતપિત્તલાઃ ।

મગ અને મસૂર સીવાય બીજાં અર્ધાં આશ્રે કરનારાં છે, તાલ અંધકોશ કરે છે, પ્રમેહ અને દષ્ટિનો નાશ કરે છે તથા વાયુ અને કફને ઉત્પન્ન કરે છે.

વિશદા ગુરવો ત્દાદ્યા રૂક્ષા; કટુવિપાકિનઃ ।

સિતાસિતાદિંભેદેન બહુધા તે પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૩૦ ॥

સ્વચ્છ છે, આરે છે, વીર્યને મજબુત બનાવે છે, શરીરને મગ આપે છે. પાકમાં કડવા, ઘેણા, કાળા, લાલ એમ ઘણા પ્રકારના થાય છે.

મગ.

મુદ્રો બલાઢયો મઙ્ગલ્યો હરિતઃ શારદોઽપરઃ ।

પીતઃ પ્રચેતો બલાકો માધવઃ પરિકીર્તિત ॥ ૩૧ ॥

મુગ્ધ, અલાઢ્ય, મંગલ્ય, હારિત, શારદ, પિત, પ્રચેત, બલાક, માધવ, એ નામ મગનાં છે.

વનમુદ્રસ્તુવરકો રાજમુદ્રસ્તુ સ્વઙ્કઃ ।

મુદ્રો રૂક્ષો લઘુર્ગ્રાહી કફપિત્તહરો હિમ ॥ ૩૨ ॥

વનમુગ્ધ, વુવરક, રાજમુગ્ધ, જાંડક એ વગણકે મગનાં નામ છે. મગ-લુખા, હલકા, ઝાડાને બાંધનાર અને કફ પિત્તનો નાશ કરનાર છે તથા ઠંડાં છે.

સ્વાદુરલ્પાનિલો નેત્ર્યો વર્ણ્યોઽપ્યેતદ્ગુણઃ સ્મૃતઃ ।

હરિતઃ પ્રવરસ્તેષાં તચ્છાકં તિક્તમુત્તમમ્ ॥ ૩૩ ॥

મગ—સ્વાદીષ્ટ, થોડાક વાપણ, આંખને દ્રાવદ્રાવાળા, કાનની ને સુશોભિત કરનાર. લીલા મગ બહુ એટ છે, તેનું શાક કંઠક કંઠનું થાય છે.

અડદ.

માષો જીર્ણકરો ધારી ધવલો રાજમાશકઃ ।

માષો ગુરુઃ સ્વાદુપાકઃ સ્નિગ્ધો વૃષ્ણોઽનિલાપહઃ ॥ ૩૪ ॥

માષ, છર્ણકર, ધારી, ધવળ, રાજ્યાષક એ નામ અડદનાં છે. અડદ ભારે, ખાવામાં સ્વાદીષ્ટ, ચીકણા, વીર્યને મજાશુત બનાવનાર અને વાયુનો નાશ કરે છે.

उष्णः स तर्पणो बल्यः शुक्रलो बृंहणः परम् ।

भिन्नमूत्रकफस्तन્યमेदःपित्तकफप्रदः ।

गुदकीलादितश्वासपक्तिगूलानि नाशयेत् ॥ ૩૨ ॥

ગર્મ છે, તૃપ્તી કરે છે, બળ આપે છે, વીર્યને ઉત્પન્નવે છે, ધાતુને મજાશુત બનાવે છે તથા મૂત્ર, કફ, દુધ ને પેદા કરે છે તથા કફ પિત્તને પેદા કરે છે. અડદ—ગુદાના ખીસ (ચરમ) લકવો, શ્વાસ, પાશ્વાશ્વળનો નાશ કરે છે.

ચોળા (ડાલરિયા).

राजमाष; स्वादुरूक्षः कषायस्तर्पणो लघुः ।

ग्राही वातकफस्तन्यबहुवर्चोरुधिप्रदः ॥ ૩૩ ॥

રાજમાષ અર્થાત લેવિયા-ચોળા-સ્વાદ, લુપ્તા, તુરા, હલકા અને ઝાડાને બાંધનાર છે તથા વાયુ, કફ, દુધ, વધારે મળ અને ભોહીને પેદા કરે છે.

મઠ.

मकुष्टको मकुष्टः स्यान्निष्पावो बल्लकः स्मृतः ।

मकुष्टो वातलो ग्राहि कफपित्तहरो गुरुः ।

वान्तिजिन्मधुरः पाके कृमिकृज्ज्वरनाशनः ॥ ૩૪ ॥

મકુષ્ટક, મકુષ્ટ, નિષ્પાવ, બલ્લક એ નામ મઠનાં છે. મઠ—વાયુકર્તા, ઝાડાને બાંધનાર છે. કફ, પિત્તનો નાશ કરે છે, ભારે છે. છર્દિનો નાશ કરે છે. પાકમાં મીઠા છે, કૃમિને ઉત્પન્ન કરે છે અને તાવનો નાશ કરે છે.

વાલોળીયા.

નિષ્પાવોઽનિલપિત્તાસ્રમુત્રસ્તન્યકરઃ સરઃ ।

વિદાહુષ્ણો ગુરુઃ શ્લેષ્મશોકૃચ્છ્રકનાશનઃ ॥ ૨૮ ॥

નિષ્પાવ, અર્થાત રાજશીખી-વાલોળીયા, રક્તપિત્ત, મૂત્ર, દુધને ઉત્પન્ન કરે છે. સારક છે, અગ્રા કરે છે, ગર્ભ અને બારે છે, કફ અને શોળ ઉત્પન્ન કરે છે તથા વીર્યનો નાશ કરે છે.

વટાણા.

વર્તુલસ્તુ સતીનઃ સ્યાદ્ધરેણુઃ સ્વલ્પવર્તુલઃ ।

વર્તુલઃ શીતલો ગ્રાહિ કફપિત્તહરો લઘુઃ ।

વિપાકે મધુરો રુક્ષો હરેણુસ્તદ્ગુણઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૯ ॥

વર્તુલ, સતીન, હરેણુ, સ્વલ્પવર્તુલ એ નામ વટાણાનાં છે. વટાણા—દંડા, ઝાડાને યાંધનાર, કફ અને પિત્તનો નાશ કરનાર છે; હલકા છે, પાકમાં મીઠા અને લુખા છે, હરેણુમાં પણ એવાજ ગુણો રહેલા છે.

ચોળા.

કલાયઃ સ્વઙ્ઙિકઃ પ્રોક્તસ્રિપુટઃ સુદ્રસ્વઙ્ઙિકઃ ।

કલાયઃ કફપિત્તઘ્નો ગ્રાહિ શીતોઽતિવાતલઃ ।

ત્રિપુટોઽપિ ગૃૈરેવં તચ્છાકં કફપિત્તજિત્ ॥ ૪૦ ॥

કલાય, ખંડિક, ત્રિપુટ, સુદ્રખંડિકા, એ નામ ચોળાનાં છે. ચોળા—કફપિત્તનો નાશ કરે છે; ઝાડાને યાંધે છે; વાયુને વધારે છે, ગવારમાં પણ એવાજ ગુણો છે; ગવારની શીંગોતું શાક-કફ પિત્તનો નાશ કરે છે. એની જાત વટાણાંને મળતી છે.

ચણા.

ચળકો હરિમન્યઃ સ્યાદ્વાજિમન્યશ્ચ જીવનઃ ।

ચળકઃ શીતલો રુક્ષો રક્તપિત્તકફાપહઃ ।

લઘુઃ કષાયો વિષ્ટમ્ભી વાતલઃ કુષ્ટનાશનઃ ॥ ૪૧ ॥

ચણક, હરિમંચ, વાજમંચ, જીવન એ નામ ચણાનાં છે. ચણા ઠંડા, લુખા, રક્તપિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે, હલકા છે, તુરુ છે, અંધક્રોશ કરે છે. વાયુ કરે છે અને ક્રોડનો નાશ કરે છે.

મસૂર.

મસૂરિકારિર્મસૂરિર્મઙ્ગલ્યા પાણ્ડુરાપલઃ ।

મસૂરિર્મધુરઃ પાકે સંગ્રાહી શીતલો લઘુઃ

કફપિત્તાસ્રજિદ્વલ્યસ્તચ્છાકં લઘુ તિત્તકમ્ ॥ ૪૨ ॥

મસૂરિકારી, મસૂરિ, મંગલ્યા, પાંડુરાપળ એ નામ મસૂરનાં છે. મસૂર ખાવામાં મીઠો, ઝાડાને આંધનાર, ઠંડો, હલકો, કષ અને રક્ત-પિત્તનો નાશ કરે છે. તથા મળને ઉત્પન્ન કરે છે, એનું શાક હલકુ અને કડવું છે.

કળથી.

કુલત્થશ્ચક્રકશ્ચક્રઃ કુલાલો વનજઃ પરઃ ।

અપરા દક્ષપ્રસાદા ચ ચક્ષુષ્યા ચ કુલંત્થિકા ॥ ૪૩ ॥

કુળત્થ, ચક્રક, ચક્ર, કુલાલ, વનજ, અપરા, દક્ષપ્રસાદા, ચક્ષુષ્યા કુલંત્થિકા.

કુલાલી લોચનહિતા કુમ્ભકારી મલાપહા ।

કુલત્થઃ કટુકઃ પાકે કષાયો રક્તપિત્તજિત્ ૪૪ ॥

કુલાલી, લોચનહિતા, કુમ્ભકારી, મલાપહા એ નામ કળથીનાં છે, કળથી—પાકમાં તીખી, તુરી અને રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર છે.

લઘુર્વિદાહી વીર્યોષ્ણઃ શ્વાસ કાસ કફાનિલાન્ ।

હન્તિ દિકાશ્મરિ શુક્ર દગાનાહાન્સ પીનસાન્ ॥ ૪૫ ॥

તે હલકી છે, દાહ કરે છે, વીર્યમાં ગર્ભ પડે છે, તથા શ્વાસ ખાંસી, કફ, વાયુ, હેડકી, પથરી, વીર્ય, આંખના રોગ, આંધ્રો, પીનસનો નાશ કરે છે.

સ્વેદ સંગ્રાહકો ગુલ્મમેદઃ કૃપાંહરઃ સરઃ ।

વન્યો વિશેષતઃ શીતો નેત્રામય વિષાપહઃ ॥ ૪૬ ॥

તથા પરસેવાને બંધ કરે છે, કળાશી-ગોળો, મેદ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે. તથા સારક છે, જંગલી કળથી-વણા ભાગે ઠંડી અને આંખના અને ઝેરના વિકારોને દૂર કરે છે.

તલ.

તિલ પુષ્પ સ્તૈલ ફલાસ્તિલ પિજ્જોઽપરઃ સિતઃ ।

જાતિલો વનજાતઃ સ્યાદાઢકી તુવરી મતા ॥ ૪૭ ॥

તિલપુષ્પ, તૈલરણ, તિલપિંજ, સિત, જાતિલ, વનજાત એ નામ તલનાં છે, આઢકી, તુવરી એ નામ તુવરનાં છે.

તિલઃ કષાયો મધુર સ્તિક્તકઃ કટુકો રસે ।

તિલો ગ્રાહિ ગુરુઃ સ્વાદુઃ સ્નિગ્ધોઽસ્રાકફ પિત્તલઃ ॥ ૪૮ ॥

તલ-તુરા, મીઠા, કડવા, રસમાં તીખા, બંધકોશ કર્તા, બારે, સ્વાદુ અને ચીકટ્યુક્ત ચીકણા છે, તથા લોહિ, કફ, પિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે.

વલયઃ કેશ્યો હિમ સ્પર્શસ્ત્વચ્ચો વ્રણહિતઃ પરમ્ ।

વન્યોઽલ્પ મૂત્રકૃચ્છ તુ નાશનોઽગ્નિ મતિપ્રદઃ ॥ ૪૯ ॥

તથા બળ આપે છે, વાળોને વધારે છે, ઠંડા છે, આમડીને દ્રાવ્યદાવાળા તથા ધાને પુરનાર છે, વગડાઉ તલ-થોડા મૂત્રલ અને ધાતુનો નાશ કરનાર છે પરંતુ જઠરાગ્નિ અને બુદ્ધિને વધારે છે.

કૃષ્ણઃ શ્રેષ્ઠ તમસ્તેષુ શુક્રલો મધ્યમઃ સિતઃ ।

અન્યે હીન તરા પ્રોક્તા સ્તજ્ઞૈ રક્તાદય સ્તિલાઃ ॥૬૦॥

કાળા તથા બધા તરો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, વીચ ઉપનવનાર છે. ધોળા તથા મધ્યમ ગુણવાળા છે અને સાક્ષ તથા પંડીતોએ નબળા બહેલા છે.

તુવર.

તુવરી ગ્રાહિણી શીતા લઘુઃ કફ વિષા સ્તજિત્ ॥૬૧॥

તુવરી (તુવર) જાડાને રોકે છે, ડંડી છે, હલકી છે, અને કફ, એર, બોલીવિકારનો નાશ કરે છે.

અતસી.

અતસી મમૃણા નીલપુષ્પા ચેલૂત્તમા હુમા ।

અતસી શુક્રદષ્ટિઘ્નિ સ્નિગ્ધા વાતાસ્રજિદ્ગુરુઃ ॥ ૬૨ ॥

અતસી, મમૃણા, નીલપુષ્પા, ચેલુત્તમા, હુમા એ નામ અતસીનાં છે, અતસી વીચ અને દ્રષ્ટીનો નાશ કરે છે, ચીકણી છે, વાતરક્તનો નાશ કરે છે તથા બારે છે.

કુસુમ્બી.

કુસુમ્બં વાર્દ્ધકી પીતમલકં વસ્ત્રરઙ્ગનિ ।

તદ્દીજં કિરટી લઘ્વી તથા શુદ્ધ પયોતરા ॥ ૬૩ ॥

કુસુમ, વાર્દ્ધકી, પીત, અસાક, વસ્ત્રરંજની, એ નામ કુસુમ્બીનાં છે. કિરટી, લઘ્વી, શુદ્ધ પયોતરા એ નામ તેના બીજનાં છે.

કુસુમ્બં વાતલં કૃચ્છ રક્તપિત્ત કફાપહમ્ ।

કિરટયતસી વહુ દિષ્ટા વિશીષા દ્વિષ નાશિની ॥૬૪॥

કુસુમ્પી-વાયુકર્તા, મૂતકૃમ્લ, રક્તપિત્ત, કદનો નાશ કરે છે, તેનાં ખીયાં અળસીના જેવા ગુણો ધરાવે છે, પરંતુ વધારામાં ઝેરનો નાશ કરનારાં છે.

સરસવ.

સર્ષપઃ કટુકઃ સ્નેહો મુતઘ્નો રક્ષિતા ફલઃ ।

તુદ્ધુમોઽન્યઃ સઙ્ગઘ્નઃ સિદ્ધાર્થઃ સ્વેતસર્ષપઃ ॥૫૫॥

સર્ષપ, કટુક, સ્નેહ, મૂતઘ્ન, રક્ષિતાઘ્ન, તુર્તુમ, સિદ્ધાર્થ, સ્વેત સર્ષપ, એ નામ સરસવનાં છે.

રાજિકા વાસુરી રાજી મુતીક્ષ્ણઃ કૃષ્ણ સર્ષપઃ ।

સર્ષપઃ કફ વાતઘ્નૌ સ્તિક્ષ્ણોઽષ્ણો રક્તપિત્ત કૃત્ ॥૫૬॥

રાજિકા, વાસુરી, રાજી, મુતીક્ષુ, કૃષ્ણ સર્ષપ એ નામ રાષ્ટ્રનાં છે, સરસવ-કફ અને વાયુનો નાશ કરનારા છે; તેજ છે, ગર્ભ છે અને રક્તપીત્તને ઉત્પન્ન કરે છે.

કિચ્છિદ્રુક્ષોઽમિદ કણ્ડૂકૂષ્ઠકોષ્ઠકૃમ્નિહરેત્ ।

રાજિકાસ્તદગુણા જ્ઞેયાસ્તીક્ષ્ણાષ્ટીમા ત્રિશેષતઃ ॥ ૫૭ ॥

તથા થોડાક લુખા છે જહરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે અને ખસ, કોડ, ગળાના ચરમનો નાશ કરે છે, રાષ્ટ્રમાં પણ આવાજ ગુણ હોય છે અને તેજ તથા તીખી વધારે હોય છે.

શણુ.

શણઃ પ્રોક્તો માતુલાની જન્તુતન્તુર્મહાશણઃ ।

શણો હિમો મૂર્ચ્ચાઘ્ની તત્પુષ્પં પ્રદરાસ્રજિત્ ॥ ૫૮ ॥

શણુ-માતુલાની, જન્તુ તન્તુ, મહાશણુ એ નામ શણુનાં છે. શણુ ઠંડું બારે, જાડાને રોકનાર અને પુત્ર, પ્રદર તથા લોહીવીકારને ટાળે છે.

તૃણધાન્ય.

કંગૂશ્યામાકનીવારવરકોદાલનર્તકાઃ ।

વરટ્ટિકા તોદપર્ણી કોદ્રવશ્ચ મધૂલિકા ॥ ૬૯ ॥

કંગૂ, શ્યામક, નીવાર, વરક, ઉદાળ, નર્તક, વરટ્ટિકા, તોદ-
પર્ણી, કોદ્રવ, મધુલિકા,

નન્દમિસ્રી વેણુયવા પ્રિયઙ્ગુઃ કોરદૂષકઃ ।

ગવેધુકા નલો નાલી મુકુન્દં વારિકાદિકમ્ ॥ ૬૦ ॥

તૃણધાન્યં લઘુ સ્વાદુ કટુપાકિ વિલેખનમ્ ।

રૂક્ષોષ્ણં વદ્ધનિસ્યંદં વાતપિત્તપ્રકોપનમ્ ॥ ૬૧ ॥

નંદીમુખી, વેણુયવા, પ્રિયંગુ, કોરદૂષક, ગેવધુકા, નવ, નાલી,
મુકુંદ, વારિકા, વીગેરે તૃણધાન્ય છે. તૃણધાન્ય-હલકા, શ્યાદુ, ખાવામાં
તીખાં, દોષને ઉપેકનાર, લુખાં, ગર્મ, બંધકોશ કરનાર તથા વાત-
પીતને કોપાવે છે.

પીતતણ્ડુલિકા કઙ્ગુઃ પ્રિયઙ્ગુઃ કર્કટી મતા ।

સિતકઙ્ગુસ્તુ મુસટી રક્તઙ્ગુસ્તુ શોધિકા ।

ચીનાકઃ કાકકઙ્ગુઃ સ્યાચ્છ્યામાકઃ શણકઙ્ગુકઃ ॥ ૬૨ ॥

પીતતણ્ડુલિકા, કંગુ, પ્રિયંગુ, કર્કટી, સિતકંગુ, મુસટી, રક્ત-
કંગુ, શોધિકા, ચીનાક, કાકકંગુ, શ્યામક, શણકંગુ,

શાલ્યાદયઃ કઙ્ગુભેદાઃ કોદ્રવઃ કુરસઃ સ્મૃતઃ ।

કોદ્રવઃ કોરદૂષઃ સ્યાદુદ્રાલો વનકોદ્રવઃ ।

પ્રિયઙ્ગુઃ પિત્તજિદૃષ્યો મગ્નસન્ધાનકૃગુરુઃ ॥ ૬૩ ॥

શાલી વીગેરે બધાં કાંગના ભેદ છે, કોદ્રવ, કુરસ, કોરદૂષ,
ઉદાળ, વનકોદ્રવ, એ નામ કોદ્રવનાં છે, કાંગ પિત્તનો નાશ કરે છે,
વીર્યને મજ્જુત બનાવે છે, બાગેલાને સાંધે છે તથા બારે છે.

શ્યામાકઃ શોષણઃ શીતો રૂક્ષઃ પિત્તકફાપહઃ ।

કોદ્રવઃ શીતલો ગ્રાહી વિપપિત્તકફાઙ્ગયેત્ ॥ ૬૪ ॥

શામો, શોષચુકર્તા, ઠંડો, લુપ્તો, પીત કફનો નાશ કરનાર છે
કાદરા-ઠંડો, ઝાડાને રોકનાર તથા ઝેર, પિત્ત, કફનો નાશ કરે છે.

નિવાર (નવાર) (ખંડી).

નિવાર ઉટિકા નાહી મુનિત્રીહિર્મુનિપ્રિયઃ ।

નીવારઃ શીતલો ગ્રાહી પિત્તઘ્નઃ કફવાતકૃત્ ॥૬૫॥

નિવાર, ઉટિકા, નાહી, મુનિત્રીહિ, મુનીપ્રિય એ નામ નવારનાં
છે. નવાર ઠંડો, ઝાડાને આંધનાર, પિત્તનો નાશ કરનાર અને કફ
વાયુને ઉપશ્મવે છે.

બુવાર.

યાવનાલો દેવધાન્યં જુહોલિર્જુહ્વલોઽનલઃ ।

યાવનાલઃ સ્વાદુશીતો વાતલઃ કફપિત્તજિત્ ॥૬૬॥

યાવનાલ, દેવધાન્ય, બુન્હોલી, બુન્હણ, અનલ એ નામ બુવાર-
નાં છે. બુવાર ઠંડો, સ્વાદીષ્ઠ, વાયુકર્તા અને કફપિત્તનો નાશ કરે છે.

થેગ.

ગવેધુકા કર્ષણી સ્યાદ્રોજિહ્વાઽઽકર્ષિણી મતા ।

ગવેધુકા કટુઃ સ્વાદ્વી કાર્શ્યકૃત્કફનાશિની ॥૬૭॥

ગવેધુકા, કર્મણી, ગોજીહવા, આકર્ષિણી એ નામ થેગનાં છે.
થેગ-તીખા, સ્વાદુ, દુઃખજાપણું લાવે છે, તથા કફનો નાશ કરે છે.

અપવાસિં વ્યાધિહતમનાર્ત્તવમભૂમિજમ્ ।

નવં જન્ત્વાદિભિર્જુષ્ઠં ન ધાન્યં ગુણવન્મતમ્ ॥૬૮॥

કાયાં, રોગીષ્ઠ, કટુ વીના ખરાય જમીનમાં ઉત્પન્નનાં નવાં
અને જંતુચાળાં અનાજ ગુણ વગરનાં માનેલાં છે.

ધાન્યં નવમભિષ્યન્દિ ગુરુ સ્વાદુ કફપદમ્ ।

વર્ષોષિતં સર્વધાન્યં ગૌરવ પરિમુશ્ચતિ ॥૬૯॥

નવું અનાજ આંખને નુકસાનકર્તા છે, ભારે, સ્વાદુ, કઠકર્તા, એક વર્ષ ઉપરાંતનું અનાજ હલકાં છે.

न मुञ्चति तदा वीर्यं क्रमान्मुञ्चन्त्यतः परम् ।

विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढं दृष्टिदूषणम् ॥७०॥

સામાન્ય રીતે એક વર્ષ સુધી અનાજ પોતાનું વીર્ય (તાકાત) પાછું તથા ભારેપાછું તજતું નથી. તે ઉપરાંત ક્રમેક્રમે ઉજળાપાછું, ભારેપાછું, અધકોસપાછું, કઠણપાછું, આંખને નુકસાન કરવું છોડી દે છે તથા હલકુ અને તાડીદે પચી જનાર થાય છે.

एतेषु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिताः ।

रूढाः पुराणविरसा न तथा गुणकारिणः ॥७१॥

इति श्रीमदनपालनिघण्टौ धान्यगुणवर्णनं नाम

दशमो वर्गः ॥ १० ॥

એ અનાજોમાં જવ, ઘઉં, તલ, અડદ નવાં ઉત્તમ છે, જુનાં પડવાથી તે ગુણુ કરતાં નથી.

એ પ્રમાણે ધાન્યના ગુણુ વર્ણનનો દશમો વર્ગ પૂર્ણ થયો.

राधा हरिं चरणयोः पतितं कराभ्यां कोपाज्जघान तमु-
दीक्ष्य पुनर्हसन्तम् । तत्पादयोः समपतच्चकिता भिया
तामुत्थापयञ्जयति कैतवगोपवेषः ॥ १ ॥

અનાવડી ગોવાળીયાના વેષમાં રાધાના ચરણમાં પડતાં ક્રોધ-
યુક્ત અનેલી રાધા હાથથી મારતાં હસવા માંડેલા શ્રીકૃષ્ણને જોઈ
આશ્ચર્યતાથી ગરકાવ બની ભગવાનના ચરણ કમળમાં પડેલી રાધાને
ઉઠાડનારા ગોપ વેષધારી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો જય થાઓ.

આહાર.

આહારો મોજનં જગ્ધિર્નિત્યશોજીવનં તથા ।

આહારો બલકુત્સયઃપિણનો દેહધારકઃ ।

ઓજસ્તેજઃ સ્વરોત્સાહધૃતિસ્મૃતિમાતિમદઃ ॥ ૨ ॥

આહાર, ભોજન, જગ્ધિ, નિત્યક્રા, જીવન એ નામ આહારનાં છે, ખાવાનાં ખોરાક—પુરત બળ આપે છે, તૃપ્તિ કરે, દેહને ટકાવી રાખે છે, તથા બળ, તેજ, આદિ, આનંદ, ધીરજ, સ્મૃતિ, બુદ્ધિને આપે છે.

ચોખા [ભાત].

મક્તમન્થસ્તુ મિસ્સાઽદ્ધકરં દીદિવિરોદનઃ ।

મક્તં વદ્ધિકરં પથ્યં તર્પણં મૂત્રલં લઘુ ॥ ૩ ॥

મક્ત, મંથસ, મિસ્સા, અદ્ધકર, દીદિવિ, ઓદન એ નામ ચોખા (ભાત) નાં છે. ચોખા—અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર, પથ્ય, (માદ્રક આવનાર) તૃપ્તિ કરનાર, પેશાબ ઉપાવનાર અને હલકા છે.

સુધૌતં પ્રસ્તુતં ચોષ્ણં વિશદં ગુણવન્મતમ્ ।

અધૌતમસ્તુતં શીતં ગુરુ વૃષ્યં કફપ્રદમ ॥ ૪ ॥

સારી રીતે ધોએલા અને સારી પેઠે નિચોવેલા ચોખા—ગરમ, રૂપાળા અને ગુણકારી છે, નહિ ધોએલા તથા નહિ નિચોવેલા ચોખા ઠંડા, ભારે, વીર્યને મળ્યુત બનાવનાર તથા કફ કર્તા છે.

મૃષ્ટતણ્ડુલકં રુચ્યં સુગન્ધિ કફજિલ્લુ ॥

મક્તં માંસં ફલં ક્ષીરં વૈદલામ્લાદિસાધિતમ્ ।

સ્નેહશાકૈર્ગુરુતરં વૃષ્યં બલ્યં કફપ્રદમ્ ॥ ૫ ॥

શેકેલા ચોખા રુચિકર્તા છે, સારી વાસવાળા અને કફનો નાશ કરનારા છે તથા હલકા છે તથા માંસ, ફળ, દુધ, કઠોર, ખટારસમાં ચીકટવાળા પદાર્થમાં, શાકમાં ચડેલા ચોખા બહુ ભારે, વીર્યને ઉપ-જાવનાર, બળ આપનાર તથા કફકર્તા છે.

રસૌદનો ગુરુવૃષ્ણો બલ્યો વાતજ્વરાપહઃ ।

ધોલં ભક્તં ગ્રહણ્યર્શઃ શ્રમઘ્નં પાચનં હિમમ્ ॥ ૬ ॥

માંસના રસમાં ચઢાવેલા ચોખા ભારે છે, વીર્યને મજબુત બનાવે છે, બળ આપનાર, વાયુના તાવનો નાશ કરે છે તથા પાચન બને છે હંડા છે.

ભાતનું ઓશામણ.

અત્યુષ્ણાનાં બલહરં શીતમૃષ્ણં ચ દુર્જરમ્ ।

અતિક્ષિન્નં ગ્લાનિકરં દુર્જરં તણ્ડુલાન્વિતમ્ ॥ ૭ ॥

અતિશય ગર્મ, બળનો નાશ કરે છે, હંડુ છે, ગર્મ છે, પચવામાં વાર લાગે છે, બહુ ચડી ગએલ, બેચેની ઉતપન્ન કરે છે તથા કણકી અને ચોખા વાળુ હોય તો તે પચવામાં ભારે છે.

સૌમનસ્યં બલં પુષ્ટિમુત્સાહં હર્ષણં સુખમ્ ।

સ્વાદુ સઙ્ગનયેદન્નમામં સ્વાદુ વિપર્યયમ્ ॥ ૮ ॥

ચઢેલા ચોખા—મનની સુદરતા, બળ, પુષ્ટિ, આનંદ, ઊર્મંગ, સુખને ઊપજાવે છે તથા સ્વાદીષ્ટ છે; કાચા ચોખા ખરાબ સ્વાદ-વાળા છે.

પેયાદિલક્ષણ.

યવાગૂઃ પદ્મણે તોયે સંસિદ્ધા વિદલદ્રવા ।

ચતુર્ગુણે તુ સંસિદ્ધા વિલેપી ઘનસિક્થિકા ॥ ૯ ॥

છ ગણા પાણીમાં પકાવેલી અને પાતળા (જેતું પાણી, દાણા જુદા જુદા રહે) તેને યવાગૂ કહે છે, અને ચાર ગણા પાણીમાં પકાવેલ જાડી (જેમાં પાણી અને અન્ન એક થઇ જાય) તેને વિલેપી કહે છે.

પેયા સિક્થ્યાન્વિતા તોયે ચતુર્દશગુણીકૃતા ।

મઘ્દશ્ચતુર્દશગુણે સિદ્ધસ્તોયે ત્વાસિક્થિકઃ ॥ ૧૦ ॥

ચૌદ ગણા પાણીમાં પકાવેલ કણકી સાથેનીને પેયા કહે છે, ચૌદ ગણા પાણીથી કણકી વીના પકાવેલ તેને મંડા કહે છે.

યવાગુ.

યવાગૂગ્રહિણી તૃષ્ણાજ્વરઘ્ની વસ્તિશોધની ॥ ૧૧ ॥

યવાગૂ ઝાડાને રોકે છે, તૃષ્ણા અને તાવનો નાશ કરે છે, બ-
સ્તિને શોધે છે.

વિલેપી.

વિલેપી દીપનીં બલ્યા તદ્વા સંગ્રાહિણી લઘુઃ ।

ત્રણાક્ષિરોગિણાં પથ્યા તર્પણી તૃદ્જ્વરાપહા ॥ ૧૨ ॥

વિલેપી, જઠરાગ્નિને સતેજ કરે છે, બળ આપે છે, શરીરને
તાકાદ દે છે, ઝાડાને રોકે છે, હલકી છે, ધા અને આંખના રોગ-
વાળાને શાયદવાળી છે. તૃપ્તી કરે છે, તથા તરપ અને તાવનો
નાશ કરનારી છે.

પેયા

પેયા કુક્ષિગદ્ધાંતિજ્વરસ્તમ્ભાતિસારજિત્ ।

રુચ્યશિકૃલ્લઘુર્દોષમલ્લસ્વેદાનુલોમની ॥ ૧૩ ॥

પેયા, કુક્ષિરોગ, જલ કચરાવી, તાવ, ઝાડો એનો નાશ કરે
છે. એ રુચિ અને જઠરાગ્નિને પેદા કરે છે તથા પિત્તનો તાવ,
કફ, થાક એનો નાશ કરે છે.

મંડ.

મળ્દો ગ્રાહિ લઘુઃ શીતો દીપનો ધાતુ સામ્યકૃત્ ।

સ્ત્રોતો માર્દવ કૃત્પિત્ત જ્વરશ્લેષ્યશ્રમાપહઃ ॥ ૧૪ ॥

મંડ—ઝાડાને રોકે છે, હલકો છે, ઠંડો છે, અગ્નિદીપન છે,
ધાતુઓ સમાનતામાં રાખે છે, કાનને સુધારે છે તથા પિત્તના તાવનો
અને થાકનો નાશ કરે છે.

વ્યામંડ.

વાવ્ય મળ્હો યૈર્ધૃષ્ટૈર્લાજ મળ્હસ્તુ શાલિભિઃ ।

વાવ્ય મળ્હો લઘુર્ગ્રાહી શૂલાનાહત્રિદોષજિત્ ॥ ૧૫ ॥

સેકેલા જવથી બનાવેલો વ્યામંડ કહેવાય છે. તથા સેકેલા ડાંગરના ચોખ્ખાથી અથવા વરીના ચોખ્ખાથી બનાવેલાને લાજમંડ કહે છે, વ્યામંડ-હલકો, ઝાડાને રોકનાર તથા શળ, આશ્રે, ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.

નવજ્વરેઽપિ પથ્યોઽયં પહોલ માગધાન્વિતઃ ।

લાજ મળ્હો લઘુર્ગ્રાહી સઘઃ પાચન દીપનઃ ॥ ૧૬ ॥

તથા તાવમાં પશુ પરવળ અને પીપળના મીશ્રણવાળો વ્યામંડ માદક આવે છે, તથા લાજમંડ હલકો, ઝાડાને રોકનાર અને તુરત ખચી જનાર તથા દીપન છે.

અષ્ટગુણ મંડ.

તળ્હુ લૈરર્દ્ધ મુગ્દાર્શઃ કિઞ્જિઙ્ગૈસ્તુ પાર્ચિતઃ ।

દિઙ્ગુ સિન્ધૂત્થ ધનિકા પત્રત્રિકટુ સંસ્કૃતઃ ॥ ૧૭ ॥

થોડીક શેકેલી મગની દાળ અને ચોખ્ખાને ચડાવી તેમાં હોંગ, સિંધવ, ધાણા, તજ, સુકં, મરી, પીપર મેળવવાથી.

જ્ઞેયઃ સોઽષ્ટ ગુણો મળ્હો જ્વર દોષ ત્રયાપહઃ ।

રક્તઃ ક્ષુદ્રો ધકઃ પ્રાણ દીપનઃ શીતલો લઘુઃ ॥ ૧૮ ॥

અષ્ટગુણ મંડ થાય છે, તે તાવ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે, લોહીને સુધારે છે, પ્રીયકર છે, લુપ્ત લગાડે છે, જીવન છે, અગ્નીને જગાડે છે તથા હલકો અને ઠંડો છે.

મખનાયૂષ.

યૂષ સ્મૃતો વૈદલાનામષ્ટાદશગુણેઽમ્ભસિ ।

મુદ્ગાનામુત્તમો યૂષો દીપનઃ શીતલો લઘુઃ ।

ત્રણોઢ્વર્જત્રુરુદાઢકફાપિત્તજ્વરાસ્રજિત્ ॥ ૧૯ ॥

મગ વગેરે કઠોર અનાજ અદાર ગણા પાણીમાં પકાવેલું હોય તેને યૂષ કહે છે, તેમાં મગનો યૂષ વધારે ઉત્તમ થાય છે. તે જઠરાગ્નિને જગાડે છે, ઠંડો અને હલકો છે, ઘા, ઉર્ધ્વજતુ રોગ, દાહ, કફ, પિત્તનો તાવ, લોહિવિકારનો નાશ કરે છે.

દાડમ અને આમળાનો યૂષ.

દાડિમામલકૈર્યૂષઃ પિત્તવાતહરો લઘુઃ ॥ ૨૦ ॥

દાડમ અને આમળાનો યૂષ પિત્તવાયુનો નાશ કરે છે તથા હલકો છે.

મગ અને આમળાનો યૂષ.

મુદ્ગામલકયૂષસ્તુ મેદનઃ કફપિત્તજિત્ ।

તૃદ્દાહશમનઃ શીતો મૂર્છાશ્રમમદાપહઃ ॥ ૨૧ ॥

મગ અને આમળાનો યૂષ જાડાને ખસેડનાર તથા કફ પિત્તનો નાશ કરે છે તથા તૃષા અને બળતરાને શાન્ત કરે છે, ઠંડો છે તથા મૂર્છા, મહેનત અને મદનો નાશ કરે છે.

કળથીનો યૂષ.

કુલ્લથયૂષો ગુલ્માર્શઃકફવાતાશ્મશ્કર્કરાઃ ।

તૂનીપ્રતૂનીમેદાંસિ નિહન્તિ ત્વગ્નિકૃત્સરઃ ॥ ૨૨ ॥

કળથીનો યૂષ—ગોળો, અર્શ, કફ, વાયુ, પથરી, પેશાબમાં સાકર જવી તથા તૂની, પ્રતૂની અને મેદ રોગનો નાશ કરે છે તથા અગ્નિને ઉપજાવે છે તથા જાડો કર્તા છે.

મગની દાળ અને મૂળાનો યૂષ.

સૂપ્યમૂલકજો યૂષો ગલગ્રહકફજ્વરાન્ ।

હન્તિ શ્વાસપ્રતિશ્વાયકામમેદોઽરુચિક્રિમીન્ ॥ ૨૩ ॥

મગની દાળ અને મૂળાનો યૂષ—ગલગ્રહ, કફ, તાવ, શ્વાસ, પ્રતિશ્વાય, ખાંસી, મેદ, અરુચિ, કૃમી એનો નાશ કરે છે.

અણાનો યૂષ.

ચળકૈર્વિદ્ધિતો યૂષોઽનુષ્ણસ્તુવરકો લઘુઃ ।

રક્તપિત્તપ્રતિશ્યાયકાસપિત્તકફાપહઃ ॥ ૨૪ ॥

અણાનો યૂષ—ગર્ભ નથી, તુરો અને હલકો છે, રક્ત પિત્ત, પ્રતિશ્યાય, ઉધરસ, પિત્ત, કફ એનો નાશ કરે છે.

મઠનો યૂષ.

મુકુષ્ઠયૂષઃ સંગ્રાહી પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહઃ ।

લઘુઃ સન્તર્પણઃ પથ્યો લ્ઘ્યઃ પીનસકાસજિત્ ॥ ૨૫ ॥

મઠનો યૂષ—ઝાડાને રોકે છે, પિત્ત અને કફના તાવનો નાશ કરે છે, હલકો છે, તૃપ્તી કરનાર, અને માફક આવનાર છે, શરીરને બળ આપે છે તથા પીનસ અને ઉધરસનો નાશ કરે છે.

યૂષઃ કૃતાશ્વ્યો લવણસ્નેહકૃદ્વારિસાધિતઃ ।

અકૃતસ્તૈર્વિના સિદ્ધઃ ક્રમાદ્ગુરુલઘૂ ચ તૌ ॥ ૨૬ ॥

મીઠું અને ઝોસામણથી પકાવેલો યૂષ—ભારે અને મીઠા વગરનો યૂષ અકૃત યૂષ હલકો છે.

સામાન્ય યૂષ.

યૂષા ગોરસ ધાન્યામ્લ ફલામ્લાદિ મિરન્વિતાઃ ।

યથોત્તર ગુરુતરા વાતઘ્ના રુચિકારિણઃ ॥ ૨૭ ॥

દહિં, કાંજી, ખાટારસ વીગેરેથી તૈયાર કરેલ યુષ એટલે દહિં-થી કાંજી અને કાંજીથી ખાટારસ ઉતરોતર ભારે અને વાયુનો નાશ કરનાર તથા રુચિકર્તા છે.

યૈરન્નૈરોષ ધૈર્યૈશ્વ કૃતા મણ્ઢાદયો બુધૈઃ ।

વિચાર્ય તદ્ગુણાનેતાં સ્તદ્ગુણાનેવ નિર્દિશેત્ ॥ ૨૮ ॥

જે અનાજ અને ઔષધોથી મંડ વીગેરે કરેલા યૂષના ગુણોનો વિચાર કરી તેમાં રહેલા ગુણો વૈદ્યોએ વિચારવા જોઈએ.

સૂપ્યનામ, ગુણ

સૂપ્યં તુ સૂપ્યકો મૃષ્ટૈઃ શિર્મ્બીર્જૈર્નિસ્તુષૈઃ કૃતઃ ॥ ૨૯ ॥

સૂપ્ય, સૂપ્યક, એ દાળનાં નામ છે, છાંડાવાળી મગ અડદની દાળ સૂપ્ય કહેવાય છે.

સૂપ્યં વિષ્ટમ્બિ રૂક્ષં સ્યાન્નિરમ્લં તુ વિશેષતઃ ।

નિસ્તુષં મૃષ્ટ સિદ્ધં તલાયવં સુતરાં વ્રજેત્ ॥ ૩૦ ॥

સૂપ્ય—અંધકોશ કરે છે, અને લુખી છે, ખટાશ વગરની સૂપ્ય બહુજ લુખી છે, છાંડાં સિવાયની અને શેકલી દાળ બહુજ હલકી છે.

ખીચડી.

કચિત્સ માષૈઃ કાપ્યેવં કૃશરા તિલતણ્ડુલૈઃ ।

કૃસરા બલકૃદ્ગ્રહ્યા સિદ્ધા તણ્ડુલવૈદલૈઃ ॥ ૩૧ ॥

કૃશરા શુક્રલા બલ્યા ગુરુઃ પિત્ત કફપ્રદા ।

દુર્જરા પુષ્ટિ વિષ્ટમ્બમલત્તદ્વા તનાશિની ॥ ૩૨ ॥

અડદ અને ચોખા મેળવી કરવાથી ખીચડી થાય છે, કોઈ તલ અને ચોખાની ખીચડી બનાવે છે, એ ખીચડી—બળ આપનાર અને ઝાડાને રોકે છે. ચોખા અને દાળની ખીચડી વીર્ય ઉપજાવે છે, બળ આપે છે, ભારે છે, પિત્ત અને કફને આપનારી છે, પચવામાં વાર લાગે છે, તથા પુષ્ટી, અંધકોશ, ઝાડો એને ઉપજાવે છે તથા વાયુનો નાશ કરે છે.

ક્ષિપ્રા.

ક્ષિપ્રાપિ તદ્ગુણસેષા સુધાન્યગુણ કારિણી ॥ ૩૩ ॥

ક્ષિપ્રા—માં પલુ ખીચડીના ગુણ છે અને સારા અનાજના જેવા ગુણો કરે છે.

ખીર.

ક્ષેરેયી પરમાન્નં સ્યાત્પાયસં ક્ષાર તણ્ડુલૈઃ ।

ક્ષેરેયી દુર્જરા બલ્યા ધાતુપુષ્ટિ પ્રદા ગુરુઃ ।

વિષ્ટમ્ભિની હરોત્પિત્ત રક્તતૃષ્ણાગ્નિમારુતાન્ ॥ ૩૪ ॥

ક્ષેરેયી, પરમાન્ન, પાયરી એ ખીરનાં નામ છે, દુધ અને ચો-
ખાતી ખીર થાય છે, ખીર પચવામાં વાર લાગે છે, બળ આપનાર,
ધાતુને પુષ્ટ કરનાર તથા બારે છે તેમજ અંધક્રાંત કરે છે, રક્તપિત્ત,
તરસ, અગ્નિ, વાયુ એનો નાશ કરે છે.

રાજ ખાંડવ.

ગુડાદિપકં કથિતમામમાન્ન ફલં પુનઃ

સ્નેહૈલાનાગરૈર્યુક્તો જ્ઞાતવ્યો રાજ સ્વાણ્ડવઃ ॥ ૩૫ ॥

ગોળ વીજેરેયી પકાવેલા કવાથ અને કાચી આંબલી, તેલ,
ઘંભાયચી, સુક એ ચીજો મેળવેલી બનાવટને રાજખાંડવ કહે છે.

સિતારુચક સિન્ધૂત્યૈઃ સવૃક્ષામ્લ પરુષકૈઃ

નિમ્બૂ ફલ રસૈર્યુક્તો રાગો રાજિ કયા કૃતઃ ॥ ૩૬ ॥

સાકર, સંચળ, સીધવ, બીજેર, સિંધુનો રસ અને રાષ્ટ એનો
રાગ થાય છે.

સ્વાણ્ડવા મધુરામ્લા દિરસ સંયોગ સંભવાઃ ।

દીપના બૃહ્નારુચ્યા સ્તિક્ષિણા ત્દયાઃ શ્રમા પદાઃ ॥૩૭॥

મીઠા, ખાટા રસથી બનેલો ખાંડવ, જઠરાગ્નિને જગાડે છે.
ધાતુને મજબૂત બનાવે છે, રચિને ઉપજાવે છે, તેજ અને તાકાત
આપનાર છે તથા યાકનો નાશ કરે છે.

આન્નામલકલેહા યા ત્દયા બુદ્ધિ બલપ્રદાઃ ।

તર્પણારોચનાઃ સ્તિગ્ધા મધુરા ગુરવસ્તથા ॥ ૩૮ ॥

કરી અને આંખાનો લેહ-શરીરને તાકાત આપનાર, બુદ્ધિનો
વધારો કરનાર, બળ આપનાર અને તૃપ્તી કર્તા છે, રચિને ઉપજાવે
છે. તથા ચિકિત્સા અને બારે છે.

રસાલા,

રસિતં દધિમધ્વાજ્યમરી ચૈલાદિ સંસ્કૃતમ્ ।

મથિતં કાન્ત માનિન્યા કર્પૂર પરિ વાસિતમ્ ॥ ૩૯ ॥

સાકર, દહિં, મધ, ધી, મરીયાં, ઇલાયચી સાથે ચતુર ઓના હાથથી વલોવેલા અને કપૂર નાંખેલાને રસાલા (સિખંડ) કહે છે.

રસાલા સિલ્વરા પ્રોક્તા માર્જિકા માઝ્જિકા બુધૈઃ ।

રસાલા શુકલા વલ્યા રોચની વાત પિત્તજિત્ ॥ ૪૦ ॥

રસાલા, શિખરા, માર્જિકા, માઝ્જિકા, એ નામ રસાલાનાં છે, રસાલા વીર્યને આપનાર, બળ આપનાર, રચિકર્તા તથા વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે.

સ્તિગ્ધાગુરુઃ પ્રતિશ્યાયં વિશેષણ વિનાશયેત્ ॥ ૪૧ ॥

એ ચિકણી, બારે અને વધારામાં સળેખમનો નાશ કરે છે.

પાનક.

દ્રાક્ષામ્લિકાપરુષાદિજલં સ્વળ્હાદિમિશ્રિતમ્ ।

મરીચાર્દ્રકર્પૂરચાતુર્જાતાદિસંસ્કૃતમ્ ॥ ૪૨ ॥

દ્રાક્ષ, આમલી, ફાલશા વીગેરે રસામાં ખાંડ વીગેરેથી સંપૂર્ણ અને મરી, આદુ, કપૂર, તજ, ઇલાયચી, તેજપત્ર, નાગકેશર આદીથી બનાવેલાને પાનક કહે છે.

પાનકં દ્વિવિધં તસ્માદમ્લાનમ્લવિભેદતઃ ।

દ્રાક્ષાસ્વર્જૂરકાશ્મર્યસમધૂકપરુષકૈઃ ॥ ૪૩ ॥

અમ્લ અને વગર અમ્લ એમ બે ભેદ પાનકના છે--દ્રાક્ષ, ખારેક. ખજુર, શેરડી, મહુડાં, ફાલસાથી યુક્ત,

પણસારાભિધં પાનં ચન્દ્રસૂર્યાધિવાસિતમ્ ।

પાનકં મૂત્રલં ત્દયં પ્રીણનં તુ શ્રમાપહમ્ ॥ ૪૪ ॥

તથા કપૂર કેશર વીગેરેથી પંચસાર નામનો પાનક થાય છે, પાનક-મૂત્રકર્તા શરીરને તાઘત આપનાર, પુષ્ટિકર્તા અને થાકનો નાશ કરે છે.

યથાદ્રવ્યગુણં તત્તુ ગુરુ લઘ્વાદિ નિર્દિશેત્ ।

પશ્ચસારાભિર્ધં પાણ્ડુતૃષ્ણાદાહશ્રમાપહમ્ ॥ ૪૫ ॥

મૃદ્વીકં શ્રમદાહાસ્રપિત્તક્રમતૃષાપહમ્ ।

રૂક્ષાણાં કોમલં ત્દયં પાચનં ચ બલપ્રદમ્ ॥ ૪૬ ॥

તે પાનક જે દ્રવ્યોથી કરવામાં આવ્યો હોય તેમાં તે દ્રવ્યોના મોટા, નાના જે ગુણો હોય તેવા ગુણ સમજવા અને તે પાનક-પાન્ડુ, તૃષ્ણા, બળતરા, થાકનો નાશ કરે છે. મૃદ્વીક પાનક-થાક, બળતરા, રક્ત પિત્ત, બેચેની અને તૃષાનો નાશ કરે છે, સુકી પ્રકૃતીવાળાને દલકો, અને શરીરને તાકાત આપનાર છે, પાચનકર્તા તથા બળ આપનાર છે.

અમ્લિકાયા રસસ્તૃષ્ણાકૃમિદાહશ્રમાપહઃ ॥ ૪૭ ॥

આમલીનો રસ, તૃષા, કૃમિ, બળતરા, થાક એનો નાશ કરે છે.

સાદક.

નિઃસ્નેહં દધિ નિર્મથ્ય પચેચ્છર્કરયાન્વિતમ્ ।

સવ્યોષદાહિમાજાજિઃ સદકોઽયમુદાત્દતઃ ॥ ૪૮ ॥

ધી વગરના દહીને વલોવી તેમાં ખાંડ નાંખી પકાવવા પછી તેમાં સુક, મરી, પીપળ, દાડમના દાણા, જીરું મેળવેલાને સાદક કહે છે.

સદકો રોચનઃ સ્વર્યઃ પિત્તાનિલહરો ગુરુઃ ।

દીપનસ્તર્પણો બલ્યઃ શ્રમક્રમતૃષાપહઃ ॥ ૪૯ ॥

સાદક—રૂચિને ઉત્પન્ન કરે છે, સાદને સુધારે છે, પિત્ત વાતનો નાશ કરે છે, બારે છે, અસિને સતેજ કરે છે, તૃપ્તિ કરે છે, બળ આપવામાં ઠીક છે તથા થાક બેચેની અને તૃષાનો નાશ કરે છે.

પોલિકા.

વિકોલર્કર્કટદ્રાક્ષાકણ્ટકારિવિપાચિતાઃ ।

મળ્હકાદ્યા યથાપૂર્વ ગુરુવો વૃંહણા મતાઃ ॥ ૫૦ ॥

સિંગોડા, કૌચના ખીજ, દ્રાક્ષ, મોચરસ એના સંયોગથી બનાવેલ મંડા આદી ઉત્તરોત્તર કૃમી બારે અને ધાતુને પુષ્ટ કરે છે.

મળક: સૂચિત: સૂક્ષ્મ: કર્પૂરાદિષુ પાચિત: ।

સ એવ કિશ્ચિત્સ્થૂલસ્તુ વૃષે: પૂપાલિકા મતા ॥ ૫૧ ॥

સુંદર અને મહીન તથા કપુરમાં પકાવેલ માંડા સર્વોત્તમ છે, તે કંધક મોટા હોવાથી પંડીતાએ તેને પૂપાલિકા કહ્યા છે.

અઙ્ગારકર્કટી સૈવ વિજ્ઞેયાઙ્ગારપાચિતા ।

અત્યુષ્ણો મળક: પથ્ય: શીત: સ ગુરુરુચ્યતે ॥ ૫૨ ॥

અંગારા ઉપર પકાવેલ અંગાર કર્કટી કહેવાય છે, વધારે ગરમ મંડાહીત કર્તા છે, તથા ઠંડોમંડા ભારે છે.

અઙ્ગારમળકો ગ્રાહી લઘુર્દોષત્રયાપહ: ।

પોલિકા કફકૃદ્વલ્યા પિત્તલા વાતનુદ્ગુરુ: ॥ ૫૩ ॥

અંગાર મંડક અર્થાત અંગારા ઉપર ચડાવેલ મંડા (બાટી) જાડાને રોકનાર, હલકા અને ત્રીદોષનો નાશ કરનાર છે, પોલી-કફ કર્તા, બળમાં હાયદાવાળી અને પિત્ત કર્તા છે, વાયુનો નાશ કરે છે તથા ભારે છે.

અઙ્ગારકર્કટી બલ્યા વૃંહણી શુક્રલા લઘુ: ।

દીપની કફત્વદ્રોગપીનસશ્વાસવાતજિત્ ॥ ૫૪ ॥

અંગાર કર્કટી (બાટી) બળ આપનાર, ધાતુ મજબુત કરનાર, વીર્ય આપનાર હલકી અને જઠરાને પ્રદીપ્ત કરે છે. તથા કફ, હૃદય રોગ, પીનસ, શ્વાસ અને વાયુનો નાશ કરે છે.

ડાંગરના ચોખા ખાવાના ગુણો.

શાલિપિષ્ટકૃતા મક્ષ્યા નાતિબલ્યા વિદાહિન: ।

અવૃષ્ટ્યા ગુરવ: શ્લેષ્મકફપિત્તપ્રકોપના: ॥ ૫૫ ॥

ડાંગરના ચોખા દળીને બનાવેલા પદાર્થ—વધારે બળ આપતા નથી તેમ દાહ પણ કરતા નથી. હલકા નહીં પણ ભારે છે તથા કફ અને પિત્તને કાપાવે છે.

ધાતુ ખાવાના ગુણ.

ગોધૂમવિહિતા મધ્યા વલ્યાઃ પિતાનિલાપહાઃ ।

વૈદલા વાતલા મધ્યા ગુરુવસ્તુવરા હિમાઃ ॥ ૬૬ ॥

ધાતુનો બનાવેલા ખોરાક, બળ આપનાર અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે, અડદ, મગ વીગેરે અન્નનુ ખાવા—ભારે, તુર, અને ઠંડુ છે.

અડદ ખાવાના ગુણ.

માષપિષ્ટકૃતા મધ્યા વલ્યાઃ પિત્તકફપ્રદાઃ ॥ ૬૭ ॥

અડદને દળી ખાવાથી—બળ આવે છે તથા પિત્ત કફને આપે છે.

ગોળ સાથેનાં ખાણાંના ગુણો.

વિચાર્યાન્નગુણાન્મધ્યાનન્યાનપિ વિનિર્દિશેત્ ।

ગૌડિકા ગુરવો મધ્યા વાતઘ્નાઃ કફશુકલાઃ ॥ ૬૮ ॥

અન્નના ગુણોનો વિચાર કરી જે અન્નથી પદાર્થ બનાવે એવા ગુણ તેમાં હોય છે. ગોળમાં બનાવેલા પદાર્થ ભારે અને કઠ્ઠ તથા વીર્યને આપનાર છે.

ધીના પદાર્થના ગુણ.

ઘૃતપાચિત્તમધ્યાસ્તુ વલ્યાઃ પિત્તકફપ્રદાઃ ॥ ૬૯ ॥

ધીમાં બનાવેલા પદાર્થ ખાવાથી—બળ વધે છે, તથા કફ અને પિત્તનો નાશ કરે છે.

તેલના પદાર્થના ગુણ.

તૈલજા દક્ષમીરઘ્નાસ્તૂષ્ણાઃ પિત્તાસ્રદૂષણાઃ ॥ ૬૦ ॥

તેલમાં બનાવેલા પદાર્થ ખાવાથી—વાયુનો નાશ થાય છે, ગર્ભ છે અને રક્તપિત્તનો ઉપશ્વ થાય છે.

દુધના પદાર્થના ગુણ.

દુગ્ધલોહિતગોધૂમશાલિપિષ્ઠાદિનિર્મિતાઃ ।

વાતપિત્તહરા મધ્યા ત્વચાઃ શુક્રબલપ્રદાઃ ॥ ૬૧ ॥

દુધમાં ઘડુ અને ડાંગરના ચોખા આદીનો ઘોટ બાંધી બનાવેલા પદાર્થ ખાવાથી—વાયુ અને પિત્તનો નાશ થાય છે, શરીરને બળ આપે છે, તથા વીર્ય અને તાકાતને વધારે છે.

ધેખર.

વિचार्यान्नगुणान्भक्ष्यानन्यानपि विनिर्दिशेत् ।

ક્ષીરેણ મર્દિતં ચૂર્ણં ગોધૂમાનાં સુગાલિતમ્ ॥ ૬૨ ॥

અત્તના ગુણોનો વિચાર કરી જુદા જુદા પદાર્થો ખાવાના થાય છે, ઘડના મેંદાને સારી રીતે ખારીક આળી દુધમાં બાંધવો.

विस्तार्य सर्पिषा युक्तं ततः श्वेतविमिश्रितम् ।

घृतपुरोऽयमुद्दिष्टः कर्पूरमरिचान्वितः ॥ ૬૩ ॥

ધી નાંખી, ધીમાં ચકવવો—પછી તેમાં સફેદ ખાંડ અને કપૂર, મરી સાથે મેળવવાં તેને ધેખર કહે છે.

समितो मर्दितः क्षीरनारिकेलसितादिभिः ।

अवगाह्य घृते पके घृतपुरोऽपरः स्मृतः ॥ ૬૪ ॥

મેંદાને ધી દુધ, નારિકેળ, સાકર વિગેરે મેળવી ગુંદવો તેનો વેલો (વાટો) કરી ધીમાં પકવવો તો એ ધેખર બીજી જાતનો થાય છે.

घृतपुरो गुरुवृष्यो तृद्यः पित्तानिलापहः ।

सद्यः प्राणप्रदो बल्यः क्षतजिद्वृहणः परः ॥ ૬૫ ॥

ધેખર—બારે, વીર્યને મજબુત કરનાર, શરીરને બળ આપનાર, પિત્તવાતનો નાશ કરનાર, તુરત પ્રાણ આપનાર, બળ આપનાર અને ધાવને પુરે છે તથા ધાતુઓને મજબુત બનાવે છે.

સંયાવ.

समितां सर्पिषा भृष्टां श्वेतां मरिचमिश्रिताम् ।

एलालवङ्गकर्पूरचूर्णादिपरिसंस्कृताम् ॥ ૬૬ ॥

મેંદાને ધીમાં શેકી તેની ટીકડીઓ બનાવી તેમાં મરી, ઈલાયચી, લવંગ, કપૂર એતું ચૂર્ણ અને ખાંડ મેળવે પછી,

ક્ષિપ્ત્વાન્યસમિતાલમ્બપુટેષ્ટુ સુઘૃતે ષચેત્ ।

તતઃ સ્વળ્હે ન્યસેત્પક્કં સંયાવોઽયમુદાહૃતઃ ॥ ૬૭ ॥

ચોખ્ખા ધીમાં તળવી, પછી પાકી ખાંડની ચાસણીમાં મેળવવી તેને સંયાવ કહે છે.

સમિતા મધુદુગ્ધેન મર્દયિત્વા સુશોભનમ્ ।

પચેદ્ ઘૃતોત્તરે સ્વળ્હે ન્યસેત્પક્કં નવે ઘટે ॥ ૬૮ ॥

સારા મેંદાને ગોળ અને દુધમાં ગુંદી ધીમાં સેકવો તેમાં એ પાણી ખાંડ મેળવી પાકા નવા ઘામાં નાંખી-

તતો મારિચચૂર્ણેલાશુભ્રાચૂર્ણાવચૂર્ણિતમ્ ।

કુર્યાત્કર્પુરસંયુક્તં સંયાવમમૃતોપમમ્ ॥ ૬૯ ॥

પછી તેમાં મરી, ઈલાયચી. વાંસકપૂરતું ચૂર્ણ મેળવે એ સંયાવ અમૃતના જેવી ઉપમાવાળો છે.

ખાંડના પદાર્થના ગુણો.

મર્દયિત્વા તુ સુમિતામપુષ્પાસ્તનવઃ કૃતાઃ ।

પક્ત્વા ઘૃતેઽસિતે પાકે મણ્ડિતાં મધુશીર્ષિકા ॥ ૭૦ ॥

મેંદાને ધી અને પાણીથી ગુંદી નાની નાની પુરીયો બનાવી ધીમાં તળી લેવી, પછી ખાંડની ચાસણી ચડાવવી તેને મધુશીર્ષિકા કહે છે.

ઘૃતને મર્દિત્વો તોયૈઃ સમિતાં મૃદુ મર્દયેત્ ।

માતુલુક્કત્વચા સ્વળ્હિપકેનાદ્રકપુરિતમ્ ॥ ૭૧ ॥

મેંદાને ધી અને પાણીથી યુક્તિસર ખાંધી (ગુંદી) તેમાં બીન્ને-રાની હાલ, પીપર, સુંઠ ભરી,

વિધાય પ્પકં વૃત્તં ગન્ધાદ્યં કેશરાન્વિતમ્ ।

પક્ત્વા સર્પિષિ સ્વળ્હે ચ મલિતો મધુશીર્ષકઃ ॥ ૭૨ ॥

ગોળપૂરી બનાવી તેમાં સુગંધિક દ્રવ્યો અને કેશર ભરી ધુધરા બનાવી ધીમાં તળી કાઢી, ખાંડની ચાસણી ચડાવવાથી મધુશીર્ષિકા થાય છે.

માલપુઆ.

સમિતાં ગુહતોયેન ગેલયિત્વા સુગાલિતમ્ ।

ઘૃતે વિસ્તાર્ય વિપચેત્સુવૃત્તાન્મૃદુપ્પકાન્ ॥ ૭૩ ॥

મેંદામાં ગોળ, પાણી મેળવી-ધીમાં સારી રીતે તળવાથી માલ-પુઆ થાય છે.

દહીના માલપુઆ.

શાલિપિટ્ટં યુતં દધ્ના મર્દયિત્વા ઘૃતે પચેત્ ।

વેષ્ટયેત્પક્વણ્ડેન સુવૃત્તાન્દધિપુપકાન્ ॥ ૭૪ ॥

ડાંગરના ચોખ્ખાને દળી તેના મેંદાને દહીંમાં મેળવી ધીમાં પકાવેલ અને પછી ચાસણીમાં ડુબાવી કાઢેથી દહીંના માલપુઆ થાય છે.

સંયાવા મધુશીર્ષાદયાઃ શુપકા દધિસમ્ભવાઃ ।

ગુરવો વૃંહણા ત્દયા વૃણ્યાઃ પિત્તાનિલાપહાઃ ॥ ૭૫ ॥

મધુશીર્ષિકા, સંયાવ, પુઆ અને દહીંથી બનાવેલા માલપુઆ વીઝેરે બારે, ધાતુને મજબુત કરનાર, શરીરને તાકાત આપનાર, વીર્યને ઘટ બનાવનાર, તથા પિત્ત અને વાયુને નાશ કરે છે.

एते संस्कारभेदेन विविधास्तेऽपि तद्गुणाः ॥ ७६ ॥

જુદી જુદી રીતીથી બહુ બનાવના અને છે તથા ઉપર બતાવેલ ગુણોને કરે છે.

વિસ્મંદ.

દધિક્ષીરસમે પક્ત્વા ત્વર્દ્ધમાગાવશેષિત ।

આપચેદ્રક્તશાલીનાં તળ્ડુલાંસ્તિલસંયુતાન્ ।

પિજાલપનસાદીનાં બીજમુષ્ટિ સમાપચેત્ ॥ ૭૭ ॥

દહીં અને દુધ બરાબર ભાગે લઈ, પકાવવાં, જ્યારે અડધ ભાગ શેષ રહે ત્યારે તેમાં રાતા ડાંગરના ચોખ્ખા, તલ, પિસ્તાં, ચારોજી (બદામ) ના બીજોને મેળવી પકાવવાં.

क्षीर तुल्यं घृतं चैव शर्करा चैवतत्समा ।

સિદ્ધસ્ત્રિકઢુકોપેતઃ કર્પુરેણાધિવાસિતઃ ॥ ૭૮ ॥

અને દુધના જોટલુમ ધી અને તેટલીજ ખાંડ મેળવી સુક, મરી,
ધોપરતું ચુર્ચું મેળવવું અને કપુર મેળવે

एष विस्यन्दनो नाम देवलोकेऽपि दुर्लभः ।

यस्मात्પકેऽपિहि घृतं स्यन्दते सर्वतोमुखम् ॥ ७९ ॥

તે વિસ્મદ દેવલોકને પણ દુર્લભ છે, એ કારણથી પાકેલામાં
બધી બાળુએથી ધી ઝરે છે.

तस्मात्सूपविधानज्ञैर्विस्यन्दो विधिवत्स्मृतः ।

विस्यन्दो बृंहणो तृद्यः पित्तानिलहरो गुरुः ॥ ८० ॥

એટલા માટે સૂપ શાસ્ત્રને બાળુવાવાળાઓએ વિધિસર વિસ્મદ
કહ્યો છે. વિસ્મદ—ધાતુને પુષ્ટ કરે છે, શરીરને બળ આપે છે, પીત
અને વાયુનો નાશ કરે છે તથા ભારે છે.

લાપ્સી. (લાપસી, શીરો.)

समितां भर्जयेत्तप्ते घृतं श्वेतां ततो न्यसेत ।

वारिमज्जादिसंयुक्तां पयसा योजयेत्तदा ॥ ८१ ॥

મેંદાને ગર્ભ ધીમાં શેકી પછી, ખાંડ અને પાણી. બદામ પીસતાં
અને દુધ મેળવે.

एषैलादियुता तज्ज्ञैर्लाप्सिका ललिता मता ।

लाप्सिका बृंहणी वृष्या वातपित्तहरा गुरुः ॥ ८२ ॥

પછી હલાયતી વીગેરે નાંખે. વૈષ્ણ લોકોએ સુંદર લાપ્સી કહી
છે, લાપ્સી ધાતુને અને વીર્યને મજબુત કરે છે, વાતપીત્તનો નાશ
કરે છે તથા ભારે છે.

સુત્રેણી.

फेनिका पुटिनी शुभ्रा वातपित्तहरा लघुः ।

लक्षणं फेनिकादीनां सूपशास्त्राद्विचारयेत् ॥ ८३ ॥

ફેનિકા, પુટિની, શુભ્રા એ નામ સુત્રફેણીનાં છે. સુત્રફેણી—વાત-પિત્તનો નાશ કરે છે તથા હૃદયકી છે. ફેણી વીગેરેના લઘુચુ સૂપશાસ્ત્રથી વિચારી જોવાં જોઈએ.

લાડુ.

મોદકા લડુકાઃ પ્રોક્તાસ્તે ચનિકવિધા મતાઃ ।

તેષાં પક્ત્વપ્રાપ્તાનાં ન્યમેદ્રોઽનૂમગાહિતામ્ ॥ ૮૪ ॥

મોદક, લડુ, એ નામ લાડુનાં છે, એ ઘણા પ્રકારના થાય છે; ખડેના મેંદાનાં મુઠીયાં ધીમાં તળી, ખાંડી, ચાળી તેમાં ધી મેળવી તેના લાડુ બનાવવામાં આવે છે તે સાધાર લાડુના નામથી ઓળખાય છે.

દાધિ ક્ષીર મુષ્ટિજુષ્ટં સપિતા માષપિષ્ટકઃ ।

સૂરણાર્દ્રકકુષ્માણ્ડશાલૂલામિષમત્સ્યકાઃ ॥ ૮૫ ॥

દહી, દુધ, મુઠીયા, મેંદો અડદનો આટો, સૂરણ, આદુ, કાળુ, ચોખ્ખા, માંસ, માછલું.

ઇત્યાદિ ભિર્વહુ વિદ્યાઃ કલપાસ્તે સૂપશાસ્ત્રતઃ ।

દ્રવ્યં વિચાર્ય મતિર્માસ્તદ્ગુણાનપિ નિર્દિશેત્ ।

મોદકા દુર્જરાતૃણ્યા બલ્યાઃ પિતા નિલાપહઃ ॥ ૮૬ ॥

વીગેરે મેળવવાથી સૂપશાસ્ત્ર (ભોજન બનાવવાનું શાસ્ત્ર) અનુસાર ઘણા પ્રકારના થાય છે, બુદ્ધિવાળા વૈદ્ય કૃત્યોનો વિચાર કરી જેવા દ્રવ્યથી બનાવવામાં આવેલ હોય તેવા તેના ગુણ સમજે—તે બળ આપનાર અને વાત પિત્તનો નાશ કરે છે.

વડા.

માષ મુક્લાદિ પિષ્ટોત્થાઃ કટુકા વટિકાદયઃ ।

તત્કારણ ગુણા જ્ઞાત્વાતદ્ગુણાનપિ નિર્દિશેત્ ॥ ૮૭ ॥

અડદ અને મગના આટાના બનાવેલ વડાં, તીખાં છે. મગ અડદના ગુણ સમજી તેના ગુણો વિચારી લેવા.

માષાણાં ઘટકો હૃદ્યો બલ્યો વાતહરો ગુરુઃ ।

વિષ્ટમ્ભી ધોલ વટકો વિદાદી પવના પહઃ ॥ ૮૮ ॥

અડદનાં વડાં શરીરને તાકાત આપે છે, બળ કરે છે, વાયુનો નાશ કરે છે, અને ભારે છે, ધોલ વડાં અંધક્રાશ કરે છે, દાદ કરે છે, અને વાયુનો નાશ કરે છે.

શાણ્ડકો વટકો દષ્ટિ નાશનો દોષલો ગુરુઃ ॥ ૮૯ ॥

શાંડવટક અર્થાત કાંજનાં વડાં દષ્ટિનો નાશ કરે છે, દોષ ઉપ-જાવે છે તથા ભારે છે.

તુષામ્બુ વટકો સત્યઃ પિતલઃ કફ વાત જિત્ ।

ઈન્ડલી શુકલા રુક્ષા વિષ્ટમ્ભી કફ વાત કૃત્ ॥ ૯૦ ॥

તુષાં વટક અર્થાત જવોની કાંજના વડા રૂચિ ઉપજાવે છે. પિત્તને ઉપજાવે છે. તથા કફ વાયુનો નાશ કરે છે, પકૌડી-ચીર ઉત્પન્ન કરે છે, કુખી છે, અંધક્રાશ કરે છે કફ વાયુને ઉપજાવે છે.

સોમાલિકા.

સોમાલિકા ગુરુર્ઘૃણ્યા રોચની પિત્તનાશિની ॥ ૯૧ ॥

સુદાહી-ભારે છે, પુષ્ટિ કર્તા છે, રૂચિને ઉપજાવે છે અને પિત્તનો નાશ કરે છે.

જલેખી.

દ્વિ પ્રસ્થાં શુદ્ધ મપિતાં પ્રસ્થં ગોમધૂમાલિતમ્ ।

વિમર્ચ પયસા સ્થાપ્યં વ્રજેચાવત્તદમ્લ તામ્ ॥ ૯૨ ॥

એકશો અઠાવીશ તોલા ચોખ્ખો મેંદો ભેધ તેમાં ચોસઠ તોલા બહુતું સત્ત્વ મેળવી દુધમાં ડોળી (રાખડી કરી) અઠાઇ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી રાખી મુકવું.

સચ્છિદ્રે નારિ કેલસ્ય ષાત્રે નિશ્ણિપ્ય નિર્મલે ।

પરિ ભ્રામ્ય ઘૃતે તેતે મન્દા ગ્રોતુ વિપાચયેત્ ॥ ૯૩ ॥

પછી તે નારીએજની કાયલી કાણાવાળીમાં નાંખી, ધીની તપા-
વેલી તાવડીમાં કુડાળાં, કુડાળાં પાડી તળી કાઢી

કર્પુરવા સિતે પકે વિજ્ઞેયા નૃપવલ્લભા ।

સૂપકં કંકણાકારાં સિતાલેહે વિનિક્ષિપેત્ ॥ ૧૪ ॥

સુંદર, કપુર મેળવેલ ખાંડની ચાસણીમાં નાંખી કાઢી લે, તે
રાત્રી લોકોને ખાવા લાયક જણેથી કહેવ છે.

સાતુ કુણ્ઢાલિકા નામ્ના પુષ્ટિ કાન્તિ વલ્લભદા ।

ધાતુ વૃદ્ધિકરા વૃણ્યા હૃદ્યા ચેન્દ્રિયતર્પણી ॥ ૧૫ ॥

એનું નામ કુંડલીકા છે—(જણેથી) તે પુષ્ટી, કાન્તી, ખજ,
ધાતુ વીર્ય, તાકાતને આપવાવાળી છે તથા તમી આપે છે.

તસ્યામમ્લ ત્વમાપ્તાયાં ન્યસેદ્રો ધૂમગાહિતામ્ ॥ ૧૬ ॥

જ્યારે જણેથીનો ખમીર (ખીર) વધારે ખાદું થઇ જાય
ત્યારે તેમાં થોડો મેદો ઉમેરી લેવો જોઈએ.

—:૦:—

કંસાર.

ગૌધૂમા ઘાસ્તુ કુલ્માષા અર્દ્ધસ્વિન્ના મતાઃકચિત્ ।

કુલ્માષા ગુરુવો રૂક્ષા વાતલા મિન્નવર્ચસઃ ॥ ૧૭ ॥

ઘણુ આદીનો કંસાર કાઠ થોડો સિઝાવે છે તથા કાઠ વધારે
સિઝાવે છે—તે બારે અને લુખો, વાયુકર્તા અને કાઠને ખસેડે છે.

—◆—

સતૂ.

નવીન નિસ્તુ પોદ્ગષ્ટા યવચુર્ણ ચસત્કવઃ ॥ ૧૮ ॥

નવીન, ચોખ્ખા જવ સેકેલા દળવા ॥ નીકળેલા આટાને સતૂ કહે છે.

—◆—

મન્ય.

સક્ત વસ્તુ ઘૃતાભ્યકાઃ શીત વારિ વિલોહીતાઃ ।

નાતિદ્રવો નાતિસાન્દ્રો મન્યઃ સદ્ધિઃ પર્કિર્તિતઃ ॥ ૧૯ ॥

ધીથી મોઢેલા ઠંડા પાણીથી બીજવેલા સત્ થાય છે જે ન વધારે પાતળો અને ન વધારે જડો એને સતપુરુષોએ મન્ય કહ્યો છે.

મ્યોબલ કરઃ સદ્યઃ પરિણામે જલાવહઃ ।

મોહ તૃષ્ણા ક્ષયચ્છર્દિ કુષ્ટ દાહ શ્રમાઞ્ચયેત્ ॥ ૧૦૦ ॥

મન્ય—બળને વધારે છે, એકંદર વધારે બળ આપનાર છે તથા મોહ, તૃષ્ણા, ક્ષય, છર્દિ, ક્રોડ, બળતરા, થાક એનો નાશ કરે છે.

દ્રાક્ષા સિતે ક્ષુસ્વરસૈ મિશ્રા પિતાસ દ્વાહ જિત્ ।

દ્રાક્ષા મધુયુતા બલ્યા કફ શ્રમઃ મદા પહા ।

વર્ગ ત્રયા સમા યુક્તા દોષવર્વોઽનુલોમતઃ ॥ ૧ ॥

સાકર અને શેરડીના રસમાં આથેલી દ્રાક્ષ-રક્તપીત અને બળતરાનો નાશ કરે છે, મધમાં આથેલી દ્રાક્ષ બળ આપનાર અને કફ, થાક, મદ એનો નાશ કરે છે. સાકર અને શેરડીનો રસ, મધ એ ચીજોમાં આથેલી દ્રાક્ષ દોષ અને ઝાડાનું અનુલોમન કરે છે.

સક્તવો યવજાઃ શીતા દીપના લઘુવઃ સરાઃ ।

કફ પિત્ત હરા રુક્ષા લેખનાઃ પાનતસ્તુતે ॥ ૨ ॥

જવનો સત્-ઠંડો, અગ્નિ પદિત કરનાર, હલકો, સારક અને રક્તપીતનો નાશ કરનાર છે, લુપ્તો છે તથા દોષને કબેડનાર પીવાથી

સદ્યો બલપ્રદાઃ પથ્યા ધર્મા દિક્રાન્ત દેહિનઃ ।

નિસ્તુષે ભર્ત્રિતૈઃ પિષ્ટેશ્વળકૈઃ સયવૈ કૃતાઃ ॥ ૩ ॥

તુરંત બળ આપનાર, દેવતાથી બળેલા માણસને પથ્ય છે, છાંડા વગરના અને સેકેલા અને દળેલા ચણા અને જવથી કરેલા

સક્તવઃ શર્કરા સર્ષિર્મુક્તા ગ્રીષ્મેઽતિપૂજિતાઃ ।

ષિણ્ડી પ્રોક્તા ગુરુ સ્તેષાં પ્રવત્વાલ્લેહિકા લઘુઃ ॥ ૪ ॥

સત્ ખાંડ અને ધી સાથે મેળવી ગર્ભીના દહાડામાં લેવાને વધારે શ્રેષ્ઠ છે. સત્-ઓની પીંડી ભારે છે તથા દ્રવ્યવાળી લોહિકા હલકી છે.

ન ભુક્ત્વા નરદે સ્થિત્વા ન નિજ્ઞા માંનવાવહુન ।

ન જલ્લાન્તરિતાંસ્તદ્દિ સકુનચાન્ન કેવલાન્ ॥ ૫ ॥

ખાધા કંડે શત્રુ ખાવું નહિ, એ પ્રમાણેજ ખાવામાં ઘાંતને અ-
ડવા ન દે, રાતરે ખાવું નહિ, બહુ ખાવો નહિ, કેવળ પાણીવાળો
અથવા તો કેવળ પાણી વગરનો ખાવો નહીં.

લાજ.

મૃષ્ટ શાલ્યા દિજા લાજા ધાન્ય મૃષ્ટ યતોદ્રવાઃ ।

લાજા લઘુતરાઃ શીતા વલ્યાઃ પિત કફચ્છિદઃ ।

છર્યતીસારદાહાસ્રમેહમેદસ્તૃષાપહાઃ ॥ ૬ ॥

સેકલા ડાંગરના ચોખ્ખા તથા સેકલા જવથી લાજ થાય છે,
લાજ અર્થાત ખીણ (ધાણી) બહુજ હલકી, ઠંડી, બળકર્તા અને
પીત્ત, કર્શનો નાશ કરે છે. તથા છર્દિ, ઝાડો, બળતરા, લોહીવિકાર
પ્રમેહ, તૃષાનો પણ નાશ કરે છે.

ધાન્યા વિષ્ટમ્બિની રુક્ષા કફમેદોહરા ગુરુઃ ॥ ૭ ॥

ધાનની (અનાજની) ધાણી વિષ્ટમ્બ કરે છે (ઝાડાને રોકે
છે) સુખી છે, કફ અને મેદ વાયુનો નાશ કરે છે તથા ભારે છે.

પૂવા.

ષકાર્દ્રા વ્રીહયઃ સમ્યક્ પીડિતાઃ પૃથુકા મતાઃ ।

પૃથુકા ગુરવો વલ્યાઃ શ્લેષ્મલા વાતનાશનાઃ ॥ ૮ ॥

પાકેલી લીલી ડાંગરને શેકાને કાદવામાં આવે છે, તેને પૂવા
કહે છે, તે ભારે અને બળ આપનાર છે તથા કર્શકર્તા અને વાયુનો
નાશ કરે છે.

ઓળો.

શિવધાન્યૈરર્દ્રપક્વૈઃ સુમૃષ્ટૈર્હોલકો મતઃ ।

હોલકોડ્ડપાનિલો મેદઃ કફદો પક્ષભાવતઃ ॥ ૯ ॥

અડધા પાકવા આવેલ કોળા અન્નને સારી રીતે શેડી લેવામાં આવે તેને ઝાળો કહે છે. ઝાળો થોડોક વાયુ કરતા તથા મેદ અને કંઈક કષ્ટને ઉપજાવે છે.

પુંખ.

અપક્વઘૃતૈર્ગોધૂપૈરુલઞ્ચો લમ્બલમ્બિકૈઃ ।

લમ્બી કફપ્રદા વલ્યા લઘુઃ પિત્તાનિલાપહા ॥ ૧૦ ॥

વગર પાકેલા કાચા ઘડુને શેડી લેવા-તેને ઊશંચ, લંબ, લં-ખીકા, કહે છે-ચુજરાતી ભાષામાં તેને પોંખ અથવા પુંખ બોલે છે તે કફ કર્તા, બળ આપનાર, હલકો તથા પિત્ત અને વાયુનો નાશ કરે છે.

હિંગુપક્વે ધૃતે દત્ત્વા માંસમાલોઢય મર્જિતમ્ ।

માત્રયોષ્ણામ્બુ નિશ્ણિપ્ય પચેત્સમ્યગ્નિચક્ષણઃ ॥ ૧૧ ॥

હોંઘથી પકાવેલા ધીમાં શેકેલું માંસ મેળવી જોષ્ણતા પ્રમાણમાં ગરમ પાણી નાંખી ખુદીમાન પુરૂપ સારી રીતે પકાવે,

મરિચાર્દ્રકસંયુક્તં સુગન્ધિદ્રવ્યવાસિતમ્ ।

ગતદ્રવ્યં સુધાતુલ્યં પરિશુષ્કં તદુચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

મરી અને આદુ વીગેરે સુગંધિક દ્રવ્યો મેળવી તૈયાર કરેલું અમૃતના જેવું પરી શુષ્ક માંસ કહેવાય છે.

ધનદ્રવ્યોપલિપ્તં તત્પ્રદિગ્ધમિતિ કીર્તયતે ।

પ્રદિગ્ધં વાતજિહ્વલ્યં ગુરુ શુક્રવિવર્દનમ્ ॥ ૧૩ ॥

ધન દ્રવ્યોથી કાઢેલું માંસ પ્રદિગ્ધ કહેવાય છે, પ્રદિગ્ધ માંસ વાયુનો નાશ કરે છે, બળ આપે છે, બારે વીચનો વધારો કરે છે.

રસેન યુક્તં સરસં શૂલ્યં શૂલેન સંસ્કૃતમ્ ।

પરિશુષ્કં સ્થિતં સ્તિગ્ધં રોચન તર્પણં ગુરુ ॥ ૧૪ ॥

રસવાળું માંસ સરસ માંસ કહેવાય છે અને શ્યા કરેલું (સુ-કેલું) પકાવેલું માંસ શ્લેષ્મ માંસ કહેવાય છે. પરિશુષ્ક માંસ રાખી

મુકેલુ માંસ ચિકણું છે, રચિને ઉપખવે છે, તૂંધી કરતા છે તથા બારે છે.

बलमेधाग्निमांसौजः शुक्रवृद्धिकरं परम् ।

तदेवोल्लिप्तपिष्टत्वादुल्लिप्तं परिकीर्त्यते ॥ १५ ॥

બળ, બુદ્ધિ, અગ્નિ, માંસ, પરાક્રમ, વીર્યનો વધારો કરે છે, તે ઉલ્લીપ્ત પિષ્ટપણુથી ઉલ્લીપ્ત કહેવાય છે.

उल्लिप्तं गुरु पथ्यं तत्परिशुष्कसमं गुणैः ।

प्रदिग्धं वातजिद्वभ्यं गुरु शुक्रविवर्धनम् ॥ १६ ॥

ઉલ્લીપ્ત નામ વાળું માંસ બારે છે, પથ્ય છે, ગુણોમાં પરિશુષ્ક માંસના જેવું છે. પ્રદિગ્ધ માંસ વાયુનો નાશ કરે છે, બળ કરે છે, બારે છે અને વીર્યને વધારે છે.

सरसं तद्गुणं ज्ञेयं विशेषालघु दीपनम् ।

प्रोतं शूलेनं पिशितं सौरभाद्यम्बुना बहु ॥ १७ ॥

સરસ નામના માંસમાં પણ ઝેવાજ ગુણો રહેલા છે પણ વધારામાં હલકું અને અગ્નિને પ્રદક્ષિ કરનાર છે, શુક્રાવાના માટે પેરોવેલું તથા સુગંધીક પાણીથી.

लिप्तं विधूमैरङ्गारैः पाचितं शूलजमुच्यते ।

शूल्यं सर्वोत्तम मांसं लघु पथ्योत्तम मतम् ॥ १८ ॥

યુક્ત કરેલું, ધુણી વગરનું, અંગારાં ઉપર શેકેલું, શૂલ્ય માંસ કહેવાય છે શૂલ્ય માંસ બધા માંસોમાં ઉત્તમ છે, હલકું અને ઉત્તમ પથ્યવાળું છે.

अङ्गारादिषु यत्पक्वं प्रतप्तं तदुदात्तम् ॥ १९ ॥

અંગારા ઉપર શેકેલું માંસ પ્રતપ્ત માંસ કહેવાય છે.

मांसं दाडिमसिन्धूत्थं सौरभादिसमन्वितम् ।

पिष्टा पूपादिसंकल्पपक्वं पिष्टमिति स्मृतम् ॥ २० ॥

અનાર, (દાડમ) સિંધાલૂણ, સુમંધી પદાર્થ નાંખેલ માંસને વાટવાની પેઠે તવીમાં શેકેલું માંસ તેને પિષ્ટ માંસ કહે છે.

ભર્જિત સ્યાદ્ઘૃતાદૌ તુ મષ્ટા યત્સાધિતં પુનઃ ॥ ૨૧ ॥

ઘી આદીમાં શેકેલું માંસ ભર્જિત માંસ કહેવાય છે.

માંસં સૌરભસંલિપ્તં તન્દુપકં મધુપ્રમમ્ ॥ ૨૨ ॥

સુગંધી નાંખેલું તથા મદ જોવા રંગવાળું માંસ તંદુ પકવ કહેવાય છે.

પ્રદિગ્ધં સરસં પકં ભર્જિત મૃદુપાચિતમ્ ।

પ્રતપ્તં પરિશુષ્ક ચ શૂવ્યં યચ્ચાન્યદીદશમ્ ॥ ૨૩ ॥

પ્રલિપ્ત, સરસ, પકવ, ભર્જિત, મૃદુપાચિત, પ્રતપ્ત, પરિશુષ્ક, શુવ્ય, અને બીજાં એવી પ્રકારનાં—

માંસ તૈલેન મિદ્ધં તદીર્યોષ્ણં ગૂરુ પિત્તલમ્ ॥ ૨૪ ॥

માંસ તેલમાં બનાવેલું હોય તો તે વીર્યમાં ગર્ભ, બારે અને પિત્તકર્તા છે.

ઘૃત પકં તદેય સ્યાલ્લઘૂ રુચ્ય મપિતલમ્ ।

અત્યુષ્ણં વીર્યં બલદં દ્વયં દૃષ્ટિ પ્રસાદનમ્ ॥ ૨૫ ॥

ઘીમાં બનાવેલું માંસ હલકું, રચિ ઉપગતવનાર, પિત નહી કરનાર, વધારે ગર્ભ, વીર્ય અને બળને આપનાર, શરીરને તાકાત આપનાર, તથા આંખના તેજને વધારે છે,

ગોરસેહધાન્યામ્લફલામ્લકટુકાદિમિઃ ।

મિદ્ધં માંસં ભવેદ્દમ્બ્યં રોચન દીપન ગૂરુ ॥ ૨૬ ॥

છાશ, સીકાશવાળી સીજ, કાંજ, ખાટા રસ, તુરા રસ, વીજેરેમાં પકાવેલું માંસ બળ આપનાર, રચિ કરતા, અગ્નિને જગાડનાર અને બારે છે.

માંસં ચાતિરસ રૂક્ષં સુસ્વિન્નં વાતલં ગૂરુ ॥ ૨૭ ॥

સારી રીતે સીકાવેલું માંસ વધારે રસદાર થાય છે, લુપ્ત અને વાયુકર્તા નથી પચવામાં બારે છે.

ગતાસ્થિ માંસં સુસ્વિન્નં પુનર્દષાદિ પેષયેત્ ।

વ્યોષાદિસંસ્કૃતં કૃત્વા પચેદ્ભૂયો ઘૃતાન્વિતમ્ ।

વેસવારોઽયમુદિષ્ટો વલ્યો વાતહરો ગુરુઃ ॥ ૨૮ ॥

હાડકાં વગરનું માંસ, સારી રીતે સીઝાવી પથ્થર ઉપર વાટી, સુંક, મરી, પીપર વીગેરે મેળવી પછી ધીમાં વધારી પકાવવું. તેને વેસવાર કહેલ છે, તે વેસવાર માંસ બળ આપનાર, વાયુનો નાશ કરનાર પણ પચવામાં ભારે છે.

સ્વિન્નમુદ્રાદિકલ્કોઽપિ વેસવારોઽપરઃ સ્મૃતઃ ।

હરિદ્રાવ્યોષસિન્ધૃત્યહિહ્નુધાન્યકદાહિમૈઃ ।

સજાજિભિર્વેસવારઃ સૌરમોઽયમુદાત્દતઃ ॥ ૨૯ ॥

સીંબવેલા મગ આદીના કલ્ક (રસો) ને ખીજી જતનો વેસવાર કહેલ છે. હળદર, સુંક, મરી, પીપર, સીધગ, હીંગ, ધાણા, દાડમ, જીરૂ એ મેળવેલ વેસવાર સૌરભ કહેવાય છે.

મુદ્રાદિવેસવારસ્તુ યથાદ્રવ્યગુણાન્વદેત્ ।

પિષ્ટમાંસસમુદ્ભૂતઃ સ્મૃતો માંસરસો રસઃ ।

સૌરવ સૌરસઃ સ્યાત્તુ યો રસો લવણાન્વિતઃ ॥૧૩૦॥

મગ વીગેરેનો વેસવાર જેવી ચીજોથી બન્યો હોય, તેના ગુણો વાળો ધારવો, વાટેલા રસને રસ, સૌરવ, સૌરસ, એમ ત્રણ નામોથી થાય છે પરંતુ જે રસ મીઠું મેળવેલ હોય.

સંયુક્તો વેસવારેણ રસઃ સ્વાનિષ્કમુચ્યતે ॥ ૩૧ ॥

તેમજ વેસવાર નાંખેલ માંસરસને સ્વાનિષ્ક કહે છે.

રસો ત્દ્વયઃ શ્રમશ્વાસવાતપિત્તક્ષયાપહઃ ।

પ્રીણનો વ્રણયુક્તાનાં ક્ષીણાનામલ્પરેતસામ્ ॥ ૩૨ ॥

માંસનો રસ શરીરને તાકાત આપે છે તથા થાક, દમ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષયનો નાશ કરે છે. ધરડા, ફૂગળા, અને થોડા વીર્યવાળાઓને કાયદો કરે છે.

વિશ્લિષ્ટમગ્નસન્ધીનાં શુદ્ધાનાં શુદ્ધિકાઙ્કિણામ્ ।

શસ્યતે સ્વરહીનાનાં દૃષ્ટ્યાયુઃશ્રવણાર્થિનામ્ ॥૩૩॥

જુદા જુદા સાંધા ટુટી ગયા હોય, શુદ્ધી ન રહેતી હોય, સુદ્ધી વધારવાની ઇચ્છાવાળાઓને, સાંધા નબળો પડી ગયો હોય, આંખનું તેજ અને આયુષ્ય, તેમજ આવડો સુર સુધારવાની ઇચ્છાવાળાઓને જીતમ છે.

સદાદિમાદિર્બલદો દોષઘ્નસ્તુ કૃતસ્તુ સઃ ॥ ૩૪ ॥

દાહમ વીગેરે નાખી બનાવેલ માંસનો રસ બળ આપે છે, અને દોષોને યાજે છે.

સૌવીરઃ પ્રીણનઃ શીતો મુલશોષશ્રમાપહઃ ।

દીપનઃ ક્રમવાતઘ્નઃ સર્વધાતુવિવર્દનઃ ॥ ૩૫ ॥

સૌર્ય, પુષ્ટિ કરતા, ઠંડુ, મોઢાનો શોષ તથા પરિશ્રમ, (યાક) નો નાશ કરે છે, જઠરાગ્નિને સતેજ કરે છે, બેચેની તથા વાયુનો નાશ કરે છે તથા બધી ધાતુઓને વધારે છે.

સ્વાનિષ્કસ્ત ગુરુઃ પથ્યો દીપ્તાગ્રીનાં વિશેષતઃ ।

અલ્પમાંસાદિસંયુક્તો લવણામ્બુવિપાચિતઃ ॥ ૩૬ ॥

સ્વાનિષ્ક, ભારે, જઠરાગ્નિ સારી હોય તેને ક્ષાયદાવાળુ, થોડા માંસ વીગેરેથી અને મીઠાના પાણીથી રાંધેલ

દક્ષલા ચણિકા જ્ઞેયા રસાઘ્યાઃલઘ્વો મતાઃ ।

તક્ષાદિકાથસમ્મુતા કથિતા કથિતા બુધૈઃ ॥ ૩૭ ॥

તેને દક્ષિણ અને ચણીકા કહેલ છે, એના રસ વીગેરે હલકા માનેલા છે. ઝાશ આદી કઠાથી બનેલાને પંડીતોએ કથિતા કહેલ છે.

કથિતા પાચની ત્દઘ્યા રુચ્યા વહ્નિપ્રદા લઘુઃ ।

કફાનિલવિવન્ધગ્રી કિશ્ચિત્પિત્તપ્રકોપની ॥ ૩૮ ॥

કથિતા પચવામાં ઠીક છે, શરીરને બળ આપે છે, રચિ ઉપખ-વનાર, જઠરાગ્નિને વધારનાર તથા હલકી છે, તે કફ, વાયુ, કાઠના અંધકોશનો નાશ કરે છે તથા પીતને કંઈક કાપાવે છે.

શાકં તક્રાદિભિઃ સમ્યક્સાધિતં કથિતં મતમ્ ।

કથિતં દીપનં રુચ્યં વાતશ્લેષ્મશ્રમાપહમ્ ।

ત્યક્ત્વા સ્વહેતુશાકસ્ય ગુણાનેતદ્ગુણં ભવેત્ ॥ ૩૯ ॥

છાશ વીગેરેથી સારી રીતે સીધ કરેલી શાક કવચિત કહેલ છે. તે જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે તથા રૂચિ કરે છે, વાયુ, કફ, થાકનો નાશ કરે છે, શાક મશાલા વીગેરે નાંખી અનાવવાથી પોતાના ગુણના બદલે જે ચીજો મેળવી હોય તે ચીજોના ગુણવાળુ બને છે.

પાપ૫.

પર્પટા લઘવો રુચ્યા લઘીયાન્ ક્ષારપર્પટઃ ॥ ૧૪૦ ॥

પર્પટ અર્થાત પાપ૫ હલકા, રૂચિને ઉપજવનાર, ખારવાળા પાપ૫ વધારે હલકા છે.

પિષ્યાકસ્તિલકિટ્ઠઃ સ્યાત્પલલં તિલપિષ્ટકમ્ ।

પિષ્યાકો લઘુરુક્ષશ્ચ વિષ્ટમ્બી દૃષ્ટિદૂષણઃ ॥ ૪૧ ॥

પિષ્યાક, તિલકિટ્ઠ, પત્તલ, તિલપિષ્ટક એ ચાર નામ ખોળનાં છે, તલ અને માંસને ઘાણીમાં પીલી કાઢેલો ખોળ, હલકા, લુખો અને બંધકોશ કરનાર છે તથા આંખના તેજને નુકશાન કર્તા છે.

પલલં બૃહ્ણં સ્તિગ્ધં કફપિત્તકરં ગુરુ ॥ ૪૨ ॥

તલ અને માંસના ખોળનો લોટ અને તેની અનાવટ ધાતુને મજબુત કરે છે ચિકણી, કફ પિત્તકર્તા અને ભારે છે.

દ્રવ્યકાલક્રિયાયોગદેહાદીનિ વિચાર્ય તુ ।

અન્યેષામપ્યનુક્તાનામેષામપિ ગુણાન્ વદેત્ ॥ ૧૪૩ ॥

इति श्रीमदनपालनिघण्टो धान्यकृतान्नादिनामैकादशो वर्गः ॥ ११ ॥

જેનું ખ્યાન આવ્યું નથી તેની ખામતમાં ઔષધ, વખત, કીયા યોગ, શરીર વીગેરેનો વિચાર કરી ગુણો વર્તવા જોઈએ.

ઇતિશ્રી મદનપાલ નીઘંટ પંડીતરામ પ્રસાદ વૈદ્ય વિરચિત સંસ્કૃત પરથી ગુજરાતી ટીકા ધાન્યકૃતાન્નાદિ નામનો એકાદશમો વર્ગ પુર્ણ થયો. ૧૧

મુસ્વેન્દુપદ્મપ્રતિવાધલુબ્ધં વિધુન્તુદાલિભ્રમમાદધાનમ્ ।

લક્ષ્મીકપોલપ્રતિવિમ્બિતાઙ્ગં નીલાબ્જનીલં કલયામિ તેજઃ ॥

અંદ્ર કિંવા કમળની માફક પ્રકાશમાન મુખને લીધે રાહુ તેમજ
અમરાઓના સમુહને બ્રાન્તી ઉપજાવનારા અને લક્ષ્મીજીના ગાંભી
ઉપર પ્રતિબિંબ થએલાં છે, અંગ જેનાં એવાં નિલકમલના સમાન
નિલરૂપ તેજનું હું સમરણ કરૂં છું.

હસ્તિનામગુણ.

હસ્તી મતઙ્ગજો દન્તી માતઙ્ગોઽનેકપઃ કરી ।

સિન્દૂરઃ કુઙ્ગરઃ પક્ષી વારણો દ્વિરદો દ્વિપઃ ॥ ૨ ॥

હસ્તી, મતંગજ, દન્તી, માતંગ, અનેકપ, કરી, સિન્દૂર, કુંજર,
પક્ષી, વારણ દ્વિરદ, દ્વિપ.

ઇમો દન્તાવલી નાગઃ કુમ્ભી સ્તમ્બેરમો ગજઃ ।

હસ્તિની ધેનુકા પ્રોક્તા કરેણુઃ કરિણી ચ સા ।

હસ્તી કફાનિલૌ હન્યાદુષ્ણપિત્તાસ્રકોપન ॥ ૩ ॥

ઇમ, દન્તાવળી, નાગ, કુંભી, સ્તમ્બેરમ, ગજ એ નામ હાથીનાં
હસ્તિની, ધેનુકા, કરેણુ, કરિણી એ નામ હાથણીનાં છે, હાથી કફ,
વાયુનો નાશ કરે છે ગર્ભ છે તથા રક્તપીતને કાપાવે છે.

ઘોડા.

ઘોટકઃ સૈન્ધવો વાજી તુરઙ્ગસ્તુરગો હયઃ ।

તુરઙ્ગમોઽશ્વો ગન્ધર્વો વાહઃ સપ્તિર્યજુર્જવી ॥ ૪ ॥

ઘોટક, સૈન્ધવ, વાજી, તુરંગ, હય, તુરંગમ, અશ્વ, ગન્ધર્વ,
વાહ, સપ્તિ, યજુઃ, જવી એ નામ ઘોડાનાં છે.

ઘોટિકા વડવા વામી પ્રસુતાશ્વા ચ વાજિની ।

ઘોજકઃ કટુકઃ પાકે દીપનઃ કફપિત્તકૃત્ ॥ ૬ ॥

ઘોટિકા, વડવા, વામી, પ્રસૂતા, અથા; વાજની એ નામ ઘોડી-
નાં છે. ઘોડો, પાકમાં ચર્પરો, અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર અને કફપિત્તને
કરનાર છે.

વાતત્તદ્બુંહણો बल्यश्चक्षुष्यो मधुरो लघुः ॥ ६ ॥

વાયુનો નાશ કરે છે, ધાતુને વધારે છે, બળમાં ફાયદાવાળો
છે, આંખોમાં ફાયદાવાળો, મીઠો અને હલકો છે.

અચર.

તજ્જો ઘોટયામશ્વતરો શીઘ્રવેગોઽક્ષૂણ્ણજિતઃ ।

बल्यमाश्वतरं मांसं बુંहणं कफपित्तलम् ॥ ७ ॥

ઘોડો, ને ગધેડાથી ઉત્પન્ન થએલા અશ્વતર, શીઘ્રવેગ, અંગ-
પૂજિત એ નામવાળા (અચર) કહેવાય છે. તેનું માંસ બળ આપ-
નાર, ધાતુને મજબુત કરનાર છે તથા કફ પિત્તને કરનાર છે.

ઉંટ.

उष्ट्रः क्रमेलको वक्रग्रीवः शाखाशनो मयः ।

शृङ्खलः करभो दीर्घजङ्घो घूम्रो मरुत्प्रियः ॥ ८ ॥

ઉંટ, ક્રમેલક, વક્રગ્રીવ, શાખાશન, મય શ્રંખલ, કરભ, દીર્ઘ
જંઘ, ધુમ્ર, મરુત્પ્રિય એ નામ ઉંટનાં છે.

उष्ट्रमांस लघु स्वादु चक्षुष्यमनिलापहम् ।

उष्ट्रमांस प्रशमनं भेदः पित्तकफमदम् ॥ ९ ॥

ઉંટનું માંસ હલકું, સ્વાદુ, આંખને ફાયદાવાળું, વાયુનો નાશ
કરનાર, મેદને શાન્ત કરનાર તથા પિત્ત કફને આપવાવાળું છે.

ગધેડા.

गर्दभो रासभो भारवाही दूरगमः खरः ।

गार्दभं पित्तलं बल्यं बુંहणं कफपित्तकृत् ।

कटु पाके लघु श्रेष्ठं तस्माद्वन्यखरोद्भवम् ॥ १० ॥

ગર્હભ, રાસભ, ભારવાહી, દુરગમ, ખર એ નામ ગધેડાનાં છે. તેનું માંસ પિતકર્તા, બળમાં ક્ષાયદાવાળું, ધાતુને મજબુત બનાવનાર, ૩૨ પિતકર્તા, પાકમાં તીખું, હલકું તેમાં વગડાઉં ગધેડાનું માંસ જીતમ છે.

ભેંસ.

મહિષઃ સૌરભઃ શૃંગી વાહવૈરી ધનાધનઃ ।

કાસરો ગવલો દંશી લુલાયઃ કાલવાહનઃ ॥ ૧૧ ॥

મહિષ, સૌરભ, શૃંગી, વાહવૈરી, ધનાધન, કાસર, ગવળ, દંશી લુલાય, કાળવાહન, એ નામ ભેંસનાં છે.

માહિષં મધુરં માંસં સ્તિગ્ધોષ્ણં વાતનાશનમ્ ।

નિદ્રારેતોબલસ્તન્યતનુર્દાર્થકરં ગુરુ ।

તદ્વાદારણ્યજં વિદ્યાદ્વિશેષાચ્છોષણે હિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

ભેંસનું માંસ મીઠું, ચિકટવાળું, ગર્મ, વાયુનો નાશ કરનાર, હૃદય, ધાતુ, બળ, દુધ, મજબુતતાને વધારે છે, ભારે છે, વગડાઉં ભેંસીમાં પણ એવાજ ગુણો રહેલા છે. ધણા ભાગે જેનું શરીર દુબળું પડી જતું હોય તેને વધારે ક્ષાયદાવાળું છે.

રીંછ.

ઋક્ષોઽચ્છમહૌ મલૂકઃ સ્વઙ્ગી સ્વઙ્ગશ્ચ ગણ્ડકઃ ।

ઋક્ષઃ સ્તિગ્ધો ગુરુવૃષ્ણઃ સ્વાદૂષ્ણઃ પવનાપહઃ ॥ ૧૩ ॥

રક્ષ, અચ્છ, ભલ્લ, ભલ્લુક, ખગી, ખગ, ગંડક એ નામ રીંછનાં છે, રીંછનું માંસ, ચીકટવાળું, ભારે અને વીર્યને મજબુત બનાવનાર છે, સ્વાદુ અને ગર્મ તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે.

ગણ્ડકો बहुविष्मूत्रे पवित्रोऽनिलानाशनः ॥ ૧૪ ॥

ગંડક અર્થાત ગેંડાનું માંસ મગમૂતને બહુ ઉત્પન્ન કરે છે, પવિત્ર છે તથા વાયુનો નાશ કરે છે.

સિંહ સાર્દૂલ.

સિંહઃ પશ્ચાનનો દસો મૃગેન્દ્રઃ કેસરી હરિઃ ।

શાર્દૂલઃ સ્યાન્નપશ્ચનસ્વો મૃગનાથઃ સકૃત્પજઃ ॥ ૧૫ ॥

સિંહ, પંચાનન, દસ, મૃગેન્દ્ર, કેસરી, હરિ એ નામ સિંહનાં છે. શાર્દૂલ, પંચનખ, મૃગનાથ, સકૃત્પજ એ નામ શાર્દૂલનાં છે.

સિંહશાર્દૂલયોર્માસમુષ્ણં વાતાશિરોગજિત્ ॥ ૧૬ ॥

સિંહ અને વાધનું માંસ, ગર્ભ, વાત અને આંખના રોગને ટાળે છે.

વાધ.

વ્યાધો મૃગારિર્મૃગહા વ્યાલો ભીષપપરાક્રમઃ ॥ ૧૭ ॥

વ્યાધ, મૃગારી, મૃગહા, વ્યાલ, ભીષપરાક્રમ એ નામ વાધનાં છે.

ચિત્તો.

ચિત્રકો વેગવાંશ્ચિત્રી દ્વીપી સ્યાદીર્ઘદંટ્રકઃ ॥ ૧૮ ॥

ચિત્રક, વેગવાન, ચિત્રી, દ્વીપી, દીર્ઘદંટક એ નામ ચિત્તાનાં છે.

વૃકદેહો વૃકઃ કોકસ્તરક્ષસ્તુ મૃગાદનઃ ॥ ૧૯ ॥

વૃકદેહ, વૃક, કોક, એ નામ નાહારનાં છે, તરક્ષ, મૃગાદન એ નામ ઝરખનાં છે.

કુતરાં.

કુક્કુરઃ શુનકઃ શ્વા સ્યાત્કૌલેયઃ સુનકઃ શુનઃ ।

સારમેયઃ કૃતજ્ઞશ્ચ ભક્ષણો મૃગદંશકઃ ॥ ૨૦ ॥

કુક્કુર, શુનક, શ્વા, કૌલેય, સુનક, શુન, સારમેય, કૃતજ્ઞ, ભક્ષણ મૃગદંશક એ કુતરાનાં નામ છે.

વ્યાઘ્રચિત્રતરક્ષુણાં વૃકાણાં પલલં ગુરુ ।

ઉષ્ણં વાતહરં સ્વર્યં હિતમશિવિકારિણમ્ ॥ ૨૧ ॥

વધેરા, ચીતા, તરખુ, નાહાર, કુતરા એનાં માંસ ખારે, ગર્ભ વાયુને હરનાર, સાદને કાયદાવાળાં તથા આંખના રોગને કાયદો કરેછે.

સુવર.

સૂકરો રોમશઃ પોત્રી કોઢો ઘોણિઃ કિરિઃ કિટિઃ ।

દંધ્રી ક્રોષ્ટુસ્તૂર્ધ્વરોમા મુદારશ્ચ ચરાહકઃ ॥ ૨૨ ॥

સૂકર, રોમશ, પોત્રી, કોલ, ઘોણી, કિરિ, કિટિ, દંધ્રી, ક્રોષ્ટુ, ઉર્ધ્વરોમા, બુદાર, ચરાહક એ નામ સુવરનાં છે.

સૌકરં પિશિતં સ્વાદુ બલ્યં વાતાપહં ગુરુ ।

સ્તિગ્ધોષ્ણં ક્ષુકલં રુચ્યં નિદ્રાસ્થૂલત્વદાઢ્યકૃત્ ॥ ૨૩ ॥

સુવરનું માંસ—સ્વાદુ, બળમાં કાયદાવાળું, વાયુનાશક, ખારે, ચીકટવાળું, ગર્ભ, વીર્ય આપનાર, રચિકર્તા અને ક્રિધ, સ્થૂલતા, દૃઢપણું એને બેખાવે છે.

બકરા.

છાગી ગલસ્તની મણ્ડા સર્વભક્ષ્યા ત્વજા મૃજા ।

વર્કરશ્છાગલશ્છાગો બસ્તેયઃ કાલકઃ પશુઃ ॥ ૨૪ ॥

છાગી, ગલસ્તની, મણ્ડા, સર્વભક્ષા, અગ્ન, બૃગ્ન, એ નામ બકરીનાં છે. વર્કર, છાગલ, છાગ, બસ્તેય, કાલક, પશુ એ નામ બકરાનાં છે.

છાગમાંસં ગુરુ સ્તિગ્ધં લઘુ પક્કં ત્રિદોષજિત્ ।

અદાહિ વૃહ્ણં નાતિશીતં પીનસનાશનમ્ ।

દેહધાતુસમાનત્વાદનભિષ્યન્દિ વૃહ્ણમ્ ॥ ૨૫ ॥

બકરાનું માંસ ખારે, ચીકટવાળું, અને હલકું છે, પકાવેલું માંસ ત્રિદોષનો નાશ કરે છે, દાહ કરતું નથી, ધાતુને પુષ્ટ કરે છે, બહુ ઠંડું નથી, પીનસનો નાશ કરે છે. દેહ અને ધાતુને સમાન રાખે છે, તે બંધકોશ કરતું નથી, તથા વીર્યને મજબુત કરે છે.

ઘેટાં.

મેષો મેહી હુહો મેદૂ ઉરમ્ન ઉરણોઽવિકઃ ।

ઝર્ણાયુરેઢકો વૃશ્ચિર્મેદઃપુચ્છસ્તુ દુમ્બુકઃ ॥ ૨૬ ॥

મેષ, મેહી, હુહ, મેદૂ, ઉરમ્ન, ઉરણ, અવિક, ઝર્ણાયુ, ઝેઢક, વૃશ્ચિ, મેદઃ પુચ્છ, દુમ્બુક એ નામ ઘેટાંનાં છે.

મેષમાસં ગુરુ સ્નિગ્ધં બલ્યં પિત્તકફપદમ્ ।

મેદઃપુચ્છામિષં વૃષ્યં કફપિત્તકરં ગુરુ ॥ ૨૭ ॥

ઘેટાંનું માંસ, ભારે, ચિકટવાળું, જળ આપનાર તથા પિત્ત અને કફને આપનાર, મેદ સાથે પુચ્છવાળાં ઘેટાંનું માંસ વીર્યને ઘટ કરે છે, કફપિત્તને કરનાર તથા ભારે છે.

મૃગ.

હરિણસ્તામ્રવર્ણઃ સ્યાત્કુરઙ્ગશ્ચારુલોચનઃ ।

સારઙ્ગોઽજિનયોનિશ્ચ વાતાયુશ્ચપલો મૃગઃ ॥ ૨૮ ॥

હરિણ, તામ્ર વર્ણુ, એ નામ હરણ અથવા મૃગ (છીંકરાં) નાં છે. તથા કુરંગ, ચારુલોચન, સારંગ, અજિન યોનિ, વાતાયુ, ચપળ એ કાળા મૃગ અથવા છીંકરાનાં છે.

एणः कृष्णोऽपरः कृष्णकुरङ्गः कृष्णसारकः ।

एणमांसं हिमं रुच्यं ग्राहि दोषत्रयापहम् ॥ २९ ॥

કાળા રંગવાળાં મૃગને કાળી હાર કહે છે અને કૃષ્ણકુરંગ, કૃષ્ણ-સાર એ પણ મૃગનાં નામ છે, મૃગનું માંસ ઠંડું, રચિ ઊપજવનાર, ઝાડાને બાંધનાર અને ત્રીદોષનો નાશ કરે છે.

षडसं बलदं पथ्यं लघु तदद्यं ज्वरास्तजित् ॥ ३० ॥

એ છ જાતના મૃગનું માંસ, રસવાળું છે, જળ આપનાર, પથ્ય અને હલકું છે શરીરને તાકાત આપનાર તથા તાવ અને લોહીવિ-કારનો નાશ કરે છે.

સાખર.

ગોકર્ણોઽવિકટઃ શૃંગી વિદ્વદ્ગોઽન્યસ્તુ શમ્બરઃ ।

ગોકર્ણશમ્બરૌ શીતૌ ગુરુસ્તિગ્ધૌ કફપ્રદૌ ।

રસે પાકે ચ મધુરૌ રક્તપિત્તવિનાશનૌ ॥ ૩૧ ॥

ગોકર્ણ, અવિકટ, શૃંગી, વિદ્વદ્, શંખર એ નામ સાખરનાં છે. સાખર ઠંડુ અને બારે; ચીકટવાળુ, કફ કર્તા, રસમાં તથા પાકમાં મીઠુ તથા રક્તપીત્તનો નાશ કરે છે.

રોઝ.

રુક્ષો મીલાણ્ડકો નીલો ગવયશ્ચારુદર્શનઃ ।

ગવયો મધુરો વૃષ્યઃ સ્તિગ્ધોઽષ્ણઃ કફપિત્તલઃ ॥ ૩૨ ॥

રુક્ષ, મીલાંડક, નીલ, ગવય, ચારુ દર્શન એ નામ રોઝનાં છે; રોઝ મીઠો છે, વીર્યને મજબુત બનાવે છે, ચિકિત્સો, ગર્ભ અને કફ-પિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે.

કસ્તૂરીયો મૃગ.

કસ્તૂરી હરિણી ગન્ધી મુન્ડની મૃગમાતૃકા ।

કસ્તૂરીહરિણઃ સ્વાદુર્બદ્ધવિદૂ દીપનો લઘુઃ ॥ ૩૩ ॥

કસ્તૂરી, હરિણી, ગંધી, મુન્ડની, મૃગમાતૃકા એ નામ કસ્તૂરી અને મુન્ડની મૃગનાં છે, કસ્તૂરીયો મૃગ સ્વાદુ, જાડાને પાંધનાર, અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર તથા હલકો છે.

મુન્ડની જ્વરકાસાસ્રક્ષયશ્વાસાપહા હિમા ॥ ૩૪ ॥

મુન્ડની મૃગ-તાવ, ખાંસી, લોહીવિકાર, ક્ષય, દમ એનો નાશ કરે છે તથા ઠંડુ છે.

ચિતલ.

કૃતમાલો વર્ણચરઃ પૃષ્ઠતો વિન્દુચિત્રકઃ ।

વાતપ્રમીર્વાતમૃગશિષ્ણકારઃ કૃષ્ણપુચ્છકઃ ॥ ૩૫ ॥

કૃતમાળ, વર્ણચર, પૃષ્ઠત, બિન્દુ ચિત્રક એ નામ ચિતળનાં છે, વાતપ્રભી, વાતમૃગ, પિષ્કાર, કૃષ્ણપુન્નહ એ નામ છીંકારાનાં છે.

કૃતમાલાદિજં માંસં મધુરં ગ્રાહિ દીપનમ્ ।

ત્દદ્યં શીતં લઘુ શ્વાસજ્વરદોષત્રયાસ્રજિત્ ॥ ૩૬ ॥

ચિતળ અને છીંકારાનું માંસ મીઠું, બંધકોશ કરનાર, અગ્નિને પ્રદક્ષિ કરનાર, શરીરને બળ આપનાર, ઠંડું અને હલકું છે, શ્વાસ, તાવ, ત્રિદોષ, લોહીવીકારનો નાશ કરેછે.

રુઃ શરન્મુક્તમૃગો ન્યંકુર્બહુવિષાણકઃ ।

રુરોર્માસં ગુરુ સ્વાદુ વૃષ્યં પિત્તાનિલાપહમ્ ।

ન્યક્તુઃ સ્વાદુર્લઘુર્બલ્યો વૃષ્યો દોષત્રયાપહઃ ॥

૩૩, શરન્મુક્ત મૃગ, બહુ વિષાણક એ નામ જુદા જુદા મૃગોનાં છે, તેમાં ૩૩ જાતના મૃગનું માંસ ભારે, સ્વાદીષ્ટ, વીર્યને મજબુત કરનાર, પિત્તવાયુનો નાશ કરનાર છે, ન્યકું મૃગનું માંસ સ્વાદીષ્ટ, હલકું, બળ આપનાર અને ત્રિદોષનો નાશ કરનાર છે.

શશલાં.

શશઃ શુલી રોમકર્ણો લમ્બકર્ણો વિલેશયઃ ।

શશઃ શીતો લઘુ સ્વાદુર્ગ્રાહી પથ્યોઽગ્નિદીપનઃ ।

સન્નિપાતજ્વરશ્વાસરક્તપિત્તકફાપહઃ ॥ ૩૮ ॥

શશ, શલી, રોમકર્ણ, બિલેશય એ નામ શશલાનાં છે. (ખરગોસ) શશલાં, ઠંડાં, હલકાં, સ્વાદુ, જાડાને બાંધનાર, પથ્ય અને અગ્નિને પ્રદક્ષિ કરનાર, સન્નિપાત તાવ, દમ, લોહીવિકાર, કફનો નાશ કરેછે.

કાશ્મીરદેશે સરસોઽષ્ટપાત્સ્યાદુક્તશ્વતુરૂર્ધ્વપાદઃ

ઉષ્ણપ્રમાણઃ સ મહાવિષાણઃ રુચ્યાતિ વનસ્થઃ સ મૃગો મહારવ્ય ॥ ૩૯ ॥

કાશ્મીર દેશમાં આઠ પગવાળા, આનંદ ઉપજાવે તેવા, તથા ચાર પગવાળા જાંટના જેવા; અને બહુ મોટાં શીંગડાંવાળા અને જંગલોમાં રહેવાવાળા મોટા મૃગો થાય છે.

શલકઃ શલલી સ્વાવિષ્મેધા સ્યાત્સૂચિની સ્વરા ।

શલકઃ સ્વાસકાસાસ્રશોફદોષત્રયાપહઃ ॥ ૪૦ ॥

શલક, શલલી, સ્વાવિષ્ટ, મેધા, સૂચિની, ખરા એ નામ શાહુ-
ડીનાં છે, તેનું માંસ, દમ, ખાંસી, લેહિવીકાર, શોખ, ત્રિદોષનો
નાશ કરે છે.

ગોધા તથૈવ વિજ્ઞેયા વિશેષાદ્ગ્નલવર્દિની ॥ ૪૧ ॥

ગોધામાં એવાજ ગુણો રહેલા છે, પરંતુ વધારામાં બળને
વધારનાર છે.

ખિલાડાં.

વિઢાલકસ્તુ માર્જારો વિષદંશક આશુમુકુ ।

નકુલઃ પિઙ્ગલો વમ્રઃ સર્પારિઃ સર્વભક્ષકઃ ॥ ૪૨ ॥

ખિલાડ, માર્જાર, વિષદંશક, આશુ ભૂક એ નામ ખિલાડાનાં
છે. નકુલ, પિંગળ, બબ્રુ, સર્પારિ, સર્વ ભક્ષક એ નામ નોળીયાનાં છે.

માર્જારો મધુરઃ સ્તિગ્ધો વીર્યોષ્ણઃ કફવાતજિત્ ।

કૃશતાશ્વાસકાસત્રો નકુલોઽપિ સમો ગુણૈઃ ॥ ૪૩ ॥

ખિલાડાનું માંસ, મીઠું, ચિકટચાળું, વીર્યમાં ગર્ભ, કફ, વાયુ-
નો નાશ કરે છે, દુર્બળતા, દમ, ખાંસી એનો નાશ કરે છે, નોળી-
યામાં પણ બધા એવાજ ગુણો રહેલા છે.

વાંદરાં.

વાનરો મર્કટઃ કીશો વનૌકાશ્ચ વલીમુખઃ ।

હરિઃ શાસ્વામગઃ પ્લાવી પ્લવઙ્ગઃ પ્લવગઃ કપિઃ ।

વાનરો પવનશ્વાસમેદઃપાણ્ડુકૃમીઙ્ગયેત્ ॥ ૪૪ ॥

વાનર, મર્કટ, કીશ, વનૌકરા, વલીમુખ, હરિ, શાખામૃમ,
પ્લા, પ્લવંગ, પ્લવગ, કપિ એ નામ વાંદરાનાં છે, તેનું માંસ-વાયુ,
દમ, મેદ, પાન્ડુ, કૃમિનો નાશ કરે છે.

શિયાળ.

શ્રુગાલો જમ્બુકઃ ફેરુર્ગોમાયુઃ ફેરવઃ શિવઃ ।

શિવેશો વચ્ચકઃ કોષ્ઠુર્નેપાલઃ સ્વલ્પજમ્બુકઃ ।

શ્રુગાલો બલદો વૃષ્યઃ સર્વવાતક્ષયાપહઃ ॥ ૪૫ ॥

સગાળ, જંબુક, ફેર, ગોમાયુ, શિવ, શિવેષ, વચ્ચક, કોષ્ઠુ, નેપાળ, સ્વલ્પ જંબુક એ નામ શીયાળનાં છે. તેનું માંસ, બળ આપનાર, વીર્યને પુષ્ટ કરનાર, બધા પ્રકારના વાયુ અને ક્ષયનો નાશ કરનાર છે.

ઉંદર.

મૂષકઃ સ્વનકઃ સ્તેયી વૃષ ઉન્દુરુરાશ્વકઃ ।

મૂષકો બદ્ધવિષ્મૂત્રો વલ્યો વૃષ્યોઽનિલાપહઃ ॥ ૪૬ ॥

મૂષક, ખનક, સ્તેયી, વૃષ, ઉંદર, આખુક એ નામ ઉંદરનાં છે, તેનું માંસ ઝાઝા પેસાખને રોકે છે, બળમાં ક્ષાયદાવાળું, વીર્યને મજબુત કરનાર તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે.

પક્ષી.

પક્ષિ વિહંગ્મઃ પત્રી શકુન્તિર્વિહગઃ સ્વગઃ ।

અળ્હજો વિઃ પત્રરથઃ પત્રી શકુનિર્દ્વિજઃ ॥ ૪૭ ॥

પક્ષિ, વિહંગમ, પત્રી, શકુન્તિ, વિહગ, ખમ, અળ્હજ, વિ. પત્રરથ, પત્રી, શકુનિ, દ્વિજ એ નામ પક્ષિઓનાં છે.

તેતર.

તિતિરિશ્ચિત્રપક્ષઃ સ્યાત્કૃષ્ણો ગૌરઃ કાપિઞ્જલઃ ।

તિતિરિર્વર્ણદો ગ્રાહી દ્વિકાદોષત્રયાપહઃ ।

શ્વાસકાસહરઃ પથ્યસ્તષ્માદ્ગૌરોઽધિકો ગુણૈઃ ॥ ૪૮ ॥

રંગીન પાંખવાળા અને કાળા રંગના એમ બે પ્રકારના તેતર થાય છે, ધોળા રંગવાળા કર્પીજળ કહેવાય છે, તેતર કાન્તીને વધારે

છે, જાડાને રોકે છે, દિયડી (હિંદી) અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે, શ્વાસ અને ખાંસીનો નાશ કરે છે, તથા પથ્ય છે, પણ કપિંજલમાં વધારે ગુણુ છે.

બટેર.

વર્તિર વર્તિકા ચિત્રસ્તતોઽલ્પવર્તિકા મતા ।

વર્તિરોઽગ્નિકરઃ શીતો જ્વરદોષત્રયાપહઃ ॥ ૪૯ ॥

વર્તિર, વર્તિકા, ચિત્ર, અલ્પ વર્તિકા એ નામ બટેરનાં છે. તેનું માંસ જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે, ઠંડુ છે, તાવ અને ત્રિદોષનો નાશ કરનાર છે.

લાવરાં.

લાવશ્ચિત્રશ્ચિત્રતનુઃ સ ચતુર્દામતો બુધૈઃ ।

પાશુલો ગૌરિકોઽન્યસ્તુ પાણ્ડૂકા દર્ભરસ્તથા ॥ ૫૦ ॥

લાવ, ચિત્ર, ચિત્રતનુ, એ નામ લાવરાંનાં છે, પંડીતોએ પાંશુલ ગૌરિક, પૌડૂક, દર્ભર એ ચાર બેદ લાવરીઓના માન્યા છે.

લાવા ત્વદ્યા હિમાઃ સ્તિગ્ધા ગ્રાહિણો વહ્નિદીપનાઃ ।

પાંશુલઃ શ્લેષ્મલસ્તેષાં વીર્યોષ્ણોઽનિલનાશનઃ ॥ ૫૧ ॥

લાવરી—શરીરને બળ આપનાર, ઠંડી, અને ચીકટવાળી, જાડાને રોકનાર, અગ્નીને જગાડનાર છે, પાંશુળ જાતની લાવરીનું માંસ, કફકર્તા, ગર્ભ, વીર્યવાળું, અને વાયુનો નાશ કરે છે.

ગૌરિકઃ કફવાતઘ્નો રૂક્ષો વહ્નિમદઃ પરમ્ ।

પૌણ્ડૂકઃ પિત્તકૃત્કિશ્ચિલ્લઘુઃ શ્લેષ્મનિલાપહઃ ॥ ૫૨ ॥

ગૌરિક નામની લાવરી કફવાતનો નાશ કરે છે, લુપ્તી છે, અગ્નિને વધારે સતેજ કરે છે, પૌડૂક નામની લાવરી, પિત્તકર્તા, કંધક હલકી અને કફ, વાયુનો નાશ કરે છે.

દર્ભરો રક્તપિત્તઘ્નો ત્વદામયહરો હિમઃ ॥ ૫૩ ॥

દર્બર નામની લાવરી—રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે, હૃદયના રોગનો નાશ કરે છે તથા ઠંડી છે.

ચકલાં.

ચટકઃ કલવિઙ્ક સ્યાદન્યો ગ્રામ્યસ્તુ પુન્ડ્રક ।

ચટકઃ શીતલઃ સ્લિગ્ધઃ સ્વાદુ શુક્રકફપ્રદઃ ।

સન્નિપાતહરો વેશ્મચટકઃ શુક્લલઃ પરમ્ ॥ ૫૪ ॥

ચટક, કલવિંક, ગ્રામ્ય, પુંડ્રક એ નામ ચકલાનાં છે, તેનું માંસ ઠંડું, ચિકટવાળું, સ્વાદીષ્ટ અને વીર્ય તથા કફને ઉત્પન્ન કરે છે, સન્નિપાતનો નાશ કરે છે; ઘરમાં રહેવાવાળાં ચકલાં બહુ વીર્ય આપનાર છે.

વર્તિક.

વાર્તિકો મધુરઃ શીતઃ સ રૂક્ષઃ કફપિત્તનુત્ ॥ ૫૫ ॥

વર્તિક, (વતક) મીઠાં, ઠંડાં અને ધુખાં છે, કફ અને પિત્તનો નાશ કરે છે.

પારેવાં કષ્પુતર.

પારાવતઃ કલરવો મજ્જુઘોષો મદોત્કરઃ ।

કપોતો ઘુઘુકૃત્પાણ્ડુરન્યઃ કાળઃ કપોતકઃ ॥ ૫૬ ॥

પારાવત, કલરવ, મંજુઘોષ, મદોત્કટ એ નામ પારેવાનાં છે, કપોત, ઘુઘુકૃત, પાંડુ, કાળ્ય કપોતક એ નામ કષ્પુતરનાં છે.

પારાવતો ગુરુઃ સ્લિગ્ધો રક્તપિત્તાનિલાપહઃ ।

સંગ્રાહી શુક્લલઃ શીતઃ કપોતોઽપિ સમો ગુણૈઃ ।

કિશ્ચિલ્લઘુઃ પરકામઃ કપોતઃ સર્વદોષકૃત્ ॥ ૫૭ ॥

પારેવાં ભારે, ચિકટવાળાં, રક્તપિત અને વાયુનો નાશ કરે છે, ઝાડાને રોકે છે, વીર્યને વધારે છે અને ઠંડાં છે, કબુતરમાં પણ એવાજ ગુણો રહેલા છે, નાનાં કબુતર હલકાં અને બધા દોષોને ઉપખવનારા છે.

ભોર.

મયૂરશ્વન્દ્રકો કેકી મેઘરાવો મુજહ્નમુક ।

શિંચી શિખાવલો બહીં શિખળી નીલકण્ઠકઃ ॥ ૫૮ ॥

મયુર, ચંદ્રક, કેકી, મેઘરાવ, ભુજંગભુક, શિખી, શિખાવલ, બહીં, શિખંડી, નિલકંઠક,

શુક્લાપાંકજઃ કલાપી ચ મેઘનાદસ્તુ લાસકઃ ।

મયૂરો બુંહણઃ શ્રોત્રશિરોરુવાતશોષજિત્ ॥ ૫૯ ॥

શુક્લાપાંક, કલાપી, મેઘનાદ, લાસક એ નામ ભોરનાં છે, તે ધાતુને મળ્યુત કરે છે, કાનના રોગ, માથાના રોગ, વાયુ, તૃષાનો નાશ કરે છે.

ઉષ્ણો બલાયુર્મેધાગ્નિકેસદ્ગ્વરર્ણદઃ ।

સેવ્યં મયૂરજં માંસં હૈમન્તે શિશિરે મધૌ ।

ન શરદ્વીષ્મયોઃ પથ્યં વર્ષાસ્વપ્યહિમક્ષણાત્ ॥ ૬૦ ॥

ગર્ભ છે, બળ, આયુષ્ય, બુદ્ધિ, અગ્નિ, વાળ, દષ્ટિ, સારી કાન્તીને આપનાર છે. માગશર, પોશ્ન, માહા, શાગણ્ય અને ચૈત્ર મહીનામાં ભોરનું માંસ ખાવાને લાયક છે, આશો, કારતક, જ્યેષ્ઠ અને અશ્વિન એ મહીનાઓમાં સેવવું સાફ નથી. સાપને ખાય છે માટે આવણ અને બાદરવામાં પણ માફક આવતો નથી,

કુકડો.

કુકકુટો વિકિરઃ શૌન્ધી કાલજ્જશ્વરણાયુધઃ ।

કુકકુસ્તામ્રચૂઢઃ સ્યાદન્યોઽરણ્યકુકકુટઃ ॥ ૬૧ ॥

કુકુટ, વિકિર, શૌન્ડી, કાલમ, ચરણાયુધ, કૃકવાક, તામ્રચૂડ, અરણ્યકુકુટ એ નામ મુર્ગા અથવા કુકડાનાં છે.

કુકુટો વૃંહણઃ સ્તિગ્ધો વીર્યોષ્ણોઽનિલજિદ્ગુરુઃ ।

ચક્ષુષ્યઃ શુક્રકફકૃદ્વન્યો રુક્ષઃ કષાયકઃ ।

પાનીયકુકુટઃ સ્તિગ્ધો વૃંહણઃ શ્લેષ્ણલો ગુરુઃ ॥ ૬૨ ॥

કુકડા—ધાતુને મજબુત કરનાર, ચિકટવાળા, વીર્યમાં ગર્ભ, વાયુનો નાશ કરનાર, બારે, આંખને ક્ષાયદાવાળા, તથા કંઈને ઉત્પન્ન કરે છે, વગડાકે (રાતી) કુકડા—લુખા અને તુરા છે. પાણીના કુકડા—ચીકટવાળા, ધાતુવર્ધક અને કંઈ કરનાર તથા બારે છે.

પોપટ.

શુકો રક્તમુખઃ કીરો વાગ્મ્બી સુન્દરદર્શનઃ ।

સારિકા રસિતા દૂતી સુમતિઃ પ્રિયવાદિની ॥ ૬૩ ॥

શુક, રક્તમુખ, કીર, વાગમ્બી, સુંદરદર્શન એ નામ પોપટનાં છે, સારિકા, રસીતા, દૂતી, સુમતી, પ્રિયવાદિની એ નામ મેનાનાં છે.

શુકઃ શીતો લઘુર્ગ્રાહી ક્ષતકાસક્ષયાપહઃ ।

રુક્ષસ્તદ્વનમતા સારી સ્તિગ્ધા બુદ્ધિબલાગ્નિકૃત્ ॥ ૬૪ ॥

પોપટ—હંડા, હલકા, ઝાડાને રોકનાર, ઊરક્ષત ખાંસી, ક્ષયનો નાશ કરનાર છે તથા લુખા છે, મેનામાં પણ એવાજ ગુણ હોય છે, વધારામાં મેના ચીકટવાળી તથા બુદ્ધિ, તાકાત અને જઠરાગ્નિને વધારનાર છે.

કોયલ.

કોકિલઃ કલકણ્ઠઃ સ્યાત્પરપુષ્ઠો વનપ્રિયઃ ।

પિકઃ પરમૃતાહારી તામ્રાક્ષો મધુદૂતકઃ ।

કોકિલો દીપનો ગ્રાહી ચક્ષુષ્યઃ ક્ષયકાસાજિત્ ॥ ૬૫ ॥

કોકિલ, કલકંઠ, પરપુષ્ઠ, વનપ્રિય, પિક, પરમૃતાહરો, તામ્રાક્ષ, મધુદૂતક એ નામ કોયલનાં છે, કોયલ—જઠરાગ્નિને જગાડનાર,

ઝાડાને રોકનાર અને આંખને કાયદાવાલી તથા ખાંસી, ક્ષયનો નાશ કરે છે.

કાગડો.

કાકો ધ્વાક્ષો ગૂઢકામી બલિપુષ્ઠઃ સકૃત્પ્રજઃ ।

વાયસો બલિભુકાણઃ કરટશ્ચતુરો દ્વિજઃ ॥ ૬૬ ॥

કાક, ધ્વાંક્ષ, ગૂઢકામી, બલિપુષ્ઠ, સકૃત્પ્રજ, વાયસ, બલિભુક, કાણુ, કરટ, ચતુર, દ્વિજ એ નામ કાગડાનાં છે.

ભાસઃ સિંચાવાભ્રસતો ગૃધ્રાકારો રજઃપ્રજઃ ॥ ૬૭ ॥

ભાસ, શિખાવા ભ્રાસત, ગૃધ્રાકા, રજપ્રજ એ નામ ઘોળી સમડીનાં છે.

કાકભાસભવં માંસં ચક્ષુષ્યં દીપનં લઘુ ।

આયુષ્યં વૃંહણં વલ્યં ક્ષતદોષક્ષયાપહમ્ ॥ ૬૮ ॥

કાગડા તથા ઘોળી સમડીનું માંસ, આંખને કાયદાવાળું, જડ-રાગિને જગાડનાર, હલકું, આયુષ્ય આપનાર, ધાતુને મજબુત કરનાર તાકાત દેનાર, ધારાં અને ક્ષયનો નાશ કરે છે.

ગીધ.

ગૃધ્રઃ સુદૃષ્ટઃ શકુનિર્વક્રદૃષ્ટિશ્ચ દૂરદક્ ।

ગૃધ્રભ્ય કાકવન્માંસં વિશેષાન્નેત્રરોગાજિત્ ॥ ૬૯ ॥

ગૃધ્ર, સુદૃષ્ટ, શકુનિ, વક્રદૃષ્ટિ, દૂરદક્ એ નામ ગીધનાં છે, ગીધનું માંસ કાગડાના માંસ જેવા ગુણો ધરાવે છે, વધારામાં આંખના રોગને દાબે છે.

હંસ.

હંસશ્વેતગરુમાનઃ સૌકારક્તૌ પદાનહૌ ।

રાજહંસઃ સ્મૃતઃ કૃષ્ણૈર્ધાર્ત્તરાષ્ટ્રોઽથ માલિક્કઃ ॥ ૭૦ ॥

હંસ, શ્વેત, ગરુમાન, સૌક, આરન્ધ, પદ, આનહ એ નામ હંસનાં છે, કાળી પાંખવાળા રાજહંસ થાય છે, એનાં ધાર્તરાષ્ટ્ર અને શ્રાલિક નામ છે.

મલિનૈઃ કલહંસસ્તુ પીતૈઃ કાદમ્બ ઉચ્ચતે ।

જારણ્ઢવઃ પ્લવો મદગુર્વરઠા હંસયોષિતઃ ॥ ૭૧ ॥

મેલી પાંખવાળા કલહંસ થાય છે, પીળી પાંખવાળા કાદંબ હંસ થાય છે, કારંડવ, પ્લવ, મદગુ, વરઠા એ નામ હંસનીયોનાં છે.

હંસઃ સ્તિચ્છો ગુરુર્વૃષ્યો વીર્યોળ્ળઃ સ્વરઘર્ણકૃત્ ।

વાતાસપિત્તશમનો બૃંહ્ણો બલવદ્દિદઃ ॥ ૭૨ ॥

હંસ—ચિકટવાળા, ભારે, વીર્યને કઠણ કરનાર, ગર્ભ વીર્યવાળા અને સાદ તથા ધાન્તીને ઉત્તમ બનાવે છે તથા વાયુ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે, ધાતુ મજબુત કરે છે તથા બળ અને જઠરાગ્નિને ઉત્પન્ન કરે છે.

સારસ ચક્રવાક.

સારસો લક્ષ્મણો રક્તમુર્દ્ધા સ્યાત્પુષ્કરાહ્વયઃ ।

ચક્રવાકઃ પત્રરથશ્ચક્રશ્ચક્રી સુકાર્મકઃ ॥ ૭૩ ॥

રથાન્ગનામા કોકોઽથ કક્કઃ સ્યાલ્લોહપૃષ્ઠકઃ ॥ ૭૪ ॥

સારસ, લક્ષ્મણ, રક્તમૂર્દ્ધા, પુષ્કરાહ્વય એ નામ સારસનાં છે, ચક્રવાક, પત્રરથ, ચક્ર, ચક્રી, શુક્રમૂર્ક, રથાંગનામા, કોક, કંક, લોહ પુષ્ઠક એ નામ ચક્રવાકનાં છે.

બગલા.

બકો બકોટો ધવલો બલાકા વિંસકાણિકા ॥ ૭૫ ॥

બક, બકોટ, ધવલ, બલાકા, બીસકંઠીકા એ નામ બગલાનાં છે.

આડયો.

આદિઃ શરાંરિરાતિશ્ચ વિચિત્રજલચારિણી ॥ ૭૬ ॥

આડિ, શરાટિ, આતિ, વિચિત્ર જળચારિણી એ નામ આ-
ડ્યોનાં છે.

ચક્ત્રકઙ્કવકોટાદિમાંસં સિન્નગ્ધં હિમં ગુરુ ।

મધુરં સૃષ્ટવિષ્મુત્રં વાતપિત્તાસ્રનાશનમ્ ॥ ૭૭ ॥

સારસ, ચક્રવા વીગેરેનાં માંસ, ચિકટવાળાં, ઠંડાં, બારે, મીઠાં
અને મળમૂત્રને પેદા કરે છે તથા વાયુ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે.

કાંકરોલ.

કારેડુકઃ કકરેડુઃ કરકઃ કૃઙ્કણસ્તથા ।

કૃઙ્કણો વૃંહણો વલ્યો વાતપિત્તહરો લઘુઃ ॥ ૭૮ ॥

કારેડુક, કકરેડુ, કરક, કૃંકણ એ નામ કાંકરોલનાં છે. તેનું
માંસ ધાતુને મજબુત બનાવનાર તથા બળમાં ફાયદાવાળું, વાયુ અને
પિત્તનો નાશ કરવાવાળું અને હલકું છે.

ચાશ અથવા લકડખોદ.

સ્વજ્વરીઠઃ સ્વજ્વનકશ્વાષનામા કિકીદિવિઃ ॥ ૭૯ ॥

ખંજરીઠ, ખંજનક. શ્વાષનામા, કિકિદીવિ એ નામ ચાશ
અથવા લકડખોદનાં છે.

પપૈયા.

ચાતકસ્તુ ઘનરવઃ સારઙ્ગસ્તોકકો ભ્રમઃ ॥ ૮૦ ॥

ચાતક, ઘનરવ, સારંગ, તોકક, ભ્રમ એ નામ પપૈયાનાં છે.

ભરદ્વાજ.

ભરદ્વાજઃ કક્રારાદો વ્યાઘ્રાદોઽહિકુટિઃ પરઃ ।

સ્વજ્વરીઠો ભરદ્વાજ શ્વાષઃ શ્લેષ્મા નિકાષહઃ ॥ ૮૧ ॥

ભરદ્વાજ, કકરાટ, વાઘાટ, અહિકુટિ, પર એ નામ ભરદ્વાજ નામના પક્ષીનાં છે, ખંજન અને ચાસનું માંસ કંક, વાયુને નાશ કરે છે.

વાતલોઽનિલ પિત્તઘ્નો ભરદ્વાજઃ કફા સજિત્ ॥ ૮૨ ॥

ભરદ્વાજ વાયુકર્તા છે વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે તથા કંક તથા લોહિ વિકારનો નાશ કરે છે.

શકરીબાજ ચીડીયાં.

શ્યેનઃ સમાદનઃ પત્રી ચીરિશ્ચિલી ચિરિલ્લિકા ।

શ્યેન ચીરીભવં માંસં પ્રાયો દોષકરં ગુરુ ॥ ૮૩ ॥

શ્યેન, સમાદન, પત્રી, એ નામ શકરીબાજનાં છે. ચીરિ, ચિલ્લી, ચિરિલ્લિકા, એ નામ ચીડીયાંનાં છે. શકરીબાજ ને ચીડીયાંનું માંસ ધણા ભાગે દોષ કરનાર અને ભારે છે.

ધૂવડ.

જલૂકઃ કૌશિકઃ કાકવૈરી ધૂકા નિશાવરઃ ।

જલૂક ષલલં ભ્રાન્તિ કરં વાત પ્રકોપદમ્ ॥ ૮૪ ॥

જલૂક, કૌશિક, કાક વૈરી, ધૂક, નિશાવર એ નામ ધૂવડનાં છે, તેનું માંસ ગાંડાપણાને ઉત્પન્ન કરનાર અને વાયુને કોપાવનાર છે.

ચક્રાર.

ચકોરશ્ચન્દ્રિકાપાયી જીવંજીવઃ સૂલોચનઃ ।

ચકોરો વૃંહ્ણો વન્યઃ સ્નિગ્ધોષ્ણો વાતનાશનઃ ॥ ૮૫ ॥

ચક્રાર, ચંદ્રિકાપાયી, જીવંજીવ, સુલોચન એ નામ ચક્રારનાં છે. ચક્રાર ધાતુને મજબુત કરનાર, બળમાં ફાયદાવાળું, ચિકટવાળું, અને ગર્ભ છે તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે.

જળચર પક્ષિ.

કૌશ્વકઃ પિચ્કોઽન્યસ્તુ પુચ્છા ધો ભાગ લોહિતઃ ।

વક્રોશઃ કુરુરોઽથાન્યઃ કોયટ્ટિટ્ટિદિભસ્તથા ॥ ૮૬ ॥

કૌશ્વક, પેચક પુચ્છા ધો ભાગલોહિત, વક્રોશ કુરુર, કોયટ્ટિ, ટિટિલ, એ નામ કુંજ થીગર્ભ જાતના જળચર પ્રાણીનાં છે.

કૌશ્વઃ પિત્તા નિલહરઃ પેચકઃ કફ વાત જિત્ ।

કુરુરઃ ક્રોશ્વવજ્જેયઃ ટિટ્ટીભોઽલ્પમરુત્કરઃ ॥ ૮૭ ॥

કુંજનું માંસ-પિત્તવાતનો નાશ કરે છે, પેચક કફ વાયુનો નાશ કરનાર છે, કુરુરમાં પશુ કુંજના જેવા ગુણુ રહેલા છે અને ટિટિભ થોડીક વાયુ કરે છે.

માછલાં.

સત્સ્યોજ્ઞષસ્તિમિર્મીનઃ કણ્ઠી વૈસારિણોઽન્નવઃ ।

પૃથુરોમાભિસારઃ સ્યાદ્વિસારઃ શકુલી તથા ॥ ૮૮ ॥

મત્સ્ય, છપ, તિનિ, મીન, કંઠી, વૈસારિણ, દ્રવ, પૃથુરોમા, અભિસાર, વિસરક, સકુલિ.

રક્તોદરો રક્તમુખો રોહિતો મત્સ્યપુઙ્ગવઃ ।

સહસદંષ્ટઃ પાઠીનઃ કૃષ્ણવર્ણો મહાશિરાઃ ॥ ૮૯ ॥

રક્તોદર, રક્તમુખ, રોહિત, મત્સ્ય પુગવ, સહસ્ત દંષ્ટ, પાઠીન, કૃષ્ણ વર્ણ, મહાશીરા એ નામ મચ્છીના (માછલાનાં) છે.

શકરઃ ક્ષુદ્ર મત્સ્યઃ સ્યાત્પ્રોષ્ટી તુ સફરી સ્મૃતા ।

નલમીન ચિલિ ચિમ સ્તિમિઃ રુયાતઃ સમુદ્રજઃ ॥ ૯૦ ॥

શકર, ક્ષુદ્ર મત્સ્ય, પ્રોષ્ટી, શકરી એ નામ સફરી જાતની માછલીનાં છે, નલમીન ચિલિચિમ, તિમિ, સમુદ્રજ એ બધાં નામ માછલાના બેદોનાં છે.

મત્સ્યા બલપદા તૃણા ગુરથઃ કફ પિત્તલાઃ ।

ઉષ્ણા મિષ્યન્દિનઃ સ્નિગ્ધા બંહણા પવનાપહાઃ ॥ ૯૧ ॥

માછલી, બળ આપનાર વીર્યને મળ્યુત કરનાર, ભારે, કફ, પિત્તને કરનાર, ગર્ભ, બંધકોશ કરનાર, ચિકટવાળી અને ધાતુને મળ્યુત કરનાર તથા વાયુને હરનાર છે.

નાદેયા વૃંહણા મત્સ્યા ગુરુવોડનિલનાશના ।

કૌપ્યા વૃણ્યાઃ કફાઘ્રીલા મૂત્ર કુષ્ટાવિ બન્ધદાઃ ॥ ૧૨ ॥

નદીની માછલી ધાતુને મળ્યુત કરે છે, ભારે અને વાયુને નાશ કરનાર છે, કુવાની માછલી વીર્યને મળ્યુત કરે છે અને કફ, પેદુની ગાંઠ, મૂત્ર, કોડ, બંધકોશને ક્ષત્પત્ર કરનાર છે,

તાઢાગા ગુરવો વૃણ્યાઃ શીતલા બલ મુત્રદાઃ ।

તઢાગવ ત્રિર્ણરજા બલાયુર્મતિ દકરાઃ ॥ ૧૩ ॥

તલાવની માછલી ભારે, વીર્યને મળ્યુત બનાવનાર, ઠંડી તથા બળ અને પેશાબને વધારે છે. ઝરણાંની માછલીમાં તલાવની માછલીના જેવાજ ગુણો હોય છે અને વાયુ, બળ, દષ્ટિને આપનાર છે.

સરોજા મધુરાઃ સ્નિગ્ધા બલ્યા વાત નિર્વહણાઃ ।

સામુદ્રા ગુરવો નાતિ પાતલાઃ પવના પદાઃ ॥ ૧૪ ॥

સરોવરની માછલી મીઠી, ચિકટવાળી, બળમાં ફાયદાવાળી, વાયુને હરનાર, સમુદ્રની માછલી ભારે, બહુ પિત્તને નહિ કરવાવાળી અને વાયુને હરનાર છે.

તથાપિ લવણામ્ભોજા ગ્રાહિણો દૃષ્ટિ નાશનાઃ ।

ત્વદોઢ્રવા બલ કરા નતુ સ્વચ્છ જલોઢ્રવાઃ ॥ ૧૫ ॥

તેમાં પણ ખારા પાણીમાં ઉપજેલી માછલી ઝાડાને રોકે છે અને આંખના તેજને નાશ કરે છે. કુંડની માછલી બળ આપનાર છે ચોખ્ખા પાણીની માછલી બળ આપતી નથી.

હેમન્તે કૂપજા મતજાઃ શિશિરે સારસાહિતાઃ ।

મધુગ્રીષ્માષ્ટકાલેષુ નદીચુક્તી તઢાગજાઃ ॥ ૧૬ ॥

હેમંત રતુમાં કુવાની માછલી ઠીક છે, શિશિર રતુમાં સરોવરની માછલી પથ્ય છે, વસંત, ગ્રિષ્મ, વર્ષા એ ત્રણ રતુમાં નદી, ઝરણાં, તલાવ એની માછલી પથ્ય છે.

શરત્સુ નૈર્ઘરાઃ સર્વે વર્ષોત્થાઃ સર્વ દોષદાઃ ।

રોહિતઃ પ્રવરસ્તેષુ નાતિપિત્ત કરા લઘુઃ ।

કષાયા નુરસો બલ્યઃ પાઠીન શ્લેષ્મલો ગુરુઃ ॥ ૯૭ ॥

શરદ્ ૩૮ માં, નિર્ઘર પાણીની માછલી પથ્થ છે, અને વર્ષા ૩૮ માં પાણીની માછલી બધા દોષોને ઉપજાવે છે. બધી સાછલીઓમાં રોહિત નામની માછલી ઉત્તમ છે કેમકે તે બહુ પિત્તને કરતી નથી અને હલકી છે. તુરી, રસ વગરની, બળમાં ક્ષાયદાવાળી, પાઠીન માછલી કફકર્તા અને બારે છે.

નાનીમાછલી.

હુદ્રમત્સ્જાઃ સ્વાદુરસા દોષત્રય નિવર્હણાઃ ।

સુક્ષ્માઃ પરંપુંસ્ત્વકરા રુચ્યાઃ કાસા નિલાપહાઃ ॥ ૯૮ ॥

નાની માછલી સ્વાદીષ્ટ, રસવાળી અને ત્રિદોષને હરવાવાળી છે, ઘણીજ ઝીણી માછલી પુષ્પાતનને આપે છે, રચિને પેદા કરે છે તથા ખાંસી અને વાયુનો નાશ કરે છે.

ત્રિદોષ કૃષ્ણિમિવિ મોમસ્ત્યો બલ્યઃ પરં મતઃ ।

મત્સ્ય ગર્મઃ પરંવૃણ્યઃ સ્નિગ્ધઃ સ્થૈર્ય કરો ગુરુઃ ।

કફ મેદઃ પદો બલ્યો ગ્લાનિ કૃન્મેહનાશનઃ ॥ ૯૯ ॥

ચિમચિત્ત માછલી—ત્રિદોષને ઉપજાવે છે, વધારે બળ આપે છે, માછલીનો ગર્ભ વીર્યને બહુજ મજબુત કરે છે, ચિકટવાળો છે, સ્થિરતા કરે છે. બારે છે, કફ અને મેદને આપનાર છે, બળમાં ક્ષાયદાવાળો, ગ્લાની બેચેની, ઉપજાવે છે અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે.

—:૦:—

મગરમચ્છ.

શિશુમારો ઢતેસ્તુલ્યો મકરસ્તિ મિદંસૂક ।

શિશુમારો ગુરુર્વૃણ્યઃ કફકૃદ્વાત નાશનઃ ।

વૃંહણો બલદઃ સ્નિગ્ધરતદ્વન્મકરગાદિશેત્ ॥ ૧૦૦ ॥

શિશુમાર, દત્તિતુલ્ય, મકર, તિમિદૃષ્ટક એ નામ શિશુમાર
માછલીનાં છે. તે બારે, વીર્યને મળ્યુત કરનાર, કષ કર્તા, વાયુનો
નાશ કરનાર, ધાતુને મળ્યુત બનાવનાર તથા બળ આપનાર અને
ચિકિત્સાવાળી છે, મગરમાં પણ એવાજ ગુણો હોય છે.

કાચબો.

કચ્છપો ગૂઢપાત્કૂર્મઃ કમઠો દૃઢપૃષ્ઠકઃ ।

કચ્છપો બલદઃ સ્તિગ્ધો વાતજિત્પુંસ્ત્વકારકઃ ॥ ૧ ॥

કચ્છપ, ગૂઢપાત, કૂર્મ, કમઠ, દૃઢ પૃષ્ઠક એ નામ કાચબાનાં
છે, કાચબો બળ આપનાર, ચિકિત્સાવાળો, વાયુનો નાશ કરનાર અને
પુરુષત્વને આપનાર છે.

ડેડકાં.

મન્ડૂકઃ પ્લવગો મેકો વર્ષામૂર્દેદુરો હરિઃ ।

મન્ડૂકઃ શ્લેષ્મલા નાતિપિત્તલો બલકારકઃ ॥ ૨ ॥

મન્ડૂક, પ્લવગ, મેક, વર્ષામૂ, દુર્દેર, હરિ એ નામ મેડક અ-
થવા ડેડકાનાં છે, તે કષ કર્તા, વધારે પિત્તને કરતો નથી, તથા
ઝાડાને કરનાર છે.

કરચલાં.

કર્કટઃ કુરુચિહ્નઃ સ્યાત્કુલીર ષોડશામ્બિકઃ ।

કર્કટો બૃંહ્ણો વૃષ્યઃ શીતલોઽસ્ટદરાપહઃ ॥ ૩ ॥

કર્કટ, હરિચિહ્ન, કુલીર, ષોડ, શામ્બિક, એ નામ કરચલાંનાં
છે, તે વીર્યને અને ધાતુને મળ્યુત કરે છે, ઠંડાં છે તથા પ્રદર
રોગનો નાશ કરે છે.

સા પ.

સર્પો ભુજંગો ભુજગઃ ફળી ભોગી ભુજંગમ ।

કુન્ડલી કચ્ચુકો ચક્રી પન્નગઃ પવનાશનઃ ॥ ૪ ॥

સર્પ, લુન્ગ, લુન્ગ, હણી, બોગી, લુન્ગમ, કુંડલી, કચ્ક, ચકી, પન્નગ, પવનાશન.

ગૂઢપાદુરગો નાગો જિહ્વગશ્ચ સરીસૃપઃ ।

ચક્ષુઃશ્રવા દીર્ઘપૃષ્ઠો વ્યાલ આશીવિષસ્ત્વહિઃ ॥ ૬ ॥

ગૂઢપાત, ઉરગ, નાગ, જિહ્વગ, સરીસૃપ, ચક્ષુઃશ્રવા, દીર્ઘપૃષ્ઠ, વ્યાલ, આશીવિષ, અહિ,

દર્વીકરો વિષધરો દન્દશૂકો બિલેશયઃ ।

કુમ્ભીનસઃ પૃદાક્રુઃ સ્યાદંટ્રી કાકોદરો વિષી ॥ ૬ ॥

દર્વીકર, વિષધર, દંદશૂક, બિલેશય, કુમ્ભી નસ, પૃદાક્રુ, દંટ્રી, કાકોદરી, વિષી, એ નામ સાપનાં છે.

અન્ય જાતિના સાપો.

દિણ્ડિમો રાજિલઃ પ્રોક્તોઽજગરો વાહસઃ શયુઃ ।

જલસર્પો ગલાર્દઃ સ્યાત્તિલિત્સ ગોનસઃ સ્મૃતઃ ॥ ૭ ॥

ડિંડિમ, રાજિલ, અજગર, વાહસ, શયુ, જલસર્પ, ગલાર્દ, તિલિસ, ગોનસ; એ નામ અન્ય જાતિના સાપોનાં છે.

સાપના માંસના ગુણો.

સર્પાણાં સ્નેહનં માંસં ચક્ષુષ્યં દૃઢર્ણ ગુરુ ।

દૃષીવિષક્રિમિહરં મેધાગ્નિબલવર્દનમ્ ॥ ૮ ॥

સાપોનું માંસ—ચિકટવાળું, આંખને શાયદવાળું તથા ધાતુને મજબુત કરનાર છે, ભારે અને ખરાબ ઊરને હરવાવાળું છે. બુદ્ધિ, અગ્નિ, ખળને વધારનાર છે.

ગોહ.

ગોધા ઘોરફટા પજ્જનસ્વરા જનિષસ્તથા ।

કૃષ્ણ સર્પેણ ગોર્ધયો ગોધેરઃ સમુદ્દાગુણઃ ।

ગોધાગ્નિજનનીં વલ્યા વૃષ્યા પિત્તાનિલાપહા ॥ ૯ ॥

ગોધા, ઘેરફટા, પંચનખટા, જનિપ એ નામ ગોહનાં છે, ઠાળા સાપ અને ગોના સંસર્ગથી ઉપજેલા ગોહરા કહેવાય છે. એનાં ગોધેય, ગોધેર એ નામ છે. ગોહનાં માંસ-બહુજ ગુણવાળાં હોય છે, જઠરાગ્નિને સતેજ કરે છે તથા બળ આપે છે, વીર્યને ઘટ બનાવે છે તથા પિત્ત અને વાયુને હણે છે.

સઘોદતં ભજેન્માંસ વ્યાધિવારિવિષે મૃતમ્ ।

વયસ્થમકૃશં બલ્યમન્યથા પરિવર્જयेत् ॥ ૧૧૦ ॥

તરત મારેલ જીવના માંસ ખાવાથી બળમાં ફાયદો થાય છે અને રોગ, પાણી, ઝેર વીગેરેથી નાશ થએલા પ્રાણીનો માંસ ખાવાને લાયક નથી.

વૃદ્ધાનાં દોષલં માંસં બાલાનાં વલદં ગુરુ ।

ચ્યુતગર્ભા ગુરુર્યોષિદ્ગર્ભાગર્ભવતી તથા ॥ ૧૧ ॥

ખુદે (૫૬) જીવોનું માંસ દોષ ઉપજાવે છે, બાળ જીવોનું માંસ બળને આપનાર છે, ભારે છે, ગરબવાળી સ્ત્રી જાતિનાં માંસ ભારે છે.

સ્વયંમૃતમવલ્થં સ્યાદતિસાસારકરં ગુરુ ॥ ૧૨ ॥

પોતાની જાતે મરી ગએલ જીવોનાં માંસ બળ વગરનું છે, ખાડા કરે છે, અને ભારે છે.

વિષામ્બુરુદ્ધમૃતં મૃત્યુદોષત્રયરુગાવહમ્ ॥ ૧૩ ॥

ઝેર, પાણી, રોગથી મરેલાં પ્રાણીઓનું માંસ-મૃત્યુ, ત્રિદોષ, રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

વિહગેષુ પુમાન્ શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી ચતુષ્પાદજાતિષુ ।

પશ્ચાદ્ પુસાં સ્યાત્સ્ત્રીણાં પૂર્વાર્દ્ધમાદિશેત્ ॥ ૧૪ ॥

પક્ષિઓમાં પુરૂષ જાતિ, ચોપગાં પશુઓમાં સ્ત્રીજાત ઉત્તમ છે, પુરૂષ વર્ગનો પાછલો અડધો ભાગ હલકો છે, સ્ત્રીજાતિનો આમલો ભાગ હલકો છે,

તુલ્યજાતૌ સ્થૂલદેહો મહાદેહેષુ પુજિતઃ ।

અલ્પદેહેષુ શસ્યન્તે તથૈવ સ્થૂલદેહિનઃ ॥ ૧૫ ॥

બારે શરીરવાળામાં સમાનજાતિમાં હલકા શરીરવાળા સારા હોય છે, નાના શરીરવાળામાં પણ મોટા શરીરવાળાં વધારે ઉત્તમ હોય છે.

ચેષ્ઠાવતાં પરં માંસમલસેભ્યો લઘુ સ્મૃતમ્ ।

દેહમધ્યં ગુરુ પ્રાયઃ સર્વેષાં પ્રાણિનાં મતમ્ ॥ ૧૬ ॥

આજસુ કરતાં ચપળ પ્રાણીઓનું માંસ બહુજ હલકું છે. વધારામાં બધા પ્રાણીઓના મધ્ય ભાગના શરીરનું માંસ બારે છે.

પ્રક્ષ્મોત્ક્રેપાદિહજ્જાનાં તદેવ સમમુચ્યતે ।

ગુરુણ્યજ્જાનિ સર્વેષાં ગલગ્રીવં ચં પક્ષિણામ્ ॥ ૧૭ ॥

પક્ષિઓની પાંખ કાઢી નાંખવાથી શરીરને મધ્ય ભાગ સરખો થાય છે, પક્ષિઓનાં બધાં અંગ અને ગળુ બારે છે.

યે મૃગા વિહગાસ્તોયદ્વાવાસપ્રચારકાઃ ।

તે નામિપ્યન્દિનઃ સર્વે વિપરીતા અતોઽન્યથા ॥ ૧૮ ॥

જે મૃગ અને પક્ષિ પાણીથી દુર વસનારાં છે તે બધાં બંધ કાશ કરનારાં એટલે બારે નથી, પણ તેથી જુદી રીતનાં શરીરને અકળાવી નાંખી બારે બનાવે છે.

જલಾನૂપખવાઃ સર્વે જલનૂપચરાશ્ચ યે ।

ગુરુભક્ષ્યા ગુરુતરં તેષાં માંસમુદાત્તતમ્ ॥ ૧૯ ॥

પાણીની નજીક રહેનારા તેમજ ઘણા પાણીવાળા દેશમાં પેદા થએલા જીવોનું માંસ બહુ બારે છે,

ઘન્વોત્પત્તિપ્રચારાણાં લઘુ સ્યાલ્લઘુભોજિનામ્ ।

ઝરુસ્કન્ધોદરં મુર્દ્ધા પાણિપાદૌ કટી તથા ।

પૃષ્ઠત્વગ્યકૃદન્ત્રાણિ ગુરુાણિ હિ યથોત્તરમ્ ॥ ૨૦ ॥

इति श्रीमदनपालनिघण्टो मासवर्गोः द्वादशः ॥ १२ ॥

વાગડ દેશમાં ઉત્પન્ન થએલાં અને રખડી રખડીને હલકો ખોરાક ખાનારાં જીવનું માંસ હલકું છે, સાથળ, કાંધ, પેટ માથુ, હાથ પગ, કમ્બર, પીઠ, ખાલ, ચક્રત, એ બધાં કિતરોતર (જાંમથી કાંધ અને કાંધથી પેટ એમ) બારે છે.

ધૃતિ શ્રી મદનપાલ નિઘંટનો માંસ વર્ગ આરંભાનું ગુજરાતી ભાષાન્તર પુરુષ થયું.

ગોપાલબાલૈઃ સહ મહાવિદ્યાવિનોદદક્ષં ધૃતકાકપક્ષમ્ ।

ઉપાસ્મહે વાઙ્મનસાતિદૂરં મહઃ પરં નીલમચિન્તનીયમ્ ॥ ૧ ॥

ગોવાળીયાના બાળકોની સાથે કુસ્તીમાં હોંશીઆર, કાગડાનાં પીછાં માથે ધારણ કરવાવાળા, વાણી અને મનથી ઘણા વેગવાળા અને વિચારમાં ન આવે એવા પરમ નીલ તેજનું હું સ્મરણ કરું છું.

વાતેऽનુપાનં સ્નિગ્ધોષ્ણં રૂક્ષોષ્ણં શ્લેષ્મણિ સ્મૃતમ્ ।

પિત્તે સ્નિગ્ધો દિતં સ્નેહપાને તોયમશીતલમ્ ॥ ૨ ॥

વાયુમાં ચિકટ અને ગર્ભ અનુપાન કાયદવાળાં છે. કફમાં લુખા અને ગર્ભ અનુપાન કાયદવાળાં છે, પિત્તમાં ચિકટવાળું અનુપાનહિત છે, ઉષ્ણીમાં ગરમ પાણીનું અનુપાન કાયદવાળું છે.

મહાતકઃ સ્નેહમુર્છાવ્યાપ્તાનાં શીતલં જલમ્ ।

શાલિમુદ્રાદિભક્ષ્યાણાં યૂષો માંસરસસ્તથા ॥ ૩ ॥

લીલામાના ઉડવાથી આવેલી મુર્છાવાળાને ઠંડુ પાણી તથા કાગરના ચોખ્ખા અને મગનો યુષ તથા માંસ રસ કાયદવાળો છે.

માષાદિભોજિનાં મસ્તુ ધાન્યામ્લં દધિ વા સ્મૃતમ્ ।

મદ્યં શોષિવિષાર્ત્તાનામલ્પાગ્રીનાં ચ શસ્યતે ॥ ૪ ॥

અડદ વીગેરે ભારે ખોરાકવાળાને દહિનું પાણી, કાંજ અથવા દહિનું અનુપાન કાયદવાળું છે, દુખળા પડતા અને ઝેરથી પીડા પામતા અને મંદ અગ્નિવાળાઓને દારૂનું અનુપાન કાયદવાળું છે.

ક્લાન્તાનામુપવાસાધ્વભારસ્ત્રીસુરતાદિભિઃ ।

પયઃ સુધાસગં પ્રોક્તં ક્ષીણાનાં રક્તપિત્તિનામ્ ॥ ૫ ॥

જેણે વૃત્ત ધારણ કર્યો હોય, મુસાફરી કરી યાક લાગ્યો હોય; ભાર લઇ ચાક્યો હોય, તથા સ્ત્રીસંગથી દુખી થયો હોય, એવા મનુષ્યો, દુખળા મનુષ્યો, રક્તપિત્તવાળા મનુષ્યોને દુધ અમૃતના સમાન ગુણ આપવાવાળું છે.

અસાત્મ્યં દોષલં શીતમાતિમાત્રમથો ગુરુ ।

ઉક્તાનુપાનતો મુક્તં સુખમન્નં પ્રજીર્યતે ॥ ૬ ॥

જે પદાર્થ માફક ન આવે તેવો હોય, દોષ ઉપજવે તેવો હોય, અથવા ઠંડો, બારે ચીજોનો બનાવેલો, ખોરાક તે દાર અથવા ગરમ દુધના અનુપાનથી જલદી પચી જાય છે,

તદાદૌ કર્ષયેત્પીતં સ્થાપયેન્મધ્યસેવિતમ્ ।

પશ્ચાત્પીતં વૃંહયતિ તત્સમીક્ષ્ય પ્રયોજયેત્ ॥ ૭ ॥

અનુપાન—ખાવાની અગાઉ પીવાથી માણસ દુબળુ પડતું જાય છે, ખોરાકના વચમાં પીવાથી આયુષ્યમાં સ્થિરતા કરે છે, અને પાછળથી પીવામાં પુષ્ટિનો ગુણ કરે છે એ પ્રમાણે વિચાર કરી અનુપાનનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

ન પિવચ્છાસકાસાર્શોજન્ટુરોગક્ષવાતુરઃ ।

પીત્વાભિમાળ્યાધ્યયનાનિદ્રાં ન ત્વરયા ભજેત્ ॥ ૮ ॥

દમ, ઉધરસ, અર્શ, કૃમિરોગ, ક્ષતથી પિડાતાઓએ દાર પીવો નહિ, અને દારથી બહુ ખોલવું, વાંચવું, ઉધવું, એનો ત્યાગ કરવો જોઈ છે.

તત્કફાનિલપિત્તેષુ ચૈકદ્વિત્રિપલોન્મિતમ્ ।

વારિ શસ્યમુષઃકાલે દષ્ટિકારિ રસાયનમ્ ॥ ૯ ॥

કફ, વાયુ, પિત્ત, એક એ ત્રણ એમ કૃમથી અર્થાત કફ પ્રકૃતિવાળા ચાર તોલા, વાયુ પ્રકૃતિવાળા આઠ તોલા, પિત્ત પ્રકૃતિવાળા બાર તોલા પાણી પ્રભાતમાં પીએ તો તેની દષ્ટિ મજબુત થાય છે અને જલ્દાવસ્થાનો નાશ કરે છે.

વલીપલિતવૈસ્વર્યપીનસશ્વાસશોષજિત્ ।

પાનીયપ્રસૂતીરઘૌ યઃ પિવેદરુણોદયે ॥ ૧૦ ॥

જે માણસ ૬૪ તોલા પાણીને પ્રભાતમાં પીએ છે, તે માણસ ને શરીરમાં કરચલી પડવી, ધોળા વાળ થવા, સાદ બગડવો, નાકવું છાંડ બંધાવું, દમ, શોષ એ બધું થતું નથી.

ધાન્યેષુ ગાંસે સકલેષુ ચૈવં શાકેષુ ચાતુક્તમિહ પ્રમાદાત ।

આસ્વાદિતો મુતગુર્મૈર્મૃત્વા તદાદિશેઽવ્યમનલ્પબુદ્ધિ ॥ ૧૧ ॥

અનાજ, માંસ, અને બધી જાતનાં શાકો તેમજ ખીજી આપ-
ધીઓ કે જેના ગુણો પ્રમાદને લઇને કહેવામાં આવ્યા નથી, એવી
આજેના ગુણો જાણવાની જરૂર હોય તો તે ચીજનો સ્વાદ, રસ
અને તેમાં રહેલા પંચમહાભૂતો પૈકી રહેલાં તત્વો વીગેરેનો વિચાર
કરીને બુદ્ધિમાન મનુષ્ય કહે.

षष्टिका यवगोधूमा लोहिता याश्च शालयः ।

मुद्गाढकीमसूरा धान्येषु प्रवराः स्मृताः ॥ १२ ॥

સાઠી ચોખ્ખા, જવ, ઘઉં રાતા, ચોખ્ખા, મગ, તુવર, મસુર, એ
અનાજ ઉત્તમ ગણાય છે.

स जराव्याधिनिर्मुक्ता जीवेद्वर्षशतं सुखी ।

भुक्त्वोपविशतस्तुन्दी बलमुत्तानशायिनः ॥ १३ ॥

એ અનાજ ખાવાવાળા માણસો વૃદ્ધાવસ્થા અને રોગોથી બચી
સુખપૂર્વક સો વર્ષ સુધી જીવી શકે છે, ખોરાક લીધા પછી બેસી
રહેનારનું પેટ વધી જાય છે. ખોરાક ખાઇ સુષ્ટ જતારને બળનો વ-
ધારો થાય છે.

आयुर्वामकटिस्थस्य मृत्युर्धावति धावतः ।

रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ॥ १४ ॥

न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां चोपजायते ।

भोजनानन्तरं निद्रा वातघ्नी कफपुष्टिकृत् ॥ १५ ॥

कफपेदोषिषात्तानां रात्रौ जागरणं हितम् ।

दिवास्વप्નश्च वृट्शूलहિકाजीर्णातिसारिणः ॥ १६ ॥

दन्तधावनमुद्दिष्टमास्यवૈશઘકારકમ્ ।

प्रसेकारुचिर्दौर्गन्ध्यमलपित्तकफापहम् ॥ १७ ॥

मदातुरः कृशः श्रान्तो दन्तताल्वोष्ठरोगवान् ।

हिकाच्छर्दिशिरःपीडामुर्च्छाशोषी न तच्चेत् ॥ १८ ॥

मुखप्रक्षालनं शीतपयसा रक्तपित्तजित् ।

मुखस्य पिडिकाशोषनीलिकाव્યङ्गनाशनम् ।

पादप्रक्षालनं दृष्टિકરं वृष्यं श्रમાંपहम् ॥ १९ ॥

પાદાભ્યઙ્ગ સદા વૃણ્યો બલોત્સાહવિવર્દનઃ ।

નિદ્રાસુખકરઃ સુપ્તિશ્રમનેત્રરુગાપહઃ ॥ ૨૦ ॥

પગને તેલનું માલિસ કરવાથી સર્વે કાળમાં પુષ્ટિ આપે છે, અળ અને આનંદનો વધારો કરે છે, ઉંઘ લાવે છે, સુખ આપે છે તથા બેચેની, યાદ, આંખના રોગનો નાશ કરે છે.

સ્નેહગણ્ડૂષકરણં મુખશોષદ્વિજામયાન્ ।

સ્વરચાતૌષ્ઠ્યારુચ્ચરક્તવાતાન્વિમાશયેત્ ॥ ૨૧ ॥

તેલના કોગળા કરવાથી મુખના રોગ, સાદ પડે, હોઠોનું કડકપણું અને લોહી વાયુનો નાશ કરે છે.

મુરલોચ્છાદકગણ્ડૂષઃ કફારુચિમલાપહઃ ॥ ૨૨ ॥

માફક ગરમ પાણીના કોગળા કરવાથી—કફ, અરુચિ અને ઝાડાનો નાશ કરે છે.

વિષતુર્છામદાર્ત્તાનાં શોષિણાં રક્તપિત્તિનામ્ ।

કુપિતાનામલક્ષ્મીણાં રૂક્ષાણાં ન પ્રશસ્યતે ॥ ૨૩ ॥

ઝેર, મુઝ્છા, અને દારૂ પી પીડાતો માણસ, દુખળાઈ ધારણ કરતો, રક્તપિત્તવાળો, ક્રોધીત થએલો, આળસુ અને લુખો માણસ કોગળા કરવાને લાયક નથી.

અસ્તનંનેત્રનૈર્મલ્યં દ્વષ્ટિકર્ત્રી રુગાપહમ્ ।

રાત્રૌ જાગરિતઃ શ્રાન્તશ્છર્દિતો મુક્ત વાંસ્તળા ।

જ્વરા તુરઃ શિરઃ સ્નાતઃ કદાચિન્ન તદા ચરેત્ ॥ ૨૪ ॥

અંજન આંખોને સાફ કરે છે, આંખની નજરને મજબુત બનાવે છે, રોગનો નાશ કરે છે, રાતના ઉન્નગરાવાળા, મહેનત કરી થાકેલા, છર્દિ વાળા, જમણ્યાર જમેલા, તાવથી પીડાતા, અને માથાને ધોએલા એવા માણસે કોઈ પણ દીવસ આંખમાં અંજન કરવું નહિ.

વ્યાયામઃ કર્મ સાયધ્ય સ્યૈર્વ દોષ ક્ષમાશ્રિત્ ।

સસદા ગુણમાધર્તે વલિનાં સ્નિગ્ધ ભોજિનામ્ ॥ ૨૫ ॥

કસરત—સર્વે કામ કરવાની સમર્થતા પેદા કરે છે, દેહને ટકાવી રાખે છે, દોષોને ટાળે છે, જઠરાને વધારે છે, બળવાન માણસને તથા ચિકિત્સાવાળાં બોજન ખાનારને સર્વે વખતમાં ફાયદો આપનાર છે.

व्यायाम दह चित्तानां व्याधिर्नास्ति कदाचन ॥ २६ ॥

કસરતથી મજબુત ચીત્ત વાળા પુરૂષોને કોઈ દિવસ રોગ થતો નથી.

विरुद्धं वा विदग्धं वा मुक्तं शीघ्रंच पच्यते ।

भवति शिघ्रंनो तस्य बली शिथिलता जराः ॥ २७ ॥

પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ અથવા કાચું પાકું બોજન કરવામાં આવે તો પણ કસરતના લીધે જલદી પચી જાય છે, વળી કસરત કરનાર મનુષ્યના શરીરમાં કરચલીયો પડવી, શીથીલપણું, તેમજ જઠ્ઠાવસ્થા પણ જલદી પ્રાપ્ત થતું નથી.

वसन्ते शीत समये सुतरां समतो हितः ।

अन्य दापि सकर्तव्यः शतयेर्दन बला बलम् ॥ २८ ॥

વસંત ઋતુ અને ઠંડીના વખતમાં કસરત કરવી ધણીજ ફાયદાવાળી છે; અન્ય વખતમાં પણ પોતાના બળાબળનો વિચાર કરી અડધી કસરત કરવી જોઈએ.

तनुं समीक्ष्य वा स्वेदी कण्ठे ग्रीवा ललाटयोः ।

मुक्तवान्कृत संयोगः काशी श्वासीक्षयी कृशः ॥ २९ ॥

શરીર જોઈ અથવા જોના કંઠે, ડોકે, માથે પશીનો આવી ગયો હોય તથા બોજન કરેલા તથા સ્નાન કરેલાએ, ઉધરસ વાળો, દમવાળો, ક્ષયવાળો, અને દુબળા શરીરવાળો,

रक्तपित्ती क्षयी शोपीनतं कुर्या द्विच क्षणः ।

अति व्यायामतः कासोज्वरच्छर्दिश्च जायते ॥ ३० ॥

રક્તપિત્તવાળા, ક્ષયવાળા, અને દુબળા પડતા શરીરવાળાએ કસરત કરવી નહીં. વધારે કસરત ઉધરસ, તાવ, હૃદયને ઉત્પન્ન કરે છે.

મર્દનં શ્રમ વાતગ્નં નિદ્રા પુષ્ટિ વલપદમ્ ।

કેશશ્યશૂનરવાનાંચ કલ્પનં શુચિ રૂપકૃત્ ॥ ૩૧ ॥

માલિશ કરવું, પગથંપી કરવી એ યાક અને વાયુનો નાશ કરનાર છે, તથા ઉંઘ, પુષ્ટિ અને તાકાતને આપવાવાળાં છે, વાળ, દાઢી અને નખ કપાવવા એ ખુશસુરતીને આપવાવાળા છે.

અભ્યક્તો વાતરોગઘ્નો ધાતુસામ્યં વલં સુખમ્ ।

નિદ્રાવર્ણ મૃદુત્વાનિ કુરુતે દષ્ટિ પુષ્ટિ કૃત્ ॥ ૩૨ ॥

તેલ વીગેરેતુ માલિશ કરવું તે વાયુનો નાશ કરનાર છે ધાતુ-ઓની સમાનતા અને બળ, આનંદ, ઉંઘ, રૂપ, કોમળપણ, દષ્ટિ અને પુષ્ટિને આપનાર છે.

કેશ પ્રસાધની કેશ્યા રજોન્નતુ મલા પદા ।

શિરોઽમ્યક્લ શિરસ્તૃપ્તિ કેશદા દર્યાસિ પુષ્ટિકૃત્ ॥ ૩૩ ॥

કાંસકીથી વાળોને ઓળવાથી વાળોનો વધારો થાય છે, રેત, જીવ અને કચરા વીગેરેનો નાશ થાય છે, માથામાં તેલનું માલિશ કરવાથી માથાની તૃપ્તીમાં અને વાળની મજબુતીમાં વધારો થાય છે તથા આંખના તેજને વધારે છે.

ઉચ્ચૈઃ શ્રવણ વાધિર્યમલ મન્યા હનુગ્રહાન્ ।

કદાપિ કર્ણરોગાનાં કુરુતૈ કર્ણપૂરણમ્ ॥ ૩૪ ॥

થોડું સાંભળવું-ઝહેરાપણું-મેલ બરાબ રહેવો, હડપથી, મરદ-નના વાયુનાં દરદો કાનમાં તેલ નાંખવાથી સારાં થાય છે.

સિત્કસ્યાઙ્ગિર્યથા મુલે તરુણાં પલ્લવાદયઃ ।

વર્દન્તે દિતથા તૃણાં સ્નેહ સિત્કસ્ય ઘાતવઃ ॥ ૩૫ ॥

જેવી રીતે ઝાડના મુળમાં પાણી નાંખવાથી પાંદડાં વીગેરે પ્રકુલિત થાય છે તેવીજ રીતે સ્નેહ દ્રવ્ય સિંચવાથી માલુસની ધાતુઓ વધે છે.

સ્નેહાવગાહનં વાતશ્મનં ધાતુપુષ્ટિદમ્ ।

માત્રાભિભિ ચતુઃષષ્ઠ સપ્તાષ્ટ મિરાવ્રજેત્

રસ રક્ત માંસ મેદો મજ્જા ધાતુન્ય યાક્રમમ્ ॥ ૩૬ ॥

તેલમાં ડુબાડી મારવાથી વાયુનો નાશ થાય છે અને ધાતુઓ પુષ્ટ બને છે. ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત અને આઠ એવી માત્રાથી ડુબાડી ખાવાથી કમી રસ એટલે રક્ત, માંસ, મેદ, મજ્જા અને વીર્ય એમ ક્રમવાર પુષ્ટ થાય છે.

વાન્તો નવજ્વરોઽજીર્ણી વિરિક્તઃ કેવલામરુકઃ ।

નિરૂદ્ધતર્પણં યચ્ચ સ્નેહાભ્યક્ષાદિ વર્જયેત્ ॥ ૩૭ ॥

ઉલટી વાળો, નવા તાવવાળો, અશુભવાળો, જીવાળવાળો, મરડાવાળો, નિરૂદ્ધ નામની બસતી જેણે લીધી હોય, આંખોના રોગો પર આંખના તરપણુ કચું હોય તેવા માણસે ચીકટનો ત્યાગ કરવો.

ઉદ્વર્તનં વાતહરં ભ્રાજકાનલદીપનમ્ ।

ગાત્રાસ્થિરત્વમુસ્થિતાત્વક્રમસાદમૃદુત્વકૃત્ ॥ ૩૮ ॥

પીઠી વીગેરે મુગંધી દ્રવ્યોતું મર્દન.

પીઠી વીગેરે મુગંધી દ્રવ્યોતું માલીશ-વાયુનો નાશ કરે છે તથા જઠરાને કાયદો કરે છે, અંગોની સ્થિરતા, આનંદ, આમડીનું મુલાખાપણું અને રૂપને આપવાવાળું છે.

સ્નાન.

સ્નાનં વાતશ્રમાલક્ષ્મી પામાકણ્ડૂમલાપહમ્ ।

ત્દયં કાસહરં વહિસ્તર્વેન્દ્રિયવિવોધનમ્ ॥ ૩૯ ॥

સ્નાન કરવું—તે વાયુ, થાક, આળસ, ખસ, ખરજ, ઝાડો એનો નાશ કરે છે, શરીરને બળ આપે છે, ઉધરસનો નાશ કરે છે, અગ્નિ અને બધી ઇંદ્રિયો બળવાન થાય છે.

ન તદુષ્ણેન શિરસો યોજ્યં નેત્રાહિતં યતઃ ।

કાફવાતપ્રકોપે તુ મેષજાર્થં તદાચરેત્ ॥ ૪૦ ॥

ગર્મ પાણી કરીને માથાને બીંબવડું નહિ, કેમકે આંખને તે હામદાવાળું નથી-કફ અને વાયુના કોપમાં ઔષધના ઠેકાણે વાપરવું.

તત્ત્વાતિસારજ્વરિતકર્ણશુલાનિલાતિષ્ઠુ ।

આધ્યાનારોચકાજીર્ણ મુક્તવત્સુ ચ ગર્હિતમ્ ॥ ૪૧ ॥

ઝાડો, તાવ, કાનના થળ, વાયુ રોગ, આક્રે, અરચિ, અજીર્ણ
એ રોગ વાળાએ બોજન કર્યા પછી સ્નાન કરવું બાજબી નથી.

અનુલેપ તૃષા મૂર્ચ્છા દૌર્ગન્ધ્ય શ્રમ વાતજિત્ ।

સૌભાગ્યતેજરત્વગ્વર્ણપ્રીત્યોજોવલ્વર્દનમ્ ॥ ૪૨ ॥

ચંદન વીગેરેતું લગાવવું—તે શોષ, મુર્ચ્છા, દુર્ગંધી, થાક,
અને વાયુનો નાશ કરે છે, તથા સૌભાગ્ય, તેજ, ચામડીનું રૂપાળા
પણું, આનંદ, બળ, શક્તિ વીગેરેને વધારે છે.

કુસુમામ્બરરત્નાનાં ધારણં કાન્તિકારણમ્ ।

પાપરક્ષોગ્રહહરં કામોજઃશ્રીવિવર્દનમ્ ।

પાદત્રયા ધારજં નેત્ર્યમાયુષ્યં પાદરોગનુત્ ॥ ૪૩ ॥

ફુલ, વસ્ત્ર, રત્નો વીગેરેને પહેરવાથી કાન્તીનો વધારો થાય
છે, પાપ, રાક્ષસ, દોષ, ગૃહદોષનો નાશ કરે છે, તથા કામ, પરાક્રમ
શોભાનો વધારો થાય છે, બેડા પહેરવા એ આંખોને ક્ષાયદાવાળા
છે, આવરદાનો વધારો કરી પગના રોગનો નાશ કરે છે.

ઉષ્ણીષં શુચિદં કેશ્યં રજોવાતાતપાપહમ્ ॥ ૪૪ ॥

પાષાડી—સુદ્ધિ આપનાર, વાળનું રક્ષણ કરનાર, અને ધુળ
વાયુ, ધુણો એનો નાશ કરે છે.

છત્ર.

છત્રધારણભોજસ્યં ચક્ષુષ્યં હિમધર્માજિત્ ।

બાલણ્યજનભોજસ્યં મક્ષિકાદિનિવારણમ્ ।

વ્યજનસ્યાનિલઃ શોષમૂર્ચ્છાસ્વેદશ્રમાષહઃ ॥ ૪૫ ॥

કત્રી ઝોઢવી—તે બળ આપનાર, આંખને ક્ષાયદાવાળી તથા
વરસાદ અને તડકાથી બચાવનાર છે, ચમર કરવો—તે બળ આપ-
નાર તથા માખીચોથી બચાવનાર છે, પંખાનો પવન, શોષ, મુર્ચ્છા
પસીનો અને થાકનો નાશ કરે છે.

લાકડી.

યષ્ઠિધારણમુત્સાહસ્થૈર્યાવિષ્ટમ્ભવીર્યકૃત્ ।

રક્ષઃસર્પાદિભયજિદ્વિશેષાત્સ્થવિરે મતમ્ ॥ ૪૬ ॥

લાકડી પકડવી—તે આનંદ, સ્થિરતા, પડી નહિ જવું, પરાક્રમે આપનાર છે. શત્રુ, સર્પ આદીના ભયનો નાશ કરે છે. ધણા ભાગે તે વૃદ્ધાવસ્થામાં કાયદાવાળી છે.

ચાલવું.

અઙ્ગાસ્થૌલ્યદચિશ્લેષ્મસૌકુમાર્યસુખપદમ્ ।

યત્ત્વચંક્રમણં નાપિ દેહપીડાકરં ભવેત્ ।

તદાયુર્બલમેધાગ્નિપદામિન્દ્રિયબોધનમ્ ॥ ૪૭ ॥

અંગને મોડું નહીં થવા દેવું, રૂગિને ઉપગમવું તથા કફ, કો-મળપણું, સુખને આપનાર, જ્યાં સુધી શરીરને થાક ન લાગે ત્યાં સુધી પગેથી ચાલવું, ફરવું એ આપરદા, બળ, બુદ્ધિ, જઠરાગ્નિને આપનાર છે તથા ઇન્દ્રિયોને બળવત કરે છે.

પલંગ.

ત્રિદોષશમની શય્યા તૌલી વાતકફાપદા ।

સુખશય્યાસમં નિદ્રાપુષ્ટીન્દ્રિયબલપદા ॥ ૪૮ ॥

પલંગ, ત્રિદોષનો નાશ કરે છે, બિછાનું વાયુ, કફનો નાશ કરે છે, સુખ સન્નિધિમાં પણ એવાજ ગણા રહેલા છે, વધારામાં ઉંધ, પુષ્ટિ અને ઇન્દ્રિયોની તાકાતને આપનાર છે.

આતપઃ સ્વેદમૂર્છાસ્રવૃણાદાહશ્રમક્લમાન ।

કુરુતે પિત્તવૈવર્ણ્યસ્વેદાશ્ચાયાં વ્યપોદ્યતિ ॥ ૪૯ ॥

તાપ, પરસેવો, મૂર્છા, લોહિ ગરમ થવું, તૃષ્ણા, બળતરા, થાક અને એએને ઉત્પન્ન કરે છે, તથા છાંયડો, પિત્ત, વર્ણનું બગડવું અને પરસેવાનો નાશ કરે છે.

આગ્નિઃ શીતાનિલસ્તામ્બકકવેપથુનાશનઃ ।

રક્તપિત્તપ્રદૃષી સ્યાદામાભિષ્યન્દપાચનઃ ॥ ૫૦ ॥

અગ્નિનો શેક ઠંડી, વાયુ, કફ અને કંપતું એનો નાશ કરે છે, રક્તપિત્ત ને કોપાવે છે, આમને ગાળે છે તથા પકાવે છે.

ધૂમઃ પિત્તાનિલૌ કુર્યાદવશ્યાયઃ કકાનિલૌ ।

જ્યોત્સ્ના શીતાનિલસ્તમ્ભપદા તૃદ્વિત્તદાહજિત્ ॥ ૫૧ ॥

ધુવાડો પિત્ત અને વાયુને કરનાર છે, ઝાકળ કફ અને વાયુને કરે છે, અંદ્રમાની આંધળી ઠંડી છે, વાયુ અને સ્તબનને આપનાર છે તથા તરસ, પિત્ત, અળતરા એનો નાશ કરે છે.

તમો મયાવહં મોહકફપિત્તક્રમપદમ્ ।

દૃષ્ટિવૃષ્ટ્યા હિમા નિદ્રાભિષ્યન્દાલસ્યકારિણી ॥ ૫૨ ॥

અંધારાનો ભય-મોહ, કફ, પિત્ત, એએનિને ઉત્પન્ન કરે છે, વરસાદ પુષ્ટી આપે છે, ઠંડો છે, અને ઉંઘ આપનાર શરીરની નસોને જકડનાર છે તથા આળસ ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રવાતં રુક્ષૈર્વર્ણ્યસ્તમ્ભકૃદાહપિત્તનુત્ ।

સ્વેદમૂર્ચ્છાપિપાસાન્નમપ્રવાતગતોઽન્યથા ॥ ૫૩ ॥

વધારે પવન લુખાપણું, બેડોળપણું, સાંધા જકડાઈ જવા, અળતરા, અને પિત્તનો નાશ કરે છે, પરસેવો, મૂર્ચ્છા અને તરસનો નાશ કરે છે, તેનાથી ઉલટો પવન વીપરીત ફળ આપનાર છે,

સુખં પ્રવાતં સેવેત ગ્રીષ્મે શરદિ ચાન્તરા ।

નિવાતમાયુષે સેવ્યમારોગ્યાય ચ સર્વદા ॥ ૫૪ ॥

ગ્રીષ્મ રતુમાં અને શરદ રતુમાં પોતાની ઇચ્છા અનુસાર પવનનું સેવન કરે અને ખીજી રતુઓમાં આવરદાનો વધારો થવા તથા રોગ વગરનો રહેવા, વધારે પવન ન લાગતો હોય તેવી જગોમાં રહે.

સઘો માંસં નવં ચાન્નં બાલા સ્ત્રી ક્ષીરમોજનમ્ ।

ઘૃતમુષ્ણોદકસ્ત્રાનં સઘઃ પ્રાણકરાણિ ષટ્ ॥ ૫૫ ॥

તુરતનું માંસ, નવું અનાજ, બાળ અથવા સોળ વર્ષની સ્ત્રી, કૃષ્ણ બોજન, ઘી અને ગર્ભ પાણીથી નાહાવું એ છ પ્રકારની વસ્તુ તુરત પ્રાણહાયક છે

પૂતિમાંસ સ્ત્રિયો વૃદ્ધા વાલાર્કસ્નરુણં દધિ ।

પ્રમાતે મૈથુનં નિદ્રા સઘઃ પ્રાણહરાણિ ષટ્ ॥ ૫૬ ॥

કોહેલું માંસ, વૃદ્ધ સ્ત્રી, કન્યારાશીનો અથવા પ્રજાતનો સુર્ય, દુરત જન્માવેલ દહિ, પ્રજાતનો સ્ત્રી સંગ, અને કંધ એ છ પ્રકાર પ્રાણને હરવાવાળા છે.

અન્નાદષ્ટગુણં વિષ્ટં પિષ્ટાદષ્ટગુણં પયઃ ।

પયસોઽષ્ટગુણં માંસં માંસાદષ્ટગુણં ઘૃતમ્ ॥ ૫૭ ॥

ચોખ્ખા વગેરે અનાજથી આઠ ગણો આટો અને આટાથી આઠ ગણું દુધ અને દુધથી આઠગણું માંસ અને માંસથી આઠગણું ધી બળવાળું છે.

ઘૃતાદષ્ટગુણં તૈલમભ્યક્તે ન તુ ભોજને ।

લઘ્વનં કફમેદોઘ્નમામજ્વરહરં લઘુ ॥ ૫૮ ॥

ધીથી આઠગણું બળવાન તેલ છે, પરંતુ માત્રિસ કરવામાં છે, આવામાં નહિ, અને સ્વપ્નવાસ કરવો તે કદ અને મેદ વાયુનો નાશ કરે છે; આમ (મરડા)ના તાવનો નાશ કરે છે અને હવદા છે.

પાચનં દીપનં વાતહરં શૂલાતિસારજિત્ ।

તન્ન યુક્તં નવે વાલે ગર્ભિण्याં સ્થવિરે કૃશે ॥ ૫૯ ॥

પાચન કર્તા છે, અગ્નિ જગાડે છે, વાયુનો નાશ કરે છે, શ્વળ અને જાડાનો નાશ કરે છે, નવો રોગી, છોકરાં, ગર્ભવાળી સ્ત્રી, વૃદ્ધ અને દુબળાં માણસે

શોષકાગમયક્રોધમાર્ગશ્રમચિરજ્વરે ।

પર્વાનિલો ગુરુઃ સ્વાદુઃ સિઘઃ પિત્તાસ્રવર્દનઃ ॥ ૬૦ ॥

તથા દુબળો પડતો માણસ, કામ પિડિત મય વાળો, ક્રોધીત યએક્ષો, મુસાફરીથી થાકેલો, જુતા તાવવાળો, અપરાધ કરવાને નાલાયક છે. પુર્વ દીક્ષાનો પચન બારે, સ્વાદુ, ચીકણો, રક્તપીતને વધારનારો છે.

રોગકૃદ્વિષજુષ્ટાનાં ક્ષતવ્રણવિલાસિનામ્ ।

વિદાહી વાતલઃ શ્રાન્તકફશોફવતાં હિતઃ ॥ ૬૧ ॥

તથા રોગને ઉપજાવનાર છે, ઝેરવાળાને, ધા અને ધારાં વાળાને સારો નથી. દાહકર્તા, વાયુને ઉપજાવનાર, દમ, કદ, અને સોજવાળાને ઠીક છે.

દક્ષિણઃ પવનઃ સ્વાદુ રક્તપિત્તહરો લઘુઃ ।

અવિદાહપ્રદો બલ્યશ્ચક્ષુષ્યો ન ચ વાતલઃ ॥ ૬૨ ॥

દક્ષિણનો પવન-સ્વાદુ, રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર અને હલકો છે, બળતરતો કરતો નથી, બળ આપનાર, આંખને ક્ષાયદાવાળો અને વાયુકર્તા પણ નથી.

પશ્ચિમઃ પવનો રૂક્ષસ્તીક્ષ્ણઃ સ્નેહવલાપહા ।

વિષદઃ શાપના તૃજાં કફમેદોહરો લઘુઃ ॥ ૬૩ ॥

પશ્ચિમનો પવન લુપ્તો છે, તેજ છે, ચિકિટ અને બળનો નાશ કરે છે, શરીરને તાકાત આપે છે, દુબળાપણું લાવે છે, કફ અને મેદ વાયુનો નાશ કરે છે, હલકો છે.

ઉત્તરો મારુતઃ શીતઃ સ્નિગ્ધદોષપ્રકોપકૃત્ ।

ક્લેદનઃ પ્રકૃતિસ્થાનાં બલદો મધુરો મૃદુઃ ॥ ૬૪ ॥

ઉત્તરનો પવન ઠંડો છે, ચિકિટવાળો અને દોષને કાપાવે છે, શરીરને ઠીક પાડે છે, આરોગ્ય માણસોને બળ આપે છે, મીઠો છે અને કામળ છે (હલકો છે).

ક્ષયક્ષીણવિષાર્તાનાં વિશેષાદ્વળકારકઃ ।

રસો મધુરકઃ શીતો ધાતુસ્તવ્ય બલ પ્રદઃ ॥ ૬૫ ॥

ક્ષયથી દુબળો પડતો, ઝેરથી પિડાતો, એવા માણસને વધારામાં ગુણકર્તા છે, મીઠો ઠંડો, ધાતુ અને સ્ત્રીના સ્તનમાં દુધ અને બળ વધારનાર છે.

ચક્ષુષ્યો વાતપિત્તઘ્નઃ કુર્યાત્સ્થૌલ્યકફક્રિમીન્ ।

સોડતિયુક્તો જ્વરશ્વાસ ગલગણ્ડાર્બુદાહિ કૃત્ ॥ ૬૬ ॥

આંખોને ક્ષાયદો કરે છે, વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે, બુદ્ધિ, અને કફને ઉત્પન્ન કરે છે, તે વધારે સેવવાથી તાવ, શ્વાસ, ગડ ગુંમડ અને અર્બુદ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

રસોઽમ્લઃ પાચનોરુચ્યઃ પિત્તશ્લેષ્મકરો લઘુઃ ।

લેખનોળ્ળો બહિઃ શીતઃકૃબ્દઃ પવનાપહઃ ॥ ૬૭ ॥

મીઠો રસ પાચનકર્તા છે, દુધિ ઉપજવનાર, પિત્ત કફને કરનાર હલકો, લેખન અને ગર્ભ છે, આહારથી ઠંડો, બેચેની ઉત્પન્ન કરનાર, તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે.

સોડતિયુક્તઃ પરદેહે રક્તપિતાદિરોગ કૃત્ ।

કટુકઃ પિત્તલઃ શ્લેષ્મકૃમિ કણ્ઠુ વિષાપહઃ ॥ ૬૮ ॥

ધણેજ ખાટો રસ, રક્તપિત વીઝેરે રોગને ઉત્પન્ન કરે છે, તીખો રસ, પિત્ત કર્તા છે, કઠ્ઠ, કૃમિ, ખસ અને ઝેરનો નાશ કરે છે.

આગ્નેયોવાદલસ્નન્યમેદઃ સ્થૌલ્યહરાગુરુઃ ।

સોડતિયુક્તો ભ્રમાસ્થૌલ્વ તાલુશોષાતિદાહદઃ ॥ ૬૯ ॥

ગર્ભ રસ-વાયુ કર્તા છે, દૂધ અને મેદ વાયુ, અને જુઠાતાને હરવાવાળો છે તથા-ખારે છે, વધારે સેવવાથી-ભ્રમણા, કુમળાપણું, તાળવાનો શોષ અને બળતરાને ઉત્પન્ન કરે છે.

તિક્તઃશીતસ્તૃષામૂર્છા જ્વરપિત્તકફાઞ્જયેત્ ।

વાતહોઽગ્નિકરઃ સ્તન્યશોધનઃ શોષણો લઘુઃ ॥ ૭૦ ॥

કડવો રસ-ઠંડો છે, તરસ, મૂર્છા, તાવ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરનાર છે, અગ્નિને જગાડે છે તથા દુધનું શોધન કરે છે. શોષણ કરનાર તથા હલકો છે.

સોડતિયુક્તઃ શિરઃશૂલમન્યાસ્તમ્ભભ્રમાર્તિકૃત્ ।

લવણઃ શોધનો રુચ્યઃ પાચનઃ કફપિત્તદઃ ॥ ૭૧ ॥

વધારે વખત સેવન કરેલા રસ, શરીરમાં થળ, ભ્રમણાને કરનાર છે, ખારો રસ શોધન કર્તા છે, રુચિને ઉત્પન્ન કરે છે, પાચન કર્તા, કઠ્ઠ, અને પિત્તને પેદા કરે છે.

પુંસ્ત્વવાતહરઃ કાયઃ કાયશૌથિલ્યકારકઃ ।

સોડતિયુક્તોઽક્ષિપાકાસપિત્તકોષ્ઠાક્ષિતાપકૃત્ ॥ ૭૨ ॥

પુરૂષપણાનો તથા વાયુનો નાશ કરે છે, શરીરમાં શિથિલતા આવે છે, ખારો રસ વધારે સેવન કરવાથી, આંખ આવે છે, રક્તપિત, ડાડ અને આંખની બળતરાને ઉત્પન્ન કરે છે.

કષાયો રોષણો ગ્રાહિ શોષણો વાતકોપનઃ ।

સોડતિયુક્તો ગ્રહાધ્માનદ્વત્પીડાક્ષેપણાદિકૃત્ ॥ ૭૩ ॥

તુરો રસ ધાને પુરે છે, ઝાડાને રોકે છે, તથા શુક્રાવી દે છે, વાયુને કોપાવે છે, બહુજ વખત સેવન કરેલા રસથી ગૃહ રોગ, આધ્માન, હૃદયમાં પીડા તથા આંચકીને ઉત્પન્ન કરે છે,

વમનં શ્લેષ્મ પિત્તઘ્નં વિરેકોરક્તપિત્તહા ।

વસ્તિર્વાતિ હરાન્નેયા સ્વેદોમાન્ધોઽપકારકઃ ॥ ૭૪ ॥

ઉલટી કરવી-કફ પિત્તનો નાશ કરે છે, જીલાખ કરવો તે, ભોહિવીકાર તથા પિત્તના દરદોનો નાશ કરે છે. અસ્તિ કર્મ વાયુનો નાશ કરનાર છે. સ્વેદ એટલે શેકથી (ખાફ) પસીનો વાળવો તે અગ્નીમાંધના દરદમાં ફાયદાવાળો છે.

પ્રસન્નદર્ષિર્દદન્તકેશેઃ શશાઙ્કઃ કક્રઃ પલિતૈર્વિહીનઃ ।

પિકામકઞ્ઠઃ કમલાસ્યગન્ધો તસ્યાપસેવા ભવતીહમર્ત્યઃ ॥ ૭૫ ॥

માણસને ઉલટી કરાવવાથી આંખનું તેજ સાફ થાય છે, તથા મજબુત દાંત અને વાળ, ચંદ્રમાના તેજ જેવું મહો (મોહું) ધોળા વાળ ફાળા થાય, કાચલના જેવો સાદ અને કમળના જેવી મોંની વાસ થાય છે.

કાસોપેલેપઃ સ્વરમેદનિદ્રા તથાસ્ય દૌર્ગેન્ધ્યં વિષોપસર્ગઃ ।

કફપ્રસેકો ગ્રહણીપ્રદોષા ભવન્તિ જન્તોર્વમિતેનનૂનમ્ ॥ ૭૬ ॥

ઉધરસ, મોઠાની ચિકાશ, સ્વરભેદ, જાંઘ, મુખની દુર્ગંધ, ઝેરનો ઉપદ્રવ, કફ પડવો, ગ્રહણી દોષ એ બધું ઉલટી કરાવવાથી નાશ થાય છે.

બુદ્ધેઃ પ્રસાદં વલમિન્દ્રિયાણાં પાતુઃ સ્થિરત્વં વલમગ્નિર્દીપ્તિમ્ ।

થિરાચ્ચ પાકં વયસઃ કરોત્તિ વિરેચનં સમ્યગુણાપાસ્યમાનમ્ ॥ ૭૭ ॥

સારી પેટે ઉલટી કરવાથી—માણસની બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયોની તાકાત, સ્થિરતા, બળ, અગ્નિ પ્રદિપ્ત ને કરે છે તથા વૃદ્ધાવસ્થાને બલદી આવવા દેતી નથી.

વસ્તિર્વાતે ચ પિત્તે ચ કફે રક્તે ચ શસ્યતે ।

સંસર્ગે સન્નિપાતે ચ વસ્તિર્ગેવ હિતઃ સદા ॥ ૭૮ ॥

વાયુ, પિત્ત, કફ, ભોહિવીકાર, એમાં અસ્તીકર્મ એટલે છે, જે દોષના કોપવાથી અને સન્નિપાતમાં તથા સર્વે વખતમાં અસ્તીકર્મ એટલે માનેલ છે.

મૂલે નિષિક્તો હિ યથા દ્રુપઃ વાન્નાલચ્છદઃ કોમલપલ્લવાગ્નઃ ।

કાલે વૃદ્ધપુષ્પફલપ્રદશ્ચ તથા નરઃ શ્યાદનુવાસનેન ॥ ૭૯ ॥

જેવી રીતે જાડના મૂળને પાણી પાવાથી કુમળાંપાન, ટીશી, આવી વખતસર ધણાંજ પુષો અને ફળો આપે છે, એવીજ રીતે અનુવાસન અસ્તિથી માણસ પણ સર્વે પ્રવૃક્ષિત અંગોવાળાં થઇ જાય છે.

પાંચ કર્મ લોહિ શુધ કરવાનાં.

ત્વગ્દોષા ગ્રન્થયઃ શોફા રોગાઃ શોણિતસમ્ભવાઃ ।

રક્તમોક્ષણશીલાનાં ન ભવન્તિ કદાચન ॥ ૮૦ ॥

ચામડીના દોષ, ગાંઠ, શોઝ વગેરે લોહિથી થનારા રોગ અગ-
ડેલા ભેદિતે કાઢી નાખવાથી (ફસ ખેલી) થતા નથી.

સંહર્ષાત્કુપિતા ભવન્તિ હિ મલા વર્ણાસુ વાતાદયઃ ।

કિન્નન્વાદ્રપુણોડનલે કૃશતરે વૈદ્યેન દે યં તતઃ ।

અન્નં દીપનપાચનં ચ મહત્તદ્ ક્ષેદાપહોષ્ણદ્રવં ।

રુક્ષં નાતિકૃષ્ણાયતિક્ત કટુકં સ્તિગ્ધં ચ કિશ્ત્રિદ્રસૈઃ ॥ ૮૧ ॥

વરસાદની મોસમમાં વાયુ વીગેરે દોષ જલદી કોપાયમાન થાય છે, પૃથ્વીમાં વારેધડીએ બીનાશપણું આવવાથી, માણસોમાં જકડાઇ જવું (સાંધા વગેરેમાંથી રહી જવું) તથા કમતાકાત ઉત્પન્ન થાય છે, એટલા માટે વૈદ્યોએ દીપન, પાચક, દોષો અને જાડાને નિકાળી દેનાર, જકડાઇપણું દુર કરનાર ગરમ, પાતળો, હુખો, જે કડવો, તુરો ન હોય અને કંઇક ચિકરવાળો હોય એવો રસ ખાવાને આ-
પવો જોઇએ અર્થાત વરસાદના સમયમાં એતાં અનાજ પથ્ય છે,

દિવ્યં ચોદ્ગયમથામ્બુ તપ્તશિશિરં સર્ષોદ્રમલ્યં પિબે ।

દ્રુગ્ચ્છન્ત્યોષધયો ત્રિદાહમધિકં તારૂણ્યયોગાત્તદા ।

વ્યાયામાર્કમરીચિમૈથુનસુસ્વાવશ્યાયવર્જેત્તતો

સુવાર્ષામ્બુસુજઙ્ગદંશમશકૈર્વર્જે શયીતાલયે ॥ ૮૨ ॥

તથા આકાશમાંથી વરસેલું તથા ખાજતું પાણી ને પીયે તો હકાળાને ઠંડુ પાડી મધ મેળવી પીયે, કેમકે તે પાણી તુરતનું વર્ષેલું હોવાથી વધારે દાહ વીગેરે કરે છે, તેમજ વરસાદની શુભમાં ચાલવું, તડકો, સ્ત્રી સંગ, દીવસે, સુવું, અને જાકળતું સેવન ન કરે તથા પૃથ્વી મેળવાળી પાણી, સર્પ, ડાંસ, મચ્છર વગરના સ્થળે સુવાતું રાખે,

શીતે યત્ર ન વાતઘ્નિરધિકા સાક્ષરયાને ગૃહે ।
 નિર્વાતે ભિતિપઃ શયીત મધુરં કિશ્ચિચ્ચ પીત્વાસવમ્ ।
 કાશ્મીરાગુરુલેપધૂપિતતનુર્નાગાઙ્ગનાભિર્વ્રજે ।

ઘત્નાશ્ચ વ્યજનાવગાહનરતિં સ્વાર્પં દિવા ચ ત્યજેત્ ॥૮૩॥

ઠંડીના વખતમાં જ્યાં વાયરો અને વરસાદ બહુ ન આવતો હોય, તથા સઘડીતુ સાધન હોય, અને પવન ન આવતો હોય એવા સ્થળમાં રાત્ર કાંઈક મીઠો દારૂ પીને સુઈ રહે તથા કેશર, અગરના લેપથી શરીરને સુશોભીત કરી સારી સ્ત્રીઓના સંગમાં રહે તથા પંખો અને પાણીની ક્રીયા કરે, દીવસના સુઈ રહેવું તથા સ્ત્રીસંગને ત્યાગ કરે

સેવ્યાઃ સ્વાદુકષાયતિત્તવિશદા વર્ષેત્યજેજ્ઞાઙ્ગલં ।

દ્રાક્ષાક્ષીરસિતેક્ષુશાલિમધુરા ગોધૂમમુદ્રાપમઃ ।

નૈર્મલ્યાદાશિલં જલં લઘુતરં વાસઃ સ્નજશ્વદ્રનં ।

સવેતેન્દુકરાન્ પ્રદોષસમયે ગાહેતસાઙ્ગં સરઃ ॥ ૮૪ ॥

શ્રાવણ, બાદરવામાં સ્વાદુ, ઘુરા અને સુંદર એવા રસ ખાય, અને જંગલ દેશના દ્રવ્યોનો ત્યાગ કરે. દ્રાક્ષ, દુધ, સાકર, શેરડી, ડાંગરના ચોખા, મીઠા પદાર્થ, ઘડુ, મગ, વગેરે ખાય, આસો, કાસ્તક મહિનામાં, ચોખ્ખાં નિર્મળ પાણી, હલકા પદાર્થ, વસ્ત્ર, માળા ચંદનનું સેવન કરે અને પ્રદોષ વખતે ચંદ્રમાના કીરણો સેવે તથા કમળવાળાં તળાવોમાં ડુબકી મારી સ્નાન કરે.

વર્ષાસુપાચિતં વિરેચવિધિના પિત્તહરેદ્વૃદ્ધિ માન્યુક્તં ।

રક્તવિમોક્ષणेन हविषास्तक्तस्य पानं तथा ।

રાત્રૌ જાગરણં વ્યવાયમધિકં ધર્મ તુષારં દાધિ ।

શારામ્લોષ્ણવિદાહિતીક્ષ્ણકટુકં નિદ્રા દિવા ચ ત્યજેત્ ॥૮૫॥

તથા વરસાદના સમયમાં વધી ગયેલાં પિત્તને બુદ્ધિથી જુલાખની વિધિથી શરદૃતુમાં કાઢી નાંખે તથા લોહિ દોષિતને કાઢી નંખાવે, ધી અને કડવા યુષને પીએ, રાત્રીએ જાગવું, બહુ સ્ત્રીસંગ, તડકો, ઝાડા, દહિં, ખારા, ખાટા, ગર્મ, બહુ બળતરા કરે તેવા, તેજ, કડવા અને દીવસે સુવું છોડી દે.

દેખન્તે લવણામ્લતિક્તકટુકક્ષારોત્કટં બુંદળં ।

સર્પિસ્તૈલસમેતમુષ્ણમશનં તીક્ષ્ણાનિ પાનાનિ ચ ।

સેવેતાગુરુરૂષિતાઽમ્બશિશિરં ગાહેત તૈલપ્લુતઃ ।

કૌશેયાસ્તરણે શયીત શયને સાઙ્ગારપાને ગૃહ ॥ ૮૬ ॥

માગશર, પોશ અહિનામાં મીઠાવાળા, ખારા, કડવા, તીખા, ખાટા, બગૃતિ લાવે તેવા પુષ્ટિકારક ધી, તેલ, સહિત, ગર્ભ બોજન અને તીખા તથા પીવાના પદાર્થનું સેવન કરે, તેલનું માલિશ કરી ગર્ભ પાણીથી નાહાય અને રેશમી વસ્ત્રોથી પાયરેલા પલંગ ઉપર, સગડીયોના અગ્નિથી ગરમી રહેતી હોય તેવા સ્થાનમાં સુષ રહે.

શ્યામાં પીનપયોધરોરુજઘનામાશ્લિષ્ય ધન્યૌઽઙ્ગનાં ।

વાહીકાગુહ્લેપમુપિતતનું ધૂપૈર્વૈર્ધૂપિતમ્ ।

કામં મૈથુનમપ્યતર્પિતવપુઃ સેવેત બલ્યૈ રસૈઃ

કર્ત્તવ્યઃ શિશિરેઽયમેવ નિતરાં શિતાધિકત્વાદિધિઃ ॥ ૮૭ ॥

કંઈક શ્યામ રંગની જીવાન અને મજબુત સ્તન, ઉર અને બાંધોવાળી સ્ત્રીના સાથે સુષ રહે. કેશર અને અગરનો લેપ અને મુગધિવાળો ધુપ કરેલો એવા સ્થળમાં સ્ત્રી સંગ કરે તથા બળ આપનાર રસોનું સેવન કરે, માહા, શાગચુમાં પણ બહુ જ ઠંડી હોવાથી એજ વિધિ કરવી શ્રેષ્ઠ છે.

તીક્ષ્ણક્ષારકષાયરૂક્ષકટુકં કોષ્ણં વસન્તેઽશનં

તન્મદ્યં મધુમુદ્રજાંગલયવગ્રાયં હિતં દાન્દ્રવમ્ ।

વ્યાયામં વિપિનં ચ કોકિલકલાલાપાકુલં કામિનિ-

સ્નાનોદ્વર્તનચન્દ્રનાનિ નૃપતિઃ સેવેત રમ્યાઃ સ્ત્રજઃ ॥ ૮૮ ॥

ચૈત્ર, વૈશાખ માસમાં તેજ, ખારા, તુરા, હુખા, તીખા અને ગર્ભ પદાર્થો ખાવાને યોગ્ય છે, મધ, મગ પાણીવાળા મુલકનાં ઘણા ભાગે હોય તે તથા દારૂ, કસરત, કાચલ ટલુકા કરી રહી હોય તેવા અગીચાઓ અને શ્યાળી સ્ત્રી તથા સ્નાન, મુગધિક દ્રવ્યોનો લેપ, ચંદન અને સુંદર માળા એનું રાખવું સેવન કરે.

દેખન્તે નિચિતઃ પ્રકુપ્યતિ કફો ભાનોઃ કરૈરાવૃત-

સ્તસ્માર્તીક્ષ્ણશિરોવિરેકવમનૈર્ગણ્ડુષવૂપાદિધિઃ ।

તં મહો વિજયેત વિશ્વજલદકાયૈરથોળ્યામ્બુમિઃ

શીતાન્નિગ્ધગુરુદ્રવામ્લમધુરં નિદ્રાં દિવા ચ ત્યજેત્ ॥૮૯॥

માગશર આદિ મહીનાઓમાં ભેગો થએલો કદ સૂર્યના કિર-
જોથી તપીને કાપીત પાય છે. તેના લીધે સખ્ત માયાનો જીવાળ,
હલદી, કાગળા, શેક વીગેરેથી તથા સુંક, મોથનાં કપાયથી તથા
ગર્મ પાણીથી તેને કાઢી નાંખે, ઠંડો, ચિકટપાળો, બારે, પાતળો.
ખાટો અને મીઠો રસ તથા દીવસતું સુષ્ક રહેવું છોડી દે.

ગ્રીષ્મે શીતઘૃહાન્સરાંસિ સરિતો વાપીર્વનાનિ સ્વજો

હારાજ્છીતલતાલઘ્નતપવનાન્સેવેત નિદ્રાં દિવા ।

વાસાંસ્યચ્છલધૂન્યનુષ્ણમધુરં ચાન્નં સસર્પિર્દ્રવં

મન્યક્ષીરસુપાનકાનિ ચ સિતાદિગ્ધાન્યસીતાન્યપિ ॥૯૦॥

જેઠ, અશ્વાઠ મહીનામાં—ઠંડું સ્નાન,—સરોવર, નદી, વાવ, માળા
હાર, ઠંડો તાડના પંખાનો પવન, દીવસે સુવું એ કાયદાવાળું છે,
સુંદર અને હલકાં વસ્ત્રો પહેરવાં, ઠંડો, મીઠો, ધી સાથે પાતળું,
અન્ન શીખંડ સાકર વીગેરે નાંખેલ દુધ અને સુગંધીક પાણી (સર-
ખતો વીગેરે) પીએ.

શુષ્કે હર્મ્યતલે શયીત શયને પ્રત્યગ્રપુષ્પાઙ્ગિતે

વાતૈશ્વન્દનચન્દ્રચર્ચિતતનુઃ સંસ્પૃશ્યમાનઃ સુસ્તૈઃ ।

વ્યાયામં પરિશોષિમૈથુનરતિં ધર્મ તથોળ્લં રસા-

નામેયાન્પરિતસ્ત્યજેન્માતિમતો બૈદ્યસ્ય વાક્યે રતઃ ॥૯૧॥

સુશોભીત મક્કનતી અગાશી કે દીવાનખાનામાં અડધાં ખીલેલાં
સુગંધિવાળાં દુલોથી ખીલાવેલો પદ્મંગ જે ઉપર મંદમંદ પવન આ-
વતો હોય, તે ઉપર ચંદનનો શરીર ઉપર લેપ કરી સુષ્ક રહે, તથા
કસરત શોષ કરે તેવા દ્રવ્યો, સ્ત્રીપંગમાં મન, પરસેવો, ગર્મ પ્રદાર્થ
અખીતે ઉત્પન્ન કરે તેવા રસ અધાને ત્યાગી દે અને બુદ્ધિશાળી વૈદ્યની
સલાહ પાળે.

ટીકાન્વયે મહતિ ભૂમિધુજાં વિશુદ્ધે

કાછેતિ નામ નગરં જયતિ પ્રસિદ્ધમ્ ।

યદ્દેખસા વિરિતમાદરતઃ સ્વસૃષ્ટે-

સ્તુકૃષ્ટતાતિશયપુજ્જદિદક્ષયૈવ ॥ ૧૨ ॥

મહાએ પોતાની સૃષ્ટીની ઉત્તમતાના સમુદ્ધતે એકજ મથળે દેખવાની ઇચ્છાથી બનાવેલો (રચેલો) રાજાઓનો શુદ્ધ અને ઉત્તમ ટીકા નામનો વંશ છે કે જે કાચી નામના પ્રસિદ્ધ નગરમાં વસે છે.

તત્ર શ્રીરત્નપાલઃ સમજાનિ જનતાનન્દવૃન્દૈકકન્દઃ

કુન્દેદમ્બચ્છકીર્તિઃ પરમદલનોદાનદાક્ષૈકદક્ષઃ ।

યસ્યાકર્ણ્ય પ્રભૂતં પ્રથિતગુણગણં કર્ણસાફલ્યભાજો

દૈવં નિન્દન્તિ લોકા નયનવિફલતાસ્વેદમાવેદયન્તઃ ॥૧૩॥

એ કુળમાં માણસોને આનંદના જથ્થાના મૂળ રૂપ, કુંદના કુલ અને ચંદ્રમાના કીરણો જેવા ચોખ્ખા કિર્તિવાળા, શત્રુઓના અભિમાનને શિક્ષા કરી ઉતારવામાં હોશીયાર, તથા જેના ગુણોના જથ્થાને સાંભળી કાન પવિત્ર કરી, આંખથી જેવાની આતુરતા માટે સંસારના માણસો દૈવને ગાળો દે છે અર્થાત એના ગુણો સાંભળી બધાને જેવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થાય છે એવા શ્રી રત્નપાલ રાજાના એ ટીકા વંશમાં ઉત્પન્ન થયા.

જનનયનસુધાંશુસ્તસ્ય શુદ્ધસ્તનૂજો જગતિ ભરણપાલઃ

ક્ષોણિપાલો વ્રભવ । સકલસકલવાંછાસિદ્ધિહેતોર્વિધાતા

સુરતરુમપિ ચક્રે ચત્કરચ્છયનૈવ ॥ ૧૪ ॥

એ શ્રીયુત રત્નપાલના માણસોની આંખોમાં ચંદ્રમા રૂપ, શુદ્ધ પુત્ર દુનિયા પર રાજા થયો, વિધાતાએ બધા પ્રાણી માત્રની ઇચ્છા પુરી કરવા માટે તેના હાથ કલ્પવૃક્ષ જેવા બનાયા.

હરિશ્ચન્દ્રસ્તસ્માત્સમજાનિ જનાનન્દજનનો

હરિશ્ચન્દ્રો લોકે પરપુરુપરીતાપદલનઃ ।

પરં વિશ્વામિત્રેષ્વહિતમયમાધત્ત મતિમાન

વિશિષ્ટો નૈતસ્માનજ્જગતિ માહિતોઽન્યઃ સુકૃતિનઃ ॥૧૫॥

તેનાથી માણસોને આનંદ આપનાર તથા દુનિયામાં શત્રુઓનો વધેલો સતાપ હરવાવાળા હરિચંદ્ર ઉત્પન્ન થયો-તે બુદ્ધિમાન, જગતના દુષ્ટોનો નાશ કરનાર થયો. એવી કિર્તિવાળો કાષ્ઠ થએલો નાહ એવો રાજા હરિચંદ્ર થયો.

તત્સહાદભૂદ તત્કૃત્યમાન્યઃ સાધારણો ભૂમિપતિર્વિદાન્યઃ ।

દારિદ્યમુન્મૂલ્ય પુનઃ સ્વવૈરિષ્વસ્થાપિ કામં કૃપયૈવ યેન ॥૧૬॥

તે હરિશ્ચંદ્રથી અદ્ભુત કામમાં માન પામેલા સાધરણ નામનો ઉદાર દીકરો રાજ્ય થયો, જેણે હરિદ્રને દેશવટો દેધ, દયાની લાગણીથી પોતાના શત્રુઓને પુર્વસ્થાનપર સ્થાપન રહેવા દીધા. (પોતાના આપદાદાએ લીધેલા મુલકો પાછા આપી દીધા) એવો રાજ્ય થયો.

કામો ધર્મમહોમાન્ય ઉદયો નાસ્તં પ્રયાતઃ ક્વચિત્

નો દાને વિરતઃ સુદત્તનુમનઃસન્તાપદચ્છૂરતા ।

સચ્ચક્રાતિવિચિત્રમિત્રસુખિતાબુદ્ધિપદા ચન્દ્રતા

ચાતુર્યેણ મહેન્દ્રતા કવિમનાઃ કિશ્ચિન્ન યસ્યાદ્ભૂતમ્ ॥૧૭॥

કામદેવ, ધર્મરાજ, મહાદેવના જેવા પરાક્રમોવાળો થયો, તેની કીર્તિ ક્યાંઈ પણ છાની રહી નહી, તથા દાન આપવામાં કોઈ વખત પણ વિમુખ નહી થએલા, પોતાના મિત્રોના હિત, શરીર તથા મનના સંતાપોનો નાશ કરવામાં પોતાનું ગૌરવ સમજનાર તથા જાતજાતની સુખવૃત્તિઓ આપનાર ચંદ્રમાના તેજ જેવી નીર્મળ બુદ્ધિ આપવા વાળો તથા ચતુરાધમાં ઈદ્ર જેવો અને કવીઓના મનને જાણનાર એ રાજ્યનામાંથીયે શુભ ન હતો કે જેના વિષે જગત આશ્ચર્યતા ન પામે ?

અજનિ સહજપાલસ્તસ્ય પૂર્વસ્તનુજઃ

સકલગુણનિધાનં શાસ્ત્રધર્મૈકચેત્તા ।

પ્રથિતપુરુષરત્નં યં સમાલોક્ય લોકા

બહુવીધિષુ વિધાતુઃ કાન્તતાં મન્યતે સ્મ ॥ ૧૮ ॥

એ રાજાનો મોટો પુત્ર સહજપાળ નામથી અથવા શુણોનો બંડાર શાસ્ત્ર અને ધર્મને જાણનાર અને પ્રખ્યાત પુરુષરત્ન પેદા થયો. માણસ જેને સારી રીતે જોઈ બહુ આશ્ચર્યની સાથે બ્રહ્માની ચતુરાધનો વખાણ કરવા લાગ્યાં.

યો રાજ્ઞાં મુખતિલકઃ કટારમહસ્તેન શ્રીમદનનૃપેણ

નિર્મિતેઽત્ર । ગ્રન્થેઽસ્મિન્મદનવિન્નોદનાન્નિ પૂર્ણો વર્ગો-

ઽયં ગુણગણમિશ્રમિશ્રકોઽયમ્ ॥ ૧૯ ॥

इति मदनपालनिघण्टौ मिश्रकर्कसयोदशः ॥ १३ ॥

જે રાજાઓમાં પ્રખ્યાત કટારમહ થયો તેમણે મદનરાજાનો રચેલો આ મદન વિનોદ નામનો ગ્રંથ કે જેમાં શુણોનો જથ્થો મેળવેલ આ મિશ્રક વર્ગ ૧૦ તેરમો પુર્ણ કર્યો.

